

LAKOTE IN POMANJKANJE: SLOVENSKI PRIMER

LAKOTE IN POMANJKANJE: SLOVENSKI PRIMER

UREDILA

MOJCA ŠORN

Ljubljana 2018

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
ZBIRKA VPOGLEDI 20
ISSN 2350-5656

Mojca Šorn (ur.)
LAKOTE IN POMANJKANJE:
SLOVENSKI PRIMER

Recenzenta dr. Katja Mihurko Ponuiž
dr. Marija Počivavšek

Jezikovni pregled Katarina Gomboc

Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj

Založnik Inštitut za novejšo zgodovino

Tisk Medium d.o.o.

Naklada 300 izvodov

Izid knjige je podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"16/19"(082)

364.2:612.39(497.4)(091)(082)

LAKOTE in pomanjkanje : slovenski primer / uredila Mojca Šorn. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2018. - (Zbirka Vpogledi ; 20, ISSN 2350-5656)

ISBN 978-961-6386-88-3

1. Šorn, Mojca

297051648

© 2018, Inštitut za novejšo zgodovino

Vse pravice so pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljanje, predelava ali katera koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov, bodisi s fotokopiranjem, tiskanjem, snemanje ali shranitvijo in objavo v elektronski obliki.

VSEBINA

Mojca Šorn, <i>Uvodne besede</i>	5
Luca Mocarelli, <i>Med Malthusom in Senom: Nekaj misli o pojavu lakote in vzrokih zanj</i>	7
Aleksander Panjek, <i>Kruh naredi človeka: Kdo je kdaj sit na primorskem podeželju v 17. in 18. stoletju</i>	25
Andrej Studen, <i>Lakota na Notranjskem 1865: Primer okraja Lož</i>	43
Stane Granda, <i>Pomanjkanje ali do kdaj je moral biti kruh varovan v zaklenjeni shrambi pod skrbno varovanim ključem?</i>	73
Nataša Henig Miščič, <i>Odnos Kranjske hranilnice do malega kmeta v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja</i>	99
Neja Blaj Hribar, <i>Pomanjkanje v Ljubljani po velikonočnem potresu leta 1895</i>	113
Petra Svoljšak, <i>Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske v 1. svetovni vojni?</i>	133
Bojan Himmelreich, <i>Pomanjkanje prehrane med 1. svetovno vojno v Celju</i>	147
Mojca Šorn, <i>Pomanjkanje in lakota v Ljubljani v času prve svetovne vojne</i>	167
Marta Rendla, <i>Prehrana Slovencev v socializmu: Kako smo se približevali prehranskim standardom?</i>	187
Igor Grdina, <i>Ljud pa vpije: Hleba, hleba!</i>	213
Srečo Dragoš, <i>Pomanjkanje: Napačni odgovori na prava vprašanja</i>	223
Dunja Dobaja, <i>Dd ljudske kuhinje na Streliški ulici do ljudske kuhinje na Zaloški cesti v Ljubljani</i>	239
Viri in literatura	261
Imensko kazalo	285
O avtorjih	295

Uvodne besede

Problematiko pomanjkanja prehrane v tujini že več let znanstveno-raziskovalno obravnavajo različne humanistične in družboslovne stroke. Zgodovinske študije so usmerjene v historični prikaz ter analizo različnih plati in intenzivnosti pomanjkanja in lakote. S tem odstirajo tudi možnosti obdelave tega aktualnega vprašanja v sedanjosti in nakazujejo potencialne smeri razvoja v prihodnosti.

Znanstvena monografija *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, ki je z medinstitucionalnim in mednarodnim sodelovanjem nastala v okviru raziskovalnega programa Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju – ta pod vodstvom dr. Žarka Lazarevića poteka na Inštitutu za novejšo zgodovino – se postavlja ob bok inozemskim raziskavam. Presega namreč dosedanjo v večini parcialno raziskovanje te tematike, saj se loteva celostne obravnave različnih vprašanj prehrane, vzorcev in strategij ter praks prehranjevanja, pomanjkanj in latentnih ter cikličnih lakot v slovenski perspektivi podeželja in mest od 16. stoletja do danes. Naniza tako obče kot tudi lokalne, skupinske in individualne, teoretične ter praktične izkušnje in jih umesti v širšo družbeno, ekonomsko in socialno dinamiko slovenskega etničnega prostora.

Pričujoča monografija predstavlja trinajst vzorčnih študij; uvodni razpravi, ki obravnava pojave lakote in njihove vzroke v evropski perspektivi, sledi dvanajst kronološko nanizanih poglavij o prehranjevalnih navadah ljudi različnih delov slovenskega etničnega ozemlja. Študije prikažejo, da vzroki za pomanjkanje in lakoto niso (bili) enoznačni, vezani so (bili) tako na vpliv vremenskih razmer, političnih odločitev in manipulacij, vojaške manevre, ekonomsko-socialne razmere idr. Avtorji pod raziskovalni drobnogled postavljajo tudi številne in različne načine, s katerimi so oblasti skušale omiliti pomanjkanje in lakoto tako na pravni kot izvedbeni ravni, pri tem pa ne pozabljajo na prikaz udejanjanja vizij samoiniciativne družbene in individualne odgovornosti.

Monografija po eni strani podaja »vsebinske analize dolgoročno spreminjajočih se vzorcev prehranjevanja v odvisnosti od splošne ravni družbene prehrambne blaginje« in opozori na to, da so se koncepti kakovosti življenja skozi zgodovino spreminjali, kar se je jasno izražalo v prehranskih standardih. Po drugi strani pa odpira »vsebine družbenega imaginarija prehrane kot življenjske nuje, pomanjkanja in lakote kot življenjske izkušnje v literarnozgodovinskem diskurzu« (Lazarević, *Vabilo*).

Vsebina znanstvene publikacije, ki se ukvarja s hrano kot eno od osnovnih človeških potreb, prikaže, da na pomanjkanje in lakoto naletimo na vsakem raziskovalnem področju slovenske preteklosti, da je vzrokov zanju več in da so ti različni, da nista omejeni zgolj na revnejši sloj in da njune posledice vodijo v povečano število obolelih oziroma smrtnost dela prebivalstva.

Posamezne perspektive, predstavljene v publikaciji *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, ki obravnavajo različne pojave lakote na Slovenskem, pokažejo, da je na vprašanje o vzrokih pomanjkanja in lakote več odgovorov in da vzrok za pomanjkanje in lakoto ni zgolj tanka ločnica med zmanjšano razpoložljivostjo hrane in izpadom upravičenosti do nje. Monografija s tematizacijo obravnavanih pojmov in principom komparativne metode širi prostor raziskav in razprav na polje osebnega in družbenopolitičnega diskurza ter tako doprinaša k boljšemu razumevanju procesov, s katerimi se soočamo tako danes, kot se bomo z njimi soočali v prihodnosti.

Mojca Šorn

Luca Mocarelli

MED MALTHUSOM IN SENOM

NEKAJ MISLI O POJAVU LAKOTE IN VZROKIH ZANJ

UVOD

Moj prispevek sem strukturiral na naslednji način. Po kratki predstavitvi raziskovalne poti, ki me je privedla do monografije o velikih lakotah v Evropi, ki jo je nedavno objavila založba Cambridge University Press, uredila pa sta jo Guido Alfani in Cormac Ó Gráda,¹ bom predstavil merila, s pomočjo katerih je mogoče razlikovati med pomanjkanjem in lakotami, jih kot takšne opredeliti in z njihovo pomočjo pripraviti kronološki prikaz teh pojavov na evropski ravni. V nadaljevanju bom analiziral dve najpomembnejši teoriji o pojavu lakote: »Malthusovo«, ki se osredotoča na vidik ponudnika, in teorijo o *entitlement approachu* Indijca Amartya Sena, ki je bil zaradi svojih dosežkov na področju proučevanja lakote, pri katerem se je osredotočal predvsem na pomen povpraševanja in distribucije, nagrajen z Nobelovo nagrado za ekonomijo. V zaključku bom proučil dve instituciji, ki sta temeljnega pomena za proučevanje pomanjkanja in lakote. To sta na eni strani prosti trg in njegovo delovanje ter na drugi strani preskrbovalni uradi.

1 Alfani in Ó Gráda (ur.), *Famine in European history*.

Pot, ki me je vodila do izdaje monografije pri založbi Cambridge University Press, izvira iz mojega zanimanja za vodo, enega izmed glavnih virov življenja, ki sem ga pred približno desetimi leti analiziral tudi iz zgodovinske in ekonomske perspektive.² Že ob pričetku te raziskave se je problem lakote pokazal v vsej svoji veličini, zato sem se odločil za ustanovitev raziskovalne skupine, v katero sem vključil tudi Guida Alfanija, Donatello Strangio in Manuela Vaquera Piñeira in ki se je osredotočila na analizo glavnih virov ter njihovega izkoriščanja v daljšem obdobju. Prvo pomembnejše soočenje te teme smo izvedli leta 2011 v Perugii, in sicer v obliki konference, posvečene izvoru in vzroku lakote v moderni dobi in sodobnem času. Ob tej priložnosti smo se osredotočili na dve bistveni vprašanji, in sicer na izrabo vode in zemlje v dolgoročnem obdobju, preko katere bi analizirali ključne vire življenja na našem planetu, ter vlogo, ki jo pri tem igrajo ustanove za upravljanje in izkoriščanje virov.³

Naslednje leto smo organizirali še eno konferenco, tokrat v Veroni, ki pa smo jo zasnovali nekoliko bolj specifično; posvetili smo jo namreč pomanjkanju in pojavom lakote v moderni dobi, pri čemer smo upoštevali tudi mednarodni vidik te problematike, saj sta se konference udeležila tudi strokovnjaka Cormac Ó Gráda in Richard Hoyle.⁴ Ob tej priložnosti je vzniknila ideja o pripravi monografije o pojavih lakote v Evropi in z namenom uresničitve tega projekta smo leta 2014 organizirali srečanje, ki smo ga tokrat umestili v Milano in na katerem so sodelujoči soočili svoja mnenja ter določili tematsko mrežo, ki naj bi jo posamezni prispevki upoštevali, da bi bila zagotovljena njihova enotnost. Monografija je bila dejansko »že od začetka zasnovana z mislijo na primerjalno perspektivo. Vsak sodelujoči je moral v svojo raziskavo zajeti izjemno obsežna evropska območja in pri tem poskusiti povzeti kronologijo glavnih dogodkov kot temeljni del kasnejše razprave o lastnostih, posledicah in vzrokih lakote.«⁵

Izbrana raven študije je zajemala obsežna območja zemljišč na nacionalnem in mednarodnem teritoriju, ki so jih proučili posamezni raziskovalci oz. skupine raziskovalcev po razdelitvi, pri kateri je bila upoštevana današnja razmejitev med državami: Italija (Alfani, Mocarelli in Strangio), Španija (Pérez Moreda), Francija (Beaur in Chevet), Srednja Evropa – v katero so bile vključene Švica, Avstrija in Nemčija (Collet in Krämer) –, Nizozemska in Belgija (Curtis, Dijkman, Lambrecht in Vanhaute), Velika Britanija (Hoyle), Irska (Ó Gráda), skandinavske dežele – Islandija, Danska, Norveška, Švedska, Finska (Dribe, Olsson, Svensson) –, Rusija in

2 Mocarelli, *Lacqua: per la storia economica di una risorsa contesa*, str. 81–93.

3 Prispevki konference v Perugii so bili objavljeni v zborniku Mocarelli (ur.), *Quando manca il pane*.

4 Prispevki veronskega srečanja objavljeni v: Vaquera Piñeiro in Ferrari (ur.), »*Moia la carestia*« *La scarsità alimentare*.

5 Alfani in Ó Gráda, *Famines in Europe: an overview*, str. 1, 2.

Ukrajina (Wheatcroft).⁶ Potrebno je omeniti, da te analize ne vključujejo Vzhodne Evrope in Balkana, kar je mogoče pripisati dejstvu, da na tistem območju celine ni strokovnjakov, ki bi jih bilo mogoče vključiti v ta projekt, zato je tudi zaradi raziskav, ki bi se v zvezi s tem opravile na navedenih območjih, zelo pomembno in smiselno, da se ta konferenca umesti prav v Ljubljano.

OPREDELITEV LAKOTE

Z mislijo na primerjalno perspektivo, ki smo jo poskušali zajeti pri pripravi monografije, je bilo potrebno najprej razjasniti, kako lahko sploh razlikujemo med pomanjkanjem in hudim pomanjkanjem, tj. lakoto, in to je bila namenoma tudi ena izmed glavnih tem razprave na našem milanskem srečanju. Dejansko smo namreč želeli napisati monografijo o pojavu lakote in ne o pomanjkanju, pri tem pa smo se dobro zadevali dejstva, da, kot je to navedel tudi že Adam Smith, obstaja velika razlika med lakoto in običajnim pomanjkanjem hrane in da se lahko pomanjkanje hrane le v določenih okoliščinah zaostri v lakoto.⁷

Enostaven način za določitev lakote je magnituda Howa in Devereuxa, ki sta si izposodila tipični koncept geofizike in proučevanja potresov, ga aplicirala na raziskave o katastrofah na področju oskrbovanja z živili ter tako ustvarila lestvico, ki se iz očitnih razlogov sklicuje tudi na število življenj, ki jih je ob teh pojavih terjal smrtni davek. Po njunem mnenju je mogoče vsako lakoto ovrednotiti tako, da se jo umesti na lestvico, ki se prične pri številu nič, ki predstavlja okoliščine, v katerih ni težav in v katerih je zagotovljeno oskrbovanje z živili, nato pa vrednost tega pojava eksponentno raste. Če se torej 1. stopnja tega pojava sklicuje na »manjšo« lakoto, ki povzroči tisoč smrtnih žrtev, je 3. stopnja že povezana z dogodkom velikega obsega, s 100.000 žrtvami, peta in zadnja pa pokaže na katastrofalno lakoto, ki povzroči več kot milijon smrtnih žrtev.⁸ Takšen pristop te pojave nedvomno prikaže na jasnejši in enostavnejši način, ker pa se v bistvu osredotoča le na demografske posledice lakote, zajame le določen del te problematike.

Zato smo se odločili, da bomo pri našem delu sledili definiciji Cormaca Ó Gráde, ki navaja, da se izraz lakota » navezuje na pomanjkanje živil ali kupne moči, ki vodi neposredno v povečanje umrljivosti zaradi lakote ali z lakoto povezanih bolezni«. ⁹ Za pripravo izčrpane rekonstrukcije teh pojavov se nam je dejansko zdelo smiselneje upoštevati ne le posledic lakote, tj. št. smrti in pokopanih

6 Prav tam, str. 4, 5.

7 Smith, *An inquiry into the nature*, str. 526.

8 Howe in Devereux, *Famine intensity and magnitude scales*, str. 353–372.

9 Ó Gráda, *Famine: a short history*, str. 4.

žrtev, temveč tudi vzroke zanje. V ta namen je podana tudi definicija Ó Gráda, ki kljub svoji zgoščenosti jasno nakazuje na dve glavni stališči o vzrokih lakote, ki jih torej lahko vidimo kot katastrofe, ki so posledica delovanja ustanov in človeškega ravnanja oziroma kot posledico naravnih dogodkov, ki vodijo v neustrezno pridelavo hrane.¹⁰

S še kompleksnejšega raziskovalnega vidika lahko tako izluščimo dva glavna kriterija, ki sta značilna za lakoto. Prvi kriterij, ki ga podpirata tudi Howe in Devereux, se kaže v opaznem povišanju umrljivosti zaradi pomanjkanja hrane ter bolezni, ki jih povzroča ali spodbuja podhranjenost, čeprav v večini primerov velja, da je med enim in drugim vzrokom nemogoče jasno razlikovati, saj se vzroka običajno prepletata in prekrivata. Z zgodovinskega stališča, ki smo ga zavzeli tudi mi, smo se oprli predvsem na tiste vire, ki so omogočili določitev pogostosti in intenzivnosti lakote glede na splošno umrljivost; to so zapisi o smrtih in pokopih, ki pa so se v katoliškem svetu sistematično beležili šele od XVII. stoletja dalje.¹¹

Zato se lahko opremo na dodaten kazalnik, s katerim lahko opredelimo težave pri oskrbovanju prebivalstva s hrano. Gre za gibanje cen pšenice ali drugih prehranskih dobrin, ki lahko bistveno dopolni demografske podatke, ne le zato, ker so se podatki o cenah beležili že davno pred sistematičnim beleženjem smrti in pokopov, ampak tudi zato, ker zaporedje cen omogoča pokrivanje veliko širšega območja, kot ga pokriva beleženje umrlih in pokopanih, ki običajno zajema le območje posamezne župnije ali skupnosti.¹²

Pri tem je sicer potrebno upoštevati, da cene predstavljajo le približen kazalnik prisotnosti hudih težav na področju oskrbovanja s hrano, po eni strani zaradi dejstva, da njihovi vrhunci niso vedno povezani z lakoto, po drugi strani pa zaradi močnega izkrivljanja v običajno uporabljenih zaporedjih cen, ki se skoraj vedno navezujejo na ceno pšenice v urbanem okolju. To seveda prinaša s seboj določene oteževalne okoliščine. Najpomembnejšo izmed njih predstavlja dejstvo, da je v moderni dobi tudi v bolj urbaniziranih evropskih območjih 75–80 % prebivalstva prebivalo na podeželju, kjer se modeli porabe jasno bistveno razlikujejo. Ne le da je bila na teh območjih pšenica povsem sekundarnega pomena, prisoten je bil tudi znaten delež samoporabe, torej je zanje značilna tudi odsotnost prostega trga in oblikovanja cen.¹³

10 Alfani in Ó Gráda, *Famines in Europe: an overview*, str. 2, 3. V luči teh dognanj poudarjajo, da teh razlag ne bi smeli jemati kot nasprotujočih si, temveč kot dopolnjujoče.

11 Obveznost beleženja smrti je bila v katoliški Evropi pri duhovščini uvedena šele leta 1614, zato je tovrstne podatke pred letom 1550 izjemno težko najti. S to težavo in iskanjem morebitnih alternativnih rešitev so se strokovnjaki jasno soočili. V: Alfani, Dalla Zuanna in Rosina, *Introduzione: differenze demografiche all'alba dell'età moderna*, str. 9–17.

12 Abel, *Congiuntura agraria e crisi agrarie*.

13 Mocarrelli, *Ripensare le crisi alimentari*, str. 39–63.

Cene, na katere se navedbe običajno sklicujejo in ki so v bistvu veljale za urbano okolje, nam posledično nudijo zelo skope informacije o dogajanju v ruralnem svetu, okolju, ki je bilo nedvomno bolj izpostavljeno lakoti; podeželja namreč, poleg dejstva, da je moralo določen del svoje lastne pridelave nameniti oskrbovanju urbanih centrov, ni ščitila politika spodbujanja blaginje prebivalcev, ki so jo oblasti uveljavile v času oteženega oskrbovanja s hrano. To potrjuje tudi dejstvo, da so se v primeru slabih letin številni kmetje zatekali v mesta, kjer so pomoč in podporo poskušali najti pri številnih socialnih ustanovah, ki so v tistem času že obstajale.¹⁴

Kljub tovrstnim omejitvam smo lahko z združevanjem podatkov iz različnih virov, kot so sezname umrlih ali podatki o gibanju cen, ki smo jih na ustreznih mestih obogatili s sodobnimi pričevanji, lahko izjemno natančno rekonstruirali leta najhujše lakote, ki so prizadela območja naše raziskave od srednjega veka dalje. V tabeli 1 so navedene le tiste letine, v katerih so visoka umrljivost in visoke cene prizadele vsaj štiri izmed devetih območij, ki so bila zajeta v našo raziskavo. Tako smo lahko natančneje določili tiste katastrofalne dogodke, ki so bili najbolj obsežni, saj so prizadeli kar sedem območij. Gre za dogodke, ki so se zgodili med leti 1315–1317, 1693–1697 in 1740–1743, ki jim s šestimi območji od devetih sledijo obdobja med leti 1569–1574, 1590–1598 (najdaljše krizno obdobje), 1625–1631, 1647–1652 in 1708–1711. Istočasno je iz preglednice razvidno, da so dogodki najbolj prizadeli Srednjo Evropo, Nizozemsko in Belgijo ter države Severne Evrope. Pri pregledu podatkov ne gre prezreti dejstva, da obdobje največje razširjenosti teh pojavov ni nujno povezano z rekordnimi številkami tudi glede števila umrlih. V ta namen si lahko prikličemo v spomin dejstvo, da je bila lakota, ki je v drugi polovici štiridesetih let 19. stoletja prizadela skoraj izključno tako majhen otok, kot je Islandija, tako huda, da je z njo povezano število smrtnih žrtev preseglo en milijon.¹⁵

14 V milanskem primeru so imele pri letinah, za katere je bilo značilno pomanjkanje, bistveno vlogo pri nujenju pomoči prebivalstvu in iskalcem pomoči med mestnimi zidovi dobrotelne ustanove (it. *luoghi pii elemosinieri*), kot je to navedeno tudi v številnih prispevkih. V: Aiello, Bascapè, Rebora (ur.), *Il paese dell'acqua*. Ravno prisotnost takšne in drugih podobnih tematik napeljuje k vprašanju, ali bi bilo v primeru podeželja za opredeljevanje težav pri oskrbovanju s hrano namesto cen nemara primerneje upoštevati nemire in kmečke upore.

15 Zgodovinski podatki o *Great famine* (veliki lakoti) na Irskem so praktično neskončni. Nedavno je bila objavljena odlična recenzija na to temo, ki jo je pripravil Ó Gráda, *Ireland's great famine: interdisciplinary perspective*; Ó Murchadha, *The great famine. Ireland's agony 1845–1852*.

Tabela 1: Obdobja najhujše lakote v Evropi (1300–1820)

	Italija	Španija	Francija	Srednja Evropa	Beneluks	Anglija	Irska	Severna Evropa	Rusija
1315–1317		X	X	X	X	X	X	X	
1437–1438			X	X	X	X			
1556–1557		X			X	X		X	X
1569–1574	X		X	X	X			X	X
1585–1587	X		X		X	X	X		
1590–1598	X	X	X	X		X		X	
1600–1603	X						X	X	X
1620–1623	X			X		X		X	
1625–1631	X	X		X	X	X		X	
1647–1652	X	X		X	X		X	X	
1693–1697	X	X	X	X	X			X	X
1698–1700		X		X	X			X	
1708–1711	X	X	X	X	X			X	
1740–1743	X	X		X	X	X	X	X	
1816–1817	X			X	X		X		

KAKO POJASNITI POJAV LAKOTE

Po določitvi obdobj, v katerih je prišlo do pojava najhujše lakote, se je potrebno dotakniti tudi ključne teme, tj. vzroka tega izjemno težavnega gorja. V ta namen želim navesti eno izmed prvih možnih razlag, ki ji je moč slediti vse od začetka Malthusovih objav in po kateri bi bilo mogoče lakoto pripisati dejavnikom, ki bi jih lahko označili kot »naravne«, saj so stalni spremljevalec pomanjkanja pridelkov, ki pa je posledica slabe letine. Toda če si to teorijo pogledamo nekoliko bližje, ne moremo prezreti razmerja med obstoječo populacijo in razpoložljivimi viri; jasno je namreč, da pomanjkanja ne moremo kot takšnega označiti v absolutnem smislu, ampak le v razmerju do števila lačnih ust. Ta premislek podpirajo tudi številni empirični dokazi, ki kažejo ravno na dejstvo, da je lakota v Evropi pogosto prizadela območja, kjer je bilo moč prisostvovati izjemni rasti prebivalstva, ta pa je posledično vodila tudi v izjemno povišanje gostote prebivalstva. Kot primer lahko navedemo Nizozemsko ali severni del Italije ob koncu šestnajstega stoletja.¹⁶

Res pa je tudi, da visoka gostota prebivalstva sama po sebi ne vodi nujno v nastop lakote, saj so spremenljivke tega pojava veliko bolj številčne in kompleksne.

¹⁶ Alfani, The famine of 1590s in Northern Italy, str. 17–49.

Eden izmed bistvenih vidikov, ki ga ne gre prezreti, je stanje kmetijskega sektorja, saj je bilo v preteklosti, in to se do današnjih dni še ni spremenilo, od njega odvisno preživetje prebivalcev. Pri določitvi vzrokov je potrebno torej v zadostni meri upoštevati tako ravnovesje lastništva zemljišč ter sklenjena pogodbeno in delovna razmerja kot tudi način pridelave, izkoriščanja zemlje ter izbor kultur, saj so že v moderni Evropi obstajale občutne razlike med različnimi kmetijskimi območji glede rodovitnosti zemlje, ki pa je bila še vedno dokaj nizka. Višje vrednosti so bile dosežene le na območjih, kot sta bili lombardska nižina in Nizozemska, kjer je bilo uvedeno namakanje in kjer je potekala pridelava teh izdelkov za prodajo na trgu.¹⁷

Pri tej temi ima velik pomen, čeprav le-ta še ni bil poglobljeno proučen, tudi vloga, ki jo je pri povečanju kmetijske pridelave imela uvedba nekaterih rastlin iz Novega sveta, zlasti od XVII. stoletja dalje. Če je bilo že veliko napisanega o bistveni vlogi, ki jo je v prehrani prebivalstva Srednje in Severne Evrope zavzel krompir,¹⁸ ki je v številnih območjih postal skoraj izključna hrana, kar je ustvarilo idealne pogoje za katastrofo, ki se je na Irskem zgodila, ko je sredi devetnajstega stoletja krompirjeva plesen (peronospora) uničila ves pridelek, pa je še veliko dela potrebno opraviti v zvezi s prodiranjem koruze v Južno Evropo.¹⁹ Trenutne raziskave kažejo, da bi bilo npr. v severni Italiji zmagoslavje te nove ameriške rastline lahko odločilno za pojemanje ponavljanja lakot, kljub visoki ceni, ki so jo ob tem prebivalci plačali v obliki hude bolezni, pelagre, ki se je začela množično pojavljati prav na začetku XVIII. stoletja.²⁰

Bistvena spremenljivka, s katero se je potrebno soočiti pri kmetijstvu in pridelkih, pa je nedvomno podnebje, ki je izjemno pomemben dejavnik človeškega življenja, kar s svojimi študijami, opravljenimi v najrazličnejših obdobjih, podpira tudi vrsta strokovnjakov, ki so ta dejavnik prepoznali kot enega izmed ključnih. Od Carpenterja, ki je globoko krizo Mediteranskega zaliva v drugi polovici drugega tisočletja pred Kristusom pripisoval daljšemu obdobju suše, do Behringerja, ki se je poslužil pionirskih zapisov Emanuela Le Roya Ladurie ter rimski uspeh in oživljanje gospodarstva v poznem srednjem veku povezal s klimatskim optimumom, kar je bilo v popolnem nasprotju s kasnejšim dogajanjem v mali ledeni dobi med XVII. in XVIII. stoletjem. Naposled pridemo do Posta, ki hude težave, v katerih se je znašla Evropa v štiriletnem obdobju med 1816–1819, ki je bilo hkrati zadnje obdobje, v katerem je lakota prizadela vsaj štiri izmed devetih proučenih območij, pripisuje ostrim klimatskim razmeram,

17 Slicher Van Bath, *Storia agraria dell'Europa occidentale (500–1850)*.

18 Salaman, *Storia sociale della patata*.

19 O pojavu na italijanskem območju je prvi spregovoril Coppola v delu: *Il mais nell'economia agricola lombarda (dal secolo XVII all'Unità)*, 1979. Nedavno, leta 2009, je bila izdana monografija Finzija: *Sazia assai ma da poco fiato. Il mais nell'economia e nella vita rurale italiane. Secoli XVI–XX*, ki povzema te raziskave Coppole.

20 Mocarelli, *Ripensare le crisi alimentari* str. 42–45.

ki so držale v svojem primežu zloglasno leto 1816, tako imenovano »leto brez poletja«, in navsezadnje še do Fagana, ki krizo sedemdesetih let XIX. stoletja pripisuje izjemno močnemu »el niňu«.²¹

Pri iskanju povezave med podnebnimi spremembami in nastopom lakote je težava v tem, da nam vrednosti, na katere se običajno sklicujemo pri zgodovinskem prikazu, npr. povprečna letna temperatura ali povprečna letna količina padavin, običajno te povezave osvetlijo le v manjši meri, saj imajo na pridelke večji in usodnejši vpliv specifični pojavi, ki se zgodijo v točno določenem obdobju, kot npr. intenzivne padavine v pomladnem ali poletnem času ali daljša obdobja suše. Kar pa se zdi neomajno, pa je dejstvo, da za pojav lakote ni odgovoren oz. nanj ne vpliva v odločilni meri le en posamezen klimatski pojav, ki sicer lahko povzroči upad količine pridelkov, ampak več zaporednih let neugodnih klimatskih razmer.²²

Ta dejstva pod vprašaj postavljajo tudi povezave med t. i. *malo ledeno dobo* (ang. *Little Ice Age*), ki je bila značilna za obdobje med začetkom XIV. in prvo polovico XVIII. stoletja, ter lakotami, tudi ob upoštevanju dejstva, da so številni izmed obdobj, ki smo jih določili v naši raziskavi, umeščeni prav v to obdobje, in da je kar devet obdobj suše bilo takšnih, ki so med osemdesetimi leti šestnajstega stoletja in prvimi desetletji osemnajstega stoletja zajele štiri večja območja. Tudi številne druge objave načrtno opozarjajo na možno obstoječo povezavo med neugodnimi klimatskimi razmerami tega dolgega obdobja in pojavom lakot. Vseeno pa so nedavno pomembne raziskave prepričljivo pokazale, da je *mala ledena doba* v bistvu le statistični artefakt brez pravega zgodovinskega pomena.²³ To pa ne pomeni, da s to trditvijo zanikamo prisotnost morebitnih povezav med ekstremnimi podnebnimi in vremenskimi pojavi ter nastopom lakote, temveč da poudarjamo, da je potrebno spremeniti teoretični okvir, v katerega so bili ti dogodki umeščeni med osrednjo fazo moderne dobe.

Še bolj sporen in žolčen predmet razprav je zato tudi povezava med lakotami in pojavom epidemij. Če je dejansko popolnoma jasno, da podhranjenost ustvarja dobre pogoje za množičen pojav bolezni, kot sta tifus in dizenterija, pa je mnogo kompleksnejša njena obstoječa povezava s pojavom kuge, predvsem zaradi dejstva, da je v tem primeru izjemno težko z gotovostjo določiti patogeni dejavnik, ki je odgovoren za nastop bolezni, pa tudi zaradi dejstva, da se kuga pogosto pojavlja tudi v obdobjih, ki niso zaznamovani z lakoto.²⁴ Če že, bi lahko domnevali, da je epidemija kuge, ki je bila v moderni dobi prava nočna mora Evropejcev, neposredno vplivala na nastop zapletov pri oskrbovanju z živili, bodisi

21 Carpenter, *Clima e storia*; Behringer, *Storia culturale del clima*; Post, *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World* in Fagan, *Floods, Famines and Emperors*.

22 Ó Gráda, *Famine a short history*, str. 31, 32.

23 Kelly in Ó Gráda, *The waning of the Little Ice Age*, str. 301–325.

24 Cohn, *The black death transformed*.

ker je vodila v izolacijo prizadetih skupnosti in s tem ogrozila tudi kmetijsko dejavnost bodisi zato, ker je pretresla ustaljene trgovske in prometne poti. Veliko bolj neposreden in na splošno tudi podcenjen pa je negativen vpliv, ki ga ima pri teh pojavih obolenje rastlin zaradi različnih parazitov in gliv, ki je izjemno pogosto v obdobjih obilnejšega deževja. Če si na primer v spomin prikličemo samo dva izmed najhujših primerov teh bolezni v zgodovini, je pšenična »rja« v zadnjem desetletju šestnajstega stoletja prizadela velik del Evrope, *Phytophthora infestans* pa je bil mikroorganizem, ki je uničil cele letine krompirja in sredi devetnajstega stoletja vodil v veliko irsko lakoto.²⁵

V primerjavi z Malthusom, ki meni, da je lakota skrajni in najhujši ukrep narave za odpravo posledic porušenega ravnovesja, do katerega je privedlo prehitro naraščanje števila prebivalstva v obdobjih višjih prihodkov in boljše dostopnosti živil, pa je Indijec Amartya Sen že od začetka proučevanja velike lakote, ki je prizadela Bengal med drugo svetovno vojno, izvedel pravo pravcato Kopernikovo revolucijo, saj je strokovno razpravo, ki se je osredotočala le na razpoložljivost hrane znotraj nekega danega območja, preusmeril v razpravo o pravici in možnosti prebivalstva, da dostopa do prehranskih virov.²⁶

Sen lakote dejansko ne pripisuje upadu pridelave ali zmanjšani razpoložljivosti živil, temveč neučinkoviti in/ali neenakopravni porazdelitvi hrane. Njegovo razmišljanje je osredotočeno na *upravičenost* (ang. *entitlement*, kar je povezano s *title*, angl. naslov), pravico oz. naziv, ki ga morajo osebe imeti, če želijo imeti dostop do hrane. Ta pristop celotno zadevo prikaže v povsem nasprotni luči, saj pomeni, da lakote niso v tolikšni meri odvisne od naravnih dejavnikov, kot so npr. slabe letine zaradi neugodnih vremenskih pogojev, bolezni itd., temveč zaradi zmotnega in neprimernega človeškega ravnanja. Ta ideja pa ni povsem nova, saj je že Smith trdil, da je edini pravi vzrok za lakote, ki so se v Evropi pojavljale v modernem veku, treba iskati prav v zmotnem ravnanju vladajočega sloja, ki je z zavezujočo politiko poskusil ublažiti probleme, povezane s pomanjkanjem, namesto da bi to, kot si je želel tudi on sam, prepustil delovanju prostega trga.²⁷ Zato »resnični krivec« ni bila narava, temveč človek.

ŠE KRATEK RAZMISLEK O TRGIH ...

Hitro lahko opazimo, da bistveno točko teh razmišljanj predstavljajo ustanove in njihovo delovanje. Nedvomno ima pri tem temeljno vlogo, pa ne le za ekonomiste, trg, celo do te mere, da je po mnenju številnih strokovnjakov

25 Cavaciocchi (ur.), *Le interazioni tra economia e ambiente biologico nell'Europa preindustriale*.

26 Sen, *Poverty and Famines*.

27 Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, str. 526, 527.

prav medsebojno povezovanje trgov pripomoglo k odločilnemu preobratu pri zaviranju in omejevanju pojava lakot. Ta sprememba pa ne bi bila mogoča brez železnice in pomembnih inovacij v transportu, katerim je botrovala industrijska revolucija in so bile torej mogoče šele od XIX. stoletja dalje.²⁸ Zato bi torej želel podati nekaj razmišljanj o tej izjemno pomembni temi, pri tem pa bi se rad oprl na razpoložljive podatke o enem izmed ekonomsko najnaprednejših območij v Evropi v moderni dobi, in sicer o Milanski vojvodini.²⁹

Ena izmed obveznih predpostavk pri proučevanju delovanja trgov in gibanja cen v času krize je predhodno ugotavljanje pogojev, ki so v predindustrijski dobi vladali tržnici žitaric. Poleg občutnega, a težko izmerljivega deleža samoporabe, je pri proučevanju moč ugotoviti nizko elastičnost ponudbe in povpraševanja, saj je bilo povpraševanje, ki je dosegalo trg, načeloma stabilno in se je nagibalo k povečevanju, kar je vodilo v močno nihanje cen, zlasti v kriznih obdobjih, saj je prišlo do zmanjševanja območij samoporabe. To je moč pripisati dejstvu, da so žitarice ena izmed klasičnih Giffenovih dobrin, tj. dobrin, pri katerih povpraševanje ni odvisno od cene in torej v primeru povečanja cen ne pada, ampak raste, celo pri rastočih cenah. Poleg tega smo bili v preteklosti zaradi centralizirane narave kmetijstva in porabe žitaric v ekonomiki časa hitro priča okužbam, ki so skupaj s krizo zaobjele tudi manufakturni in tržni sektor.³⁰

Prvi element, za katerega se mi zdi, da ga je pri tem pomembno izpostaviti, ko imamo v mislih Milansko državo, je prisotnost različnih vrst oz. stopenj trga, saj je razmišljanje, da so se transakcije opravljale le na nadzorovanih mestnih trgih, popolnoma napačno. Predvsem pa je potrebno v spomin priklicati dejstvo, da se je na kmetijsko najbolj razvitem območju te države, tj. namakani nižini, velik delež prodaj izvedel v okviru velikih posestev in torej ni bil ponujen na trgu. Ko pa so najemniki teh nižinskih območij vendarle nastopili na trgu, pa so tam ponudili le majhen delež pridelkov, ki so jih hranili v svojih skladiščih.³¹ Če se nato lotimo trga v njegovem pravem pomenu, pa težko prezremo dejstvo, da nadzorovani mestni trgi, na katere so se osredotočili strokovnjaki pri beleženju cen žitaric, niso bili edini, na katerih je prihajalo do transakcij. Po eni strani je imela dejansko izjemno velik pomen maloprodaja, v kateri so prednjačili številni potujoči trgovci (it. *postari*), ki so svojo dejavnost opravljali izven in znotraj velikih mest, po drugi strani pa je bila geografija trgov v državi veliko bolj razčlenjena, saj se ni omejevala le na večja mesta.

28 Perssona, *Grain markets in Europe*.

29 Mocarelli, *Ripensare le crisi alimentari*.

30 Palermo, *Scarsità di risorse e storia economica: il dibattito sulla carestia*, str. 68–72.

31 To neposredno potrjujejo tudi številne zahteve, ki so jih milanski peki posredovali oblastem, da bi te v mestu dovolile uvedbo žita, ki ne bi prihajalo preko zborovališča mestne hiše (Broletto), temveč od pridelovalcev v mestni okolici.

Koristno izhodišče za razumevanje položaja je porazdelitev žitnih trgov v Milanski državi po ustanovitvi enajstih novih trgov, ki je stopila v veljavo v letu 1779.³² Izven glavnega mesta je bilo moč naštetih približno trideset trgov, preko katerih se je oskrbovalo približno 950.000 prebivalcev. Eden izmed kriterijev, ki je vplival na njihovo porazdelitev, je bila razdalja med enim in drugim trgovom.³³

V Milanski državi je bilo skupaj približno štirideset sedežev trgov, kar pomeni, da je vsak posamezen trg pokrival približno 200 km² veliko območje. Dejansko pa je bila njihova zgoščenost veliko večja, saj v goratih območjih in v približno 20 km velikem območju okoli Milana trgov žitaric niso poznali, kot je to razvidno s seznama sedežev trgov izven mesta (gl. tabelo 2, kjer so v poudarjenem tisku navedeni trgi, ustanovljeni leta 1779).

Tabela 2: Trgi žitaric v Milanski državi po reformi leta 1779

Območja	Sedeži trga in dnevi trgovanja
Varesotto	Busto Arsizio (pet.); Gallarate (tor., čet., sob.); Saronno (sre.), Gavirate; Laveno (tor.), Cuvio (čet.)
Pavese	Belgioioso (pon.); Chignolo (tor.)
Lodigiano	Casalpusterlengo (pon.); Codogno (tor.); Sant'Angelo (sre.); San Fiorano (pet.)
Cremonese	Soresina (pon.); Pizzighettone (čet.); Castelleone (sre.); Casalbuttano (čet.); Castelpozzone; Piadena (tor.); Casalmaggiore (tor., sob.)
Irriguo	Melegnano (čet.); Binasco (čet.); Treviglio
Visoka planota in Brianza	Melzo; Asso (sob.); Gorgonzola (pon.); Cassano (čet.); Vimercate (tor.); Mariano (sre.); Incino (čet.); Abbiategrosso (tor.); Lecco (sre., sob.); Bellagio (pet.)

Vir: Beccaria, *Atti di governo (serie II: 1778–1783)*, VII.

Največja mesta, kjer so imeli trgi svoje sedeže (tj. mesta, ki so imela skupaj približno 230.000 prebivalcev), so bila Milano, Pavia, Cremona, Lodi, Varese in Como. V mestu Monza je trg sicer deloval ob četrtkih, a neuradno. Točke, na katere se je opiralo zgodovino pisje, predstavljajo torej le vrh ledene gore. Če so se ob tem raziskave sklicevale le na vrhunice in niso upoštevale preostalih razpoložljivih podatkov, pa je bilo to zato, ker mestna območja nudijo zanesljivejše in bolj kontinuirane podatke o gibanju cen. In tako smo že imeli možnost opazovati, kako je prav gibanje cen, ki so mu bili dodani podatki o umrljivosti prebivalstva, rodnosti in sklepanju zakonskih zvez, praviloma veljalo za enega

32 Ustrezen seznam je skupaj s številnimi opombami moč najti v: Beccaria, *Atti di governo (serie II: 1778–1783)*, VII., str. 546.

33 Aldo Carera opozarja, da je bila najmanjša razdalja med posameznimi trgi, ki je le-tem omogočala rast in razvoj, 3 milje v gosteje naseljenih območjih in 5 milj v redkeje naseljenih območjih. Prim. Carera, *I mercati della tradizione*, str. 48.

izmed najbolj verjetnih vzrokov za nastop krize pri oskrbovanju z živili. Vseeno pa pri tem ne smemo prezreti dejstva, da so se kljub razpolaganju s pomenljivimi podatki o gibanju cen za velik del mestnih središč države vsa opažanja o krizi pri oskrbovanju z živili osredotočila izključno na podatke, ki jih je De Maddalena zbral za Milano,³⁴ kjer je prebivalo dobrih 10 % celotne populacije in kjer je vladal poseben model potrošnje, ki je temeljil na pšenici.

Potrebno je torej gledati širše, pri tem pa je predvsem pomembno ugotoviti, ali obstaja hierarhija trgov in, če je temu tako, poskusiti določiti interesno območje različnih trgov. Povedano drugače, ali je pri tem šlo za stalna in "zaprta" območja ali pa je morebiti šlo za območja spremenljive geometrije, pri katerih so se njihova območja spreminjala glede na različne priložnosti. In ali je v zvezi s tem trditev, da je šlo za dokaj stalna območja, ki so bila v običajnih letih, ko so se urbana središča in podeželski trgi razmeroma lahko oskrbovali z dobrinami iz okoliškega podeželja, zaprta in ki so se med obdobji krize odpirala po sistemu, ki je bil diametralno nasproten sistemu vladajočega sloja, ki je ob normalnih letinah odpiral meje, med krizo pa jih je zapiral, pravilna?

Vse kaže, da je temu res tako, saj je bilo veliko trgovcev z žitaricami, ki so lahko svojo dejavnost opravljali tudi na daljših razdaljah, odkritih prav v času krize. Tako sta bila v težavnem obdobju med letoma 1764–67 dva velika trgovca, Grassin Vita Levi in Carlo Londonio, odposlana v tujino po nabavo žitaric, v prvih letih sedemdesetih let pa je bilo v Neapeljskem kraljestvu kupljenih na tisoče zavojev žita, ki so bili nato v Traniju in Barletti natovorjeni na ladje in po reki Pad prepeljani do naročnikov.³⁵ Ob tem ne preseneča, da je bilo gibanje velikih trgovcev značilno zlasti za krizna obdobja, saj so se morali v tem času zateči k uvozu dobrin, pri čemer pa so bile bistvene prav njihove poslovne povezave ter poznavanje tujih tržišč.

... IN CENAH

Še eno izmed pomembnih vprašanj, s katerim se je potrebno soočiti, je to, ali so cene žitaric v predindustrijskem obdobju na trgu, ki je bil izjemno obremenjen s ponudbo, realno odražale rezultat posameznih letin. Tukaj zlahka opazimo, da prihaja do kratkega stika, saj je mogoče v okolju, kjer je bil dostop do točnih informacij, ne le glede letin, ampak tudi glede deleža prodane pridelave in obstoječih zalog, resnično nemogoče o teh podatkih sklepati le posredno, iz cenovnih ravni, pri čemer prihaja do očitnega izkrivljanja dejanskega stanja.

34 De Maddalena, *Prezzi e mercedi a Milano dal 1701 al 1860*.

35 Vlogo, ki so jo med krizami imeli mantovski judovski trgovci z žitom, izjemno jasno opisuje Simonsohn, *History of the jews in the Duchy of Mantua*.

V Beneški republiki se je, na primer, zaradi onemogočenega pridobivanja zanesljivih informacij o pridelkih, predvidevalo, da je nastopila kriza in je prišlo do prepovedi izvoza takrat, ko je cena mernika pšenice presegla dvajset lir. Vendar pa, kar nam kaže tudi primer iz leta 1765, ni nujno, da so rastoče cene povezane s pomanjkanjem žitaric.³⁶

V podobnih okoliščinah element, ki je omogočal določeno mero špekuliranja, torej ni bila možnost napovedovanja ali sklepanja stav o prihodnosti na osnovi razpoložljivih podatkov, kot se to dogaja v naprednejši ekonomiji, temveč prav odsotnost točnih podatkov in informacij. Poznavanje je temeljilo na vesteh in na »govori se«, ki so pogosto povzročile galopiranje cen in ki so imele kaj malo povezave s stanjem pridelkov. V Neapeljskem kraljestvu so, na primer, krizo med letoma 1763–1764 pretirano napihnale prav »posebno negotove in nezanesljive informacije«, zlasti tiste, ki so bile povezane s pridelkom iz apulijske pokrajine. Podobno se je zgodilo v Papeški državi, kjer je savojski veleposlanik leta 1765 v Rimu zaznal, da so novice o stanju pridelkov »izjemno negotove in zelo nejasne«.³⁷

Negotovost, praktična onemogočenost doseganja utemeljenih napovedi pa tudi zavest o prisotnosti medsebojno povezanih območij tržišč so na celoto vplivale drugače: ni bilo namreč enotne povezave med nivojem cen in razpoložljivo količino žitaric na tržišču. Pomembna študija Zalina o trgu Desenzano je pokazala, da je velikokrat prišlo do povišanja cen, ki pa ni bilo povezano z dejansko razpoložljivostjo dobrin. Leta 1780 so na primer pri 71.000 zavojih pšenice, ki so bili na voljo za prodajo, cene le-te nihale med 36 in 38 lirami na zavoj, leta 1790, ko je bilo na voljo za prodajo 86.000 zavojev tega žita, pa je bila cena več kot podvojena in je celo presegala 70 lir na zavoj. Še pomenljivejše je dejstvo, da so se v pomladnih mesecih leta 1782 cene pričele hitro vzpenjati, čeprav je bilo v skladišču še veliko zalog; še avgusta so odposlanci trga v Desenzanu ugotovili, da je na zalogi več kot 4.000 zavojev.³⁸

Če se zdaj premaknemo na območje cen, je pri tem bistvenega pomena vprašanje, o cenah katerih artiklov pravzaprav govorimo; kot smo namreč že nakazali, podatki zgodovinopisja kažejo močno odstopanje pri pšenici, ki je bila najpogosteje uživana žitarica le v glavnih mestih. V manjših središčih ali trgih, preko katerih se oskrbujejo gorati predeli, pa je povsem druga pesem, saj tam

36 Lahko bi namreč veljalo, da »to navidezno načelo pomanjkanja, s katerim se opravičuje povišanje cen, izvira zlasti iz lakomnosti lastnikov, katerih miselnost je temeljila na prepričanju, da če dobra letina po splošno uveljavljenem razmišljanju lahko oskrbi državo za več kot 30 mesecev, mora letošnja letina poskrbeti vsaj za 12 ali 15 mesecev«. V: Archivio di Stato di Torino, Materie economiche di seconda addizione, snop 1, Anona, pismo z dne 17. avgusta 1765, v: *Estratto di lettere del sig. commendator d'Incesa a s.e. il sig. conte di Viry in proposito delle informazioni da qui addimandategli sulla raccolta delle granaglie e sul prezzo delle medesime nello Stato veneto*.

37 Venturi, *Settecento riformatore*, V. del, I. zvezek, *La rivoluzione di Corsica*, str. 222 in 325.

38 Zalin, *Terre e uomini nel Mediterraneo e in Europa*, str. 345 in 349–351.

prihaja do eksponentne rasti porabe koruze. V Milanu je, na primer, poraba pšenice presegala 80 %, v Comu že ob običajnih letinah pšenica ni dosegala niti 50 %, v kritičnih letih pa jo je odločno presegla poraba koruze. Če gremo še malce dlje, tj. v gorska središča in podeželje, je bila tam 80–90 % poraba koruze v primerjavi s pšenico čisto običajen pojav. Pri tem se samo po sebi poraja vprašanje, koliko so dejansko reprezentativne cene, zabeležene v Milanu, in pa predvsem, kakšen smisel še ima pri proučevanju življenjskih pogojev in pojavljanja lakote sklicevanje na pšenico, če pa je velik del države užival predvsem koruzo. Jasno je pravzaprav, da sama vsebina povpraševanja v odločilni meri vpliva na oblikovanje cen in posledično lahko, če se ozremo izven meja velikih mest, opazimo, na kako trhljih temeljih sloni prepričanje, da je bila cena pšenice višja od cene koruze.

V ugodnejših letih je v Milanu cena pšenice dosegala tudi dvokratnik cene koruze, v težavnejših obdobjih pa se je ta razlika zmanjšala in je le v izjemnih primerih padla pod 20–25 %. A že v Comu je bila razlika med cenami obeh žit manjša kot v Milanu (tam cena pšenice skoraj nikoli ni predstavljala dvokratnika cene koruze), še manjša pa je ta razlika na trgih, preko katerih se oskrbujejo gorska središča, ki so veljala za velike porabnike koruze. Kot primer lahko navedemo center trgovanja v Desenzanu, preko katerega so se oskrbovale gardska obala in tridentinske doline, ki so skupaj obsegale približno 60.000 oseb, toliko kot večje mesto. Med krizami so si bile cene obeh žit še vedno dokaj blizu, kot npr. med septembrom in decembrom 1782, ko je bila povprečna cena pšenice 54,22 lir za sveženj, povprečna cena koruze pa 53 lir, z nekaj več kot 2 % odklonom. Izjemoma, kot npr. maja 1764, med julijem in avgustom leta 1773 ter julija 1794, so cene koruze v Desenzanu celo presegle ceno žita.³⁹ V centrih trgovanja na izvoznih območjih ter pri velikih proizvajalcih žitaric je bil razkorak med cenami pšenice in koruze še vedno zelo velik in pogosto celo višji od dvokratnika, kot je moč opaziti v mantovanskem primeru.⁴⁰

Zaradi takšnih dognanj moramo torej razširiti naš pogled v dve smeri in se ne smemo omejiti le na pšenico, temveč moramo vzeti v ozir tudi koruzo, pri tem pa moramo upoštevati tudi dovolj visoko ponazoritveno število trgov. Le tako bo mogoče na prepričljiv način odgovoriti na naše izhodiščno vprašanje, tj., ali obstaja približevanje cen, ki bi dokazovalo povezovanje trgov. Oziroma povedano drugače, ali velja zakon enotne cene in je moč morebitne razlike med cenami v različnih območjih pripisati le potnim stroškom.⁴¹ Težava ni zanemarljiva, saj

39 Leta 1794, je, na primer, koruza dosegla ceno 63–64 lir za sveženj, v primerjavi s ceno 57–58 lir za sveženj pšenice. Prim. Zalin, *Terre e uomini nel Mediterraneo e in Europa*, cit. str. 351.

40 Vivanti, *I prezzi di alcuni prodotti agricoli a Mantova nella seconda metà del XVIII secolo*, str. 423.

41 Zdi se, da obstaja močna linearna medsebojna povezava med cenami žitaric v Comu in Milanu, kot opozarja Felloni v: *Il lento declino delle carestie. Mercati alimentari e crisi demografiche a Como tra Sette e Ottocento*, str. 204–206.

našim poprej navedenim trditvam pritrjujejo tudi številni strokovnjaki, ki trdijo, da je potrebno za resnično povezovanje trgov počakati na prihod železnice.⁴² Še en pomemben vidik, ki ga je potrebno poglobljeje pogledati, zadeva gibanje cen v obdobju krize pri oskrbovanju z živili. Se v teh primerih cene približujejo ali oddaljujejo? Prihaja pri tem do sočasnega premikanja cen različnih žitaric ali ne? Ali je res, kot so nekateri zatrjevali, da koruza pripomore k stabilizaciji trga, saj je rast njene cene proporcionalno manjša glede na rast cene pšenice?⁴³ Kako se višanje cen žit odseva na drugih dobrinah, kmetijskega in nekmetijskega izvora? In nenazadnje: ali so cene vedno zanesljiv kazalnik prisotnosti krize?

ANONA IN NJENE POSLEDICE

Vprašanje o cenah še dodatno zaplete dejstvo, da se moramo, če želimo razpravljati o krizi pri oskrbi s prehrano in lakotah, sklicevati na splošne življenjske pogoje, pri tem pa ne moremo mimo dejstva, da je bilo skoraj povsod po moderni Evropi v mestnih okoljih zaradi sistema oskrbovanja z žitom (t. i. anone) nemogoče avtomatsko pretvarjati med ceno žita in stroškom kruha. To velja predvsem v tistih primerih, kjer so tržne vrednosti naraščale, saj so ravno v tistih primerih oblasti ukrepale na način, ki je določil zgornjo mejo cene kruha.

V letih 1773–1774 je na primer slaba letina povzročila, da so se v Milanu cene pšenice in koruze glede na cene leta 1772 skoraj podvojile. Maja 1775 so se milanske oblasti odločile za ublažitev situacije in v napetem pričakovanju nove letine plačale prodajalcem moke, da so le-ti še vedno prodajali pšenično moko po 6 lir in 4 solde na zavoj, čeprav je cena v vmesnem času narasla že na šest lir in 14 soldov. Istočasno je bilo pripravljenih 35.000 lir za plačilo pekoma, da so ohranjali stabilno povprečno težo 3 unč in pol za vsak sold kruha, medtem ko je bila njegova tržna vrednost 3 unče. Še večji vpliv je imel ukrep, izveden leta 1800, ko so cene žitaric dosegle absolutno najvišji nivo celotnega obdobja, ki ga je proučeval De Maddalena (1700–1860), visoka cena pa je bila posledica vremenskih nepravilnosti, slabe letine, zasega francoskih oblasti in vsesplošnega podkupovanja. Mestna uprava je še enkrat ukrepala na način, ki je ceno kruha ohranjal globoko pod dejansko vrednostjo pšenice, in poskrbela za plačilo razlike pekoma. V tem primeru pa je bil ta izdatek zaradi tako visokega povečanja cene žitaric v prodaji na debelo izjemno visok, saj je obsegal kar 100.000 lir, ki so bremenile proračun skupnosti še več kot desetletje.⁴⁴

42 Federico, How much we know about market integration in Europe, str. 470–497.

43 Prim. Zalin, *Terre e uomini nel Mediterraneo e in Europa*, cit., str. 354.

44 Mocarelli, What is wrong with the history of wages. (napovedana izdaja).

Jasno je torej, da rekonstrukcije kriznih obdobj pri oskrbi z živili in obdobj lakote ni mogoče izvesti, kot se je to običajno izvajalo, s cenami, ki so veljale v veleprodaji žitaric na nadzorovanih mestnih trgih, ne le zaradi dejstva, da te cene niso dovolj reprezentativne, temveč tudi zaradi dejstva, da ta način neizogibno vodi v podpiranje teorije o višjem slabšanju kupne moči od dejanskega, zlasti v trenutkih večjih težav pri oskrbovanju z živili. Po videnem to trditev v celoti podpira tudi uveljavljeni strokovnjak antropometrije, na katerega se viri pogosto sklicujejo, ko želijo ovreči tezo o hudem upadu življenjskih pogojev, ki so v Milanu vladali v osemnajstem stoletju.⁴⁵

Ta opažanja nas privedejo do zadnjega vidika, ki bi se ga želel dotakniti na kratko, in to je odziv na krize, saj so bila mesta s tega vidika zaradi sistema oskrbovanja z žitom v privilegiranem položaju. Seveda se je potrebno izogniti pretiranemu poenostavljanju različnih oskrbovalnih sistemov, saj so ti delovali na med sabo povsem različen in neenoten način. V ta namen naj zadošča podatek, da ena izmed »klasičnih« mestnih ustanov za oskrbovanje z žitom, javno skladišče žita, v Milanski državi ni nikoli obstajala, in da je ob krizi, ki je zajela območje med letoma 1764–67, Firmian predlagal ustanovitev javnega skladišča žita v najpomembnejšem lombardskem mestu, a je pri tem ugotovil, da se v mestu nihče ne želi spopasti s to nalogo.⁴⁶

Poleg tega je jasno, da se moramo, če želimo v takšnem kontekstu definirati tudi obrobne pojave krize in razumeti njene ekonomske in demografske posledice, ozreti izven obzidij velikih mest in se bolj kot na pšenico osredotočiti na koruzo. Tej ugotovitvi botruje tudi dejstvo, da so »resnična« pomanjkanja, ki so bila posledica slabih letin, veliko bolj prizadela mesta in manjše centre, kjer so cene, pričenši s cenami žita, pričele rasti veliko hitreje, saj v teh mestih ni bilo sistema anone, ki bi nekoliko ublažil te pojave. V letinah, ki so dale slabši pridelek, so se številni kmetje, ki so se v normalnih pogojih oskrbovali sami, morali zatekati na trg, s čimer so na svoj način prispevali k rasti cen. Vpliv tega dodatnega povpraševanja je bil še posebno izstopajoč v primeru koruze, ki ji je cena v obdobju krize naraščala veliko hitreje kot pšenici, ne le zaradi dejstva, da je ta žitarica ameriškega izvora v tistem obdobju že zavzela vlogo osnovnega živila v kmečki prehrani, ampak tudi zaradi porasta porabe te žitarice v mestih, saj so

45 A'Hearn dejansko trdi, da »zmerna magnituda upadanja v svojih vrhuncih nakazuje na dejstvo, da slabšanje kakovosti življenja ni moglo biti tako zaskrbljujoče, kot bi morda to nakazovale te ocene (zaporedje cen in plač)«. Realnost je bila takšna, da »predstavljena dokazila podpirajo trditev o omejenem upadanju življenjskega standarda v poznem osemnajstem in zgodnjem devetnajstem stoletju«. Prim. A' Hearn, *Anthropometric evidence on living standards in Northern Italy 1730–1860*, str. 375, 376.

46 O posebnem položaju, v katerem se je znašla Lombardija pri sistemih oskrbovanja z žitom, želim opozoriti na prispevek Corritore, Horrea. Un'istituzione che «va e viene» nella politica annonaria delle città di Antico Regime, str. 11–29.

številni meščani zaradi višjih cen belega kruha pričenjali posegati po kruhu iz mešane moke.

Ne moremo pa prezreti dejstva, da se vedno bolj dozdeva, da je ravno velika razširjenost koruze bistveno prispevala k blaženju demografskih posledic krize v oskrbovanju z živili. Če vzamemo v ozir demografske premike v Milanski državi v drugi polovici osemnajstega stoletja, si dejansko ne moremo zatisniti oči pred dejstvom, da do kritične oz. katastrofalno velike smrtnosti v tistem obdobju dejansko ni prišlo, redka pa so tudi leta, v katerih je bil prirast prebivalstva negativen. V obdobju, za katerega so na voljo razpoložljivi podatki, tj. med leti 1768–1795 in 1798–1799, je bilo z negativnim saldrom zaznamovanih le šest let, štiri izmed teh let, 1774, 1775, 1779, 1798, pa so bila zaznamovana celo z izjemno nizko negativno vrednostjo -1% .⁴⁷ Ta proces pa ni bil značilen le za Milansko državo, saj je prav v težavnem letu 1773 eden izmed velikih strokovnjakov te problematike, opat Galiani, zapisal, da je za opazen upad lakote v XVIII. stoletju na prvem mestu zaslužna razširjenost »pridelovanja Maitza, oziroma indijskega žita, rastline, ki bo zaradi svoje oblike skoraj zagotovo bogato obrodila prav v tistem letu, ki bo za pšenico neugoden«. ⁴⁸ Stopili smo torej na raziskovalno sled, ki bi jo bilo potrebno razdelati in temeljito raziskati.

47 Prim. Romani, *Aspetti e problemi di storia economica lombarda nei secoli XVIII e XIX.*, str. 6 in 21. Najslabši leti sta bili 1783 z -4% ter 1789 z -5% . Podatek iz leta 1789 bi lahko potrdil vedno večjo pomembnost koruze v potrošnji, saj se cene pšenice v tem letu niso pretirano dvignile, zlasti ob dejstvu, da je bila v desetletju 1781–1790 samo leta 1781 pri njej zabeležena najnižja cena (26,2 lir za mernik, v primerjavi z 29,35), v nasprotju s tem, kar je mogoče ugotoviti za koruzo. Povprečna cena leta 1789 je bila dejansko pri merniku za dve liri višja od povprečne cene v desetletju 1781–1790. Prim. De Maddalena, *Prezzi e mercedi a Milano dal 1701 al 1860* cit., str. 379, 380.

48 Galiani, *Considerazioni sul sistema annonario di Genova*, str. 10.

Aleksander Panjek

KRUH NAREDI ČLOVEKA

KDO JE KDAJ SIT NA PRIMORSKEM PODEŽELJU V 17. IN 18. STOLETJU

UVOD

Prispevek sloni na kvantitativni in kvalitativni analizi ter interpretaciji izvirnega arhivskega gradiva, izsledke pa povezuje z že znanimi informacijami o prehranskih navadah in praksah med kmečkim prebivalstvom na primorskem podežlju (posebej na Krasu) v zgodnjem novem veku. Informacije in podatki so razviti do mere, ki omogoča opredelitev standarda prehranske potrebe v žitu in vinu v zgodnjem novem veku na primorskem podežlju, kakor tudi prehranski potencial kraške kmetije sredi 18. stoletja. V sklepnem delu je kmečka prehrana na Krasu obravnavana tako z vidika njenih sestavin kakor vrednot. Prispevek se temu ustrezno deli na tri poglavja: v prvem se sprašujemo po tem, kdo je kdaj sit, v drugem naslavljam vprašanje razmerja med obsegom kmetije in prehransko samooskrbo, v tretjem pa se trudimo sestaviti grobo sliko sestavin kmečkega jedilnika na Krasu v zgodnjem novem veku.

KOLIKO HRANE?

V gospodarski zgodovini se pri določanju ravni preživetja v predindustrijski dobi, za katero razpolagamo z manj informacijami, poslužujemo nekaterih kazalnikov. Precej znan način predstavlja delavska mezda v gradbeništvu, torej zidarjev in posebej vajencev: ker so to bili večinoma mladi samski moški, se predpostavlja, da je plačilo za njihovo delo moralo zadoščati za pokrivanje potreb po hrani in nastanitvi. Drugo tovrstno merilo so preživnine, to je celoletni obseg hrane, ki je nekemu namenjena zato, da se z njo preživlja do smrti ali le za določen čas. Zasedimo jih na primer ob dedovanjih, ko so jih deležni starejši družinski člani, ki se umikajo iz aktivnega gospodarjenja, ali taki, ki se v zameno za preživnino odpovedujejo neposrednemu sodelovanju v gospodinjstvu oziroma svojemu dednemu deležu. Poleg tega poznamo ocene sodobnih uradnih oseb in strokovnjakov o tem, kolikšna je potreba po hrani (običajno žitu) glede na število prebivalstva na določenem območju, iz katerih je včasih mogoče preračunati ključ, po katerem so prišli do svoje ocene. Po nakazanih poteh lahko opredelimo količino žita na dnevni in letni ravni, ki jo je človek potreboval za preživljanje v določenem zgodovinskem obdobju, in na ta način bomo tu iskali odgovor na to vprašanje za primorsko podeželje v zgodnjem novem veku.

Začeli bomo s primerom preživnine na Krasu sredi 18. stoletja, ki je naveden v notarskem zapisu dogovora med prejemnico Marino, vdovo po pokojnem Andreju Sivicu, stanujočo v Križu pri Trstu, in njenim nečakom Matijo Sivicem iz Skopega.⁴⁹ Marina se je bila po vsej verjetnosti omožila v Skopem in se po moževi smrti umaknila v svojo rojstno vas Križ. Dogovor je sledil sporu o pravicah vdove, ki so ga nazadnje uredili v skladu s tem, kar je velevala oporoška pokojnega moža oziroma strica obeh strank. Nečak Matija Sivic se je zavezal, da bo svoji teti Marini dosmrtno vsako leto »z dolžno pravočasnostjo« zagotovil skupaj 308 litrov različnih žit in skoraj sto litrov vina (tabela 3).

Tabela 3: Preživnina vdove Marine Sivic, Skopo – Križ 1753

Žita in vino	Litri	Skupaj litrov	Dnevni obrok litrov	Dnevni obrok kg*
Pšenice po devinski grajski meri polovnik 1	30,7984	307,984	0,844	0,633
Rži po devinski grajski meri polovnik 1	30,7984			
Pire po devinski grajski meri polovniki 3	92,3952			
Ajde po devinski grajski meri polovnika 2,5	76,9960	97,0100	0,266	
Koruze po devinski grajski meri polovnika 2,5	76,9960			
Terana (<i>terrano</i>) urno 1	97,0100			

*Vsa žita so preračunana po enotnem ključu 1 liter = 0,75 kg (Panjek, Fevdalna renta, str. 49).

Vir: gl. besedilo.

Izračun povprečne prehranske potrebe je za primorski prostor mogoč tudi na osnovi podatkov, ki jih je pred leti navedel Jože Šorn v opombi s kmetijsko vsebino k svojemu temeljnemu delu, sicer namenjenemu industrializaciji na Slovenskem.⁵⁰ Za naš namen relevantni podatek izhaja iz avstrijskega državnega računovodstva (*Bancale*) in navaja, da je leta 1769 na Bovškem živelo 3943 ljudi v 801 družini, kar nanese povprečnih 4,9226 članov na družino (torej skoraj 5), ter da vsaka družina potrebuje tedensko po en »deželni pezenal« žita. Na osnovi Šornovih podatkov je mogoče izračunati, da je lokalna pridelava pokrivala le 22,68 % vseh potreb na letni ravni: nezadostna pridelava žita za prehrano lokalnega prebivalstva v alpskem prostoru ne preseneča, je pa ta odstotek tudi primerjalno precej skromen. Pretvorba merske enote, ki jo uporablja Šornov vir (*Land Pesenal*), v metrično nam omogoča izračun potrebne preskrbe z žitom na ravni družine in posameznika.⁵¹ Na podlagi teh podatkov je mogoče ugotoviti, da je povprečna bovška družina potrebovala 27,327 litrov žita na teden, kar na posameznika dnevno nanese 0,793 litrov, na leto pa 289,467 litrov. Količine so zelo podobne tistim, ki smo jih zasledili v sočasnem primeru preživnine na Krasu.

Zanimivo in pomenljivo je, da se količine, kakršne smo pravkar ugotovili za primorski prostor sredi 18. stoletja, povsem skladajo s tistimi, ki jih je za sosednjo beneško Furlanijo navedel in izračunal Alessio Fornasin:⁵² povsem sočasen vir (1764) navaja povprečno prehransko potrebo po žitu v obsegu 4 videmskih starov, kar nanese 292 litrov žita na letni ravni. K temu je mogoče dodati podatek, da so leta 1730 v Benetkah minimalno dnevno moško potrošnjo vina postavljali na 0,67 litra in obenem ocenjevali, da ženska potrebuje polovično količino (0,335 litra). V furlanskem Vidmu je bila v obdobju 1774–1794 povprečna dnevna poraba vina pri moških 0,9 litra, pri ženskah pa 0,45 litra (kar v povprečju spet znese natanko 0,67 litra).⁵³ Pri tem velja pristaviti in poudariti, da so vino razumeli kot živilo in da je predstavljalo del prehrane.⁵⁴

Neposredna primerjava med podatki o prehranski potrebi na Primorskem in Beneškem kaže, da so količine žita povsem primerljive, če že ne povsem skladne in dejansko skoraj enake; nekaj več razlike je zaslediti pri preskrbi z vinom (tabela 4). Taka ugotovitev je toliko bolj veljavna ob upoštevanju tega, da so pretvorbe starih merskih enot v metrične vselej samo približne in da so različne kombinacije vrst

50 Šorn, *Začetki industrije*, str. 44.

51 Izračun: 3 bovški pezenali (*Land Pesenal*) = 1 koroški *Vierling*; 1 koroški *Vierling* = 81,98243 litra; iz tega sledi, da je 1 bovški pezenal = 27,327477 litrov (za koroški *Vierling* smo uporabili vrednost, navedeno v: Dinklage, *Kärntner Getreidemasse*, str. 155–157. Izračunana vrednost bovškega »deželnega pezenala« je zelo blizu vsebini goriškega pezenala (= 25,0237 litrov), kar bi lahko kazalo na to, da gre za isto mersko enoto, torej za goriški in ne za poseben bovški pezenal. Kljub temu se v besedilu uporablja vrednost, izračunana na podlagi koroškega *Vierlinga*; če bi uporabljali goriški pezenal, bi bile količine nekoliko skromnejše. Za merske enote gl. tudi Panjek, *Fevdalna renta*, str. 60–62.

52 Fornasin, *Diffusione del mais*, str. 37, 38.

53 Panjek, *Fevdalna renta*, str. 49.

54 Panjek G., *La vite e il vino*, str. 67, 68 in Fornasin, *Diffusione del mais*, str. 37, 38.

Tabela 4: Primerjava prehranske potrebe posameznika na Primorskem in Beneškem sredi 18. stoletja

Vrsta prehrane	Merska enota	Kras (ženska) 1753	Bovec (povprečje) 1769	Furlanija (povprečje) 1764	Benetke (minimum) 1730
Letna potreba po žitu	litri	307,984	289,467	292,636	–
Dnevni obrok žita	litri	0,844	0,793	0,802	–
	kg	0,633	0,595	0,601	–
Dnevni obrok vina (ženska)	litri	0,266	–	0,450	0,335
Dnevni obrok vina (moški)		–	–	0,900	0,670

Vir: gl. besedilo. Za merske enote Panjek, *Fevdalna renta*, str. 60–62 in Meden, *Vloga vaške skupnosti*, str. 80.

žit zaradi različne prehranske vrednosti zahtevale tudi drugačen skupni obseg; koruza je na primer imela nižjo hranilno vrednost od pšenice. Poleg tega nastopajo seveda razlike glede na družbeni status, spol in starost. Navedene podatke lahko preizkusimo tudi na podlagi boljše primerljivosti glede na spol, in sicer med preživninama dveh žensk s Furlanije in Krasa, čeprav izhajata iz dveh različnih okolij in sta si oddaljeni celo stoletje, saj je prva iz sredine 17. stoletja, druga pa iz sredine 18. Kljub temu in nekaterim razlikam rezultati neposredne primerjave izkazujejo precejšno mero skladnosti. V kraškem primeru zasledimo večjo količino in raznolikost žit, v furlanskem pa več vina ter prisotnost zabele (olje, mast) in mesa (tabela 5). Odsotnost teh dodatkov k prehrani v preživnini kraške vdove je mogoče razložiti z večjo količino žita, ki ji je bila namenjena in je vključevala tudi pšenico, s katero je bilo zaradi njene višje vrednosti mogoče nabaviti druge artikle.

Skladnost informacij za Primorsko in Furlanijo, ki smo jo ugotovili, krepi utemeljenost naših izračunov in potrjuje zanesljivost prikazanih količin. Na osnovi predstavljenih podatkov je tako mogoče predlagati vrednosti, ki se lahko s precejšnjo verodostojnostjo uporabljajo kot merilo prehranskih potreb na primorskem podeželju v zgodnjem novem veku. Glede žita se naši viri z res minimalnimi razlikami sučejo okoli količine, ki jo je mogoče zaokrožiti na 0,8 litrov dnevnih prehranskih potreb. Pri vinu so nihanja precej večja in ni mogoče izključiti, da je bila na Primorskem dnevna prehranska potreba nekoliko nižja kot v sosednji Furlaniji, pri čemer dodatno negotovost vnašata omenjena razlika med moško in žensko porabo ter dejstvo, da razpolagamo le z enim samim podatkom za Kras na primeru vdove. Če uporabimo ključ, po katerem so potrebo po vinu ugotavljali na beneškem ozemlju, kjer naj bi ženska porabila polovično količino kot moški, bi dvakratnik dnevnega obroka Marine vdove Sivic (0,266 litra) Kraševcu nanesel 0,532 litra, povprečje med spoloma pa bi bilo natanko 0,4 litra vina na dan.

Tabela 5: Primerjava letnih preživnin v Furlaniji in na Krasu: Elena Menis (Artegna/Rtin-Ratenj) in Marina Sivic (Skopo, Križ)

Vrsta hrane	M. e.	Elena, Furlanija 1644*		Marina, Kras 1753	
Pšenica	litri	–	–	30,8	10 %
Rž	litri	48,8	16,68 %	30,8	10 %
Pira	litri	–	0,00 %	92,4	30%
Ajda	litri	121,9	41,66 %	77,0	25 %
Koruza	litri	121,9	41,66 %	77,0	25 %
Skupaj žita	litri	292,6	100,00 %	308,0	100 %
Vino	litri		79,3		97,0
Vino z vodo	litri		158,6		–
Olje: 1 libbra	kg		0,3		–
Fina mast (onto sutile): 4 libbre	kg		1,2		–
Svinjsko meso	–		malo		–

*Za videmski star je uporabljena protivrednost 73,159 litrov.

Vir: Za Eleno Menis Fornasin, *Diffusione del mais*, str. 37–38; za Marino Sivic gl. besedilo. Za merske enote Panjek, *Fevdalna renta*, str. 60–62 in *Meden, Vloga vaške skupnosti*, str. 80.

Trdnejših in splošnejših zaključkov na tem mestu ni mogoče predlagati, bomo pa lahko v naslednjem poglavju navedene količine preverili na primeru zalog vina v kraških gospodinjstvih.

KOLIKO ZEMLJE?

Zapuščinski popisi premoženja so lahko zelo poveden vir o materialni in nematerialni kulturi ter s tem tako za ekonomsko kot za socialno zgodovino.⁵⁵ V našem primeru se bomo osredotočili na informacije o stvareh, ki gredo skozi želodec. Najprej bomo obravnavali zaloge žita in vina, nato pa predmete, ki izpričujejo vrste hrane.

Za zaloge žita in vina razpolagamo s podatki iz treh zapuščinskih inventarjev s Krasa, ki so med seboj oddaljeni več kot stoletje, saj so nastali v časovnem razponu med prvo polovico 17. in drugo polovico 18. stoletja. Dva popisa pripadata kmetoma, eden pa podeželskemu obrtniku, živečemu na Krasu, a po rodu iz Karnije. Čas trajanja preskrbljenosti z žitom bomo izračunali na podlagi količine zalog od dne popisa do naslednjega 31. avgusta – takšen rok je določen arbitrarno

55 Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 9–20; Schuurman, *Things by which one measures*.

z namenom, da se s čim večjo gotovostjo zajame ves čas do naslednje žetve. Za vino pa smo kot rok trajanja zalog upoštevali dan pred martinovim, to je 10. november. Dnevne obroke obračunavamo v skladu z zgoraj ugotovljenimi količinami, in sicer 0,8 litrov žita ter 0,67 oziroma 0,4 litra vina. Ker so bili vsi trije inventarji sestavljeni v mesecih med koncem decembra in aprila, lahko sklepamo, da so bile dajatve plačane in še ni bilo pridelkov iz nove letine, tako da popisane zaloge predstavljajo to, kar so gospodinjstva imela na voljo za svojo preskrbo. Najprej bomo primerjali zaloge pri obrtniku in velikem kmetu iz zapuščinskih popisov, ki sta nastala sočasno (med letoma 1620 in 1621, tabela 6).

»Gospod« Nicolò Afabris je bil po poreklu iz Karnije in je živel v Opatjem selu, kjer je kot obrtnik izdeloval volneno platno, kot je mogoče sklepati na podlagi njegovega orodja in zalog. Popis kaže na to, da ni posedoval nobenega kmetijskega zemljišča, a obenem izkazuje, da je bil razmeroma premožen, saj so pri njem poleg znatnih zalog žita in vina ter krave in junice popisali nezanemarljivo količino približno 450 kilogramov »morlaške« volne (*lana murlaccha circa libbre 1500*). Zanimivo je že to, da je deloval na Krasu, kjer je bila razširjena ovčereja, a je obdeloval uvoženo volno. V nadstropju nad kletjo so pri njem zabeležili »približno« 25 pezenalov pšenice, enako količino mešanice pire in pšenice ter en pezenal ječmena, kar skupaj zneso (vselej približno) 1.276,2 litrov žit. Pri vinu je popis veliko manj natančen, saj navaja šest »velikih« sodov, od katerih so bili »štirje polni vina«. Po analogiji z drugimi primeri, ko se v popisih na tem območju omenjajo veliki sodi, bi lahko ocenili, da so držali vsaj po deset (vipavskih oziroma tržaških) čebrov vsak, kar pomeni okoli 650 litrov: gre seveda za ugibanje, ki bi pa Afabrisu nanese 2.600 litrov vina. Njegovo gospodinjstvo je do naslednjega 31. avgusta razpolagalo z malenkost več kot šestimi obroki žita na dan, z bistveno manjšo gotovostjo pa zaloge vina lahko ocenimo na 12 do 20 dnevnih obrokov do naslednjega martinovega. Pri tem velja upoštevati, da so navedene zaloge kupljene, ne pa pridelane. Čeprav ne poznamo števila članov gospodinjstva, lahko precej mirno trdimo, da pri podeželskem obrtniku Afabrisu v letih 1620–21 niso trpeli pomanjkanja v primeru, če jih je pri hiši bilo največ šest.⁵⁶

Jurij Škapin je večino svoje posesti imel v Tomaju, kjer je prebival, poleg tega pa je imel še nekaj nepremičnin v Gočah pri Vipavski dolini in v Križu pri Trstu. Čeprav njegova zemljiška posest ob popisu ni bila izmerjena, lahko presodimo, da je bil velik kmet. Škapinovo domačijo v Tomaju sta sestavljali dve stanovanjski hiši, večja je poleg kletnih prostorov v pritličju štela še dve nadstropji, manjša pa le eno. Poleg tega je imel še en hram v tomajskem taboru in enega v Gočah, ki je obsegal pritličje in nadstropje. Kmetijo je sestavljalo sedem njiv (z in brez trt), štiri brajde s trtami, tri doline in pol, enajst travnikov ter ena cela in en del ograde. Skupaj je bilo

⁵⁶ AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6.

torej štirinajst obdelovalnih in trinajst travniških zemljišč, h katerim je treba prišteti še pet vinogradov v Gočah in »nekaj oljk« v Križu. Veliko je bilo živine, največ drobnice, in sicer 46 ovac, 15 koštrunov in 25 jagnjet ter 21 koz in 5 kozličkov. Pri govedu so našteali 4 delovne vole, 3 krave in 2 teleti (pri čemer sta ena krava in njeno tele pripadala Škapinovi vdovi Marjeti). Poleg tega so pri Škapinovih imeli še 4 kobile (dve sta bili le v polovični lasti) in 5 žrebet. Tako je bilo 9 glav govedi, 9 konj in 112 glav drobnice, to je skupaj kar 130 glav živine, pri čemer je bil prašič popisan že v obliki svinjske masti. Iz navedenega lahko sklepamo, da je domačija obsegala tudi vsaj en hlev, čeprav gospodarska poslopja v popisu niso izrecno navedena. Tudi zaloge hrane so bile znatne. V hramu na domačiji se je v »velikem zaboju« nahajalo »približno dvajset polovnikov« (*circa polounichi vinti*) pšenice in rži, v drugem enakem zaboju pa ista količina »bele mešanice s sirkom« (*mestura bianca, et sorgosa*), v bivalnem prostoru pa še »velika skrinja«, v kateri je bila moka, katere količina ni navedena, a jo bomo ocenili na 50 litrov zato, da ne bi pretiravali. Zalog različnih mešanic žit je tako bilo pri hiši za skupaj 1.282 litrov. Tudi v Škapinovem primeru so količine vina neopredeljene in težko določljive; navedeni so »trije veliki sodi, eden poln črnega vina terana in dva prazna«, poleg tega pa še druge vinske posode, na primer en »sodček za štiri urne in eden, ki drži dve urni« ter »en prazen sod, ki drži približno deset čebrov«. Edino za en velik sod smo torej lahko gotovi, da je bil poln, njegovo vsebino pa lahko brez pretiravanja ocenimo na 10 čebrov, kar je 650 litrov. Tudi za Škapina lahko torej ocenimo, da je bilo gospodinjstvo dobro preskrbljeno, saj bi s svojimi zalogami žita do naslednjega pridelka lahko dnevno nahranili skoraj trinajst ljudi, vina pa je zadostovalo za pet do osem oseb do naslednjega martinovega. Ker je bilo pri Škapinovih pet članov gospodinjstva, od katerih je eden bil otrok, je bilo povsem dovolj vina, žita pa je bilo precej viška tudi ne glede na to, da je gospodar preminul.⁵⁷

Na tej podlagi lahko potegnemo vsaj dva zaključka, in sicer da sta lahko razmeroma premožen kmet in podeželski obrtnik na začetku 17. stoletja v celoti in za takratne standarde zelo dostojno preskrbela svoja gospodinjstva s prehrano, pri čemer smo pri obrtniku zasledili višek zalog vina, pri kmetu pa žita. Po drugi strani pa prikazani izračuni posredno potrjujejo ustreznost zgoraj opredeljenih ključev dnevne potrebe po žitu in vinu na Primorskem v zgodnjem novem veku. Podobno kaže tudi naš tretji primer (tabela 7), ki si zasluži posebno obravnavo zaradi precejšnje časovne odmaknjenosti, saj ga od obeh pravkar predstavljenih ločuje skoraj stoletje in pol, nekoliko kompleksnejšega interpretiranja podatkov in nenazadnje pomembnejšega sklepanja, ki ga dopušča – na podlagi popisa premoženja Marka Gabrovca je namreč možno oceniti, koliko oseb je zmogla prehranjevati manjša kmetija.⁵⁸

57 AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6.

58 AST, ATTA, 195.1/1, fasc. 3.

Tabela 6: Preskrbljenost gospodinjestev z zalogami žit in vina (v litrih): velik kmet in podeželski obrtnik na Krasu, 1620–1621

Vrsta zaloge	19. 12. 1620, Opatje selo, Afabris Podeželski obrtnik, neznano št. članov (vsaj 2: pokojnik in dedič)	28. 4. 1621, Tomaj, Škapin Velik kmet, 5 članov: 2 zakonca (1 pokojnik), otrok, hlapec in pastir
Pšenica	625,60	—
Pšenica in rž	—	616,00
Bela mešanica s sirkom	—	616,00
Pira in pšenica (mešanica)	625,60	—
Ječmen	25,00	—
Moka	—	*50,00
<i>Skupaj žita</i>	<i>1.276,20</i>	<i>1.282,00</i>
<i>Št. obrokov žita (po 0,8 l)</i>	<i>1.595,25</i>	<i>1.602,50</i>
Št. obrokov/dan žita do 31. 8.	6,26	12,82
Vino	*2.600,00	*650,00
<i>Št. obrokov vina po 0,67 l</i>	<i>3.880,60</i>	<i>970,10</i>
<i>Št. obrokov vina po 0,4 l</i>	<i>6.500,00</i>	<i>1.625,00</i>
Št. obrokov/dan vina do 10. 11.	od 11,9 do 19,9	od 4,9 do 8,3

*Ocena.

Vir: Gl. besedilo. Za merske enote Panjek, Fevdalna renta, str. 60–62 in Meden, *Vloga vaške skupnosti*, str. 80.

Kmetija Marka Gabrovca se je nahajala v Vižovljah, vasi nedaleč od morja med Devinom in Nabrežino. Njegova domačija je bila majhna, a je obsegala najnujnejše prostore in bila grajena v skladu s prevladujočim vzorcem na Krasu v zgodnjem novem veku: pritlična kuhinja z ognjiščem in pečjo ter ob njej hiša s hramom v pritličju in sobo v nadstropju sta bili prekriti s kamnitimi skrlami, zraven pa je stal še hlev s slamnato streho za govedo. Na dvorišču so rasle štiri murve. Pripadajoča kmetijska zemljišča je sestavljalo 6 njiv, dve orni dolini in ena orna brajda, ki so bile vse zasajene s skupaj 274 trtami, 6 travnikov, bolj ali manj poraslih z redkim kraškimi gozdom, dva vrta (eden z orehom, drugi s tremi oljkami) ter štiri male terase z oljčniki na strmi obali v Nabrežinskem bregu. Pri hiši so bili trije voli (dva dovolj stara za oranje), ena krava, štiri »dobre« ovce in dve kozi, ki so nato spomladi dobile 4 jagnjeta oziroma 2 kozlička, medtem ko v spomladanski cenitvi živine ni več prašiča in dveh kokoši, ki so bili navedeni v januarskem inventarju. Od skupnih 9 ornih parcel je površina podana le za štiri njive in orno brajdo in je skupaj znašala 0,55 hektarja. Večji vrt je meril 417 m², za manjši kos vrta pa nimamo izmere, tako da lahko vrtove zaokrožimo na skupnih 500 m², ne da bi tvegali pretiravanja.⁵⁹

59 Za merske enote Panjek, Fevdalna renta, str. 60–62.

Tabela 7: Preskrbljenost gospodinjstva z zalogami žit in vina (v litrih): srednji kmet na Krasu, 1766

Vrsta zaloge	28. 1. 1766, Vižovlje, M. Gabrovec. Srednji kmet, 2 člana: pokojnik in snaha	
	S semenom	Samo hrana
Pšenica	30,80	-
Mešanica žit	369,60	369,60
Ječmen	123,20	—
Pira	123,20	—
Rž	61,60	—
Moka	*10,00	*10,00
Zdrob	*1,00	*1,00
<i>Skupaj žita</i>	<i>719,40</i>	<i>380,60</i>
<i>Št. obrokov žita (po 0,8 l)</i>	<i>899,25</i>	<i>475,75</i>
Št. obrokov/dan žita do 31. 8.	4,18	2,21
Fižol	92,40	**18,5
Količina fižola/dan do 31. 8.	0,43	0,086 (75 g)
Vino	97,00	
<i>Št. obrokov vina po 0,67 l</i>	<i>144,80</i>	
<i>Št. obrokov vina po 0,4 l</i>	<i>242,50</i>	
Št. obrokov/dan vina do 10. 11.	od 0,5 do 0,8	

* Moja ocena.

** Ocena: 18,5 l fižola za hrano je preostanek od 73,9 l za seme, izračunanih na podlagi hipotetičnega dvakratnega skupnega pridelka od zaloge konec januarja (184,8 l) po razmerju 40 % semena za pridelek v 18. stoletju (Grafenauer, Poljedelski, str. 245).

Vir: Gl. besedilo. Za merske enote Panjek, Fevdalna renta, str. 60–62 in Meden, *Vloga vaške skupnosti*, str. 80.

Za preostale štiri orne parcele (dve njivi in dve dolini) ter za vseh šest travnikov pa s podatki o površini ne razpolagamo. Do vsaj grobe ocene površine preostalih ornih parcel lahko pridemo na podlagi razmerja med številom trt in površino, kot je izpričana pri njivah, za katere razpolagamo z izmero in kjer imamo eno trto na 7,5 pertike površine. Po tem ključu bi njivi in dolini brez meritve skupaj merile 0,22 ha; če pa bi tem štirim neizmerjenim ornim parcelam prisodili isto površino kot je površina štirih izmerjenih njiv, bi ta znašala 0,47 ha. Čeprav je edina gotova izmera površine 0,55 ha, lahko po tej poti skupno površino ornih parcel Gabrovčeve kmetije umestimo v velikostni red med tremi četrtinami hektarja do enega hektarja (natanko 0,77 do 1,02 ha).

Pri Gabrovčevih je bila količina popisane žita razmeroma velika, saj je znašala blizu 720 litrov. A sama količina, letni čas, še bolj pa način hrambe različnih vrst žita, in sicer vsaka ločeno v svoji skrinji, medtem ko se je mešanica hranila posebej, navaja k sklepu, da ni bilo prav vse namenjeno prehrani, temveč del setvi (338,8 l), del pa preskrbi (380,6 l). Tako je v inventarju popisan »zaboj s štirimi polovniki neoluščenega ječmena«. Zalogi za prehrano je bila namenjena mešanica, medtem ko so ločeno hranjena žita čakala na setev. Glede na letni čas, ko je bil sestavljen popis, to je konec januarja, je bilo jaro žito iz zaloge prav gotovo namenjeno spomladanski setvi (ječmen, isto velja za fižol), a vprašamo se lahko, ali ni bila zaradi bolezni gospodarja Marka Gabrovca pred njimi še ozimna setev (na to kažejo pšenica, rž in pira). Verodostojnost te hipoteze bomo preverili s pomočjo obsega njiv, ki bi ga bilo mogoče posejati z žiti iz Gabrovčevega popisa. V ta namen se bomo oprli na podatek o razmerju med semenom in setveno površino, kakršno je v istem obdobju Rakovec-Raigersfeld zabeležil na sosednjem območju pri Gradišču ob Soči (pri Gorici), objavil pa Šorn: na en čamp njive so posejali en *star* žita.⁶⁰ Žal ne vemo, kateri star sta imela v mislih Rakovec in njegov informator, vendar zaradi skladnosti z zgoraj predstavljenimi izračuni površine njiv Gabrovčeve kmetije kaže, da je to morala biti ena od obeh različic goriškega stara, torej veliki ali mali (tabela 8). Tak sklep je poleg tega podprt z večjo verjetnostjo, da se je sredi 18. stoletja v komunikaciji uporabljal obče bolj poznani goriški star, kakor tudi z vse manjšo verjetnostjo, da je skladnost rezultatov predstavljenih izračunov le plod naključja. Zaradi tega bomo tu potrdili hipotezo, da so bila ločeno shranjena žita namenjena setvi, in obenem postavili oceno, da je Gabrovčeva kmetija obsegala približno en hektar ornih zemljišč.

Tabela 8: Površina Gabrovčevih njiv na podlagi količine semena (1 star za 1 goriški čamp: 0,35 ha)

Merska enota	Velikost merske enote (litri)	Velikost setvene površine za 338,8 l semena (ha)
Veliki goriški star	150,142	0,79
Mali goriški star	100,095	1,18
Gradiščanski star	86,796	1,37

Vir: Šorn, *Začetki industrije*, str. 44; za merske enote Panjek, *Fevdalna renta*, str. 60-62.

V tem primeru je bilo pri Gabrovcu prehrani namenjenih 380 litrov mešanice, moke in zdroba. Oba družinska člana, to sta tast in snaha, sta bila dovolj preskrbljena z žitom do konca avgusta, in sicer sta imela z 2,2 dnevnima obrokom tudi 10 % viška. Na zalogi sta imela bistveno manj vina, ki ga je do naslednjega

⁶⁰ Šorn, *Začetki industrije*, str. 44.

martinovega zadostovalo le za pol do 0,8 dnevnega obroka. Lahko pa sta računala še na nekaj fižola. Ker je bila snaha vdova po Gabrovčevem sinu, je mogoče dodati, da ta kmetija ni mogla preživeti treh odraslih članov gospodinjstva na podlagi samooskrbnega kmetijstva, ker je pri žitu (in vinu) nastopilo pomanjkanje, pa čeprav so svojo vlogo imeli tudi pridelki s približno 500 m² vrtov ter od živine z mlekom in mlečnimi izdelki. Živali in povrtnine so seveda v vsakem primeru dopolnjevali prehransko osnovo, obenem pa so lahko bili tudi vir dohodka ob prodaji. Še pomembnejši pa je splošnejši sklep, ki ga lahko potegnemo na osnovi tega primera, in sicer da je na Krasu sredi 18. stoletja kmetija v obsegu okoli enega hektarja njivskih površin zadoščala za samooskrbno prehranjevanje dveh odraslih oseb.

Pri predlagani interpretaciji ni upoštevana praha, ki bi tudi sicer glede na možni razpon velikosti kmetije ne mogla usodno vplivati na izid našega sklepanja. A izpuščena je namenoma, saj menim, da je bila na Krasu sredi 18. stoletja že opuščena zaradi intenzivnejšega izkoriščanja omejenih kmetijskih zemljišč, ki so bila na razpolago, in majhnih kmetij. Pri tem se lahko opremo na Valvasorjeve navedbe, ki se nanašajo na Kranjsko v zadnjih desetletjih 17. stoletja, in ni pravega razloga, da bi glede na skromen obseg njiv ne veljale tudi za Primorsko in posebej Kras, čeprav s posevki in kolobarji, prilagojenimi razmeram.

»Obdelana polja dajejo vsako leto dve žetvi. Kajti če se žanje pšenico ali rž, se takoj prepluži in takoj nato spet poseje zrna ajde [...]. In prav tako se po žetvi ječmena, boba, leče, graha in drugih poljščin te vrste seje ajda. Tudi po konoplji ali lanu ali prosu ali še čem drugem. Na ta način se na eni njivi pobira pridelek dvakrat; kar se v drugih deželah ne dogaja, namreč v sosednjih.«⁶¹

Za primer lahko vzamemo še Jerneja Celiča, gruntarja in župana v Zakojci, v hribovitem delu Tolminske, ki je leta 1745 donosnost svoje kmetije opredelil s sledečimi besedami: »Ker se grunt nahaja v hribih, je drugi pridelek negotov, tako da se včasih pridela nekaj malega ajde, a večinoma se pridela repo in korenček, ki včasih ne zadostujeta domači potrebi.«⁶² Tedaj so tolminski kmetovalci nasploh izjavljali, da je pšenica sicer najbolj dobičkonosna, vendar so zaradi zahtev kolobarjenja in dajatvenih obvez morali sejati tudi rž, ječmen, korenček, repo in deteljo. V vaseh z boljšimi zemljišči v ravninskem delu Soške doline so dosegali dva pridelka na leto, medtem ko je bila v vaseh na pobočjih druga letna žetev vprašljiva, tako da pogosto pridelka niso predstavljala žita, temveč povrtnine.⁶³ Tudi na severnem Primorskem so torej povrtnine sodile v kolobar, drugi pridelek pa je bil razširjena praksa.

61 Valvasor, *Slava*, II, str. 166.

62 Panjek, *Una grande sollevazione*, str. 74.

63 Prav tam, str. 77.

DROBTINE KRAŠKE KMEČKE PREHRANE

V tem poglavju združujemo žal redke omembe gospodinjstkih predmetov, ki se v popisih premoženja kraških kmetov iz 17. in 18. stoletja najbolj neposredno navezujejo na vrste hrane, z nekaterimi drobcami iz obstoječe literature. Pri tem ne bomo omenjali posodja, pribora, pohištva in pripomočkov, povezanih s hrano, razen v primerih, ko je njihova namembnost jasno izražena, in tudi ne zalog žita, vina in fižola ter živine, ki smo jih že spoznali. Prisotnost in odsotnost predmetov v zapuščinskih inventarjih sicer ne predstavljata verodostojne preslikave tega, kar je posameznik posedoval in česa ne, temveč sta odvisni od natančnosti popisovalca. Tudi zaradi tega razpolagamo le s tremi kmečkimi inventarji (od katerih sta nam dva že poznana), iz katerih je mogoče povzeti informacije, ki nas zanimajo. To so popisi premoženja Jurija Škapina (Tomaj, 1621), ki vsebuje največ navedb, Jurija Kocjančiča (Medja vas, 1625) in Marka Gabrovca (Vižovlje, 1766).⁶⁴

Pri Škapinu najdemo »ribežen za sir«, »ponev za peko kostanja«, »urno za smetano s pokrovom z enim sirom znotraj«, »pinjo za izdelovanje masla«, »vedro z novim mlekom«, eno »celo svinjsko mast in še en kos« ter »velik kamen za shranjevanje olja«. Pri Kocjančiču je edina omemba, ki ustreza zgoraj navedenim kriterijem, »precej zelja v dveh urnah, ki pa nista bili polni«. Pri Gabrovcu naš nabor obogatijo še »ribežen za star kruh« in »ribežen za repo« (*una gratta sbruada*) ter »lesen luščilec za ječmen«. H kmečki prehrani na osnovi žita in vina lahko torej k fižolu dodamo zelje, repo, svinjsko mast, sir, smetano, maslo, mleko ter kostanj. Zanimivi so različni ribežni, ki so se uporabljali za ribanje sira, repe (in verjetno zelja) ter tudi starega kruha kot osnovo za druge jedi. Olje, ki se je shranjevalo v posebnih kamnitih posodah, je bilo oljčno olje, katerega raba je bila gotovo namenjena razsvetljavi, saj sta tako Škapin kot Gabrovec posedovala svetilko na olje, a morda se je uporabljalo tudi v prehranske namene.⁶⁵

Ta sicer skopi dodatek k mešanici žit v različnih kombinacijah, ki kaže na vlogo zelenjave in mlečnih izdelkov ter zabel živalskega in rastlinskega izvora, lahko dopolnimo še z nekaj informacijami, ki jih črpamo iz zajetnega korpusa skoraj 700 nepremičninskih transakcij med kmeti v devinskem gospostvu in glavarstvu sredi 18. stoletja, a tudi iz treh popisov premoženja s konca 16. in sredine 17. stoletja. Vse predstavljene podatke pa povzemamo po popisih in transakcijah celih kmetij (in ne le posameznih parcel). Ker je krajinska podoba Krasa v novem veku znana predvsem po svoji kamniti goloti brez dreves, je zanimivo ugotoviti, da so kmetje marsikje gojili razmeroma številno in raznovrstno sadno drevje. Naši viri vselej ne omenjajo dreves, ko pa jih navedejo, jih včasih ne poimenujejo, temveč popisujejo le »rastoča drevesa« (*arbori crescenti*), ki lahko pomenijo tako sadno kot gozdno

64 AST, ATTA, šk. 196.1, fasc. 6; šk. 195.1/1, fasc. 3.

65 Panjek, *Olio d'oliva del Carso*.

drevje. Precej pogosto se pojavlja oreh, ki je pretežno stal na vrtovih ali bližjih njivah. Še bolj pogoste so murve, ki so stale na skoraj vsakem kraškem dvorišču. Oreh zasledimo že v 16. stoletju, murve pa v 17., kar velja tudi za najpogosteje navedeno vrsto sadnega drevja, to je češplja. Figovci se omenjajo le v popisih iz sredine 17. stoletja, prav kakor hruške, sicer pa so v 18. stoletju pogosto zastopane še češnje, medtem ko so oljke geografsko omejene na priobalni pas, čeprav sredi 17. stoletja segajo v notranjost Krasa vse do Brestovice, podobno velja za breskve. Pri interpretiranju kvantitativnih podatkov (tabela 9) je vsekakor treba imeti v mislih, da so popisovalci prednostno popisovali drevesa z višjo vrednostjo, to pa sta bila oreh in murva. Zaradi tega lahko toliko bolj utemeljeno ugotovimo, da je skoraj vsaka kmetija razpolagala z vsaj enim orehom in da so bili orehi redni in sestavni del kmečke prehrane. Sadje je bilo sicer precej raznovrstno, saj je mogoče naštetih orehe, češplje, češnje, jabolka, hruške, breskve, fige in oljke ter plodove koprivovca.

Tabela 9: Sadno drevje na kraških kmetijah (število)**

Leto, kraj in kmetija	Murva	Oreh	Hruška	Jablana	Breskev	Češnja	Češplja	Figovec	Oljka	Koprivovec
1580/1587, Ivanji grad, Broze		1								
1640, Brestovica, Zidarič	4	3	2					6	14	
1640, Sela na Krasu, Perdec		3		1	1		5	10		
1752, Krajna vas, Barič		1								
1752, Vrhovlje, Stankič	2	7								
1752, Jamlje, Boneta	5	1			1	1				2
1755, Gabrovec, Škrk	1									
1755, Klanec pri Komnu, Terčon	4						14			
1755, Krajna vas, Uršič	8	8		2		7	*30			
1755, Salež, Grljanec	3									
1756, Skopo, Sivic	1	1				2	*10			
1756, Dol/Valon, Vižintin	2									
1757, Salež, Vran	6									
1766, Vižovlje, Gabrovec***		1							3	
Skupaj (14 kmetij)	36	26	2	3	2	10	59	16	17	2

* Ocena števila na podlagi cennitve dreves.

** Izvzete so trte z drevesi; koprivovec je vključen zaradi užitnih plodov (uporaben je tudi njegov les), murva pa zaradi svoje dosledne prisotnosti na kraških dvoriščih.

*** Izvzete so terase z oljkami(ni podatka o številu ali vrednosti).

Vir: AST, ATTA, šk. 195.1/2, fasc. 1, 6, 7, 12 in 13.

Prisotnost več murv pri vsaki hiši je mogoče povezati s svilogojstvom. Vseprisotnost na kraških borjačih sredi 18. stoletja potrjuje njihovo razširjenost na devinskem Krasu, kakor nam je poznana po Josipu Žontarju, obenem pa nam kaže situacijo na ravni posamezne kmetije in priča o tem, da so se tu murve sadile že pred načrtnimi pospeševalnimi ukrepi iz druge polovice 18. stoletja.⁶⁶ Štiri murve pri Zidaričevih v Brestovici leta 1640 pa izpričujejo, da so bile na Krasu prisotne že vsaj od prve polovice 17. stoletja, to je nekoliko pred časom, ki ga sicer okvirno navaja Žontar (»V 17. stoletju so se množili nasadi murv zlasti v ravninskem svetu zahodno od Soče, nekoliko kasneje vzhodno od nje in v gričevju.«).⁶⁷ Tega, ali so kraški kmetje enostavno prodajali murvino listje svilogojcem npr. v bližnjo Goriško ali Gradiščansko ali tudi svilene zapredke in surovo svilo, se iz naših virov ne da razbrati, v vsakem primeru pa gojenje murv priča o dejavnosti, usmerjeni v pridobivanje dodatnega dohodka, ki se s tem uvršča v okvir »integrirane kmečke ekonomije«.⁶⁸ Vprašanju razširjenosti posameznih vrst drevja na Krasu v različnih stoletjih tu ni povsem smiselno posvetiti večjega prostora, a zaradi visoke hranilne vrednosti in redke pojavnosti v zgodovino pisju o Krasu bomo dodali še nekaj zanimivejših informacij o oljkah in kostanjih. Slednje smo doslej zasledili le posredno, in sicer z navedbo Škapinove ponve za peko kostanja (Tomaj, 1621). Obstoj kostanjevega gozda in običajno nabiranje njegovih plodov s strani kmečkega prebivalstva sta izpričana v statutu sošeske Rihemberk iz leta 1556.⁶⁹ V isto obdobje je mogoče postaviti nastanek obsežnejšega nasada trt in oljk na pobočju griča pri Selih na Krasu, ki je nastal na pobudo 38 »podložnikov«, poimensko navedenih v viru iz leta 1573 (doma so bili iz samih Sel ter iz Brestovice, Lipe, Kostanjevice, Vojščice, Cerja, Val in Medje vasi).⁷⁰ V sosednji vasi Brestovici smo oljke zasledili tudi v zgoraj omenjenem popisu kmetije iz leta 1640.

Tudi pri kmečki prehrani na Krasu se lahko po pomoč zatečemo k Valvasorju, ki zarisuje stanje s konca 17. stoletja in katerega začetne besede moramo razumeti kot poudarek nezadostne samopreskrbe z žitom: »Nimajo nobenega žita in jedo zelo suh kruh iz napol zmletega žita, podoben holandskemu. [...] Ti dobri ljudje živijo prav revno in so nadvse dobre volje, če le imajo kos surove slanine (ki jim jo neutrudno delo naredi zelo dobro prebavljivo), čebulo in velik kos črnega kruha (iz grobo mlete pšenice ali s črnimi otrobi).«⁷¹

O težkih gospodarskih razmerah in prehranski krizi kmalu zatem, to je v prvem petnajstletju 18. stoletja, zaznamovanem z zaporednimi slabimi letinami, vremenskimi ujmani, skromnimi pridelki in živinsko kugo, ki je prizadela gove-

66 Žontar, *Svilogojstvo in svilarstvo*, str. 53-79, posebej str. 60, 78 in 79 (preglednice s podatki).

67 Prav tam, str. 15.

68 Panjek in Lazarevič, *Preživetje in podjetnost*.

69 Panjek, Statut in privilegiji.

70 Panjek, *Olio d'oliva del Carso*.

71 Valvasor, *Slava, II*, str. 255.

do in stopnjevala težave, je pisal že Šorn v svojih »Doneskih h kmečkim uporom v letih 1705 in 1713«. ⁷² Tu bomo dodali navedbo iz pripisane kraških kmetov iz rihemberškega gospostva po spodletelem uporu iz leta 1713, ki so jo oblikovali in naslovili na cesarja leta 1715 ali 16, kolikor se navezuje na krizne razmere in posebej na vprašanje prehrane. V njej je barvito opisano stanje na Krasu na začetku 18. stoletja:

»V časih, ko so bila bremena v skladu s komornim urbarjem in ko so naši predniki živeli pod enim samim gospodarjem [prva polovica 17. stoletja], je bilo Gospostvo Rihemberk znatno po številu podložnikov in nič manj po njihovem premoženju [...]: ampak zdaj, ko terjane dajatve preveč presejajo meje omenjenega urbarja in je gospostvo razdeljeno med deset jurisdicentov, je opaziti, kako je to oslabilo po številu prebivalcev, čigar hiše ostajajo zakopane v lastnih ruševinah ter nas je večina privedenih v skrajno revščino, ki nas več mesecev na leto prisili, da se pasemo s samimi travami kakor nerazumna bitja, saj niti, če si prizadevamo z napornimi deli, si ne moremo kupiti kruha, ker smo stalno zaposleni z rabotanjem.« ⁷³

Naj najprej povemo, da glavni poudarki v pritožbi, posebej celovitost gospostva po komornem urbarju iz prve polovice 17. stoletja in veliko število ruševin med kmečkimi domovi v prvi polovici 18. stoletja, držijo. Iz besed rihemberških kmetov odseva tudi dejanska nezadostnost žitne pridelave na majhnih kraških kmetijah za namen samopreskrbe, ki jo je mogoče potrditi tudi na podlagi izsledkov, predstavljenih v tem prispevku, če upoštevamo, da je velik del kmetij premogel okoli hektar njivskih površin, s čimer niso mogle preskrbeti povprečno številčnega (npr. štiri- ali petčlanskega) gospodinjstva. Podobno je mogoče potrditi običajno poseganje po neagrarnih opravilih (»niti, če si prizadevamo z napornimi deli, si ne moremo kupiti kruha«). Tovrstna argumentacija rihemberških kmetov kmalu po zatrtju velikega upora na Primorskem iz leta 1713 (»Tolminski punt«) med drugim potrjuje znano Gestrinovo ugotovitev, da so ovire h kmečki trgovini predstavljale redno komponento v razlogih za nezadovoljstvo in povodih za upor. ⁷⁴ O gibanju prebivalstva na ravni celega Krasa v tem obdobju pa je opredelitev še nekoliko preuranjena, čeprav je na srednji rok med sredino 17. in začetkom 18. stoletja že mogoče opaziti vsaj stagnacijo v skupnem številu prebivalcev določenih območij. ⁷⁵

A naš poudarek je drugje, na vprašanju hrane in posebej na dobesedni izjavi, »pasemo se s samimi travami kakor nerazumna bitja« (*pascerci di puri herbami a guisa degl'irrationali*), kar lahko v smiselnem prevodu razumemo, da so se več

⁷² Šorn, Donesek, str. 172–174.

⁷³ Panjek, *Una grande sollevazione*, str. 236.

⁷⁴ Gestrin, *Kmečka trgovina kot ozadje*, str. 62.

⁷⁵ Kalc, *Prebivalstvo in gospodarski viri*.

mesecev v letu primorani prehranjevati le z zelenjadjjo, kakor živina. To misel je treba postaviti, tako kot so to naredili rihemberški kmetje, v neposreden kontrast z njihovo težnjo in željo, da bi si kupili in jedli kruh. Pred nami je znana skrb človeka v tradicionalni družbi, da se po hrani razlikuje od živine, kar je bil eden od razlogov za počasno vključevanje krompirja v ljudsko prehrano: krompir so odklanjali, ker je bil krma, kot je že povedal Vlado Valenčič.⁷⁶ Po drugi strani nam poudarek kraških kmetov na kruhu pove vsaj dvoje. Po eni strani dodajo novo, tudi vrednostno dimenzijo dejstvu, zakaj so preživnine in izračuni prehranskih potreb v zgodnjem novem veku sloneli na žitu, in sicer ker je žito pomenilo kruh. Po drugi strani pa nas opozarja, da pri pomanjkanju ne gre le za objektivno dejstvo in kategorijo, ampak tudi za subjektivno oziroma vrednostno, etično percepcijo, torej za to, ali razpolagamo s človeka vredno hrano. Hrana, ki je bila vredna človeka in ga je kot takega opredeljevala, pa je bil v tedanji kmečki družbi povsem očitno kruh – lahko bi rekli, da v očeh kraškega kmeta kruh naredi človeka.

Če se povrnemo k bolj materialnim vidikom, je na podlagi navedenega mogoče sklepati, da je kmečka prehrana na Krasu slonela na kombinaciji kruha in zelenjave, pri čemer je v gospodarsko in prehransko napetih razmerah zelenjavni element pridobival na vlogi v prehranski enačbi. Zaključimo pa lahko s primerjavo za kmete nezadovoljivih prehranskih razmer na začetku 18. stoletja s stoletje poznejšim opisom kmečke prehrane na Krasu iz franciscejskega katastra. V Tomaju so zapisali, da »običajno prehrano kmeta sestavljajo kruh iz koruze, pomešane z ajdo in ržjo, juha iz stročnic, repe in zelenjave, ki se skuha z zabelijo z mastjo ali oljem, surova zelenjava, suhomesni izdelki, jajca, sir ter čisto vino pri delih, v ostalem delu leta pa razvodenelo«. V Štanjelu in Pliskovici so dodali, da so s svinjskim mesom in mastjo kmetje zabelili juhe v dneh, ko so to dovoljevala cerkvena pravila, olja pa niso omenjali.⁷⁷ Tudi tu se jasno kaže, kako je kruh predstavljal prehransko osnovo, sledile so mu zelenjavne jedi, mesne zabele in izdelki ter vino. Pojavlja se tudi oljno olje. Obenem je razvidno, kako je še v prvih desetletjih 19. stoletja kmečka prehrana na Krasu slonela na istem vzorcu, ki se nam je postopoma odstrl v zaporednih korakih tega prispevka. Žito in kruh sta predstavljala osnovo in obenem vrednoto v kmečki prehrani, vino je pomenilo obliko hrane, zelje, repa in fižol so bili nepogrešljiva sestavina, mlečni izdelki so dopolnjevali prehrano, ki sta jo bogatila še sveže in suho sadje. Zabela je bila praviloma svinjskega izvora, a tudi rastlinskega v obliki oljčnega olja, posebej v gospodinjstvih, ki so premgli oljčnike, medtem ko je meso nekoliko redkeje prišlo na mizo, na primer v juhah na zelenjavni osnovi (*jota*).

⁷⁶ Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 260.

⁷⁷ AST, CF, EC, šk. 820 Tomaj, fasc. S5; šk. 660 Štanjel, fasc. S5; šk. 551 Pliskovica, fasc. S5.

Pravkar navedena sinteza je vendarle metahistorična, saj so se skozi stoletja novega veka razmere spreminjale, kmečka družba pa je bila razslojena in se je skozi čas členila v gospodinjstva z več in manj zemlje, pri oblikovanju pogojev za preskrbo pa kmetijska zemljišča niso predstavljala edinega dejavnika, saj so kmetje delovali tudi na trgu in tam pridobivali bolj ali manj odločilen delež dohodkov. Tudi ekonomske razmere niso bile enako ugodne skozi celo obravnavano obdobje. Kot ponazoritev si za zaključek lahko postavimo sledeče vprašanje: Kaj si je premožni kmet Jurij Škapin okoli leta 1620 lahko naložil na svojo rešetko za žar, česar si povprečni kmet Marko Gabrovec leta 1766 ni mogel privoščiti?

Andrej Studen

LAKOTA NA NOTRANJSKEM 1865

PRIMER OKRAJA LOŽ

PROLOG

Kar se tiče kulture darovanja, lahko za prebivalce dežele Kranjske trdimo, da so se ob raznih ujmah, vremenskih nepravilnostih in požarih po svojih močeh vedno izkazali s svojo milosrčnostjo in se držali starih krščanskih imperativov, to je ljubezni do bližnjega in vere.⁷⁸ Tudi sredi 60. let 19. stoletja zavaljo primerov lakote, pomanjkanja in požarov, ki bodo osrednja tema razprave, ni manjkalo pozivov k pravi krščanski usmiljenosti. Že bežen prelet takratnega časopisja nas prepriča, da so se kar naprej vrstile spodbude k osebni dobrodelnosti in pomoči številnim nesrečnikom. Poleg milodarov za nesrečne pogorelce so se zbirali tudi prispevki za rojake in rojakinje, ki so žalostno stradali zaradi pomanjkanja in grozeče lakote.

Ponekod, kot na primer na Notranjskem, so se kmetje morali sprijazniti z neugodno klimo in zelo slabo rodovitno zemljo, zaradi česar je bila tudi »žetev itak bolj

78 Prim. Čeč, »Srce vsakega«, str. 37–70.

pičla in manj izdatna«. ⁷⁹ Agrarno krizo so spremljale slabe letine, glavni povzročitelj nezadostne kmetijske produkcije pa so bili »večinoma vremenski dogodki«, ⁸⁰ ki so lahko botrovali bridki suši, dežju in mrazu, toči, izredno ostri in dolgi zimi ter podobnim nevšečnostim. Vreme je bilo torej eden izmed poglobitvenih dejavnikov, ki so vplivali na pojav lakote, spremljajoče druginje in bolezni. ⁸¹

Podnebne razmere so torej mnogo prispevale nadregionalnim ali pa regionalno omejenim lakotam. Velika lakota, ki je v letih 1816 in 1817 hudo prizadela nekatere predele Evrope, obiskala pa je tudi naše dežele, je bila, kot so pokazale najnovejše klimatološke raziskave, posledica začasnih podnebnih sprememb na globalni ravni, ki jih je povzročil izbruh indonezijskega vulkana Tambora aprila 1815. ⁸² Omenjeni izbruh, ki je klasificiran tudi kot najmočnejši izbruh vulkana v zadnjih 10.000 letih, velja za »najzanimivejši primer vulkanske ohladitve«, saj je po vsem svetu tako onesnažil ozračje, da je povzročil večletno ohladitev za okoli 3 do 4 stopinje. ⁸³ Leto 1816 je bilo po tem, ko so si slabe letine sledile že nekaj let zaporedoma, razglašeno za »leto brez poletja«, leto 1817 pa za »leto lakote«. ⁸⁴ Eksistenčna kriza v letih 1816 in 1817, ki jo Wilhelm Abel uvršča med »zadnje krize starega tipa«, ⁸⁵ je bila med najhujšimi v novem veku, bila je »planetarna katastrofa, povezana s klimo«. ⁸⁶ Nenormalne razmere so ponekod po Evropi prispevale k hitremu širjenju epidemije tifusa. Druginja je naraščala. Na Kranjskem so tako leta 1816 zelo narasle cene žita, ki so nato leta 1817 (zlasti junija in julija, torej pred žetvijo) še dodatno neizmerno poskočile. ⁸⁷

Vrsta nerodovitnih let se je pravzaprav ponavljala že od leta 1813,

»zlasti slabo je bilo leto 1816, ko zaradi stalnega deževja ni bilo niti mogoče povsod obdelati polja. Take izredne vremenske razmere so imele v vsej Srednji Evropi za posledico slabo letino, primanjkovalo je žita in drugih pridelkov; žito je doseglo pred žetvijo leta 1817 najvišje cene v 19. stoletju, v Ljubljani je mernik pšenice veljal skoraj 6 goldinarjev. Tedaj je zavladala lakota tudi v nekaterih podeželskih okoliših, ki so običajno dovolj pridelali za svojo prehrano.« ⁸⁸

79 Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 510.

80 Vasold, *Hunger, Rauchen, Ungeziefer*, str. 214.

81 Prim. Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 497; Žibert in Nadbath, *Kakšno je bilo vreme na Gorenjskem?*, str. 10.

82 Gl. Čeč, *Družbena percepcija*, str. 247; Čeč, *Gospodarska in družbena kriza*, str. 4–7; Stergar, *Nationswerdungsprozesse und neue Grenzen*, str. 121.

83 Behringer, *Kulturgeschichte des Klimas*, str. 217.

84 Gl. npr. Behringer, *Tambora und das Jahr ohne Sommer*; Krämer, »Menschen grasten nun mit dem Vieh«; Nussbaumer, *Vergessene Zeiten in Tirol*; Kasper, *Die Hungerjahre 1814–1817 in Tirol*.

85 Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen*, str. 302 in sl.

86 Lamb, *Klima und Kulturgeschichte*, str. 274; Veits-Falk, »Zeit der Noth«, str. 49.

87 Prim. Valenčič, *Žitna trgovina na Kranjskem*, str. 166, 167.

88 Valenčič, *Žitna trgovina na Kranjskem*, str. 134.

Uvoz žita iz Ogrske in Hrvaške, pa tudi Rusije in drugih vzhodnih dežel »je preprečil, da cene v Ljubljani niso še bolj narasle. Potem ko je žito leta 1817 dobro obrodilo, so cene takoj po žetvi padle za polovico. V začetku avgusta je stal mernik pšenice 3 gld. Ker so sledile v naslednjih letih na splošno dobre letine in je bil tudi obseg uvoza žita v nekaterih letih precej nad običajnim, so cene sredi dvajsetih let močno nazadovale, mernik pšenice je veljal komaj 1 gld.«

Vlado Valenčič ugotavlja, da je bil omenjeni padec cen pridelkov za pridelovalce neugoden, ker jim nizka cena ni pokrila pridelovalnih stroškov. Gospodarski položaj kmetijstva se je v takih razmerah zelo poslabšal. Hkrati pa Valenčič meni, da so nizke cene žita najbrž

»pospešile nekatere spremembe v takratnem kmetijstvu. Kultura krompirja se verjetno po prejšnjih slabih letinah ni širila le zato, da bi pridelovalci na razpoložljivih njivskih površinah pridobili več hrane, temveč so to njihovo odločitev pospešile in utrdile takratne nizke cene, ki niso zagotavljale donosnosti pridelovanja žita.«⁸⁹

Dodajmo še, da sta krompir in koruza kot novi kulturi postopoma spravila s polj veliko starih tekmic, saj sta bili zanesljivejši, odpornejši in rodovitnejši od tradicionalnih kultur.⁹⁰

»Revnejši sloji, ki so se pred tem prehranjevali večinoma z žiti, saj do mesa preprosto niso imeli dostopa, so sedaj morali spremeniti svoje navade in sprejeti krompir in koruzo za osnovni prehranjevalni dobrini. Krompir in koruza /.../ sta postala hrana tistih, ki si kruha niso mogli privoščiti. Uveljavila sta se kot živili revežev, zagotavljala sta le pomanjkljivo in enolično prehrano, najhujša obdobja lakote pa so vseeno uspeli prebroditi prav po zaslugi teh dveh poljedelskih kultur.«⁹¹

Danes, v časih izobilja, se le redki spomnijo hude izkušnje, kot je lakota. Zdi se nam nekako samoumevno, da ima večina Evropejcev iz dneva v dan pred sabo obložen krožnik. Brez pretirane slabe vesti se iz dneva v dan zavrže tudi občutno preveč hrane. Zdi se, da je tudi sama zgodovina lakote nekako odrinjena v pozabo in potlačitev, tako regionalno kot nadregionalno. Vzrok, zakaj je ta raziskovalna tema tako mačehovsko obravnavana, sta v svojem razmišljanju o razumevanju lakote posrečeno strnila Sara Millman in Robert W. Kates: »Lačni redko pišejo zgodovino, zgodovinarji pa so redko lačni.«⁹²

89 Prav tam.

90 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 173.

91 Remec, *Bakh, tobak in Venera*, str. 33, 34.

92 Cit. po Nussbaumer, *Vergessene Zeiten in Tirol*, str. 3.

Danes se tudi vse premalo zavedamo, da omenjena zadnja velika lakota izpred 200 let še zdaleč ni bila zadnja. V naslednjih desetletjih 19. in vso prvo polovico 20. stoletja je bila na Slovenskem med revnejšim prebivalstvom še kako prisotna. Pomanjkanje in glad sta nastopala predvsem v krajih, ki so jih prizadele elementarne nesreče (toča, pozeba, suša, povodnji). Lakota je neprestano spremljala življenje določenih regij z revnim prebivalstvom in majhno razdrobljeno posestjo. Slabe letine zaradi neugodnih vremenskih razmer so v nekaterih letih revne ljudi, kot so kočarji, gostači ali viničarji, dobesedno pahnilo v pomanjkanje in stradež. Živeža je ponavadi začelo primanjkovati že v zimskih mesecih, stradež pa se je zavlekel še v pomlad. Pomanjkanje hrane je seveda vplivalo tudi na zdravstveno stanje prebivalstva. Ljudje, zlasti otroci, so hujšali in podlegali boleznim. V času pomanjkanja se je uživala slabša in nezadostna hrana kot na primer zelje, repa in krompir.⁹³

»Sezonska pomanjkanja so obstajala v zavesti večinskega prebivalstva kot stalna grožnja. /.../ Ob sezonskih stradežih je obstajal strah pred še hujšo lakoto.«⁹⁴ Na to nas spominjajo številni reki, ki izražajo negotovost za prihodnost, na primer: »Trebui so gluhi« in »Trebuh kakor zlodej! Starih dobrot ne pomni«.⁹⁵ Grenka ironija o negotovem jutri se izraža tudi v dolenskem pregovoru, ki ga je v svoje Zapiske zabeležil Janez Trdina: »Bog Kranjca nikoli ne zapusti: če ni žejen, je pa lačen.«⁹⁶

Na permanentno prisotnost lakote in pomanjkanja v 19. stoletju nas spominja tudi lik dobrega duha Netka. Besedo netek Pleteršnik razlaga kot nikoli sit, nenasiten požeruh (Nimmersatt, Vielfrass). V ljudskih bajkah je bil Netek bitje, ki neprestano potuje po svetu v človeški podobi in prosi jedi in pijače. Kjer ga ljudje iz skoposti odpravijo od hiše brez jedi in pijače, tam se pojavijo žalostni časi lakote in si zaporedoma sledijo slabe letine.⁹⁷ Fantastični antipod lakote pa se prikazuje oziroma odslikava tudi v mitološkem izročilu o Indiji Koromandiji, o deželi izobilja v slovenskem ljudskem slovstvu in njegovih antičnih, starokrščanskih in srednjeveških sestavinah.⁹⁸

Kot vsaka zgodovinska tema je tudi raziskava regionalno omejenih slabih letin, pomanjkanja in lakote na Slovenskem v desetletjih po veliki lakoti v letih 1816 in 1817 pogojena z ohranjenim arhivskim gradivom. Pri iskanju relevantnega gradiva sem v Arhivu Slovenije naletel na konvolut deželnega predsedstva za Kranjsko o lakoti na Notranjskem leta 1865.⁹⁹ Ker je gradivo zelo obsežno, se bo pričujoča študija primera omejila le na prikaz eksistenčne krize v okraju Lož, ki

93 Prim. Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 623; Studen, *Ljudožerec pred porotnim sodiščem*, str. 139.

94 Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju*, str. 160.

95 Prav tam.

96 Prav tam.

97 Prim. Kelemina, *Bajke in pripovedke*, str. 14 in 53–55.

98 Prim. Šmitek, *Mitološko izročilo Slovencev*, poglavje Dežela izobilja: Indija, str. 241–262.

99 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10.

doslej še ni dočkala resnejše raziskave zgodovinarjev. Nekoliko preseneča, da se s kakršno koli posebno omembo omenjene grozeče lakote in pomanjkanja v dosedanjih razpravah ne srečamo. Ne omenja je niti Janez Kebe v svoji obsežni monografiji o Loški dolini z Babnim poljem, ki je sicer v XVI. poglavju *Naravne nesreče in bolezni* podal kratek oris slabih letin in poplav.¹⁰⁰ Kebe se sklicuje predvsem na poročanje Bleiweisovih *Novic*, zato nas tudi preseneča, da je med novicami o stanju na Notranjskem, denimo, spregledal uvodni nagovor, ki ga je za dobrodelno bése do za pomoč Notranjcem v stiski, ki jo je aprila 1865 priredila Ljubljanska čitalnica skupaj z Južnim sokolom, napisal »domoljubni Notranjec in živa priča ondašnjih razmer«, častiti gospod duhovnik in pesnik Ivan (Janez) Bilc. Bilčevo besedilo, ki naj bi nagovorilo srca rojakov k dobrodelni milosrčnosti, je redko javno objavljeno pričevanje tistega časa in ga lahko uporabimo za uverturo pričujoče razprave. Na odru praznično okrašenega gledališča ga je »s slavoklici sprejeta prva govornica gospodičina Ema Tomanova z njej lastno zdaj miločutno zdaj krepko besedo« deklamirala takole:

»Notranjska stran se razprostira na jugu bele Ljubljane tje do Nanosa in od goriške meje do visokega Snežnika. Nekoliko te pokrajine je rodovitne, pa velik del Notranjskega je pust, gol, divji svet, pravimo mu Kras. Po gorica in planinah, ktere drugod košata drevesa in zeleni logi venčajo, ne vidiš tu družega ko golo skalovje. Pa ne le gore, temuč tudi ravnine so posute s skalovjem, katero revnega Notranjca dan in noč opominja njegove revščine. /.../ Prebivavce teh pokrajin, ki že mnogo let pod težkim jarmom revščine stokajo, je v sedanjem času britka šiba pomanjkanja in lakote posebno hudo zadela. Živinska kuga, ki se klata kakor morivna pošast po Jugoslovenii, se je bila tudi na notranjsko stran priklatala in je med blagom njenim mnogo škode naredila. Al tudi tam, kamor morivke moč ni segla, je bila ona kriva, da ljudje zavoljo zaprtije na cesto smeli niso, in tako jim je še to malo bornih krajcarjev od ust odtrgala. – Več srednjim letinam je sledilo lansko zelo slabo leto. Po hudi zimi je prišla mokra spomlad, in za njo skoraj še bolj mokro poletje. Kar so ljudje sejali, je v zemlji segnjilo, ali pa le reven sad rodilo. Ni čuda, – ker je deževalo, kakor da bi se imel vesoljni potop ponoviti, da so narasli studenci in potoki, in ljudem vse, kar ni segnjilo, nemilo pobrali. Jesen bogata, kakor je sicer imenujemo, bila je Notranjcem tužna in revna. – Burja, ki je že lansko zimo nenavadno hudno divjala, tudi letos ni prizanesla. Tulila in razsajala je svečana meseca, da je bilo groza. Iz rodovitnih njiv je naredila puščave, in dobre strehe je razkrila in podrla, tako, da mnogo kmetov nima v hiši živeža in celo dobre strehe ne nad seboj. Pa tudi najstrašnejša šiba požara je zadela nekoliko vasi in ljudem živež, obleko in stanovanje uničila ter jih popolnoma spravila na beraško palico. Vse to je pahnilo Notranjca v veliko potrebo, v

100 Prim. Kebe, *Loška dolina z Babnim poljem*.

strašne stiske. Malo hrane, ki jo je pridelal, je kmalu pošlo, zaslužka pa, da bi si potrebnega živeža omislil, obleke preskrbel, razkosmano streho popravil, ali poplačal davke, za katere mu gre strašno trdo, zaslužka – pravim – ni od nobene strani! Tu zdihujejo otročiči in prosijo matere kruha, ona pa se obrača od njih s solznim očesom, ker že zdavnej ga sama nima in ga jim toraj tudi dati ne more. Tam očetu žalost srce stiska, ker vidi otroke bose in s slabimi cunjicami oblečene, pa jim obleke preskrbeti ne more!« /.../ Prišla je mila pomlad; sneg se taja; žarki ogrevajo zemljo; prijazne ptice žvrgole zopet svoje mile pesmice, in rano jutro kliče kmeta na noge. „Na noge kmetovavec! Vzemi oralo, naprezi voliče, pojdi njive obdelovat!« – „Kaj bom revež oral, kjer nimam ničesa sejati? S semenom namenjenim polju, se mi je pozimi še komaj družina hranila!«¹⁰¹

V OKRAJU LOŽ ŽE LETA POGREŠAMO DOBRO LETINO

»Skrajno nenaklonjene vremenske razmere v letu 1864 so zlasti v okrajih Lož in Senožče, ki sta zaradi njihovih klimatskih in talnih razmer tako in tako manj primerna za poljedelstvo, tako zelo uničile letino, da jima je sredi pretekle zime leta 1865 glede na podrobno uradno preiskavo vse bolj grozila strahotna lakota z vsemi njenimi posledicami. Spomladi pa naj bi jih prizadela še druga nesreča, saj bi zaradi popolnega pomanjkanja vseh vrst semen morali pustiti polja neobdelana.«¹⁰²

S temi besedami je na seji deželnega zbora novembra 1865 deželni odbornik dr. Janez Bleiweis povsem na kratko predstavil eksistenčno krizo, ki je v omenjenem letu prizadela Notranjsko. Iz citata je razbrati, da sta bili neprijazna klima, pa tudi za poljedelstvo manj primerna zemlja, glavna činitelja ponavljajočih eksistenčnih kriz. Pomanjkanje in lakota sta okraj Lož v teh letih pogosto obiskala. Danes vemo, da je za Loško dolino in Babno polje značilen odprt in precej raven travnat in njivski svet sredi notranjskih kraških gozdov in gora in da so za te kraje značilne dolge in ostre zime. Ovira za poljedelstvo so tudi pogoste in pozne slane. Prebivalcem večkrat grenijo življenje tudi povodnji, saj ob hudem deževju voda ne odteka in zalije travnike.¹⁰³ Takšna opažanja srečamo tudi v preteklosti. Predstojnik okraja Lož Anton Ogrinc je v enem od poročil izrecno poudaril: »Okraj Lož ima zaradi svoje visoke nadmorske lege, ker je proti jugu zamejen z visokim Snežnikom in drugimi gorskimi hrbti, zelo neprijazno podnebje, kot tudi slabo, kamnito in hladno zemljo.«¹⁰⁴

101 *Novice*, 19. 4. 1865.

102 *Stenographischer Bericht der vierten Sitzung des Landtages zu Laibach am 29. November 1865*, str. 38.

103 Podrobneje gl. Kebe, *Loška dolina z Babnim poljem*, str. 11, 12.

104 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 329 Poročilo okrajnega urada Lož c. kr. predsedstvu z dne 6. februarja 1865.

Loški okrajni predstojnik Anton Ogrinc je konec decembra 1864 deželno predsedstvo v Ljubljani pokorno opozoril na splošno mizerijo, pomanjkanje in pretečo lakoto v okraju in zaprosil za pomoč. Predsedstvo je v začetku januarja zato odredilo, da naj se do 15. januarja 1865 opravi natančno preiskavo stanja na terenu. Okrajni predstojnik je skupaj s skromnim številom pomočnikov – cenilcev, ki jih je imel na razpolago – lotil zbiranja podatkov od hiše do hiše v 22 občinah okraja. Popisovalci, ki so za vsako občino posebej beležili podatke v posebne tabelarične operate, so kmalu opazili, da naporni in zamudni nalogi nikakor ne bodo kos do odrejenega roka. Okrajni predstojnik je v prošnji za njegovo podaljšanje do konca januarja z dne 8. januarja 1865 poleg hude zime in kratkih zimskih dni izpostavil še samo velikost okraja: »Okraj Lož je namreč zelo raztegnjen in obsega napornih 9,1 kvadratnih milj povsem hribovite pokrajine, kjer leži 101 raztresenih naselij in šteje 1426 hiš.«¹⁰⁵ Popisovalci stiske so v takih razmerah obiskali 1602 družini.¹⁰⁶

Anton Ogrinc je skupaj z maloštevilno ekipo na terenu zbiral podatke o celotni razpoložljivi zalogi vseh žit in poljščin, o stanju živine in krme, o stanju jesenske in spomladanske setve vsakega posameznega posestnika in vsakega gostača, potem preostalih zalog hrane, ki so jih ljudje dali na stran za golo preživetje, in končno o manku semen in živil. Podrobna preiskava o stiski je bila zaključena 30. januarja 1865 in okrajni urad v Ložu je v začetku februarja obvestil deželno predsedstvo, da bo v roku 5 do 6 dni operate o stiski poslal v Ljubljano, »ker prej, navkljub kar največjemu prizadevanju, to absolutno ne bo mogoče«.¹⁰⁷

Bistvene navedbe januarskih operatov so predpostavke, koliko živil bi potrebovali, da bi se izognili grozeči lakoti, in seveda, koliko semen primanjkuje za spomladansko setev. Kmetje so se morali torej izjasniti, kaj po pokritju jesenske in spomladanske setve od vsake žitarice ali poljščine še preostane za golo preživetje do naslednje žetve. Okrajni predstojnik je izpostavil, da od začetka februarja, ko so bili operati dokončani, pa do srede avgusta, ko v Loški dolini pričakujejo letino, do letnega pridelka preteče 180 dni, v okolici Babnega polja in Blok, kjer letino v povprečju pričakujejo šele okrog 10. septembra, pa najmanj okrog 200 dni.¹⁰⁸ Poudaril je, da bo ta čas potrebno nekako premostiti z milosrčno pomočjo v obliki živil, denarja in seveda semen vseh vrst, ki bodo pripomogla oživitvi poljedelstva v okraju.

Predstojnik Ogrinc je glede potreb po živilih za preživetje prišel do zanimivih ugotovitev, ko pravi:

»Če reduciram primanjkljaj živil izključno na običajno živilo revnih, na koruzo, pri čemer se pravzaprav opiram na opravljene poizvedbe in kal-

105 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, 75/P Prošnja predstojnika Ogrinca z dne 8. januarja 1865.

106 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Summarium (povzetek) operatov za 22 občin, priložen k št. 328.

107 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 329; 264/P Poročilo okrajnega urada Lož z dne 3. februarja 1865.

108 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 329 Poročilo okrajnega urada Lož c. kr. predsedstvu z dne 6. februarja 1865.

kulacije, da mernik (30,74 litrov) koruze da 20 bokalov (1,4 l X 20 = 28 litrov) moke, se za bedno živetarjenje potrebuje v povprečju po glavi pol bokala (0,7 litra) moke na dan.«¹⁰⁹

Po mnenju Ogrinca bi to pri pomoči lahko služilo kot izhodišče, čeprav naj bi bilo, kot je zapisal februarja 1865, »z ozirom na stanje, komaj ustrezno četrtini običajne arestantske prehrane«.¹¹⁰ Revni so namreč imeli enolično prehrano in so pogosto jedli koruzni močnik. Poudaril je tudi, da neznatne zaloge krompirja, korenja, repe in zelja pri ugotavljanju pomanjkanja živil za preživetje niso upoštevane. Zaradi šibkega deleža, čeprav so poleg koruze nepogrešljive za preživetje po glavi na dan, so bile torej omenjene poljščine izpuščene iz cenitve. V tem kontekstu seveda ne gre pozabiti tudi lačne živine. Ogrinc je zapisal, da ena glava živine (z izločitvijo telet) na dan za preživetje povprečno potrebuje 25 funtov (preračunano torej 14 kg) sena.¹¹¹ Deželnemu predsedstvu je potožil, da bo velik del posestnikov prisiljen kupiti krmo za živino, s tem pa se njihov položaj še poslabšuje.¹¹²

Ekipa preiskovalcev je v tabele operatov po vnaprej zamišljeni enotni metodologiji vpisovala podatke o zatečenem stanju zalog in primanjkljaja živil in semen v občinah okraja Lož od hiše do hiše. Za vsakega posestnika oziroma gostača je navedenih pet vrstic, in sicer:

1. V prvi vrstici so navedene vse zaloge žita in drugih pridelkov, živine in krme z izjemo sena, ki so bile na razpolago januarja 1865; v drugi vrstici je navedeno, kaj so posejali že jeseni 1864, kar je označeno s kljukico, kar pa se bo še sejalo spomladi, pa brez oznake (4 + 2 na primer pomeni, da so bili 4 merniki žita posejani že jeseni, 2 mernika istega žita pa bosta posejana spomladi – ta oznaka se pojavlja samo pri pšenici in ržu, redkeje pri ječmenu, torej v 5., 6. in 7. rubriki tabelaričnega razvida); v tretji vrstici je prikazan manko semen (Abgang an Samen); v četrti vrstici je prikazano, kaj po pokritju jesenske in spomladanske setve od vsake žitarice ali poljščine še preostane za preživetje; v peti vrstici se je ugotavljalo, kaj od živil se bo sploh potrebovalo za golo preživetje prebivalcev do naslednje žetve (Abgang am Lebensunterhalte). Čeprav so poleg koruze nepogrešljive za preživetje po glavi na dan tudi zaloge krompirja, korenja, repe in zelja, se jih zaradi njihovega šibkega deleža v peti vrstici ne navaja. Pri navajanju primanjkljaja živil se od poljščin torej navaja samo kuruza.

109 Prav tam.

110 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, št. 87, Poročilo c. kr. okrajnega urada Lož z dne 7. februarja 1865 k št. 2, ki zadeva stisko pogorelcev Gorenjega Jezera.

111 Prav tam.

112 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 329 Poročilo okrajnega urada Lož c. kr. predsedstvu z dne 6. februarja 1865.

2. V razpredelnicah operatov so modro podčrtani posestniki ali gostači, ki so sami izjavili, da ne potrebujejo nobene pomoči, oziroma ki so bili dovolj premožni, da so si lahko pomanjkanje živil in semena pokrili sami, oziroma so bile njihove potrebe po semenu in živilih popolnoma pokrite z zalogo.
3. Zaradi pomanjkanja časa so se sešteli samo podatki 3. in 5. vrstice, t. j. manko semen in živil v popisu vsake občine sprva brez izjeme, potem pa samo tisti, ki niso modro podčrtani. Seštevek primanjkljaja živil je naveden s številkami. Prvi dve vsoti v I. VSOTI (I. Summe), zadnja vsota pa v II. VSOTI (II. Summe) na koncu vsakega razvida in prav tako preneseni v skupni okrajni sumarij (seštevek vseh tabelaričnih razvidov).
4. Pri vsakem posestniku in gostaču je razvidna obrt (pridobitna dejavnost), če jo je opravljal.
5. Navedeno je število oseb, ki jih mora oskrbovati in prehranjevati poglavar družine. Navedeno je posestno stanje vsakega družinskega poglavarja v 3. in 4. rubriki razvidov po občinah.
6. Na začetku (v glavi) so za vsako občino navedeni vzroki za slabo letino in iz tega izhajajoče stiske.¹¹³

Kot primer naj navedem zapis zatečenega stanja pri posestniku pol hube Jerneju Palčiču v hiši št. 1 na Bločicah, ki je moral preživljati osem oseb. Popisovalci so v prvi vrstici, ki navaja zaloge žit in drugih pridelkov, januarja 1865 navedli naslednje številke v mernikih (Merling = pol vagana = 30,74 litrov): pšenica 1, rž pol, ječmen 2, oves 5, ajda 2, proso in koruza nič, fižol 4, bob 1, grah in leča nič, krompir 5, korenje nič. Navedli so še 16 škafov repe in 15 škafov zelja. Pri hiši sta bila še 2 vola, 3 ovce in 3 koze ter 35 funtov (1 funt = 0,56 kg) sena oziroma detelje (Heu u. Klee). Iz druge vrstice razbiramo, da je Palčič že jeseni 1864 posejal 5 mernikov pšenice in 1 mernik rži (označeno s kljukico), spomladi pa naj bi se sejalo še 2 mernika ječmena, 5 mernikov ovsa, 3 mernike ajde, pol mernika prosa, 2 mernika fižola, pol mernika boba in 12 mernikov krompirja. Iz tretje vrstice je razvidno, da je Palčiču primanjkoval 1 mernik semen ajde in pol mernika semen prosa ter 7 mernikov semenskega krompirja. V četrti vrstici razbiramo, da mu po pokritju jesenske in spomladanske setve za preživetje preostane 1 mernik pšenice, pol mernika rži, 2 mernika fižola, pol mernika boba, 16 škafov repe in 15 škafov zelja. V peti vrstici je končno navedeno, da mu za golo preživetje do naslednje žetve manjka 36 mernikov koruze.¹¹⁴

Z namenom primerjave se podrobneje seznanimo še z enim primerom, ki skrajno odstopa od pravkar navedenega. 49-letnemu vdovcu Jakobu Teliču iz

113 Prav tam.

114 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, priloga k št. 328, Operat XIV. Ortsgemeinde Obločič (Občina Bločice).

Gorenjega Jezera št. 16, ki je bil prav tako posestnik pol hube, so v hudem požaru 15. julija 1864 zgoreli hiša, hlev, gumno (mlatišče), kozolec, lesena skrinja za žito, poljsko orodje, več kosov oblačil in pet vozov (5 X po 12,5 funta) sena po 9 gld. Nesrečnemu poglavarju petčlanskega gospodinjstva (na kmetiji so prebivali še sin Mihael, hči Marija ter svak in svakinja Jakob in Elizabeta Malnarčič) je pred ognjenimi zublji uspelo rešiti vsaj hišno opremo, pogorelo pa mu je kar za 230 goldinarjev živil ali skoraj petina vrednosti (18,6 %) celotne ocenjene škode, ki je skupaj znašala 1237 goldinarjev. Požar je upepelil 19 mernikov ajde, 20 mernikov rži, 6 mernikov pšenice, 10 mernikov fižola, 6 mernikov prosa, 12 mernikov ječmena, 16 mernikov češpelj, 30 kosov svinjine in 2 čebra kislega zelja (Sauern).¹¹⁵

Pri kmetu Jakobu Teliču so popisovalci januarja 1865 popisali: V prvi vrstici (zaloge žit in drugih pridelkov januarja 1865) so navedli sledeče številke v mernikih: pšenica 7, rž 8, ječmen 8, oves, ajda, proso in koruza nič, fižol 1, bob, grah in leča nič, krompir 40, korenje nič. Navedli so še 16 škafov zelja. Pri hiši sta bila 2 vola, 2 kravi, 2 junca, 1 teliček ter 40 funtov (= 3,2 vozova) sena (krme). Iz druge vrstice je razvidno, da je Telič že jeseni 1864 posejal 4 mernike pšenice in 4 mernike rži (označeno s kljukico), spomladi pa naj bi se sejalo še 5 mernikov ječmena, 3 mernike ovsa, 2 mernika in pol ajde, četrtno mernika prosa, šestnajstino mernika koruze, 3 mernike fižola, pol mernika graha in 7 mernikov krompirja. Iz tretje vrstice razbiramo, da so Teliču primanjkovali 3 merniki semen ovsa, 2 mernika in pol semen ajde, četrtnina mernika semen prosa, šestnajstina mernika semen koruze, 2 mernika fižolovih in četrtnina mernika grahovih semen. V četrti vrstici je navedeno, da mu je za preživetje preostalo 7 mernikov pšenice, 8 mernikov rži in 3 merniki ječmena, 22 mernikov krompirja in 16 škafov zelja. V peti vrstici je navedeno, da mu za golo preživetje do naslednje žetve manjkajo 4 merniki in pol koruze.¹¹⁶

Jakob Telič je bil eden premožnejših kmetov v Gorenjem Jezeru, zato ga velja primerjati še z manj premožnim sovaščanom Janezom Gerlom, posestnikom četrtninske hube, ki je skupaj z ženo Marijo in otroki Jožefom, Janezom, Jernejem, Jakobom in Marijo prebival v hiši št. 10. Sedemčlanska družina ob požaru sicer ni utrpela tako velike škode kot Jakob Telič. Pogoreli sta namreč samo streha in strešna konstrukcija in nastala je škoda v višini 250 goldinarjev. Če k temu prištejemo še pogoreli svinjak v vrednosti 5 goldinarjev in nekaj uničene obleke, živil ter hišnega in poljskega orodja v višini 10 goldinarjev, je skupna škoda znašala 265 goldinarjev. Mlatišče in kozolec sta namreč ostala nepoškodovana.¹¹⁷

115 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, priloga Tabelarični protokol (cenitev škode ob požaru v Gorenjem Jezeru) k št. 2/P.

116 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, priloga k št. 328, Operat XIII. Ortsgemeinde Oberseedorf (Občina Gorenje Jezero).

117 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, priloga Tabelarični protokol (cenitev škode ob požaru v Gorenjem Jezeru) k št. 2/P.

In kakšne so bile zaloge žita in drugih pridelkov, živine in krme, ki so jih popisali pri Janezu Gerlu? V prvi vrstici (zaloge žit in drugih pridelkov januarja 1865) so vpisali sledeče številke: 3 merniki ječmena, 1 mernik ovs, 1 mernik ajde, 13 mernikov krompirja in 19 škafov repe. V hlevu sta ostali 2 kravi, 1 junec in 2 ovci, za krmo pa je preostalo 40 funtov sena. Kot je razbrati iz druge vrstice je Gerl že jeseni 1864 posejal 2 mernika pšenice in 1 mernik rži (označeno s kljukico), spomladi pa naj bi se sejalo še 2 mernika ječmena, 1 mernik ovs, 1 mernik in pol ajde, dve šestnajstini mernika prosa, šestnajstino mernika koruze, 1 mernik in pol fižola, četrtnina mernika graha in 13 mernikov krompirja. Iz tretje vrstice je razvidno, da je Gerlu primanjkovalo pol mernika ajdovih semen, dve šestnajstini mernika semen prosa, šestnajstina mernika semen koruze, 1 mernik in pol fižolovih in četrtnina mernika grahovitih semen. Iz četrte vrstice je razbrati, da mu je za preživetje preostal 1 mernik ječmena in 19 škafov repe. V peti vrstici je navedeno, da kmetu Gerlu za golo preživetje družine do naslednje žetve manjka 30 mernikov in pol koruze.¹¹⁸

Razlike med zalogami žit in drugih pridelkov med Teličem in Gerlom so opazne. Stanje pri Jakobu Teliču, ki mu je požar tudi glede živil in semen sicer povzročil veliko škodo, je bilo ugodnejše kot pri Janezu Gerlu, ki je poleg tega moral prehranjevati še dve lačni usti več. Telič je imel na zalogi boljše žitarice (pšenica, rž, ječmen), na voljo je imel tudi mernik fižola, kar 40 mernikov krompirja in 16 škafov zelja. Pri hiši je imel več živine, a oba kmeta sta imela na zalogi isto količino sena. Gerl januarja 1865 ni imel več na zalogi pšenice ali rži. Kot navaja druga vrstica je vse zaloge posejal že jeseni. Spomladi naj bi v primerjavi s Teličem posejal tudi manjše količine preostalih žitaric in poljščin. Za preživetje je Teliču preostala tudi znatna količina boljših žitaric, pa tudi krompirja in zelja. Za golo preživetje mu je zmanjkalo zgolj 4 mernikov in pol koruze. Medtem zaloge Janeza Gerla izkazujejo vso mizerijo pomanjkanja ter enoličnost in nezadostnost vsakdanjega jedilnika v njegovem gospodinjstvu. Od živil je imel na razpolago mernik ječmena in devetnajst škafov repe, za golo preživetje pa naj bi potreboval še 30 mernikov in pol koruze.

Ostane nam še primerjava obeh kmetov iz Gorenjega Jezera z Jernejem Palčičem iz Bločic, ki jih je, česar seveda ne smemo spregledati, v zadnjem desetletju kar dvakrat prizadel požar. Stanje posestnika pol hube Palčiča je bilo kar se tiče jesenske in predvidene spomladanske setve nedvomno boljše od tistega pri Gerlu in nekoliko slabše kot pri Teliču. Velika razlika med Palčičem in Teličem pa se kaže predvsem v zatečenih zalogah živil za preživetje. Palčič je posedoval le mernik pšenice in pol mernika rži, Telič pa kar 7 mernikov pšenice in 8 mernikov

118 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, priloga k št. 328, Operat XIII. Ortsgemeinde Oberseedorf (Občina Gorenje Jezero).

rži. Palčič je imel na zalogi bistveno več strošnic kot Telič, slednji pa ga je izrazito prekašal z zalogo krompirja. Palčič je prednjačil z zalogami hrane revnih (repa in zelje). Primanjkovalo pa mu je seveda koruze za golo preživetje in sicer kar 36 mernikov za osem članov gospodinjstva. Pri Teliču, kot omenjeno, se navaja samo primanjkljaj 4 mernike in pol za potrebe preživetja petih članov. Po drugi strani pa se je Palčič povsem približal revnejšemu Janezu Gerlu, ki mu je primanjkovalo 30 mernikov in pol koruze za preživetje sedmih članov gospodinjstva.¹¹⁹

Koruza je glede na opravljene poizvedbe na terenu dejansko veljala kot živilo revnih. Omenili smo, da je okrajni predstojnik Ogrinc ugotavljal, da za bedno životarjenje (mlatenje koruznega močnika) v povprečju potrebujemo približno 0,7 litra (kilograma) koruzne moke na osebo na dan. Podatki kažejo, da koruza v času obravnavane eksistenčne krize ni igrala odločilne vloge v strategiji preživetja pri gospodinjstvu Jakoba Teliča. Vidnejšo vlogo je v Teličevem primeru imel kvečjemu krompir. Drugače je bilo v Palčičevem in Gerlovem gospodinjstvu. Tu se je koruza izkazala za preživitveno kulturo, ki je sicer tudi drugod lajšala območne stiske z živežem. Koruza je bila torej kultura, ki se je (poleg krompirja) »bolj uveljavljala v revnejših območjih«. ¹²⁰ Bila je izrazito živilo za hude čase, za čase stiske. Iz pete vrstice operata je razvidno, da je, če preračunamo, kmet Palčič za preživetje potreboval 1106,64 litrov koruze (36 mernikov X 30,74 litra), kar naj bi dalo 1008 litrov moke, s to količino pa naj bi preživelo osem članov gospodinjstva, ki naj bi v povprečju potrebovali 5,6 litrov koruzne moke (0,7 litrov X 8 oseb) na dan. Če spet preračunamo, naj bi ta količina zadostovala za 180 dni (1008 : 5,6 = 180). Kmet Gerl pa naj bi potreboval 854 litrov koruzne moke in ta količina naj bi zadostovala za 174,3 dni premostitvenega časa do naslednje žetve. Zaradi manka koruze sta kmeta lahko samo upala na pomoč soljudi, ki naj bi z milosrčnostjo preprečili stradež, pred katerim sta v strahu trepetala. V mučni negotovosti sta se po vsej verjetnosti spraševala, ali bo žetev tokrat dobra ali ponovno slaba, ji bo vreme tokrat naklonjeno ali ne.

Omenim naj še, da pri Palčiču ni navedeno, da namerava spomladi sejati koruzo. Pri Gerlu pa je tako kot pri veliki večini kmetov Gorenjega Jezera vpisano, da naj bi spomladi sejal šestnajstino mernika koruze in da mu prav toliko koruznih semen primanjkuje. Iz vsote II. (peta vrstica) na koncu tabelaričnega razvida za občino Gorenje Jezero, v katero sta spadala še kraja Laze in Otok, ki je bil januarja 1865 primerjalno z drugimi občinami loškega okraja gotovo najbolj prizadet in v najhujši stiski, je razvidno, da je za golo preživetje 232 prebivalcev primanjkovalo vsaj 35 mernikov in tri četrtine pšenice, 50 mernikov in pol rži, 15

119 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, priloga k št. 328, Operat XIV. Ortsgemeinde Obločič (Občina Bločice); Operat XIII. Ortsgemeinde Oberseedorf (Občina Gorenje Jezero).

120 Makarovič, Prehrana v 19. stoletju, str. 156.

mernikov ječmena, 1 mernik ajde, 3 mernike in tri četrtine prosa, 917 mernikov in tri četrtine koruze, 6 mernikov in pol fižola, 1 mernik in pol graha, 86 mernikov krompirja, 36 mernikov korenja, 195 škafov repe in 105 škafov zelja. Vidimo, da je med žitaricami daleč prednjačil navedeni primanjkljaj koruze, grozečo lakoto pa bi lahko nekoliko omilile še navedene količine krompirja, korenja, repe in zelja, a velika večina ubogih siromakov je januarja 1865 podobno kot o koruzni moki za močnik tudi o teh živilih lahko samo sanjala in upala na skorajšnjo pomoč.¹²¹ Povem naj še, da je v omenjenem sumariju samo količina primanjkljaja koruze vpisana s črnim, vse drugo pa so dopisali s svinčnikom.

Dejstvo, da je bila koruza pomembna preživitvena kultura v času območnih stisk, lahko podkrepimo tudi s podatki iz sosednjega postojnskega okraja. Pokorno podpisani predstojnik c. kr. okrajnega urada in tudi župan Postojne Anton Globočnik je 23. februarja 1865 takole poročal deželnemu predsedstvu v Ljubljani:

»Osebno sem obhodil 10 od toče prizadetih sosesk od kraja do kraja in od hiše do hiše in na podlagi priloženega izkaza ugotovil, kakšne so razpoložljive zaloge kot tudi nujna potreba po živilih in žitnem semenu. Iz izkaza lahko razberemo, da ljudem v veliki meri manjkajo živila, da jim je poslej ostalo na razpolago še nekaj kislega zelja in tu pa tam nekaj korenja in repe. Kruha nisem našel v nobeni zasebni hiši, v boljših hišah so imeli koruzni močnik (Kukuruz Mozhnik), v veliki večini pa samo kisló zelje ali pa sploh ničesar, kar bi lahko skuhali. Pokazali so mi hiše, kjer so si nekaj skuhali samo vsakih nekaj dni, beda in obup pa pri vsem tem še nista tako velika, a vendarle sem primoran prositi za pomoč. /.../ Spričo ugotovljenih razmer je pokorno podpisani prepričan, da bo pomanjkanje za prebivalce do naslednje žetve, to je do konca julija, v vseh teh krajih zelo pereče in bo imelo med drugim zaskrb-ljujoče posledice tudi za zdravje ljudi. Do umiranja zaradi lakote pa vendarle ne bi smelo priti, saj se bodo ljudje razpršili po deželi, deloma, da bi kaj zaslužili, deloma pa, da bi kaj priberačili. Drugi posestniki si bodo pomagali s kreditom ali pa bodo terjali po zemljiško odvezni poti svoj delež gozda in v njem zaznamovali merkantilni les za sečnjo ter s tem skušali začasno pokriti pomanjkanje živil.

Spričo tega pa se ne moremo izogniti dejstvu, da je do žetve še skorajda pol leta in da prebivalci že zdaj trpijo zaradi strašnega pomanjkanja in da bo stiska iz dneva v dan večja, v času pridelovanja, ko kmetje pri napornih poljskih opravilih nujno potrebujejo izdatnejšo prehrano, pa bo dosegla svoj višek. Zato je nujno potrebno, da si v bolj poseljenih krajih pomagajo z milodari. Pomagajo naj še posebno najrevnejšim družinam iz teh krajev in jim v

121 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, priloga k št. 328, Operat XIII. Ortsgemeinde Oberseedorf (Občina Gorenje Jezero).

določenih časovnih obdobjih za preživetje razdeljujejo živila.

Sedaj naj bi bila tozadevna potreba seveda še večja, ker pomoči potrebni pač glede na znižane tabelarične podatke poizvedovanja izkazujejo 2099 mernikov koruze, kar trenutno sicer predstavlja nekaj nad polovico same normalne potrebe, vendar bi bila za omilitev pomanjkanja dejansko zaželena že kakršnakoli količina, da bi jo lahko razdelili vsaj med najrevnejše v občini in med vdove s številnimi otroki, ki ne morejo nič zaslužiti.«¹²²

Iz Globočnikovega poročila razbiramo, da najrevnejši iz vasi v postonjskem okraju, ki jih je prizadela toča, niso premogli niti koruzne moke za kuho koruznega močnika. A vrnimo se k operatom za 22 občin loškega okraja. Omenil sem že, da so vsi operati na začetku (v glavi) navajali vzroke za slabo letino in stisko ter posledično mizerijo in grozečo lakoto. Iz tabele 10 je razvidno, da so vse občine okraja že leta pogrešale dobro letino. V letu 1864 je te kraje prizadelo pogosto in preobilno deževje, pridelkom pa je škodovala tudi prezgodnja slana in ponekod hud mraz. Toča je prizanesla samo sedmim občinam. Medtem ko v občinah Dane, Sv. Trojica, Sv. Duh, Lipsenj, Otave, Podcerkev, Štrukljeva vas, Sv. Vid in Vrhnika pri Ložu ni povzročila večje škode, pa je toliko bolj klestila v občinah Velike Bloke (zlasti v krajih Pudob in Viševек), Kozarišče, Lož, Gorenje Jezero, Bločice, Radlek, kjer so morali zaradi znižanja davkov popisati precejšnjo škodo. V občinah Dane, Lož, Gorenje Jezero, Podcerkev so povzročala škodo tudi poplavljeni polja in travniki, kar je deloma uničilo pridelke, onemogočilo košnjo in prispevalo k hudemu pomanjkanju sena. Še večjo nesrečo in stisko pa so povzročali požari. Bločice so v zadnjih devetih letih kar dvakrat pogorele, sredi julija 1864 pa so pogorele tudi vse stavbe in zaloge vaščanov Gorenjega Jezera.

Tabela 10: Vzroki za veliko bedo in stisko v občinah okraja Lož

Občina	A	B	C	Č	D	E
Stari trg	•	•	•			
Babno polje	•	•	•			
Dane	•	•	•	•	•	
Sv. Trojica	•	•	•	•		
Sv. Duh	•	•	•	•		
Velike Bloke	•	•	•			
Kozarišče	•	•	•	•		

¹²² SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 357 Poročilo c. kr. Okrajnega urada Postojna o stiski v tem okraju z dne 23. 2. 1865.

Iga vas	•	•	•	•		
Lož	•	•	•	•	•	
Lipsenj	•	•	•	•		
Metulje	•	•	•			
Nova vas na Blokah	•	•	•			
Gorenje Jezero	•	•	•	•	•	•
Bločice	•	•	•	•		•
Otave	•	•	•	•		
Podcerkev	•	•	•	•	•	
Radlek	•	•	•	•		
Ravne	•	•	•			
Štrukljeva vas	•	•	•	•		
Studenc	•	•	•			
Sv. Vid	•	•	•	•		
Vrhnika pri Ložu	•	•	•	•		
Odstotek vzrokov	100	100	100	68,2	18,2	9,1

Pojasnila k tabeli:

A = Prekomerna moča (včasih pospremljena z mrazom) zaradi pogostega in preobilnega deževja v letu 1864, ki je imela za posledico slabo letino.

B = Prezgodnja slana v jeseni.

C = Že nekaj let ni bilo prave blagoslovljene (dobre) letine.

Č = Toča, ki pa je imela ponekod večji, drugje spet manjši pomen.

D = Preplavljanje polj in travnikov.

E = Požar.

GORENJE JEZERO – SKRAJNI PRIMER EKSISTENČNE KRIZE

Ugotovili smo, da je bilo vreme glavni agens ponavljajočih območnih pojavov pomanjkanja in lakote. Tedanji kmečki človek pa se je zelo bal tudi ognja. Požarna nevarnost je bila še posebej velika na podeželju, kjer so bile domačije še večinoma lesene in krite s slamo oziroma lesenimi skodlami. Čeprav so razna protipožarna navodila izdajali že od konca 18. stoletja naprej, so se kmetje še vedno oklepali tradicionalnih, požarno nevarnih načinov gradnje hiš in gospodarskih poslopij. Pozivi, da je vendarle treba kaj ukreniti za požarno varnost, so bili nekaj povsem običajnega tudi sredi 60. let 19. stoletja:

»Če se hočemo učinkovito postaviti po robu požarni nevarnosti, si moramo po eni strani prizadevati, da prebivalci bolje kot doslej zaščitijo svoje hiše in jih v to prisiliti tudi z zakonom. Vse s skodlami krite strehe v strnjenih krajih, vsaj v mestih in trgih, se morajo odstraniti, dopustiti pa se sme samo opečnate

strehe ali strešno kritino iz skrilavca oziroma drugega požarnovarnostnega materiala.«¹²³

Ne gre spregledati, da je

»veliko pomoči pri lajšanju gorja ob požarih« organizirala tudi Cerkev. Tudi duhovniki so priporočali požarnovarnostno gradnjo, svarili pred kajenjem v hlevih in zavarovanje hiš. Poleg tega so župniki »med prvimi zbirali vsakovrstno pomoč za pogorelce v hrani, obleki in denarju.«¹²⁴

Več desetletne izkušnje s preštevilnimi požari so torej pokazale, kako nevarne so strehe, krite z lesenimi skodlami ali s slamo. Požari so povzročali velikansko škodo. Če je hišo iz tega ali onega razloga doletela ognjena stihija, si je večinsko kmečko prebivalstvo znalo le malo pomagati. Tudi vse priprošnje zavetniku proti požaru sv. Florijanu niso kaj dosti pomagale.¹²⁵

Sredi julija 1864 je strahovit požar v pičlih dveh urah z izjemo nekaj hiš do tal upepelil vas Gorenje Jezero. Nesrečnikom je zgorelo skorajda vse. Iz poročila cenilcev škode z dne 21. julija 1864 je razvidno, da je bila večina hiš krita s slamo in brez varnih dimnikov, pri tamkajšnjih ljudeh pa so bili namesto zidanih še posebej priljubljeni oboki iz malte pomešane s slamo, ki, kot je zapisala komisija, »po napačnem prepričanju ljudi manj stanejo in so tudi močnejši kot oboki iz opeke.«¹²⁶ Zato ni čudno, da je ogenj uničil praktično vse, kmetu Mateju Teliču med drugim tudi 400 snopov (požarno nevarne) slame za strešno kritino (400 Bund Schabstroh). Komisija je ugotavljala škodo in izdelala poseben tabelarični zapisnik ter izračunala obseg stiske vsakega posameznega posestnika. Popisali so ime in osebni stan pogorelca, člane gospodinjstva, hišno številko in velikost hube, opisali pogorišče (kaj je pogorelo in kaj ostalo od hiše, hleva, svinjaka, mlatišča, kašče, kozolca, čebelnjaka, hišne opreme, poljskega orodja, živil, obleke, krme) in navedli vrednost škode. Od 24 hiš jih je ogenj uničil 21 in samo dve sta bili zavarovani proti požaru pri Notranjeavstrijski vzajemni zavarovalnici. Zavarovanje se je kmetoma Andreju Steržaju in Mihaelu Janežiču obrestovalo, drugi nesrečniki pa so ostali brez vsega.¹²⁷ Škoda je bila skupaj ocenjena na **18.051** goldinarjev.¹²⁸

123 Triglav. *Zeitschrift für vaterländische Interessen*, 9. 6. 1865.

124 Kebe, *Loška dolina z Babnim poljem. II. del*, str. 533, 534.

125 Prim. Hieng, *Sv. Florijan*, str. 14.

126 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, 2/P Poročilo prisotnih in podpisanih o požaru v Gorenjem Jezeru z dne 21. julija 1864.

127 Primer nazorno ilustrira, da čeprav so kmete prepričevali (tudi v Bleiweisovih *Novicah*), da naj zavarujejo hiše, ti zavarovalništvu ali niso zaupali ali pa zaradi uboštva dejansko niso zmogli plačati zavarovalnine.

128 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, priloga Tabelarični protokol (cenitev škode ob požaru v Gorenjem Jezeru) k št. 2/P.

Tabela 11: Rekapitulacija ocenjene škode zaradi požara v vasi Gorenje Jezero 15. julija 1865

Zap. št.	Ime in osebni stan Pogoreльца	Hišna št.	Velikost hube	Cenilna vrednost škode	
1	JENC Andrej	1	1/4	948 gld	
2	KOTNIK Jožef	2	1/2	1013 gld	50 kr
3	ŠKERBEC Jožef	3	1/2	1273 gld	
4	MAVKO Jakob	4	1/2	990 gld	50 kr
5	MARTINČIČ Janez	5	1/2	100 gld	
6	MARTINČIČ Janez	6	Podružnik (Hofstatt)	/	
7	KOTNIK Jakob	7	1/4	744 gld	
8	MELC Mihael	8	1/2	/	
9	STERŽAJ Andrej	9	1/4	666 gld	
10	GERL Janez	10	1/4	265 gld	
11	ULE Helena	11	1/2	250 gld	
12	MELC Jakob	12	1/2	477 gld	
13	MELC Janez	13	1/4	1054 gld	50 kr
14	MARTINČIČ Franc	14	1/4	985 gld	
15	JANEŽIČ Mihael	15	1/2	978 gld	
16	TELIČ Jakob	16	1/2	1273 gld	
17	KRAJC Jakob	17	5/12	1162 gld	50 kr
18	TRUDEN Andrej	18	1/2	1237 gld	
19	Cerkovnikova hiša	19	Podružnik (Hofstatt)	/	
20	MRAMOR Luka	20	5/12	815 gld	
21	GERL Jožef	21	1/4	843 gld	
22	KOTNIK Janez	22	5/12	865 gld	
23	TELIČ Matej	23	1/2	1080 gld	
24	ULE Jernej	24	1/2	1067 gld	
			Skupaj: 9 celih hub	Končna vsota	18.051 gld

Zdi se, da se je prebivalcev Gorenjega Jezera v letu 1864 še kako držalo reklo, da »nesreča nesrečo podi«. ¹²⁹ V prvih sedmih dneh avgusta jih je namreč obiskala še toča, ki je splošno mizerijo še povečala.

¹²⁹ *Novice*, 10. 8. 1864.

»Skromno količino žita, ki je zaradi slabega vremena zorelo na poljih vaščanov Gorenjega Jezera, je v noči z 2. na 3. avgust 1864 oklestilo silovito neurje s točo. Tisto, kar je vaščanom še preostalo, pa je 7. avgusta povsem opustošilo drugo neurje s točo.«¹³⁰

Dragotin Hojkar je v *Novicah* poročal: »Še celó požeto žito je vničeno, ker je zavoljo pomanjkanja poslopij moralo na polji ostati.«¹³¹

Jeseni je nato veliko škode povzročila še prezgodnja slana. Okrajni predstojnik Ogrinc je konec decembra 1864 poročal v Ljubljano, da so usmiljenja vredni »Jezerci« zaradi toče in slane utrpeli še dodatno škodo v višini najmanj 5000 goldinarjev. Da bi bila mera polna, pa ravno to leto

»zaradi nenehnih nalivov ni presahnilo tudi Cerkniško jezero, kjer se nahajajo travniki vaščanov Gorenjega Jezera. Zaradi tega so ti izgubili tudi velik del njihove krme, tisto malo, kar je je preostalo na nepoplavljenih mestih, pa so morali pogorelci nepokrito pustiti na prostem, kjer so brez strehe nad glavo tudi sami životarili. Zaradi tega so še enkrat utrpeli škodo v višini najmanj 2000 goldinarjev.«¹³²

Anton Ogrinc je ocenil, da je celotna nastala škoda v letu 1864 znašala **25.051** goldinarjev. Čeprav je takoj po požaru zaprosil c. kr. deželno vlado v Ljubljani »za dovoljenje in pobudo za splošno nabirko za pomoč pogorelcem v deželi Kranjski«,¹³³ ki jo je ta nato odobrila v vsej deželi Kranjski in za pomoč pri njeni izvedbi zaprosila knezoškofijski ordinariat v Ljubljani ter kranjske okrajne urade, pa nabiranje milodarnih prispevkov ni bilo ravno uspešno. Po tej poti se je namreč do 27. decembra 1864 glede na statistiko¹³⁴ in s prištevkom milodarnega prispevka njegovega c. kr. apostolskega veličanstva v višini 100 goldinarjev nabralo skupaj samo 214 gld. in 98 kr., s tem denarjem pa bi lahko »le malo pomagali samo enemu samemu nesrečniku, če bi mu namenili to vsoto«. Predstojnik Ogrinc je še dodal: »Zdi se, da je s tem nabirka zaključena, saj ni več nikakršnega dotoka pomoči v denarju.«¹³⁵

130 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 3272 Poročilo okrajnega urada Lož deželnemu predsedstvu z dne 27. decembra 1864.

131 *Novice*, 10. 8. 1864.

132 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 3272 Poročilo okrajnega urada Lož deželnemu predsedstvu z dne 27. decembra 1864.

133 Prav tam.

134 V celotni kronovini Kranjski so poleg velikodušnega prispevka cesarja Franca Jožefa (100 gld.) uspeli zbrati samo še 114 gld. 98 kr. Iz »izkaza o doslej prispelih milodarjih za uboge pogorelce« je razvidno, da so z izjemo ljubljanskega mestnega magistrata od 31 političnih okrajev pomoč v denarju prispevali le še trije okraji kronovine Kranjske, in sicer Vrhnika 16 gld. 60 kr., Brdo pri Podpeči 3 gld. 20 kr. in Kamnik 4 gld., vsi skupaj torej 23 gld. 80. kr. Ostali so po svoji moči prispevali kakšen goldinar ali po par krajcarjev. Gl. SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Seznam prispevkov v podporo pogorelcem, ki so do 27. dec. 1864 prispeli na okrajni urad Lož. Priloga k poročilu št. 3272.

135 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 3272 Poročilo okrajnega urada Lož deželnemu predsedstvu z dne 27. decembra 1864.

Okrajni predstojnik je bil upravičeno zaskrbljen nad ekstremno stisko, ki je pestila prebivalce Gorenjega Jezera, »ki so nemočno čakali v svojih barakam podobnih pogoriščih, da bi žalostno preživeli zimo«. Resignirano je ugotavljal, da »kot se zdi, v svoji hudi stiski lahko zaman računajo na pomoč sočloveka« in v maniri pokornega uradnika pristavil:

»Visoko c. kr. deželno predsedstvo naj blagovoli spregledati mojo vsiljivost, ki sem jo glede na svojo naravo spravil na papir, saj mi ta ne da miru, ko vidim okrog sebe nesrečnike. Če bi mogel, Bog to ve, bi jim, ne da bi vas nadlegoval, sam pomagal.«¹³⁶

Zaradi hudega pomanjkanja in grozeče lakote »Jezercev« Anton Ogrinc končno ni videl drugega izhoda, kot da ponižno prosi za pomoč deželno oblast v Ljubljani:

»Da ti ljudje ne bi popolnoma propadli, naj c. kr. deželno predsedstvo vendarle blagovoli kaj ukreniti. Na eni strani naj terja pomoč iz deželnega sklada, na drugi strani pa naj ponovno pozove vse okrožne urade, vključno z ljubljanskim magistratom, naj čim prej s pomočjo občinskih predstojnikov skrbno izvedejo nabirko, morebiti tudi s pritegnitvijo občinskega svetnika, ki naj bi pobiral milodare od hiše do hiše. Knezoškofijski ordinariat pa naj pozove dušne pastirje, da naj v zvezi s tem s prižnic odločno nagovorijo ljudstvo. Kar zadeva naš okraj Lož, se tudi tu zbira pomoč za pogorelce, čeprav je celotni okraj v tekočem letu močno prizadela stiska zaradi slabe letine. Poleg nekaj denarnih prispevkov, župnik iz Starega trga je uspel zbrati okrog 100 goldinarjev, se zbira vsakovrstni milodari v naturalijah, gospodarska in druga orodja, posodje, itd., ki so jih pogorelci izgubili v požaru. Vse to smo po svojih močeh razdelili med pogorelce, a vendarle je vse to pri enormni škodi preko 25 000 goldinarjev, ki se porazdeli samo med 20 pogorelcev, le skrajno majhna pomoč za prve dni stiske. Če bi bil okraj Lož premožen, kar pa ni, in se ne bi moral sam bojevati s stisko in pomanjkanjem, se ne bi bilo treba bati, da bi z nekaj denarja pokrili škodo nesrečnikov. A v danih razmerah je navkljub trudu nemogoče storiti kaj več.«¹³⁷

136 Prav tam.

137 Prav tam.

POMEMBEN PREMİK – KLIC NA POMOČ NOTRANJCEM Z VIŠJE INSTANCE

»Nadloge tarejo marsikateri kraj mile naše domovine; al groznejše ni nikjer revščine kakor je na Notranjskem, zlasti v senožeškem in loškem okraji.«¹³⁸

Poleg težkih razmer v loškem okraju, s katerimi smo se pravkar seznanili, so konec decembra 1864 tudi iz senožeškega okraja poročali o skrajni revščini, ki naj bi zaradi že dolgo ne tako slabe letine žugala z lakoto.¹³⁹ Oba predstojnika okrajnih uradov sta zato o kriznih razmerah obvestila deželno predsedstvo v Ljubljani in prosila za pomoč v najkrajšem možnem času. Deželno predsedstvo je na začetku januarja 1865 obema predstojnikoma naročilo, da vsak za svoj okraj izdelata operate o stanju v posameznih občinah, o katerih smo že pisali zgoraj. Potem ko so bili operati do konca januarja dokončani, sta jih oba okrajna urada skupaj s poročilom poslala v Ljubljano ter z njimi seznanila visoko c. kr. deželno predsedstvo.

O loškem okraju, ki je tema naše študije primera, je predstojnik Anton Ogrinc poleg splošne predstavitve ugotovljene stiske v okraju »poskrbel tudi za natančno in eksplícitno preiskavo o stanju stvari pri pogorelcih Gorenjega Jezera«.¹⁴⁰ Še enkrat spomnimo, da je skupaj s cenilci zbral in zabeležil podatke o primanjkljaju semen za spomladansko setev in o manku živil za čas od 1. februarja do žetve (na osebo je torej upošteval primanjkljaj za čas 180 dni), pri manku živinske krme pa za čas 90 dni (od 1. februarja do konca aprila). Poročal je, »da sta doslej zaradi pomanjkanja osnovnega gradbenega materiala ponovno pokriti s strešno opeko samo dve strehi zavarovanih pogorelcev, tri strehe so ponovno pokrite s slamo, ena, nezavarovana hiša, pa s strešno opeko«.¹⁴¹ Poleg pogorelcev, ki so se premraženi in ob hudem pomanjkanju skušali pretolči skozi zimo, je pomanjkanje krme prav tako trpela tudi živina.

»Nekaj so jo bili zato prisiljeni prodati daleč pod ceno, nekaj pa jo bodo še morali prodati, da si bodo lahko z izkupičkom, če ne bo prišla nikakršna pomoč, pomagali, zgolj, da bi preživeli. Zaradi pomanjkanja semena, živine in gnoja spomladi ne bodo mogli obdelati njihova polja. V najboljšem primeru lahko zato pričakujejo le neznamen pridelek. In ker njihove hiše in gospodarska poslopja zaradi pomanjkanja vseh sredstev tekom leta še ne bodo ponovno

¹³⁸ *Novice*, 1. 3. 1865.

¹³⁹ *Novice*, 28. 12. 1864.

¹⁴⁰ SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 87 Poročilo c. kr. okrajnega urada Lož z dne 7. februarja 1865 k št. 2/P, ki zadeva stisko pogorelcev Gorenjega Jezera.

¹⁴¹ Prav tam.

zgrajene ali vsaj popravljene, bodo dobesedno prišli na beraško palico in ne bodo več zmogli plačevati davkov, ki so jih doslej redno plačevali.«¹⁴²

Loški okrajni predstojnik je ocenil, da naj bi primanjkljaj semen znašal 187 mernikov in eno šestnajstino, primanjkljaj živil 555 mernikov in štiri šestnajstine, skupaj torej 742 mernikov in pet šestnajstin. Manko živinske krme je ocenil na 1673 funtov sena. Izračunal je, da če bo vsak mernik primanjkljaja žita in semen zaračunan v povprečju samo 1 gld 70 kr, stot sena pa samo 1 gld 10 kr, potem se za pokritje primanjkljaja semen in živil v denarju potrebuje 1261 gld 93 kr, za pokritje nakupa primanjkljaja živinske krme pa 1840 gld 30 kr. Skupaj torej 3102 gld 23 kr. Da pa bi pogorelci v tekočem letu spet lahko zaživel v svojih bivališčih, bi morali škodo zaradi požara pokriti najmanj s tretjino celotne ocenjene škode, primakniti bi bilo potrebno vsaj 3000 goldinarjev, s katerimi bi pogorelci vsaj lahko začeli z obnovo svojih stavb. Zaključil je: »Potemtakem se ocenjuje, da znaša minimalni znesek za nujno potrebno pomoč ubogim prebivalcem Gorenjega Jezera 6102 gld 23 kr.«¹⁴³

Okrajni predstojnik Ogrinc je na koncu poročila potarnal, da »nesrečni prebivalci Gorenjega Jezera, ki jih zaradi kalamitet preteklega leta pestita huda stiska in velika beda, razen ukvarjanja s poljedelstvom in živinorejo, nimajo drugih virov zaslužka in so zaradi tega pahnjeni v tako žalostno stanje, da se brez tuje pomoči ne bodo mogli spet postaviti na noge.«¹⁴⁴

Poročila in operati o eksistenčni stiski, ki so poleg okraja Lož slikali tudi pereče razmere v okrajih Senožče in Postojna, so po njihovi skrbni preučitvi februarja 1865 prepričali Nj. eksclenco, državnega namestnika in deželnega predsednika barona Johanna von Schloissnigga (Janeza Nepomuka), da naj bi bile grozote lakote in posledično vsakovrstne usodne bolezni v prizadetih okrajih dejansko vse bliže in da naj bi splošna stiska dosegla že takšno alarmantno stopnjo, da je ni več mogoče omiliti z običajnimi lokalnimi sredstvi.¹⁴⁵

Splošna mizerija na Notranjskem je bila res velika in kruh so dejansko premogla samo še zelo redka gospodinjstva. Poslanec dr. Lovro Toman je celo ugotavljal, da tam ni grozil samo izbruh lakote, temveč da je ta ponekod dejansko bila prisotna. Na seji deželnega zbora je s kančkom pretiravanja celo izjavil: »Neki mož naj bi na Dunaju o teh krajih povedal, da je videl smrt malodane v živi podobi.«¹⁴⁶

142 Prav tam.

143 Prav tam. Spomnimo, da je celotna škoda znašala 25051 goldinarjev, z milodari za pogorelce pa so do konca decembra 1864 uspeli zbrati zgolj 214 gld 38 kr.

144 Prav tam.

145 Prim. *Stenographischer Bericht der zweiten Sitzung des Landtages zu Laibach am 25. November 1865*, *Rechnenschaftsbericht des Landesausschusses*, str. 12.

146 *Stenographischer Bericht der vierten Sitzung des Landtages zu Laibach am 29. November 1865*, str. 38.

Potem ko se je deželni predsednik von Schloissnigg prepričal, da ima lahko eksistenčna kriza na Notranjskem hude posledice, je objavil »topel poziv« prebivalcem domovine Kranjske za dobrodelne prispevke, namenjene sobratom Notranjcem v stiski, in hkrati imenoval tudi komite za pomoč v stiski.¹⁴⁷ Poziv so objavili vsi ljubljanski časopisi (*Laibacher Zeitung*,¹⁴⁸ *Triglav*,¹⁴⁹ *Novice*¹⁵⁰), poslali pa so ga tudi vsem okrajnim uradom, na ljubljanski mestni magistrat in knezoškofijski ordinariat. Dobrotniki naj bi s svojimi milodari preprečili izbruh lakote in hkrati omogočili nakup manjkajočega semena za spomladansko setev, ki naj bi ga razdelili med pomoči potrebne majhne posestnike. Izpostavili so, da si

»mali kmet, ki živi od žetve do žetve, ne more več pomagati, če mu povsem umanjka ena letina; ta pa bi morala umanjhati, če ne bi imele prizadete občine semena za setev. Če bi morale stotine oralov polj ostati neobdelanih, so na dlani tudi vse neizogibne žalostne posledice za kmetijstvo. Če pa zaradi lakote pride tudi do bolezni, je stiska še toliko večja in zaradi nje v končni fazi ne bi ostal nedotaknjen tudi deželni sklad, ki ga deloma zadevajo tudi stroški ob epidemijah.«¹⁵¹

Da so na deželnem predsedstvu Kranjske natančno in ažurno preučili dospe-la poročila in operate za okraja Lož in Senožeče, kaže tudi pismo cesarskega namestnika barona von Schloissnigga državnemu ministru Josefu Lasserju von Zollheimu, vodji oddelka za politično upravo na Dunaju, v katerem je Vašo excelenco najponižneje prosil za podporo nesrečnim Notranjcem iz državnega zaklada v višini 4000 goldinarjev. Deželni predsednik von Schloissnigg je v pismu takole opisal perečo stisko Notranjcev:

»Okraja Lož in Senožeče sta za poljedelstvo, zlasti za pridelovanje žitaric, manj primerna. Prvi zaradi njegovih neugodnih klimatskih razmer, drugi pa zaradi

147 Prav tam.

148 Aufruf zu milden Beiträgen für die Nothleidenden in Inner-Krain. *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 25. 2. 1865. Poziv za pomoč postojnskemu okraju je izšel v: *Laibacher Zeitung*, 4. 3. 1865.

149 Aufruf zu milden Beiträgen für die Nothleidenden in Inner-Krain. *Triglav*, 28. 2. 1865. Aufruf (poziv za pomoč postojnskemu okraju) – *Triglav*, 7. 3. 1865.

150 Klic revežem na Notranjskem na pomoč. – *Novice*, 1. 3. 1865. Poziv za pomoč postojnskemu okraju je izšel teden kasneje: Dostavek h »Klicu na pomoč na Notranjskem«. *Novice*, 8. 3. 1865.

151 *Stenographischer Bericht der vierten Sitzung des Landtages zu Laibach am 29. November 1865*, str. 38. Oblasti so namreč v hrani videle zdravilo. Verjele so, da se z izboljšanjem prehrane revnih poveča njihova naravna odpornost (in tudi delovna storilnost). Zavedale so se, da revni sloji prebivalstva zaradi lakote in bede prvi zbolevajo in umirajo. Ob epidemijah in drugih nesrečah, ki sta jih spremljala pomanjkanje in lakota, je tudi deželno predsedstvo na Kranjskem nalagalo okrajnim oblastem, da morajo za prehrano najrevnejših poskrbeti ljudje, ki so najbolj seznanjeni z lokalnimi potrebami, torej okrajna administracija s pomočjo občinskih oblasti, duhovnikov in zdravnikov. Pri organizaciji priprave in delitve krepkih govejih juh v času kolere 1855 so bili pogosto najbolj aktivni duhovniki. Z organizacijo kuhe juh za uboge pa so imele lokalne oblasti navkljub navodilom zaradi nezadostnih sredstev marsikje težave. – Podrobneje: Keber, Hrana, ki zdravi, str. 5–13. O kakršni koli kuhi juh ob grozeči lakoti na Notranjskem 1865 nisem našel nobenih poročil, čeprav lahko domnevamo, da so se vsaj ponekod posluževali tudi te dobrodelne pomoči.

njegovih kraških tal. Primanjkljaj žitaric je tako opazen celo v najboljših letih. Večidel siromašno prebivalstvo nekaj dodatno zasluži v trgovini z lesom in deloma z živinorejo, drugi viri zaslužka pa jim, še posebno po odprtju železniške proge od Ljubljane do Trsta in s tem povezanim propadom prevoznitva blaga, niso več na razpolago. Zato je razumljivo, da vsaka izjalovljena žetev prebivalstvo teh revnih okrajev pospremi z najbolj žalostnimi posledicami.

Poletje in jesen preteklega leta z neprestanimi nalivi sta bili za uspevanje poljščin vseh vrst zelo neugodni. Žitarice nikakor niso uspevale in žetev je kmetom komaj povrnila seme, ki so ga posejali. Krompir, prevladujoče živilo teh krajev, je zaradi mokrote začel gniti in se kvariti, zato so ga morali kmetje stalno prebirati, da bi rešili, kar se da. Travniki so bili poplavljeni in trava je zgnila ali je bila tako blatna, da je bila povsem neuporabna za krmo.

Toda ta katastrofa še ni bila dovolj huda. Ponavljajoča neurja s točo so popolnoma uničila še tisto malo poljščin, ki jih ni pogubila že vlaga. V Gorenjem Jezeru je bil še požar, ki je odvzel prebivalcem njihova bivališča in vse njihovo imetje.

Prebivalstvo okrajev Lož in Senožče je že sedaj izpostavljeno velikemu pomanjkanju, ker je, če ne povsem, pa vsaj v veliki meri porabilo še tisto malo žita, ki ga je pridelalo. Prebivalci so tako odvisni zgolj od krompirja in repe oz. kakšnih drugih korenovk, kot sta npr. korenje in pesa, katerih zaloge pa bodo sicer komajda pokrile potrebe še za nekaj tednov. Če odmislimo trenutno odrekanje, ki mu je podvrženo prebivalstvo, so izgledi za bodočnost nadvse žalostni. S širjenjem in stopnjevanjem bede se je bati predvsem izbruha bolezni, zlasti t. i. tifusa zaradi lakote (Hungertyphus).¹⁵² Upravičeno smo lahko zaskrbljeni, če se lahko kmetje samo zaradi preživetja odrečejo živini, ki je nepogrešljiva pri gospodarjenju. Odločno moramo tudi predpostavljati, če ne bodo doslej še nedotaknjenega semena porabili za prehrano. Slednji dve okoliščini je treba še posebej upoštevati, saj bo že ob sedaj vladajoči stiski ta vztrajno naraščala in hromila nadaljnje gospodarjenje kot tudi davčno zmožnost posestnikov.«¹⁵³

152 Z naraščajočim pomanjkanjem hranilnih snovi naj bi bil bolj občutljiv tudi želodec, posledica stradanja pa naj bi bili močen glavobol, delirij in besnilo, omedlevice, krči. Končno naj bi bila posledica stradanja strašna smrt. Medicina s sredine 19. stoletja je tifus zaradi lakote razlagala kot »obliko nenehne vročine, ki jo povzroča součinkovanje bede, uživanja nezdravih živil in pijač, pomanjkljive higijene in utesnjenega sobivanja več oseb in naj bi bila pogosto skorajda domača med revnim kmečkim prebivalstvom na Irskem, poleg tega (tako je pač razlagal Brockhausov *Conversations-Lexikon* iz leta 1853) pa je včasih ta bolezen prisotna tudi med drugimi revnimi prebivalci, npr. v zadnjem času zelo močno med šlezjskimi tkalci.« – Brădiceanu-Persem, *Der Hunger in der Literatur*, str. 312, 313.

153 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 325/p Pismo deželnega predsednika (sestavil referent Anton Aleksander grof von Auersperg) državnemu ministru, Ljubljana 18. 2. 1865.

Baron von Schloissnigg je po tem splošnem orisu prešel k prikazu stiske v posameznih okrajih. Za okraj Lož je navajal:

»Glede na operate preiskave, ki naj bi služili kot podlaga pri razdeljevanju denarne podpore, je bilo konec januarja 1865 v okraju Lož za skupno število 5804 ubožnih in pomoči potrebnih prebivalcev na voljo 1170 vaganov (Metzen = 61,48 litra) žita vseh vrst, 901 vaganov stročnic in 1238 vaganov gomoljnic. O tega odpade za setev in pripravo polj v prihajajoči pomladi polovica omenjenih vrst žita in poljščin. Ker je za pokritje življenjskih potreb količinsko potrebno dati na razpolago 885 vaganov žita, 450 vaganov stročnic in 619 vaganov gomoljnic, je seveda očitno, da omenjene količine ne morejo zadoščati.«¹⁵⁴

Cesarski namestnik von Schloissnigg seveda ni pozabil omeniti hudega požara v Gorenjem Jezeru, ki je »požrl vse zaloge in imetje« pogorelcev. Poročal je o zgoraj omenjeni škodi v skupni višini 25.051 goldinarjev, ki so jo »Jezercem« povzročili še drugi elementarni dogodki.¹⁵⁵

V ponižnem pričakovanju, da bo njegova prošnja za pomoč uslišana, je pismo zaključil takole:

»Iz te predstavitev lahko Vaša ekscelenca razbere, da so moje skrbi v zvezi z izbruhom lakote v obeh okrajih Lož in Senožeče povsem utemeljene, moja skrb pa je še močnejša ob upoštevanju, da prebivalci niso zmožni z zaslužkom ali siceršnjimi lastnimi sredstvi preprečiti nastanka omenjene kalamitete. V teh okoliščinah si dovoljujem, ker je pomoč in podpora teh ljudi v stiski nujna, nimam pa za to na razpolago nobenih sredstev, da prosim Vašo ekscelenco, da izposluje milostno podporo iz državnega zaklada, ker z ozirom na hudo revščino in na dolžino mučnega časa, v katerem se bo prizadeto prebivalstvo moralo bojevati z vsemi mukami bede in lakote, dobljeni milodari, zbrani z začeto nabirko, za ljudi v stiski ne bodo zadostovali, da bi ublažili njihovo težko usodo. Zato najponižneje prosim Vašo ekscelenco, da podpre moje pisanje in da izposluje iz državnega zaklada podporo v višini 4000 goldinarjev. V primeru najmilostlivejše odobritve te vsote za podpore si bom vneto prizadeval, da bom po temeljitem preudarku vseh okoliščin in s pomočjo komisij za stisko, ki se bodo ustanovile, podporo naklonil samo tistim, ki potrebujejo hrano za preživetje, torej to vsoto za pomoč bom porabil zlasti za nakup živil in manjkajočih žitnih semen.«¹⁵⁶

154 Prav tam. Preračunano v litre gre torej za 1170 vaganov = 71.931,6 l žita; 901 vaganov = 55.393,48 l stročnic; 1238 vaganov = 76.112, 24 l gomoljnic. Za pokritje življenjskih potreb: 885 vaganov = 54.409,8 l žita; 450 vaganov = 27.666 l stročnic in 619 vaganov = 38.056,12 l gomoljnic.

155 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 325/p Pismo deželnega predsednika (sestavil referent Anton Aleksander grof von Auersperg) državnemu ministru, Ljubljana 18. 2. 1865.

156 Prav tam.

C. kr. deželni poglavar Janez baron von Schloissnigg je imel na Kranjskem velik ugled in vpliv. Zato je bil bolj kompetenten tudi njegov »Klic revežem na Notranjskem na pomoč«. Njegov poziv k milosrčnosti je imel torej večjo težo in z njim je kot avtoriteta dosegel večjo odzivnost darovalcev. Kot rečeno, so ga objavili vsi trije ljubljanski časopisi, državni namestnik von Schloissnigg pa je izrecno zahteval, da se sezname tistih, ki so prispevali milodare za Notranjce, tudi javno objavljajo v časopisju.¹⁵⁷

Denar se je glede na časopisna poročila zbiral tudi na bésedah, ki so jih prirejale čitalnice, nekaj se ga je tradicionalno zbralo z gledališkimi predstavami, koncerti in drugimi družabnimi prireditvami.¹⁵⁸ Med pomembnejšimi darovalci za Notranjce v stiski naj omenim ljubljanski magistrat, ki je prispeval 500 goldinarjev,¹⁵⁹ deželni odbor, ki je prispeval 1000 goldinarjev, s pridržkom, da se znesek porabi izključno za nakup žitnih semen za bližajočo spomladansko setev,¹⁶⁰ in deželni fond za poljedelstvo, ki je primaknil 500 goldinarjev.¹⁶¹ Še najbolj radodarno pa je odprla mošnjo cesarska hiša. Cesar Franc Jožef je za Notranjce prispeval 4000, cesarica Karolina Avgusta 1000, nadvojvoda Franc Karel 2000 in nadvojvoda Albrecht 200 goldinarjev. Do 18. junija 1865 se je skupaj z omejenimi prispevki dvora tako nabralo 17.675 goldinarjev.

V Ljubljani so pričakovali tudi pomoč iz državne blagajne, a zaman. Baron von Schloissnigg je že 28. februarja 1865 z Dunaja prejel pismo, v katerem ga je minister Lasser von Zollheim seznanil, da dodelitev teh sredstev ne pride v poštev, »ker je stiska lokalna in takšni izdatki niso predvideni v državnem finančnem načrtu«. Njegovi Ekscelenci von Schloissniggu je zgolj priporočil, »da za pomoč proti grozeči stiski deluje v lastnem delokrogu, če bo treba sporazumno z deželnim odborom, s skrbno uporabo vseh lokalnih in provincialnih sredstev, kot tudi z vzpodbujanjem dobrotelov za ubogo Notranjce.«¹⁶²

Razdeljevanje prispelih milodarov je kasneje potekalo preko s strani deželnega predsednika posebej ustanovljene komisije za stisko,¹⁶³ v prizadetih okrajih pa

157 Seznane z naslovom *Milodari za siromake Notranjce* so od 8. marca do 17. maja 1865 objavljale tudi Bleiweisove *Novice*, 57 darovalcev pa je skupaj zbralo 597 gld 90 kr in 2 cesarska cekina ter 2 zlata (zlatnika) po 5 frankov. Gl. seznane v: *Novice*, 8. 3.; 15. 3.; 22. 3.; 29. 3.; 12. 4.; 26. 4.; 10. 5. in 17. 5. 1865.

158 Na primer v *Novicah*, 1. 3.; 15. 3.; 22. 3.; 29. 3.; 12. 4.; 19. 4. 1865, itd.

159 *Novice*, 8. 3. 1865.

160 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 568/P, 11. 3. 1865.

161 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 568/P, Deželni odbor za Kranjsko – Nota št. 785 z dne 11. 3. 1865; Ad Nr. 652/P II. pola, 27. 3. 1865.

162 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 481/P Odgovor z Dunaja z dne 28. 2. 1865.

163 Poleg c. kr. deželnega poglavarja barona von Schloissnigga so bili njeni člani še gospod c. kr. svetnik državnega namestništva pl. Pavics, gospod c. kr. deželni svetnik Josef Roth, gospod deželni odbornik dr. Janez Bleiweis in gospod c. kr. notar dr. Jožef Orel kot predstavnik c. kr. Kranjske kmetijske družbe, pomemben povezovalni »element« pa je bil referent deželnega predsedstva grof Aleksander von Auersperg. Gl. npr.: SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 610/P, 16. 3. 1865; Z. 621/P, Nota št. 815 z dne 17. 3. 1865; Ad Z. 652, vabila na posvet komiteja za stisko z dne 23. 3. 1865.

preko tamkajšnjih komisij za stisko. Glavna naloga komisij, ki so jih sestavljali člani in zaupniki iz vrst dušnih pastirjev in v glavnem kmetov, ki so bili obenem občinski predstojniki ali pa svetniki, je bila, da po strogi in vestni preiskavi ter po temeljitem preudarku razdelijo prihajajočo podporo glede na okoliščine in razmere. Glavno načelo dajanja pomoči je bilo olajšanje položaja ljudi v stiski in preprečevanje še večje bede. Komisija pod vodstvom deželnega predsednika je obvestila predstojnike notranjskih okrajev, da se bodo pošiljke živil in semen kupile v Ljubljani, nato pa bodo opremljene s certifikatom c. kr. deželnega predsedstva s pomočjo Južne železnice prepeljane do primerne postaje, kjer se bodo pretovorile za prevoz do končnih postaj.¹⁶⁴

Predstojnik Ogrinc je 27. februarja 1865 obvestil deželno predsedstvo v Ljubljani, da je v okraju ustanovil šest komisij za stisko, in priložil spisek imenovanih članov in zaupnikov. Komisije naj bi si na terenu pomagale z izdelanimi operati, ob pošiljanju žita ali denarja pa naj bi vsakič določale količino, ki je namenjena posameznemu distriktu. Ogrinc je v pismu predsedstvu dodal, da bo vestno poskrbel za razdeljevanje pomoči in ga strogo nadzoroval.¹⁶⁵

Marca je stiska v okraju iz dneva v dan naraščala, zato je Anton Ogrinc predsedstvo v Ljubljani opozarjal, da je pomoč več kot samo nujna. Opozarjal je tudi na bližanje spomladanske setve. Zavzel se je, da naj bi se načrtno razdeljevale samo večje količine pomoči in da naj bi bilo to razdeljevanje izvedeno največ dvakrat do trikrat.¹⁶⁶

Referent deželnega predsedstva Anton Aleksander grof von Auersperg je konec marca za okrajne urade Lož, Senožeče, Postojna in Vipava (za kraj Podkraj, ki je pogorel 7. januarja 1865¹⁶⁷) sestavil dopis, v katerem jih je v imenu deželnega predsedstva opozoril, da »mora deželno predsedstvo ugotoviti in poročati, kako velik je primanjkljaj semenja nasploh in še posebej ugotoviti, katere vrste semen, glede na v času spomladanske setve neugodne vremenske razmere, so najbolj potrebne in primerne.« Da bi vsem naštetim okrajnim uradom lahko priskrbeli potrebna semena za spomladansko setev, ki naj bi jih nabavili iz prejete denarne podpore, morajo ti »v najkrajšem času posredovati podatke, vsekakor s posvetovanjem z izvedenci, ki poznajo krajevne razmere in potrebe prebivalstva.«¹⁶⁸ Grof von Auersperg je 4. aprila omenjenim uradom poslal še dodatno opozorilo, »da mora biti poročilo zanesljivo pripravljeno do 10. aprila.«¹⁶⁹

164 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 568/P Dopis direkciji c. kr. priv. Južne železnice z dne 14. 3. 1865.

165 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 568/P Poročilo c. kr. okrajnega urada Lož z dne 27. 2. 1865, ki mu je priložen spisek imenovanih članov in zaupnikov ustanovljenih komisij za stisko za 1. župnijo Stari trg; 2. za župnijo Bloke; 3. za župnijo Sv. Vid; 4. za lokalijo Sv. Trojica; 5. za lokalijo Babno polje in 6. za k lokaliji Grahovo v okraju Planina pripadajočemu kraju Bločice (občina Bločice).

166 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 656/P Dopis na c. kr. deželno predsedstvo z dne 21. 3. 1865.

167 Poročila v: *Laibacher Zeitung*, 10. 1. 1865; *Umni gospodar*, 18. 1. 1865; *Novice*, 25. 1. 1865.

168 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 656/P Koncept dopisa za omenjene okraje (24. 3. 1865).

169 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, ex offo, ad Z. 656/P 4. 4. 1865.

Okrajni urad Lož je poročilo na visoko c. kr. deželno predsedstvo poslal na začetku aprila 1865.¹⁷⁰ Predstojnik se je pri tem oprl na izsledke operatorov o stiski in navajal:

1. **Pomanjkanje različnih semen** je razvidno iz sumarija I., iz vsote v 3. prečni rubriki: 10 mernikov in pol pšenice, 18 mernikov rži, 662 mernikov ječmena, 1191 mernikov in pol ovs, 292 mernikov in dve šestnajstini ajde, 45 mernikov in tri šestnajstine prosa, 2 mernika in devet šestnajstin koruze, 151 mernikov in četrtnina fižola, 44 mernikov in petnajst šestnajstin boba, 36 mernikov in ena šestnajstina graha, 10 mernikov in sedem šestnajstin leče in 3410 mernikov in pol krompirja.
2. In prav tako v I. sumariju v 5. prečni rubriki se izkaže kot **primanjkljaj živil** 26.945 mernikov in šest šestnajstin koruze, slednji pa se po opustitvi vseh tistih primanjkljajev živil, ki si jih lahko prebivalci okraja, ne da bi propadlo njihovo premoženje, priskrbijo iz lastnih sredstev, kar je razvidno iz količine v sumariju II. v peti prečni rubriki, ki je zmanjšana na 22.769 mernikov in štiri šestnajstine.

Okrajni predstojnik je opozoril, da se ugotovljeni primanjkljaj semen in živil doslej še ni mogel pokriti iz pravkar zbranih sredstev oziroma v bodoče tudi tistih, ki se bodo predvidoma še zbrala. Zavoljo tega naj bi bili ljudje v stiski soočeni še z eno hudo preizkušnjo. Na eni strani so »vsi tisti, ki so še v stanju, da se sami oskrbijo z živili in mankom semen, izpostavljeni tveganju, da bodo morali do naslednje žetve žrtvovati del ali celo večji del svojega imetja«. Na drugi strani pa so posebej zabeleženi prebivalci okraja, ki si primanjkljaja živil in semen, kot je razvidno iz priloženega okrajnega sumarija z dne 3. aprila 1865, »zaradi svoje popolne revščine in posledičnega pomanjkanja kreditov pod nobenim pogojem ne morejo priskrbeti«. Slednji si torej tako primanjkljaj semen kot primanjkljaj živil priskrbijo zgolj s tujo pomočjo. Omenjeni okrajni sumarij prikazuje naslednje številke:

1. **Pomanjkanje semen**, ki ga lahko pokrijemo samo s tujo pomočjo: pšenica 6 mernikov in osem šestnajstin, ječmen 553 mernikov in štiri šestnajstine, oves 868 mernikov, ajda 235 mernikov in dve šestnajstini, proso 38 mernikov in ena šestnajstina, koruza 2 mernika in dve šestnajstini, fižol 131 mernikov in petnajst šestnajstin, bob 35 mernikov in dve šestnajstini, grah 27 mernikov in dve šestnajstini, leča 9 mernikov in pet šestnajstin in krompir 2617 mernikov in osem šestnajstin.
2. **Pomanjkanje živil**, ki ga lahko pokrijemo samo s tujo pomočjo, znaša 1140 vaganov (70.087,2 litra) koruze.

¹⁷⁰ SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, N° 858, 784/P Poročilo okrajnega urada Lož z dne 3. 4. 1865 s prilogo Bezirks-Summarium (Okrajni sumarij).

Anton Ogrinc je v poročilu poudaril, da se ne glede na nenehne neugodne vremenske razmere s setvijo zelo mudi in »da bi razen rži morali neogibno saditi tudi semena drugih poljščin, če bi jih seveda imeli.«¹⁷¹ Obenem je potožil,

»da se je v pomlad zavlekla in še traja ostra zima, kakršne ne pomnimo že 80 let. V marcu, ko naj bi se razmočena zemlja že odmakala, je kar naprej snežilo in zapadlo je od 4 do 7 ali 8 čevljev (od 4 X 0,32 m = 1,28 m do 2,24 ali 2,56 metra) snega. Zavaljo tega je bila nenehno onemogočena komunikacija, zaradi kraljevanja burje (Bora) pa kljub kidanju snega niso mogli sprostiti poti, saj je ta med kidanjem v trenutku nanosila še več snega. To je v okraju seveda bistveno poslabšalo situacijo ljudi v stiski, ki odslej ni naraščala samo intenzivno ampak tudi ekstenzivno, vtem ko je bila prebivalcem odvzeta kakršnakoli možnost, da bi kaj zaslužili. Potem ko bo ostra burja nehala briti, ljudje upajo, da se bodo razmere izboljšale in da bo prispela pomoč v živilih in semenih. Če iz zbranega denarja za podporo ne bi bilo mogoče priskrbeti manjkajočih semen, med katerimi igra najpomembnejšo vlogo krompir, bi zato namenjena polja ostala neobdelana in bi bila letina zato tudi toliko manjša. Če pa do preskrbe s semeni vendarle pride, naj c. kr. deželno predsedstvo blagovoli ukreniti vse potrebno, da bo to seme še dobro kalivo in da zaradi tukajšnje neprijazne klime izvira iz Gorenjske.«¹⁷²

V začetku aprila se je na Kranjskem mudila tudi Nj. ekselenca, gospod višji konjušnik grof Karl grof Grünne, ki je bil odgovoren tudi za dvorno kobilarno v Lipici.¹⁷³ Referent deželnega predsedstva grof von Auersperg je zato obvestil okrajna urada v Ložu in Senožečah, da ga v primeru, če bi želel obiskati tamkajšnji okraj, da bi lahko o razmerah stiske poročal cesarju, sprejmejo z najvišjim spoštovanjem, mu izčrpno poročajo o razmerah in ga seznanijo s podatki operatov. Referent je pripisal, da »hočejo priti gospod višji konjušnik v Postojno v petek, 7. aprila zvečer, ali vsaj v soboto, 8. aprila zjutraj.«¹⁷⁴

Višji konjušnik grof Grünne se je namreč v Postojni udeležil posveta za omilitev stiske v okrajih Postojna, Senožeče in Lož, ki ga je sklical deželni predsednik, Nj. ekselenca gospod c. kr. cesarski namestnik baron von Schloissnigg. Udeležili so se ga tudi predstojniki omenjenih okrajev. Zapisnik posveta navaja:

¹⁷¹ Prav tam.

¹⁷² Prav tam. Ogrinčeva opazka, da mora seme izvirati iz krajev s podobno klimo, izraža miselnost, da seme iz krajev z milim podnebjem v loškem okraju ne bi dobro uspevalo. Podobne dvome je v enem od poročil izrazil tudi postojnski okrajni predstojnik Anton Globočnik, ki je zaupal samo domačemu semenu. Z zbranim denarjem za pomoč ljudem v stiski »naj bi kupili žitno seme iz takšnih pokrajin, katerih prst je podobna tukajšnji«. – Gl. SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 357/P Poročilo okrajnega urada Postojna o stiski v tem okraju z dne 23. 2. 1865.

¹⁷³ Višji konjušnik grof Grünne (1808–1875) je bil odgovoren za habitus, torej za telesne in duševne lastnosti dvora v javnosti. S tem je bil odgovoren tudi za dvorne kobilarne, jahalno šolo in hleve, vozni park in celotno javno delujoče osebje. – *Die k.u.k. Oberstallmeister (1562–1883); Karl Grünne.*

¹⁷⁴ SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 758/P Dopis za predstojnika okraja Senožeče in Lož z dne 4. 4. 1865.

»Grof Grünne je na kratko seznanil cesarskega namestnika na Kranjskem, da naj bi bil za omilitev stiske zagotovljen najmilostnejši prispevek iz najvišjih krogov. Nj. Ekscelenca je želela, da bi sprejeli ukrepe za smotrno porazdelitev pomoči. Zbrani so z gospodom višjim konjušnikom izčrpno razpravljali o vseh pomembnih nepravilnostih. Gospodje okrajni predstojniki so predložili izkaze, iz katerih je razvidna približno ocenjena potreba po živilih, da bi preprečili lakoto do naslednje žetve ali vsaj do trenutka, ko bi lahko ljudje v stiski kako drugače zaslužili za njihov nakup. Ocenjena je bila tudi potreba po semenih, ki so potrebna za obdelavo polj. Ti izkazi so dodani zapisniku in glede na finančni predračun izražajo v številkah, da se za živila potrebuje 3543 gld., za semena 18.457 gld., skupaj torej 22.000 goldinarjev.

Med sredstvi, ki naj bi pokrila to potrebo, je c. kr. deželno predsedstvo do 7. aprila 1865 uspelo zbrati 7608 goldinarjev. Toda po odbitku 1600 gld., ki jih je že porabilo za pomoč Notranjcem, je preostalo še 6008 goldinarjev. Deželni predsednik je izrazil upanje, da naj bi z nadaljnjim zbiranjem milodarov za Notranjce v deželi zbrali še 1000 goldinarjev. Ob tem je Nj. ekscelenca višji konjušnik razkril, da je s strani cesarja in dvora na razpolago denarna podpora, ki skupaj znaša 7200 goldinarjev. S tem je razpoložljiv znesek v celoti narasel na 14.208 goldinarjev.

Ker ta razpoložljiva vsota kaže primanjkljaj 7791 goldinarjev glede na predstavljene potrebe in ker za zdaj ni na razpolago kakeršnakoli možnost, da bi pridobili še kakšen pomenljivejši znesek denarja, je torej nujno, da se za pomoč Notranjcem pač porabijo razpoložljiva sredstva, še posebej, da se priskrbi potrebna semena, da bi se končno lahko obdelala polja. Zato bi bili na eni strani potrebni pri predstavljenih potrebah določeni proporcionalni odbitki. Na drugi strani pa bi bilo dobro, da se razpoložljiva vsota kar najhitreje in smotrno razdeli med posamezne okraje.

Po ponovnem temeljitem preudarku vseh razmer in z ozirom na posamezne okraje, ki jim je že bila dana določena podpora, so se končno zedinili, da se da okraju Postojna 4000 goldinarjev, okraju Senožeče 4000 goldinarjev in okraju Lož 5400 goldinarjev.«¹⁷⁵

Višji konjušnik grof Grünne je prisotne razveselil še z novico, da je pravkar prejel telegram, v katerem »je ravnatelj c. kr. priv. Južne železnice Bontout privolil v brezplačen transport tovora za pomoč Notranjcem«.¹⁷⁶ S tem so seveda odpadli stroški tovornine. Gospodje okrajni predstojniki so se na koncu Nj. ekscelenci

175 SI AS 16, konvolut : 24, t. e. 10, Z. 812/P Zapisnik o posvetu za omilitev stiske v okrajih Postojna, Senožeče in Lož v Postojni dne 8. 4. 1865.

176 Prav tam.

višjemu konjušniku v imenu svojih okrajev najspoštlivejše zahvalili za izposlovano velikodušno podporo in tudi za njegovo človekoljubno osebno udeležbo pri ukrepih pomoči.

Posvet v Postojni predstavlja sklepno dejanje pri organiziranju pomoči Notranjem v stiski s strani deželnega predsedstva. Po njem so z milodari uspeli zbrati še nekaj sredstev. Ob zahvali c. kr. državnega namestnika barona von Schloissnigga za vse milodare za Notranjce, ki jo je 3. julija 1865 objavil *Laibacher Zeitung*, je objavljen tudi natančen izpisek izdatkov, iz katerega je, če opustimo podrobnosti, razvidno, da so:

1. za nakup živil, t. j. 1100 vaganov (nemško Metzen = to je staroavstrijska votla mera, 1 vagan = 61,48 litra), torej 1100 vaganov koruze, 110 centov ali stotov (dunajski cent = 100 funtov = 56 kg), torej 110 centov moke, 75 vaganov fižola, 6 stotov soli in 4 stote in 14 funtov masti, porabili 3762 goldinarjev in 65 krajcarjev;
2. za nakup semen, torej za 775 vaganov ječmena, 968 vaganov ovsa, 735 vaganov ajde, 303 vagane fižola, 11 vaganov prosa in 2300 centov semenskega krompirja, porabili 11751 goldinarjev in 32 krajcarjev;
3. razdelili tudi 700 goldinarjev 59 krajcarjev in pol v gotovini.

Skupaj so torej porabili 16.214 goldinarjev 59 krajcarjev in pol in ostalo je 1461 goldinarjev.

Iz tega ostanka so za okraja Lož in Senožeče za življenjske potrebe kupili še 170 vaganov koruze v vrednosti 442 goldinarjev, tako da je na koncu ostalo 1019 goldinarjev, ki naj bi bili, kot zaključuje poročilo c. kr. deželnega predsedstva za Kranjsko, »donosno investirani«.¹⁷⁷

¹⁷⁷ *Laibacher Zeitung*, 3. 7. 1865.

Stane Granda

POMANJKANJE ALI DO KDAJ JE MORAL BITI KRUH VAROVAN V ZAKLENJENI SHRAMBI POD SKRIBNO VAROVANIM KLJUČEM?

Vprašanje prehrane oziroma vsakdanje preživetje je prva in nujna
človekova potreba, ki zgodovinarje običajno zanima predvsem
v času lakot in množičnih smrti. Pojavnost lakote in množičnih smrti je skozi vso
zgodovino zelo odvisna »od razmerij moči in družbene neenakosti«. ¹⁷⁸

178 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 7.

»Res je, normalnost je neopazna, toda zato še ne smemo pozabiti na pošten vsakdanji boj za preživetje in tudi ne na vsakodnevno pomanjkanje, ki je na meji lakote. Ni odveč, če spomnim, čeprav bi se morda zdelo samoumevno, da lakota ne pripelje nujno do smrti, to se zgodi le v redkih primerih, ko človek strada izjemno dolgo. Bolj vsakdanje je bilo živeti z lakoto, jo prenašati in premagovati.«¹⁷⁹

V nadaljevanju se bomo bolj kot z lakoto ukvarjali s pomanjkanjem, ki je bilo v mnogih okoljih permanentno, lakota pa njegov stalni spremljevalec, ki so se ga ljudje bali. Glede na to, da smo bili Slovenci do II. svetovne vojne večinsko kmetje, bodo ti deležni večje pozornosti. S tem ne zanikamo, da se problem lakote in pomanjkanja pri meščanstvu ni pojavljal. Posebno se je zaostрил po naraščanju delavskega proletariata in dobil oblike, ki ga kmečko okolje v zgodovini skoraj ni poznalo.

Vir problema pomanjkanja hrane izhaja iz naravnih danosti in človekovih sposobnostih obvladovanja teh danosti za proizvodnjo hrane.¹⁸⁰ Temu skoraj enakovreden problem so tudi vsakokratne družbene, zlasti posestne razmere. Zanimariti ne smemo tudi intelektualnih. »/.../ Vsak kmetovavec ne le z rokami, ampak tudi umom in premislekom in z modrostjo naj dela in naj gospodari, in naj brez vsih predsodb in brez nevida prevdarja in presojuje, kaj in kako da je boljši in koristniši ...«¹⁸¹ To vprašanje je v slovenskem zgodovinopisju pogosto obravnavano.¹⁸² Največkrat so se z njim ukvarjali v okviru sistematičnega raziskovanja agrarne zgodovine, lotevajo pa se ga tudi vsi zgodovinarji, ki obravnavajo naše podeželje na podlagi urbarjev in franciscejskega katastra. V slovenskem prostoru dobiva v zadnjem času nove poglobljene pristope, predvsem po zaslugi Žige Zwittera, okoljska zgodovina, ki več pozornosti namenja klimatskim spremembam in vplivom.¹⁸³ Nekateri te pristope časovno in regionalno še intenzivirajo.¹⁸⁴ Velik in pomemben prispevek z dotlej dokaj neupoštevanega vidika vloge in pomena kmečkih servitutov je s svojo izjemno monografijo v zadnjih letih prispevala tudi Alenka Kačičnik Gabrič.¹⁸⁵

179 Prav tam, str. 14.

180 Gl. dokaj specifične vidike pri razpravah in monografijah Jožeta Mačka, zlasti v: Maček, *Statistika kmetijske rastlinske pridelave za obdobje 1869–1939*; Maček, *Relucija tlake v slovenskih deželah v stoletju pred zemljiško odvezo*, str. 363; Maček, *Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941*.

181 Zalokar, *Umno kmetovanje*, str. 2.

182 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I. in II.*

183 Zwitter, *Okoljska zgodovina srednjega in zgodnjega novega veka*.

184 Oitzl, *Gospodarstvo v prostoru Julijskih Alp*.

185 Kačičnik Gabrič, »*To smemo že tako dolgo*.«

NASTANEK PROBLEMA

Če bi teoretično iskali izvor problema, bi morali začeti pri delitvi vladarjeve zemlje na hube, torej zasebno kmečko lastnino. Sprva je na našem ozemlju bila večja ponudba plodnih površin, ki so bile predpogoj za delovanje podložniškega sistema. Zato imamo že okoli leta 1000 dokaj množično, čeprav razpršeno nemško kolonizacijo, ki se danes odraža predvsem v krajevnih imenih, kot so Nemška vas, Nemški hrib in podobno.¹⁸⁶ Zelo podrobno je nemško kolonizacijo v okviru freisinške posesti raziskoval Pavle Blaznik.¹⁸⁷ Koliko o tem sporoča naselitev nekaterih meniških redov, na primer cistercijanov, ki so imeli za del svojega poslanstva tudi pridobivanje obdelovalnih površin, ni enoznačnega odgovora. Za kostanjeviško cisterco vemo, da so krčili obsežne hrastove gozdove, katerih ostanek je Krakovski gozd, in tudi meliorirali zamočvirjena ozemlja.¹⁸⁸ Nekaj podobnega so morali opravljati tudi cistercijani v Bistri.¹⁸⁹ Zanimivo je dejstvo, da o naselitvi Uskokov ob koncu 15. in v 16. stoletju, ki je bila zadnja množična kolonizacija slovenskega ozemlja, še nimamo ustrezne monografije, pač pa obilo razprav, ki so pogosto povezane z vprašanjem pojava pustot.¹⁹⁰

Z drobljenjem celih kmetij, kolonizacijo, razraščanjem vaških obrti, odpiranjem rudnikov in fužinarstvom ter naraščanjem prebivalstva se je začelo vsakodnevno življenje zaostrovati. Ljudje so bili prisiljeni prehrambni primanjkljaj nadomestiti z dejavnostjo pri tistih in za one, ki so ponujali delo za plačilo v naravi ali denarju. Poleg velikosti kmetij in naraščanja prebivalstva se pogosto kot vzrok za pomanjkanje hrane navaja zgolj delitev kmetij, skoraj sistematično pa se ob tem pozablja tehnološki napredek v poljedelstvu, vinogradništvu in živinoreji. Ta resnica je nedvomno relativna. Verjetno drži, če kmetijo razdelijo na »prafaktorje«, gotovo pa ne, če je to početje smiselno in ima za posledico intenziviranje oskrbovanja površin ter večjo osebno zavzetost njenega lastnika. Človeški faktor je namreč v kmetijstvu izjemno pomemben. Gotovo se velja tudi strinjati z mnenjem, da sta

»pravica do dedovanja kmetije (pretežno zaprta oblika predaje posestva dediču, praviloma prvorojenemu) in realna delitev (delitev med vse dedne upravičence) /.../ imeli pri intenzivnem naraščanju prebivalstva enake socialne posledice: kjer so bili pozneje rojeni izključeni iz dedovanja ali kjer dediči niso mogli dobiti deleža, ki bi zagotavljal preživetje, se je večala armada ubužanih ljudi brez zemlje ali z malo zemlje.«¹⁹¹

186 Gl. obširno geslo Kolonizacija in populacija v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, I., str. 29. sl.

187 Lebar, Blaznik, Lunder in Eržen, *Bibliografija dr. Pavleta Blaznika*.

188 Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*.

189 Mlinarič, *Kartuzija Bistra*.

190 Simoniti, *Pustote v 14. in 15. stoletju*.

191 Bade, *Evropa v gibanju*, str. 20.

Če bi bile delitve posesti tako škodljive, kot so želeli v preteklosti prikazati nekateri konservativni analitiki našega podeželja, bi morali obsojati tudi razkosavanje zemljiških gospostev in agrarne reforme. Tudi za agrarne razmere velja, da jih je treba obravnavati v času in prostoru. Če je že omenjena agrarna reforma v nekem času nujna, pa je njena ideološka in razredna zloraba pot v katastrofo in dobesedno lakoto.

Tolminski urbar iz 14. stoletja¹⁹² nam sporoča, da sta že pred formalno delitvijo hub na njej lahko živeli dve družini. Zdi se, da je drobljenje hub skoraj toliko staro kot njihovo oblikovanje. Na te procese so vplivali različni vzroki, vse do upadanja smrtnosti v 19. stoletju.¹⁹³ Formalno se je drobljenje končalo s kajžami, ki so bile manjše od četrtnine kmetije. Četrtninske kmetije, ki so imele različno manjšo količino zemlje, so še uživali individualno,¹⁹⁴ medtem ko bajtam ni pripadalo nič zemlje. Gostači niso imeli niti bajte in so bili stanovanjski podnajemniki. Kot smo že omenili, naj bi kategorija prebivalstva, ki nas zanima, imela polovico in manj kmetije.

Večina kranjskih kmetij je bila polovična, po drugih deželah pa je bilo običajno še slabše. Izjema je verjetno precejšen del Koroške. Kajžarji »so prav zaživeli šele v 16. stoletju«. ¹⁹⁵ Približno v istem času tudi gostači. »Poseben položaj je bil v Prekmurju. Tod so zemljiški gospodje že od 15. stol. dalje pritegovali vse večji del zemljišč v lastno obdelavo. Mimo tlačanov so že v 18. stoletju uvajali kot delovno silo poljske delavce. Le-tem je služila v dopolnilo za preživljanje zemlja v obliki majhne posesti, ki so jo dobivali v zakup. To drobno kmečko prebivalstvo se je ukvarjalo z obdelovanjem zemlje in je predstavljalo pravi agrarni proletariat.«¹⁹⁶ Zdi se, da bi h kmečkemu proletariatu morali šteti ne le prekmurskih poljskih delavcev, ampak vse od bajtarjev navzdol po vsem slovenskem ozemlju.

Poseben, v strokovni literaturi dokaj zanemarjen in nepoznan problem, je socialna vloga gorskopravnih zemljišč ali »Uiberlandgruende«, ki niso bila zane-marljiv socialni in gospodarski korektiv.¹⁹⁷ Z njimi se kmetje niso samo izognili vrsti podložniških tegob, ampak so bila tudi dobra osnova za gospodarsko osamosvojitvev.

Posestna statistika našega ozemlja je v resnici pretresljiva. V farah ljubljanske škofije na Kranjskem je bilo leta 1754 samo kajžarjev in gostačev 43 %.¹⁹⁸ V mariborskem okrožju je bilo v približno istem času 11,9 % polovičnih in 16,9 %

192 Kos, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, Tolminski urbar iz leta 1377.

193 Pri podatkih o gibanju prebivalstva gl. Zwitterovo razpravo v: »Kolonizacija in populacija«, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog* (dalje: Zap).

194 Zap, str. 167.

195 Zap, str. 169.

196 Zap, str. 170.

197 Vilfan, *Od vinskega hrama do bajte*.

198 Zap, str. 103.

četrtnskih. Od 62,4 % kajžarskih enot v celjskem okrožju pa je bilo kar 17,6 % polovičnih, 25,4 % četrtnskih in 47,7 % kajž.¹⁹⁹ Proces drobljenja pa se je v naslednjih desetletjih samo nadaljeval.

Ob koncu fevdalnega obdobja, ki pa ni konec procesa delitve kmetij, je bilo stanje na Kranjskem naslednje: 8.367 celih ali večjih hub, 1.236 tričetrtnskih, 15.671 polovičnih, 987 triosminskih, 7.752 tretjinskih, 9.905 četrtnskih, 2.378 šestinskih, 2.811 osminskih in 69.606 manjših, ponekod pa je kar 32.433 gorskopravnih. Trend je bil nadaljnje drobljenje, saj je v začetku šestdesetih let odpadlo na posestnika 18 oralov in 60 stotin kvadratne klaftre, 1844 pa je imel še 22 oralov in 29 šestdeset stotin kvadratnega sežnja. Največje kmetije, gre za nekdanje podložniške posesti, so obsegale tri hube in so bile zelo redke.²⁰⁰ Huba, mansus, grunt,²⁰¹ ni določena s površino, ampak ekonomsko močjo, donosnostjo. Je temeljna gospodarska kmetijska enota, ki je omogočala vzdrževanje povprečne kmečke družine in zmogla predpisane dajatve oziroma obveznosti. Zato so zelo različne. V k. o. Bela peč, danes v italijanskem sosedstvu Rateč, je temeljna gospodarska kmetijska enota merila 28–198 oralov, v Žirovnici 7–26 oralov, v Šentjerneju na Dolenjskem 10–15 ... Ker je bila to izrazita ekonomska kategorija, sta lahko imeli večjo površino celo dvotretjinska in polovična kmetija. Razlika je v donosu. Podatki o donosih so bili v urbarjih. Kot osnovo za davke jih je upoštevala država do Marije Terezije, zemljiška gospodstva pa do odprave podložniškega sistema.

Na prehodu v 20. stoletje je Janez Evangelist Krek naštel na Kranjskem podeželju 55.192 kmečkih gospodarjev, ki jim je pomagalo okoli 130.000 družinskih članov, 27.943 poslov ter še 8.100 vdov, katerih položaj je bil posebno tragičen. Na Koroškem je bilo kmetov 26.293 s 46.946 rodbinskimi člani, 45.109 poslov in 3.300 vdov. Primorska naj bi imela 65.314 kmetov s 149.885 družinskimi člani, 17.997 poslov in 12.614 vdov. Na celotnem Štajerskem naj bi bilo 129.294 kmetov z 239.814 rodbinskimi člani, 130.706 poslov in 14.208 vdov. Kmečkih dninarjev naj bi bilo na Kranjskem okoli 17.000, Koroškem 20.622, na slovenskem Štajerskem 23.213, v Primorju 9.335, od tega skoraj pol v Istri, v tržaški okolici pa le 17(!).²⁰² Gotovo smemo v našo skupino vključiti vsaj dve tretjini ljudi, ki jih našteva Krek.

Leta 1931 naj bi Slovenija nudila sledečo posestno strukturo.²⁰³ Vseh kmetijskih obratov je bilo 154.600. Od tega jih je imelo 57 % do 5 ha oziroma 13,3 % vseh površin, 5–10 ha 18,7 % ali 16,2 % vseh površin, 10–20 ha 15,8 % ali 26,9 % vseh površin, 20–50 ha 7 % ali 24 % vseh površin in nad 50 ha 1,1 % oziroma 19,6 % vseh površin. Glede na podatke o oralih povejmo, da ti znašajo 0,575 ha.

¹⁹⁹ Zap, str. 170.

²⁰⁰ Felsenbrunn, *Statistische Tabellen über direkten Steuern im Herzogthume Krain*, str. 48.

²⁰¹ Podrobneje gl. v Zap str. 161.

²⁰² Krek, *Starostno zavarovanje kmečkega ljudstva*, str. 25–29.

²⁰³ Zupan, *Posestna struktura Slovenije*, str. 158.

Seveda pa je ta statistika slaba. Prepričani smo lahko namreč, da je imela najmanj številčna kategorija najboljšo zemljo, prva pa najslabšo. Seveda pa vse skupaj nekoliko daje dejstvo, da je slovenska veleposest z izjemo one v Prekmurju večinsko gozdna.

Posestni vidik je zelo pomemben in za razlaganje številnih procesov v slovenski zgodovini ključnega pomena. Za utemeljevanje pomanjkanja in njegove krutosti, ki se pogosto spreminja v permanentno lakoto določenih nižjih družbenih plasti, je na prvem mestu potrebno omeniti geografske pogoje, ki jim sledijo različni naravni pojavi: Valvasor pravi, da bi »Kranjska /.../ brzčas bila pravo jedro srečnih in rodovitnih dežel, kolikor ji ta toča njene sreče ne bi zmanjševala«. Letno naj bi bila uničena petina sadnih in drugih rastlin. Kmet in njegovi so morali trpeti pomanjkanje. Če se je nesreča ob letu ponovila, niso imeli žita za kruh in so ga delali iz drevesnih skorij.²⁰⁴ Pojavljale so se različne naravne katastrofe: od suš do poplav, pojavov raznih rastlinskih in živalskih bolezni, zlasti kug, ki niso povzročile samo poginov, ampak so pogosto ustavljale trgovanje z rastlinjem in živino. Dodatno so kmete ogrožale tudi vojne od srednjeveških fajd, kmečkih uporov, turških vpadov, avstrijsko-francoskih vojn vse do I. in II. svetovne vojne ter časov neposredno po njima. Vmes je prišlo do številnih drugih družbenih pojavov, pri nas zlasti do odprave fevdalizma, ki so jo mnogi občutili tako, kot da bi vanje udarila strela. Še večjo prelomnico je predstavljala dograditev železnice Dunaj–Trst leta 1857. Ta ni uničila samo donosnega brodarstva na Savi in furmanstva, ki sta predstavljala pomemben vir dohodkov kmečkega prebivalstva, ampak je s tem povezana tudi kriza železarstva in zaton velikega dela nekoč donosnih domačih obrti. Belo krajino je vse do I. svetovne vojne kruto tepla odsotnost železniških povezav, kar je v veliki meri vplivalo na verjetno največji odstotek ljudi, ki so šli s trebuhom za kruhom (kako povedna misel za našo razpravo!) v različne evropske države in zlasti v ZDA.²⁰⁵ Prekmurske Slovence je v izseljenstvo poleg zapletenih agrarnih razmer in odsotnosti sodobnih prometnih zvez poganjalo tudi pomanjkanje dela za tamkajšnji agrarni proletariat po I. svetovni vojni.

Prihod kapitalizma je sprožil tudi razmah delavstva in njegovo koncentracijo v mestih. V mestih oziroma v kapitalističnem ekonomskem redu ni bilo organiziranih samoobrambnih mehanizmov ter med sosedske pomoči kot na podeželju. Beda proletariata je bila pogosto neprimerljiva s kmečko in ni slučaj, da je med proletariatom vzkliklo prepričanje, da kmet, mišljeno prebivalec podeželja na splošno, ni nikoli lačen. Še posebej se je to vprašanje zaostrilo med I. svetovno vojno,²⁰⁶ v letih gospodarske krize po letu 1930 ter med in po II. svetovni vojni.

204 Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske III*, str. 311–312.

205 Sulič, »Zmanjkali so čez noč«.

206 Godina Golja, »Pa smo stali v procesijah pred pekarnami ...«.

V letih 1941–1945, zlasti po kapitulaciji Italije, je na dolenskem podeželju pri-manjkovalo soli. V nekaterih krajih so partizani skušali pomagati celo s solitrom, misleč, da je nadomestek soli.²⁰⁷ Po koncu vojne je bila na podeželju izjemno kruta in brezobzirna »obvezna oddaja«. »Za Titoja nej bilou lejko ...« se še danes spominjajo tistih časov na Goričkem.²⁰⁸ »Najprej smo bili požgani, Italijani so nam ubili očeta, mama je umrla leta 1950. Ostali smo štirje mladoletni otroci. Po vojni so nam izsekali gozd. /.../ Pa obvezna oddaja. Dati smo morali volička, kravo pa za davke; še edino, kar je ostalo,« ve povedati neki Notranjčan iz Osred-ka.²⁰⁹ Povojni čas ni samo čas obnove in gradnje novega družbenega sistema. Drugi Notranjec ve povedati:

»/.../ Zaradi pomanjkanja, brezposelnosti in tudi govoric, da je na zahodu več demokracije in boljše življenje, se je v naslednjih letih ponovno pojavilo množično izseljevanje, tokrat ilegalno bežanje čez mejo v Italijo. V tistih letih je pobegnilo čez mejo v Italijo 17 fantov in 14 deklet. Večina teh mladih fantov in deklet je bila opredeljena kot politični prebežniki, čeprav so odšli s trebuhom za kruhom ...«

»Življenje v vasi pa je bilo nekaj let puščobno in osiromašeno.«²¹⁰ V tem kontekstu je treba ovrednotiti tudi bistveno širši problem množičnega ilegalnega in legalnega »odhoda na začasno delo v tujino« v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja.

O ZAPISIH PREHRAMBENIH STISK V PRETEKLOSTI

Raziskovanje problematike, ki je Thomasa Roberta Malthusa (1766–1834) pripeljalo do njegovega zastrašujočega principa populacije, vprašanje izhoda iz stanja, ki nastaja zaradi geometrijsko naraščajočega števila prebivalstva in aritmetičnega povečevanja pridelave hrane, ni neznanka našega prostora. Pogosto se s temi vprašanji ukvarja leposlovna literatura, poleg nje pa tudi etnologija in delno sociologija. Pravzaprav je govorjenje o slabih življenjskih razmerah, življenju v pomanjkanju, postalo nekakšna domena literarne zgodovine. Pri Slovencih je bolj ali manj uveljavljeno prepričanje, da so vsi naši literati reveži, čeprav imamo med njimi tudi gruntarske otroke, kot sta na primer Čop in Prešeren, pa tudi prave graščake, kot sta na primer prva slovenska pesnica Josipina Turnograjska in Janko Kersnik. Dragoceni in povedni so v tem pogledu objavljeni in neobjavljeni

207 Pripoved pokojne mame.

208 Huber, Občutenje druge svetovne vojne na Goričkem, str. 88.

209 Možina, Začetki oboroženih oddelkov, str. 250.

210 Sedmak, Na Jurščah sem doma, str. 32.

spomini. Tako se neki ameriški izseljenec iz Babnega polja domovine spominja, da so bili kot »jedidnevi«, ko se je naužil otroških dobrot (suhih lešnikov, celih jabolk v božičnem času, suhih hrušk, orehov), sveti večer, tepežen dan, novoletno jutro, ko so hodili voščit. Verjetno je pozabil velikonočni žegen, sicer pa se spominja samo pomanjkanja, ki naj bi bilo glavni vzrok njegovega odhoda v Ameriko.²¹¹ Pravih, zgodovinskih virov, poročil civilnih in cerkvenih oblasti ter statistik o splošnem pomanjkanju bi lahko bilo več. Mnogi, ki so prestali pomanjkanje, zaradi sramote o njem pogosto molčijo. Nerazumljivo pa je, da se z njim kitijo nekateri, ki so jim kruh odmerjale gospodinjske pomočnice in varuške.

Za slovenski prostor je v preteklosti veljalo splošno uveljavljeno prepričanje, da sta le Dolenjska brez Bele krajine in širše celjsko področje s Savinjsko dolino bolj ali manj sposobni prehraniti prebivalstvo, ostali pa morajo precejšen del hrane kupovati. Zato so toliko raziskovali tudi neagrarno dejavnost na podeželju. Ocene, da letna polovica hrane manjka, so verjetno preveč pavšalne in bolj opozarjajo na problem, kot pa ga v celoti razgaljajo. Potreben je regionalni pristop. Najslabše je bilo verjetno v Reziji, kjer naj bi pridelali le nekaj nad 20 % potrebnih živil. Nekoliko boljše, pa vendar slabo, je bilo v nekaterih predelih Beneške Slovenije, Ziljske doline, Gornjega Posočja, Bele krajine, Kočevske, Notranjske ... Dejstvo je, da je bilo pomanjkanje hrane ali bolje nekakšna racionalizirana skromna prehrana del vsakdana večine naših kmetov in dela meščanov. Seveda to ni nekakšna slovenska posebnost, ampak splošen evropski pojav. Kmetje in reveži naj bi bili prav zato samostanskim skupnostim ob njihovem nastanku vzor skromne oziroma nezadostne prehrane.²¹² Zanimivo je dejstvo, da so tudi Francozi ob zasedbi naših krajev v začetku 19. stoletja to takoj opazili. Ocenjevali so, da bi se Ilirija s svojimi pridelki in živino lahko preživela pol leta, kraška tržaška okolica in okolica Reke pa niti en mesec.²¹³ Josip Mal trdi, da je tretjina Kranjcev v začetku 19. stoletja živela od obrti, da je na Gorenjskem vse predlo.²¹⁴ Vodnikova trditve o zadovoljnem Kranjcu, da »ruda, kupčija tebe rede«, sporoča, da je na Kranjskem oziroma pri Slovencih poleg kmetijstva za preživetje ali človeka dostojno življenje nujna tudi dejavnost na neagrarnem področju. Verz ni tako naključen, kot si pogosto predstavljamo, še zlasti, če se spomnimo znamenitega kranjskega železarstva, ki je v tem času že tonilo.

O prehrani prebivalstva nam posredno zelo zgodaj, čeprav to ni njihov temeljni namen, povedo urbarji.²¹⁵ Nekaj malega o življenju ljudi je mogoče izvedeti tudi

211 Troha, *Božični in velikonočni spomini*, str. 60–65.

212 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 37.

213 Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 109.

214 Prav tam, str. 113.

215 Juričič Čargo in Žnidaršič Golec, *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije, I.*, str. 328.

iz raznih cerkvenih vizitacijskih poročil. Znameniti dnevnik Paola Santonina²¹⁶ v prelomnih časih iz srednjega v novi vek nam veliko poroča o hrani, vendar predvsem o tisti, s katero so mu postregli njegovi gosposki gostitelji. Bralec se samo sprašuje, kakšna je morala biti razlika v prehrani zemljiških gospodov in navadnega prebivalstva. Kljub temu je v njem marsikateri dragocen podatek: »Pa vendar ima ptujski okraj ob dobrih letinah na pretek kruha, vina in mesa, saj dobiš ta čas dva rejena junca za štiri dukate, dva hlebca kruha, lahkega, rahlega kot goba, belega, da boljšega nisem videl nikjer drugje, pa prodajajo za dva sol-da.«²¹⁷ Izjemno poveden, seveda za Kranjsko, je v tem pogledu Janez Vajkard Valvasor.²¹⁸ Našega vprašanja se neposredno ne loteva, dejansko pa zlasti v II. in III. knjigi govori o rodovitnosti posameznih krajev oziroma širših področij. Dragocenejši so konkretni podatki o hudih lakotah, na primer pomanjkanju in nezaslišani drugini leta 1622.²¹⁹

Z upravnimi reformami Marije Terezije²²⁰ je država prišla v bližnji stik z državljani in bila o njihovem položaju bolje obveščena. Nenazadnje tudi zato, ker je bilo med uradništvom kar nekaj uradnikov, ki nad fevdalnim sistemom ne le niso bili navdušeni, ampak so ga krivili za slabe obstoječe razmere. Tako terezijanski kot jožefinski kataster sta omogočila natančnejši vpogled v agrarne razmere. Sistematično pa so se vprašanja prehrane lotili s franciscejskim katastrom. Opisovalci so si enotni, da je prehrana skromna in enolična ter zlasti revna, kar se tiče mesa, ki ga ljudje uživajo kvečjemu ob nedeljah in praznikih. V ohranjenih operatih za Koroško je ugledni koroški zgodovinar W. Wadl našel izjemen dokument.²²¹ Podobnih za Štajersko, Kranjsko in Goriško še ne poznamo. Gre za tedenski jedilnik iz leta 1833 na župnijski posesti v Moosburgu, kjer je bil takrat župnik znameniti jezikoslovec in pesnik Urban Jarnik. Kot primerne ga za obračun stroškov prehrane ga je priznala še vrsta drugih koroških katastrskih občin celo z vzhodne Koroške. Primer ni idealen, je pa dovolj ilustrativen. Fara je bila sicer bogata, saj je imela 46 ha posesti z desetimi zaposlenimi. Imeli so kar nekaj podložnikov z okroglo 400 dni letne tlake, na farnem posestvu so redili 25 glav govedu in 15 prašičev. Njiv je bilo okoli 15 ha. Pridelovali so pšenico, rž, ječmen, oves, proso, fižol, grah, krmo in lan. Uveljavljena sta bila tudi že krompir in koruza. Vsako jutro so jedli ajdove žgance z mlekom. Za kosilo so jedli: v ponedeljek kašo s slanino, kislo mleko in kruh ali cmok; v torek polnjene rezance in kislo juho; v sredo ajdovo triplo in kislo mleko; v četrtek kruhovo juho, meso in

216 Santonino, *Popotni dnevnik*.

217 Prav tam, str. 72.

218 Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske, I-IV*.

219 Prav tam, XV. knjiga, str. 591.

220 Britovšek, *Uvajanje novih kultur*; Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture*, str. 147 sl.

221 Wadl, Was hat Urban Jarnik gegessen?.

zelje; v petek mlečno kašo, kislo mleko in kruh; v soboto polnjene rezance, kislo mleko in kruh; v nedeljo juho s kruhom, meso in zelje. Za večerjo: v ponedeljek pozimi krompir, v ostalih letnih časih pa kislo mleko, nezabeljen fižol; v torek ješprenj; v sredo nezabeljen koruzni zdrob (polento); v četrtek juho s kruhom ali loj s kislim mlekom; v petek nekakšne vlivance; v soboto mleko in žgance; v nedeljo pa ječmen s slanino s kožo. Zabela naj ne bi bila obilna. Na zelje naj bi vsak dobil okoli 1 dkg maščobe. K ajdovim žgancem je sodilo pol bokala mleka. Za težje delo, kot sta košnja ali delo v gozdu, so dobili bokal piva, kar je malo manj kot poldrugi liter. Letno je nanese okoli 170 litrov piva. Ob praznikih je bila hrana seveda boljša. Tedensko so za malico dobili po hlebec kruha, ki je bil težak okoli 4,5 kg.

Sumarni podatki so naslednji. Kmečki delavec je pojedel letno 46 kg mesa, od katerega je bilo 43,7 kg govejega, 1,4 kg telečjega in 1 kg svinjskega. Od pretežno živalskih maščob je bilo 1,5 kg slanine s kožo, 9 kg slanine in 8,2 kg masla. Neverjetna je bila poraba mleka, in sicer 275 l svežega in 155 l kislega ter približno 6 kg skute. Žitnih izdelkov so imeli: 40,1 % iz ržene moke, 28,9 % iz ajdove, 14,4 % iz pšenične, 6,9 % prosene kaše, 6,9 % ječmenove in 2,8 % koruzne. Kot vidimo, je ajda že izpodrinila proso, koruza pa se je kot krompir, tega je bilo letno 16 kg, komaj uveljavljala. 60 zeljnih glav je bila očitno neka kategorija. Zelenjave poročilo ne omenja, kar pomeni, da je bila manj pomembna. Tudi o olju ni besede. Perutninsko meso ni omenjeno, posameznik naj bi letno zaužil dve jajci.

V navedeni prehrani preseneča izjemen delež žit, vodita rž in ajda, pogrešamo zelenjavo, zlasti sočivje. Mleko je imelo izjemno pomembno vlogo in je v določeni meri, kljub pobiranju smetane, nadomeščalo maščobe in beljakovine. Samo vprašamo se lahko, kako je bilo tam, kjer si mleka niso mogli privoščiti v taki meri. Tam so kuhali na vodi, zabele pa je bilo toliko kot zgoraj, še manj ali nič.

Davorin Trstenjak je vpletel vprašanje prehrane tudi v čas revolucije leta 1848. V pozivu za podpiranje ideje Združene Slovenije, ki naj bi prinesla napredek Slovincem na vseh področjih in dvignila kvaliteto vsakodnevnega življenja, je Trstenjak zapisal, da je od njene uresničitve odvisno, ali bodo v prihodnosti Slovenci jedli »pšeničnjek« ali »ovsenjek«. ²²² Oves in ovsena kaša ali kruh sta bila marsikje smatrana za simbol najnižjega standarda, saj je bilo razširjeno mnenje, da ovsene slame ne je niti živina.

Opozorimo naj, da imamo za 19. stoletje na razpolago obsežno in kvalitetno razpravo Gorazda Makaroviča *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*. ²²³ Naj iz njenega drugega poglavja, *Sezonska pomanjkanja in lakote*, kot citat navedemo: »V 19. stoletju razširjena reka kažeta časovno opredelitev in bridko zavedanje

²²² »Bratje Slovenci po Krajnski, Koroški in Štajarski Deželi«, *Novice*, 19. april 1848, str. 67.

²²³ Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*.

o sezonskih pomanjkanjih: »Največja lakota je takrat, ko cveteta bob in grah« in »Oves kaže lat, mine glad« (Kocbek, *Pregovori*; Pleteršnik, *Slovar I*, str. 501). Spomladi so zaloge živil kopnele, jedli so že počešerke. Vsaj pri manjših kmetih, agrarnem pol proletariatu in proletariatu junija dostikrat ni bilo več živil, julija pa so bile že novine in še kaj, s čimer je bilo mogoče potešiti najhujšo lakoto. Ob dobrih letinah je bilo sezonsko pomanjkanje pač manjše, ob slabih letinah pa so morali biti občasni stradeži precej splošni.

Slabe letine zavoljo suše, moče, toče, kobilic in drugega so bile občasno navaden pojav, vendar razen v letih 1814, 1815 in 1816, ko so povzročile katastrofalno splošno lakoto v letu 1817, največkrat regionalno omejene. Splošno slaba in težavna so bila zlasti leta 1823, 1826, 1830, 1832, 1833, 1834, 1835, 1839, precej splošna lakota je bila v letih 1851 in 1852; slabe letine v drugi polovici stoletja so bile ožje območne narave.²²⁴

Do II. svetovne vojne v veliki meri držijo Makarovičeve ugotovitve za 19. stoletje. Do napredka na kmetijskem področju je sicer prišlo, v poljedelstvu so modernizirali orodje, uveljavljati so se začela mineralna gnojila, ki pa so bila za mnoge cenovno nedostopna. Vinogradniške predele je sredi petdesetih let prizadel oidij, ki mu je sledila peronospora, v osemdesetih letih pa še trtna uš,²²⁵ ki je bila za mnoge predele prava katastrofa in je dodatno vplivala na naraščanje izseljevanja. Napredovalo je sadjarstvo, najbolj pa živinoreja, ki je postala glavni vir dohodkov.²²⁶ Trst je bil za velik del slovenskega ozemlja nenasiten trg.

I. svetovna vojna zaradi svoje totalnosti ni prizadela samo vojakov, ampak tudi civilno prebivalstvo. Največji reveži so bili navadni vojni ujetniki, kajti za oficirje so oblasti bolj skrbele. Slovenski kmet je bil zaradi izgube stoletnih trgov največja slovenska žrtev nastanka Jugoslavije. Nič manj ga ni prizadela tudi konkurenca iz rodovitnejših predelov nove države. Živino in sadje je še bilo mogoče prodati, ostale kmetijske pridelke pa težko. Vesti o prodaji vina v vinotočih na uro so več kot zgovorni. Hudo je bilo tudi v predelih, ki so prišli pod Italijo. Zaradi italijanske vinske konkurence so se začele razmere naglo slabšati. Letnik 1922 so Vipavci zelo težko prodali, letnik 1923 jim je ostal v kletih, kar naj bi se na Vipavskem zgodilo prvič, odkar je rodila vinska trta. Koroško kmetijstvo takšnih pretresov ni utrpelo. Prav strah pred južnoslovansko konkurenco pa naj bi na nekatere kmete vplival, da na plebiscitu 10. oktobra 1920 niso glasovali s svojo nacionalno opredelitvijo.

Jugoslovanske kmete so zlasti prizadele posledice gospodarske krize iz leta 1929, ki so jo začeli močneje čutiti v začetku tridesetih let. Podatki, ki jih imajo

224 Prav tam, str. 158.

225 Seručnik, *Trtna uš*.

226 Gl. Zap, str. 343–394.

v svojih knjigah »agrarni komunisti« in podatki, ki jih o razmerah na podeželju prinašajo knjige Vinka Möderndorferja, Jožeta Kerenčiča, Janeza Marentiča in drugih, so nekaj najpretrsljivejšega, kar je mogoče prebrati o življenju naših kmetov v tem času. Pripadnika tega agrarno-komunističnega gibanja, učitelja Jožeta Jurančiča, Maistrovega borca in od leta 1925 člana KPJ, ustanovitelja in komandanta Rabske brigade, zapornika na Golem Otoku, se starejši šmarješki kmetje še spominjajo, kako jih je pred II. svetovno vojno spodbujal, naj gradijo sušilnice sadja, ker bo v vojni primanjkovalo tako sadja kot sladkorja.

Za II. svetovno vojno naj navedemo vsem dostopno delo Mojce Šorn *Življenje Ljubljčanov med drugo svetovno vojno* in tam navedeno literaturo.²²⁷ Ker smo temeljne probleme povojnega obdobja že nakazali, nanje pa bomo opozorili tudi v zaključku, naj za ilustracijo dodamo, da že citirana Ivanka Huber za Goričko trdi, da so tamkajšnji kmetje

»najtežje občutili odvzem hrane (masti) ali vira hrane (krave), ki je omogočal preživetje celi družini. Prehrana na Goričkem je namreč v tem času temeljila na mleku (mlečni kaši, žgancih) in vrtninah (zelju, repi, krompirju), ki so jih sami vzgojili. Meso je bilo na mizi le izjemoma, in sicer ob težkem delu ali posebnem dogodku«. ²²⁸

To nam je že znano iz 19. stoletja.

PODOBE POMANJKANJA

Analiza franciscejskega katastra je »znanstveno« pokazala, da je Kranjska pridelala 2.309.816 mecnov (mecen znaša dva mernika) žita. V to so po posebnem ključu preračunali vse pridelke. Glede na število prebivalstva je leta 1849 potrebovala 2.861.568 mecnov. Minimalen primanjkljaj znaša 551.752 mecnov, ki jih je morala uvoziti.²²⁹ Čeprav je agrarna statistika med manj zanesljivimi, je bilo potrjeno v zgodovini velikokrat navajano dejstvo, da ima Kranjska pri hrani primanjkljaj. Ta je glede na naravne in druge danosti, ki oblikujejo kupno moč prebivalstva, različno učinkujoč. Najtežje je za one, ki imajo malo denarja in so prisiljeni živeti »iz rok v usta«. Podobnih izračunov za druge slovenske dežele ne poznamo. Marsikje je bilo, zlasti regionalno, še bistveno slabše.

Problem pomanjkanja, ko je človek malokdaj sit, strah pa ga je, da bo lačen, ni redek pri vseh, razen pri najbogatejših plasteh prebivalstva. Med kmeti bi na po-

²²⁷ Šorn, *Življenje Ljubljčanov*.

²²⁸ Huber, Občutenje druge svetovne vojne na Goričkem, str. 87.

²²⁹ Felsenbrunn, *Statistische Tabellen über direkten Steuern im Herzogthume Krain*, str. 42, 43.

dlagi lastnih analiz in pogovorov postavil tezo, da je polovična kmetija spodnja varna eksistenčna meja, vendar ne praviloma. Na podeželju so morali zlasti po veliki noči do prvih pridelkov pri porabi hrane biti zelo racionalni. V kletih in kamrah je marsičesa začelo primanjkovati, zaradi zgodnje vročine se je marsikaj pokvarilo. Obdobje najtežjega dela se je pokrivalo s previdnostjo pri hrani. Tudi za služinčad in posle je bilo odvisno, pri kom so služili. Načeloma so imeli isto hrano kot delodajalci, kar pa ni bilo pravilo. Bistvena razlika med prehrano poslov pri veleposestnikih, velikih in manjših kmetih je v njeni količini in zabeli, ne pa kvaliteti. Pomembna je bila tudi notranja hierarhija zaposlenih na podeželju. Če je bila kuharica lačna, je bilo z njo nekaj narobe. Zaslediti je vesti, da je grajski kletar dobival ostanke mesa z mize grajske gospode, kar je razumljivo zaradi dejstva, da je bilo poleg žita vino kot gornina glavni prihodek zemljiškega gospostva, torej je bilo njegovo delo odgovornejše.

Tožbe o pomanjkanju se vlečejo skozi vso zgodovino. Za ilustracijo si oglejmo nekatere iz 19. stoletja.

Če ni bilo naravne ali kakšne druge nesreče, na kmetiji oziroma gruntu niso bili lačni. Do sprememb je prišlo po njenih delitvah ali naselitvi bajtarjev in gostačev ter najemanju dninarjev. Načelno je veljalo, da se grunt ženi z gruntom. Kmetija je bila tudi med najstarejšimi socialnimi vaškimi ustanovami. Razen pri skopuhih je obstajalo nenapisano pravilo, da so skupaj z materami prihajali na delo tudi njihovi manjši otroci, ki za samostojno delo še niso bili sposobni. Ti so smeli biti deležni obrokov, ki so bili sicer pripravljeni za delavce. Neredko so najrevnejši smeli ostanke hrane odnesti domov, zlasti ob »likofih«. Število dninarjev na premožnejših posestih je bilo v nekaterih primerih tudi zunanji pokazatelj standarda lastnikov, ki so z najemanjem ljudi varčevali s trošenjem fizičnih sil družinskih članov.

Predvsem zaradi številčnosti podeželskega prebivalstva, ki je po upadanju umrljivosti otrok resnično naraščalo, je veljalo, da je bila bolj ali manj stalna lakota doma na podeželju. Ta je pri številnih kmetih sprožila želje in sanje o pojedinah, zaradi česar so ob praznikih in posebnih priložnostih, kot so na primer poroke, nekateri dejansko prešli vse racionalne okvire. Pri gruntarjih teh navad praviloma ni bilo. Kmete na prehransko nezadostnih kmetijah je namreč stiskal tudi strah pred lakoto, zaradi česar so se »tesnobno preobjedali, dokler je bilo sploh kaj hrane«.²³⁰ To dejstvo so zlorabljali številni in očitali kmetom, da so pri hrani nerasodni in razsipni, da ne mislijo na jutri. Še Janez Trdina, ki je zelo dobro razumel dolenjskega kmeta, je o njem zapisal: »Tod je silna potrata, o vsakem večjem delu in godišču morajo biti štruklji smetanovi ali špehovi, tudi potice in meso se vsaki čas žro. Baba speče potico, vtakne v njo zabele za celi teden dostatne, gre v nograd in tu se to poje

230 Prav tam, str. 38.

z gosti, družina pa potem nezabeljene jedi vživa ...²³¹ Številni kmetje so imeli tudi ponos in so se vsaj občasno hoteli po eni strani postavljati pred sosedi, znanci ali sorodniki, po drugi pa tudi doživeti trenutek razkošja, o katerem so sanjali. Tudi številne prave kmetije so morale živeti skromno.

»Zabeli se kaj slabo ali pa tudi nič, dolenske jedi so sploh slabo začinjene naj bo z maslom ali špehom. Hiše z velikimi rodovinami, ki so včasih obenem tudi krčme, zakoljejo samo po enega prasca na leto. Odkod bo zabela? Kako se more dobro beliti z maslom, ko imajo včasih še gruntarji le po eno kravo, največ po dve in se nese še tega mleka, ki se namolze, če je mesto blizu, vsako jutro po en bokal na trg, čeravno so zamuda, trud in škornje vredne gotovo (več) kot borni solda, ki se iztržijo.«²³²

»Slabejih hlapcev od dolenskih jih ni – ali treba je pomisliti, da je tudi zaslužek tako boren, da si ne morejo nič privarčevati, tudi z najboljšo voljo ne. Dokler so hodili od doma na »taberh«, padala je ali pristojnejša plača, ali če to ne, pa se je pilo vina, dostikrat več kot za potrebo in popapkalno mnogo potice in prekajenega. Hlapec v stalni službi teh dobrot nima. Njega in deklo tare jeza, da služi le za ubogo hrano brez nade, da se kedaj opomore, da je obsojen životariti, ne živeti, da nima nobene svobode in skoraj nobenega veselja. Delovanje podobno mu je živinskemu, tudi on sam priličuje se čedalje bolj v vsakem dejanju živini.«²³³

Ti citati kažejo, da je bila permanentna podeželska lakota zelo zapleten pojav in je imela številne gospodarske, socialne in celo psihične dimenzije.

Problem je bil vseskozi prisoten in se je navzven izražal na različne načine. Starejše ženske so še nedavno pripovedovale, kako se je bilo treba pred pričakovano snubitvijo prepričati, koliko ima snubčeva družina žita v kašči, poizvedeti, kako je v hiši z zabelo, kakšne so njive, ali so podvržene suši in podobno. Za mnoge je bilo soočenje z realnostjo po poroki ena najbolj tragičnih izkušenj življenja. Imela je lahko različne vsebine in zunanje oblike, mogoče je bila ena najbolj odmevnih v tako imenovani lačni jalovosti žensk (pa tudi živine), ko zaradi slabe prehrane ni bilo zanositev oziroma oploditev.²³⁴ Pri Trdini naletimo na misel, da bi morala oblast v letih slabih letin poroke enostavno prepovedati, ker ogrozijo normalno medletno preživetje družine. Isti pisatelj je zapisal tudi prepričanje, da gospodinja, ki vzame iz shrambe kos zabele in je takoj nekaj ne odreže za drugič, ni vredna ne zaupanja ne zakonske zveze. Vemo za vesti, da so nekateri

231 Trdina, *Podobe prednikov*, str. 172–173.

232 Prav tam, str. 114.

233 Prav tam, str. 288.

234 Mogoče je druga plat te vsebine tudi rek: »Junij, julij, avgust, vino pij, pa babe pust.«

gospodarji, ki so bili notorični skopuhi ali so imeli svoje žene po pravici ali krivici za slabe gospodinje, najbolj nujno vsakodnevno hrano sami odredjali za dnevno potrebo. To je bilo marsikje tudi edino kuhinjsko opravilo meščanskih gospa, ki so zaradi statusa in poceni delovne sile imele gospodinjske pomočnice.

Kljub vsemu pa razlika med mestno in vaško prehrano vseeno ni bila takšna, kot so bili na primer prepričani dolenski podeželani. Ti so trdili, da vaški zvon zvoni: »Bob pa repa – bop pa repa«, mestni pa: »Vino prata pa salata – vino prata pa salata.«²³⁵ Šlo je bolj za vtis v smislu: »Jedli picka, pa se jim močnik pozna.« Bolj so se ločevali na reveže in premožne. Berač je bil berač, pa naj bo vaški ali mestni. Dokler ni v naša mesta prodrla množična obrt, je bilo mestne revščine verjetno manj, saj je bila ta v nekem smislu uravnavana z gospodarskim in socialnim potencialom mesta. Bolj je bila prisotna v obrtno-industrijskih krajih, ko je v njih prihajalo do gospodarskih kriz, ki so jih povzročale težave s surovinami ali prodajo. Ena najbolj pretresljivih pripovedi je ohranjena za področje Krope, Kamne Gorice in Železnikov. Ko se je tam ustavila produkcija, so bili prebivalci – delavci – praktično v trenutku brez virov dohodkov in s tem hrane in njihove žene so po okoliških vaseh prosile ter celo kradle poljske pridelke iz kašč in njiv.

Pri razpravljanju o stradanju je treba upoštevati še vsaj dvoje. Vloga kruha je bila tudi po prevladi gojenja krompirja v začetku 19. stoletja na podeželju in pri večini delavstva še vedno neprimerljiva z meščanskim odnosom do njega. Ob celodnevnom delu na polju je bil praviloma za kosilo kos kruha in kozarec vina, le ob košnji in žetvi, zlasti »likofu«, je bila hrana bogatejša. Kruh je bil najpomembnejša sestavina hrane in njegova nezadostnost ali omejena ponudba je še do nedavnega sprožala hude občutke lakote. Izobraženci v italijanskih taboriščih med II. svetovno vojno, na primer Gonarsu, niso toliko tožili o lakoti kot kmečki ljudje, ki so samo razmišljali, kako bi delali in jedli kruh. Ti brezdelja niso znali uživati. Vajenci, ki so se prehranjevali pri mojstrih, so njih oziroma njihove žene oziroma gospodinje cenili glede na količino kruha pri in po obroku. Moški se lahko spominjamo svojega služenja vojaškega roka, ko je večina vojakov, kljub izdatni hrani, za občutek sitosti dnevno potrebovala še pol kilograma kruha. Ni slučajno že Homer označeval človeka kot »kruhojedca.«²³⁶ Tudi pri uveljavljanju krompirja konec 18. in v začetku 19. stoletja ni bil poglobljen kriterij, da je v primerjavi z žiti možno z njim pridelati na manjši površini več hrane, ampak da je iz njega mogoče narediti tudi kruh. Redkost in dragocenost kruha, ki je bil simbol življenja, je bila tolikšna, da je bila še generacija, rojena po II. svetovni vojni, vzgojena v navadi poljubiti košček kruha, ki je padel na tla. Oranje, kot pripravo za setev, so nekateri povzdigovali v kultno opravilo. Kot je znano, je znamenita podoba Jožefa II. kot orača vplivala celo na maršala Tita.

²³⁵ Trdina, *Podobe prednikov*, str. 155.

²³⁶ Cit. po Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 18.

Posebno poglavje v preteklosti je bila dijaška lakota. Resda dijakov ni bilo veliko, pa vendar so bili to običajno nadpovprečno pametni (kmečki) otroci, ki so zaradi srednje šole morali od doma s podeželja v mesto. Poročila o njihovih prezgodnjih smrtih zaradi jetike, posledic lakote in slabih stanovanjskih razmer so ena najbolj pretresljivih v našem časopisu. Kot poceni dijaško mesto na današnjem slovenskem ozemlju je v nekdanji habsburški monarhiji slovelo Novo mesto. Tamkajšnja gimnazijo so vse do začetka sedemdesetih let 19. stoletja upravljali frančiškani. Ti so dijakom pomagali tudi s hrano in celo konviktom – nekakšnim internatom, ki je deloval tudi po »podržavljenju« gimnazije oziroma v času med obema svetovnima vojnama. Hrana v njem je bila za dijake brezplačna. Surovine oziroma sredstva zanj so frančiškani »nafahtali« pri okoliških kmetih, premožnejših meščanih, delili pa so z dijaki tudi svojo bero. O njeni vsebini pove dovolj, da so prejemnike »franciškanske košte« imenovali »klosterski muc«. ²³⁷ Pokojni akad. dr. Emilijan Cevc, ki je nekaj časa tudi užival gostoljubnost novomeških frančiškanov, je zatrjeval, da je bila hrana pripravljena predvsem iz vseh oblik krompirja. »Da sem odrasel in preživel, se moram zahvaliti dolenskem krompirju!« se je spominjal časov, povezanih z bivanjem v dolenski prestolnici. Znana je bila tudi tamkajšnja dijaška kuhinja, ki jo je okoli leta 1900 v Rokodelskem domu ustanovil predsednik doma in gimnazijski katehet dr. Jože Marinko. »Bolelo ga je, ko je gledal bedo mnogih dijakov, ki so hodili po raznih dobrih hišah opoldne na kosilo, drugače pa so ostali brez hrane.« V njej je 60–80 revnih dijakov dobivalo »tečno in okusno hrano«. »Za kritje stroškov je osebno nabiral po mestu od premožnejših ljudi prispevke, ob počitnicah pa obiskoval župnije v bližnji in daljni okolici Novega mesta in tam pridigal in pozival premožnejše kmete, naj z živžem prispevajo za dijaško kuhinjo, kar je vsako leto obrodilo bogate sadove.« ²³⁸ Številni dijaki so živeli pri meščanih. Najrevnejši v hišicah za samostanom ali na Bregu, strmim predelom med kapiteljsko cerkvijo in Krko. Pravzaprav je bilo oddajanje sob in kuhanje za dijake edini zanesljivi vir preživljanja številnih »tet«. Plačilo je bilo ali v denarju ali v naturi, praviloma kombinirano. Janez Trdina nam je ohranil podatek o tarifi za čas okoli leta 1870.

»Dijaki (manjši) plačujejo v mestu 6 f na mesec, na mesta (nekateri; op. S. G.) celo po 5, s kruhom, kavo in z mesom v nedeljo vred. Kdor pošilja hrano sam, daje (letno. op. S.G.) 6 mernikov soržice (za kruh), ²³⁹ dva mernika pšenice za kavo in sploh 12 mernikov žita, zeljnih glav 50 etc v denarjih pa 26 f. V nedeljo ima meso in gorko potico, ²⁴⁰ sicer pa največkrat krompir, ali sploh zdravo hrano. Samo zvečer je premalo krumpirja za toliko ljudi.« ²⁴¹

²³⁷ Karlovšek, *Spomini*, str. 5.

²³⁸ Gnidovec, *Spomini dekana Karla Gnidovca, I.*, str. 10.

²³⁹ Soržičen kruh, mešanica pšenice in rži, je bil dokaj običajen. Mnogokrat sta žiti že na njivi rasli skupaj.

²⁴⁰ Domnevam, da ne gre za klasično potico, ampak nekakšen »štrudel«, slan ali sladek, kot je na primer prsna potica.

²⁴¹ Trdina, *Podobe prednikov*, str. 257.

Manjka podatek za stroške za krompir, repo in pa kurjavo. Če računamo, da je bila ženska dnina v tem času 20 kr, pomeni, da mati – dninarica – na mesec ni zaslužila toliko, da bi poskrbela za sina dijaka. Šele v takih primerih dobro razumemo, da ni bilo slabo biti »kloštrski muc«. Vsekakor je bilo življenje v mestu bistveno dražje kot na vasi. Trdina za leto 1871 navaja, da ena oseba za hrano potrebuje že 130 gld letno.²⁴² Težave pri preračunavanju v današnja denarna razmerja so velike. 20 kr je takrat stal kg prašiča žive teže, kar je danes okoli 1,8–2 evra, če pa dnino preračunamo v današnjo ceno, pa je to blizu 60 evrov. Oskrbnik Starega gradu²⁴³ je leta 1871 dobival 25 gld na mesec, bil je med slabše plačanimi, imel pa je hrano in stanovanje. Preračunano v današnjo ceno tamkajšnjega grčevskega vina, ki je slovelo kot eno boljših dolenjskih in je stalo 6 gld za vedro, znese danes okoli 350 evrov.²⁴⁴

Raziskovalec slovenske stavbne dediščine in umetnostne obrti Jože Karlovšek,²⁴⁵ sin premožnega kmeta, gostilničarja in trgovca iz Šmarjete, se spominja srednješolskih časov v Ljubljani v začetku dvajsetih let prejšnjega stoletja. Prehranjeval se je v Ljudski kuhinji za gradom:

»Za večerjo smo imeli vsa leta na enem krožniku nekoliko zabeljene polente, na drugem pa malo fižola ... Za kosilo smo imeli po navadi zelje ali repo ter krompir. V nedeljo pa celo še mali kos trde govedine. Seveda, ko sem prišel na stanovanje, sem bil zopet lačen. Za malico pa sploh nisem imel kruha in ga tudi po večini drugi dijaki niso imeli. Kako milo smo gledali, če je jedel kdo zemljo.«²⁴⁶

REŠEVANJE STISK

Civilizacija, v kateri bi bili vsi enaki, verjetno ni nikoli obstajala. Kljub velikim naporom posameznikov in političnih strank za zmanjševanje razlik in izenačevanje socialnega položaja gre družbeni razvoj dokaj uspešno predvsem v smeri enakosti pred zakonom. To je velik cilj, vendar osnovni družbeni problem, krivične in boleče socialne razlike, pa s tem ni bistveno manjši.

Med ljudmi prihaja do razlik iz različnih vzrokov, tudi osebnih in naravnih. Posamezne kulture sodimo tudi po tem, koliko so sposobne premagovati socialne razlike, zlasti kako pomagajo soljudem v stiski in ob pomanjkanju.

O nastanku slovenske župe, teritorialne, ne rodbinske skupnosti, ne vemo veliko. Prinesli naj bi jo s seboj v jugovzhodni alpski prostor. Ena njenih temeljnih

242 Prav tam, str. 341.

243 Prav tam, str. 332.

244 Vedro, predvidevamo, da avstrijsko 56 litrov, 230 litrov po 1,5 evra za liter pri proizvajalcu. Račun je malo zaokrožen.

245 Šumi, *Jože Karlovšek : poklic in poklicanost*.

246 Karlovšek, *Spomini*, str. 9, 10.

nalog je bila tudi skrb za pomoči potrebne člane skupnosti. Sredi 16. stoletja je vaškim skupnostim – občinam – to obveznost naložila tudi država, kar je potrdila tudi Marija Terezija. Jožef II. naj bi ustanovil tudi župnijske ubožne ustanove. Tovrstna socialna določila je imel tudi domovinski zakon iz leta 1863.²⁴⁷ To se je ohranilo v okviru domovinske pravice še v 20. stoletju.

Izrazito socialno nalogo so imele tudi najstarejše cerkvene institucije, zlasti samostani.²⁴⁸ O tem še danes pričajo ostanki nekaterih njihovih špitalov, ki so lahko dali kraju tudi ime: Špitalič. Absurd zgodovine je, da so za uboge po mestih skrbeli prvenstveno beraški redovi. Pomembno vlogo so opravili tudi meščanski špitali, katerih omembe so povezane z najstarejšimi omembami naših mest.²⁴⁹ Za ljudi, potrebne pomoči, so zelo zgodaj nastale tudi razne svetne in cerkvene ustanove.²⁵⁰ Njihovi pripadniki so naložili denar ali darovali nepremičnine. Obresti in najemnine so bile namenjene socialni. Po temeljni zamisli so bile večne, kajti glavnice so bile nedotakljive. V resnici so delovale do finančnih ali gospodarsko-finančnih prevratov. Obveznosti do ubogih v svojih vrstah so imeli tudi cehi in različne bratovščine. Oblast je v našem prostoru prvič posegla v to problematiko zlasti z naselitvijo križnikov v obmejna področja. Med obveznostmi župnij so znane zlasti »železne krave«. Jože Maček konkretno navaja za faro Laško:

»Umirajoči so namreč radi darovali cerkvi kako živinče, navadno kravo ali ovco. To živino je nato cerkveni ključar ustrezne cerkve prvotno dajal v rejo tako, da sta si cerkev in rejec prirejo delila. Pozneje se je uveljavila praksa, da je rejec plačeval letni činž od krave 10, od ovce pa 2 krajcarja. Leta 1740 je imela nadžupnijska cerkev v reji 76 krav in 16 ovac. Ta sistem reje je trajal do konca 19. stoletja, ko je prenehal.«²⁵¹

Vedno so obstajali tudi socialno čuteči posamezniki iz bogatih vrst, ki so skrb za uboge smatrali za svojo človeško dolžnost. Zelo stara je tudi socialna vloga hub, ki so posredno ali neposredno »skrbele« za kajžarje, gostače, dninarje in njihove družine. Zemljiška gospodstva so imela socialne obveznosti ob naravnih in zdravstvenih katastrofah, ki so prizadele ljudi in živino. Znani so nam podatki za zemljiška gospodstva, sicer za čas med obema vojnama, ni pa vzroka, da ne bi bila starejša praksa, da so v jeseni dala kisati veliko zelja in repe in to potem »prodajala« kot plačilo v naravi. Podobno je bilo v istem času tudi s kurjavo oziroma gozdno suhljadjo.

247 Rogelj, *Skrb za revne v Kranju*, str. 55 sl.

248 Kuhar in Mlinarič, *Samostanska kuhinja*.

249 Kos, *Gradivo za historično topografijo*, str. 92 oz. 363, Črnomelj 1349: domus hospitalis sancte Marie theutonicorum de Chermomel Novo mesto 1428: hospitale beatissime virginis Marie.

250 Maček, *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri*.

251 *Laški zbornik 2007*.

Pri obravnavi kmečkega življenja in dela v zgodovini je poleg neznanja prisotnih veliko predsodkov do fizičnega in še posebno kmečkega dela. Poglejmo samo izraz odmerjena in neodmerjena tlaka, ki je popolnoma napačen, saj gre dejansko za njeno vsebino in ne čas. Odmerjena je dejansko odrejena, določena, vezana na neko konkretno delo, pri neodmerjeni ali neodrejeni pa ga je grajski oskrbnik oziroma upravnik, ali kakor koli se je že imenoval, delo v obliki tlake sproti določil. Zelo se poudarja takšne in drugačne kmetove obveznosti, ki gotovo niso bile nekaj prijetnega, medtem ko se premalo omenja, da tlaka ni bila delo na akord, ampak je bil njeno merilo delovni dan, da so obstajali številni načini tlake, da so nanjo pošiljali otroke in starejše, da so vpregali živino, ki tega ni bila vajena ... Velja, da je plačani delavec na dan opravil za tri tlačanske dneve. Vprašanje prehrane tlačanov so reševali različno. Zanimivi so podatki v urbarju za Goriško, ki nam povedo nekaj več tudi o gospodovih proti obveznostih. Soseska Šempeter je morala kositi grajski travnik na Lijaku imenovan »Akrogla«. Vsaka hiša je morala dati kosca, od katerih je vsak dobil od zemljiškega gospoda 4 hlebce kruha, skupnost orno vina, 20 funtov svežega mesa in 4 funte slanine. Za vožnjo na grad so dobili hlebec kruha in pijačo.²⁵² Za Bukovico, ki je imela sedem podložnikov, je ohranjen podatek, da so morali vzdrževati most in zato dobili nekaj hlebcev kruha ter dve vedri vina.²⁵³ Za Števerjan imamo podatek, da takrat, kadar prinesejo podložniki činže, dobijo hlebec kruha in pol buče vina.²⁵⁴ Takšni podatki so v urbarjih redki, ker pravzaprav vanje ne sodijo. Več jih je v računskih knjigah, s katerimi pa se pri nas resno ukvarja šele Matjaž Bizjak.²⁵⁵ Ne idealiziramo, ampak zgolj opozarjamo, da so tudi ti podatki del zgodovine.

Pri Kočevarjih ter njihovih belokranjskih, dolenskih in notranjskih sosedih vidimo, da je bila za reševanje socialnega vprašanja, preživetja, potrebna tudi pomoč oblasti, konkretno deželnega kneza oziroma vladarja. Znameniti privilegij cesarja Friderika III. iz leta 1492, sprejet kot začasen in teritorialno omejen ukrep, je imel vse drugačno usodo. »Polastili« so se ga tudi drugi Dolenjci, zlasti Ribničani, ki so ga smatrali kar za svojega, Belokranjci in Notranjci. Zadnjič ga je potrdil Franc Jožef leta 1852, formalno pa ga je ukinil starojugoslovanski obrtniški zakon leta 1931.²⁵⁶ Slovensko zgodovinopisje njegovih učinkov do danes ni izmerilo. Ima pa mednarodno odmevnost.²⁵⁷ Mnogim krošnjarstvo ni omogočilo le preživetja, ampak tudi precejšnjo akumulacijo in prostorsko ter socialno mobilnost. Mnogi so se preselili v slovenska, zlasti dolenska mesta. Po

252 Kos, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, str. 152.

253 Prav tam, str. 157.

254 Prav tam, str. 169.

255 Bizjak, *Ratio facta est*.

256 Gradišnik idr., *Križem svajt*.

257 Bade, *Evropa v gibanju*, str. 47.

mnenju nekaterih so bili celo med našimi prvi izseljenci v Ameriko.²⁵⁸ Mnogi so obogateli tudi v slovenskem prostoru. Mogoče so za starejšo zgodovino v tem pogledu najbolj znameniti Kozlerji. Naj samo omenim primere iz polpretekle zgodovine: mariborske tekstilne industrialce Hutterje in novomeškega Medica, ki je ustanovil Labod in Novoteks ter eno danes vodilnih evropskih elektronskih firm Kapsch z Dunaja, v znanosti pa potomca naših Kočvarjev Hermana Knausa (1892–1970),²⁵⁹ soočeta znamenite Knaus-Oginove kontracepcijske metode.

Na kakšni pravni osnovi so iskali delo zunaj svoje pokrajine Rezijani, ni znano. Že v šestnajstem stoletju so bili usmerjeni proti Avstriji, Češki in Moravski. Domov so se vračali julija in avgusta, da bi pospravili seno, »drugega namreč ne morejo dobiti iz svoje nerodovitne zemlje.«²⁶⁰ Podobno velja tudi za Beneške Slovence, vendar so odhajali kot kmetje oziroma delovni migranti.²⁶¹

Čas Marije Terezije in Jožefa II. je za našo tematiko eden najbolj prelomnih obdobj. Upravno-socialne reforme so dobile gospodarsko-socialno vsebino: »Z uvedbo novih kultur: krompirja, koruze, novih oljnih rastlin in korenovk (sončnic, mak, rips, razne vrste buč, pesa, koleraba itd.) se je bistveno izboljšala prehrana prebivalstva ...«²⁶² Za seboj so potegnile tudi vrsto drugih agrarno tehničnih sprememb: od novega kolobarja do socialnih, katerih končni cilj so podložniki razumeli kot odpravo fevdalnega družbenega sistema. Nič ni bilo samoumevnega in vse skupaj je kljub temu, da je bilo dobronamerno zamišljeno, vzbujalo tudi kmečki odpor: tako rahljanje podložniškega sistema, odpravo nevoljništva, davčne zakonodaje kot relucijo tlake.²⁶³ Ob analizi odprave gozdnih služnosti, ki je bila z gozdarskega stališča nujnost, Alenka Kačičnik Gabrič ugotavlja tudi negativne plati za naše kmete: »Mnogi med njimi so bili prisiljeni opustiti kmetovanje, potreba po preživetju pa je prebivalce vodila v proletarizacijo in izseljevanje.«²⁶⁴ Podobno velja tudi za srenjska zemljišča.²⁶⁵ Problem oblastnih ukrepov je bil v tem, da so se porodili v okolju, ki je bilo bistveno drugačno od onega v večini dežel s slovenskim prebivalstvom. Tu so bili mali kmetje življenjsko odvisni od pravic na tuji lastnini in skupnih površinah.

Izjemno delo so opravile tudi kmetijske družbe po deželah.²⁶⁶ Koroška jo je dobila leta 1764 in je bila organizacijsko vzor drugim, sledile so goriška, štajerska

258 To je v zasebnih razgovorih rad zatrjeval akad. prof. dr. Janez Stanonik, prvi predstojnik Inštituta za slovensko izseljenstvo SAZU.

259 Petrovič ml., *V Kočevje pa že ne*.

260 Perusini, *Rezijanski izseljenci*.

261 Bade, *Evropa v gibanju*, str. 98.

262 Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*, str. 159.

263 Maček, *Relucija tlake v slovenskih deželah*.

264 Kačičnik, »*To smemo že tako dolgo*«, str. 388.

265 Sunčič, *Komisije za agrarne operacije 1885–1945*.

266 Zap, str. 525 sl.

in kranjska. Glede slednjih je med zgodovinarji veliko nerazumevanja, saj se vrstijo trditve, da v njih skoraj ni bilo kmetov. Značilno je, da to običajno trdijo tisti, ki so jim kmetje zadnja skrb v življenju. Dejansko to niso bili kakšni kmečki sindikati, ampak visoko strokovne družbe, kjer naj bi delovali strokovnjaki. Kot take so se resnično videli mnogi ugledneži, od državnih uradnikov preko cerkvenih dostojanstvenikov do plemstva. Upoštevati je treba, da so te ustanove rezultat prevladujočega fiziokratizma, in vsak si je želel dokazati, da je »in«. Številne »napredne« je motil velik del navadnih duhovnikov v njih, ki naj bi bili brez vpliva. Žal je tako, da je vse, kar je zapisanega, izpod rok ljudi s kolarjem: od Jonkejevega čebelarstva preko Pirčevega sadjarstva, Vrtovčevega vinogradništva in Zalokarjevega *Umnega gospodarstva*. Bili so tudi edini, ki so živeli med kmeti in z njimi. Plemstvo jim je bilo, razen redkih izjem, povsem odtujeno. Desetletja so kmetijske družbe delovale predvsem preko tiska in vzornih posestev, šele konec 19. stoletja, zlasti v času po trtni uši pa s potujočimi učitelji. Kjer pa ni duhovnikov, tudi kmetov ni. Tako na čebelarskem kot tudi sadjarskem in živinorejskem področju so njihove zasluge neverjetne, da o vinogradništvu v času po trtni uši niti ne govorimo. Z dvigovanjem kvalitete pridelkov in proizvodov, sort in pasem, seznanjanjem tehničnih novosti in kmetijskih standardov so jim omogočali tudi lažji dostop na za kapitalizem vsemogočen trg.

Pridobivanje gotovine je bila stoletja kvadratura kroga agrarne produkcije na našem ozemlju. Manjkalo je mest ali natančnejše trgov. Tu ljudje še tistih nujnih, od ust pritegnjenih viškov, niso imeli komu prodati. Pri tem zgolj opozarjamo, da ugotovitve v veliki meri veljajo tudi za prebivalce manjših mest in trgov, kjer je velika večina tržanov in meščanov tudi kmetovala in je obstajala v velikem delu prehranska samooskrba. Vsekakor drži trditev, da so bila naša mesta, ko so meščani odšli na svoja polja, skoraj prazna. In to celo premožni! Naj samo za ilustracijo dodamo, da je Ivan Medic, ustanovitelj Laboda in Novoteksa v Novem mestu, pred in po drugi svetovni vojni tudi sam vzredil dva ali tri prašiče letno. Podobno je bilo tudi pri številnih mestnih hišnih lastnikih in celo najemnikih stanovanj. Na to še marsikje spominjajo dvoriščni in pritlični prostori starih hiš, ki so pogosto imele v pritličju klet za prsnenino,²⁶⁷ slamo, seno in manjši prostor za kravo in svinjake. Na to še danes opozarjajo vhodna ali stranska vrata njihovih hiš in dvorišč, ki so omogočala dovoz kmečkih vozov.

Denar je z gospodarskim napredkom, zlasti pa kapitalizmom, postajal ključni problem vsakodnevnega življenja. Znani so primeri nekdanjih grajskih hlapcev, ki so živeli v grajskih hišah in prejeli minimalno gotovinsko plačilo. Ko so ti ob nedeljah od maše zavili k mesarju in v culici domov nesli meso za nedeljsko

²⁶⁷ Besede ni v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. Pod to smo razumeli krompir, peso in repo, tudi vsebino za svinjski kotel.

kosilo, so jim manjši kmetje, čeprav so bili po nepremičninskem premoženju nedvomno bogatejši, vendar kronično brez gotovine, močno zavidali. Med idejami Janeza Evangelista Kreka v zvezi s kmečkimi zadrugami zasledimo tudi misel, da bi te morale od kmeta prevzemati pridelke, jih prodati in poravnovati davke. Tako je nameraval rešiti problem odnosa med kmetijstvom in trgovino, ki je danes prignan do skrajnosti, saj naj bi od kmetijskih izdelkov, ki so na policah marketov, kmetov prihodek znašal le še nekaj nad 10 %, pri kruhu pa še manj.

Kako pomembno vlogo ima trg za podeželje, kaže ravnanje gornjesoških in beneškoslovenskih vasi, katerih prebivalci so po II. svetovni vojni množično emigrirali, ker si niso mogli predstavljati nedosegljivosti stoletnega furlanskega kupca njihovih že tako skromnih tržnih viškov. Primer Breginja, katerega prebivalci so se po II. svetovni vojni praktično kolektivno preko noči izselili v Italijo, je dovolj zgovoren. V takih razmerah se je v obmejnem prostoru z Italijo razširilo nekdanje po Dolenjski in Beli krajini zelo razširjeno tihotapstvo, ne samo soli in tobaka ter potrošnih dobrin, ampak tudi živine, predvsem konj. Ni slučaj, da so po II. svetovni vojni na zborovanjih tamkajšnji ljudje preverjali ljudskost nove oblasti z vprašanjem, ali bo poslej »šverc« uradno dovoljen. Brez njega si namreč preživetja niso mogli predstavljati.²⁶⁸

Pridobitev gotovine, ne pa posest, je postala pglavitni problem podeželja. Vprašanje prehrane se je po letu 1848 zaostriilo. Kapitalizem v številnih primerih na podeželju ni prinesel pričakovanega izboljšanja. K temu je nemalo prispevala industrijska revolucija, ki je v veliki meri uničila domačo obrt, predvsem pa povečana vloga denarja. Če je verjeti poročilom Janeza Trdine, so se življenjske razmere zelo poslabšale. Prav zaradi nujnih potreb po denarju so namreč mnogi prehranski artikli, ki so bili nekdanje porabljeni doma za priboljšek, kot so maslo, smetana, slanina, tudi fižol, perutnina, jajca in tako dalje, postali predmet drobne prodaje kmetic. To je njihovo že tako nemajhno vlogo v kmetijstvu še povečalo. Pravzaprav je do danes obstalo pravilo, da gredo »ženski dohodki« za tekoče družinske potrebe, »moški« pa za večje investicije. V naših krajih so se pomnožili številni prekupčevalci. Med njimi so bile tudi številne ženske, zlasti v zaledjih rudarskih krajev. Nekdanja zemljiška gospostva, sedaj veleposesti, ki večinsko te ekonomske tranzicije niso bila sposobna izvesti, so bila vse bolj zadolžena. Po Dolenjski so odmevali stečaj prezadolženih Langerjev (dejanska lastnica njihovih Pogancev je bila že od leta 1811 I. avstrijska hranilnica na Dunaju, ki jih je 1885 prodala nekemu Seemanu),²⁶⁹ rubežni postopki pri grofih Margheri z Otočca, prodaja Šrajberskega turna vrhniškema trgovcema.²⁷⁰ Vprašanje gotovine se je

268 Pripoved dr. Bojana Godeše za Logatec.

269 Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 373.

270 Prav tam, str. 491.

zaostrilo zlasti med gospodarsko krizo v začetku tridesetih let 20. stoletja, in to ne le pri kmetih. Potomka lastnikov Klevevža je nedavno pripovedovala, da se je oče, ko je opazil prihajanje »financarjev«, tako skrnil, da ga cel dan niso našli.

SAMOPOMOČ

Na našem podeželju je vse do nedavnega obstajala velika solidarnost. Mnogi so kmečka dela, tudi zaradi pomanjkanja delovne živine, lahko opravili le ob med sosedski pomoči. Edino plačilo zanjo je bila malica oziroma »likof«. Precejšnje obveznosti je na tem področju imela tudi kmetija ali grunt, zlasti glede sorodstva in bližnjih sosedov.²⁷¹ Ob tem pa ne gre pozabiti, da so še posebno v Slovenskih goricah številni lastniki obsežnih vinogradov viničarskim otrokom v času zorenja grozdja, ki bi lahko potešilo vsakodnevno lakoto, najstrožje prepovedali vstop v vinograd.

Vso zgodovino so bile zelo običajne tudi razne lokalne ali regionalne, pa tudi širše denarne ali tudi materialne nabirke za stradajoče ali pomoči potrebne. *Novice* poročajo 6. junija 1860, da je na pomoč stradajočim Notranjcem priskočil celo cesar. »Poleg denarja so Pivčani dobili tudi živeža in semena. Okrajni predstojnik Šušteršič je s pomočjo župnikov in županov delil koruzo, ajdo, ječmen, fižol in krompir.«²⁷² Podatke o njih najdemo v številnih krajevnih zgodovinah, kasneje pa tudi časopisju. Mednacionalnih ali političnih napetosti v takih primerih ni čutiti. Tako na primer poročja *Laibacher Zeitung* št. 24/1866 o stanju prispevkov za Dolenjce.

Omenili smo tudi vlogo sosesk in nekaterih srednjeveških korporacij, ki tudi delno sodijo v to obliko. Da bi izničili vlogo posrednikov in zlasti vaških oderuhov, se je začelo zadružno gibanje na podeželju. To na proizvodnem področju ni dalo velikih rezultatov, na posojilniškem pa. Žal delavstvo ni opravilo pričakovanega poslanstva.²⁷³ K izboljšanju vsakodnevnega življenja in zmanjševanju posledic pomanjkanja so veliko prispevali različni gospodinjski tečaji, gospodinjske šole in dejavnosti. Veliko delo so opravili sindikati, ki so se jih ravno zato polastile različne politične stranke, zaradi članarin pa tudi kriminalno-politične združbe.

Ne smemo pozabiti tudi številnih posameznikov, ki jih je navduševala filantropija. Tako Miha Preinfalk označuje lastnika sevniškega gradu. Še kot oskrbnik oziroma zakupnik gospostva je v obdobju lakote (1796–1803) prebivalcem delil žito, podobno pa je ukrepal tudi po koncu Napoleonovih vojn (1815–1816), ko ni pomagal le svojim sevniškim, temveč tudi sosednjim rajhenburškim podložnikom.

²⁷¹ Puconja, *Slovenska kmečka kultura*.

²⁷² Lutar, Pivški človek v Vilharjevem času, str. 271.

²⁷³ Lazarevič, *Zadružništvo v Sloveniji*.

Prav tako je prebivalstvu priskočil na pomoč, ko se je z ustanovitvijo Ilirskih provinc in meje na Savi popolnoma ustavila trgovina s Kranjsko.²⁷⁴ Lastnik mokronoškega gradu baron Mandel je sezidal leta 1817 v Mokronogu dominikalno žitnico, da bi pomagal kmetom in jih obvaroval pred lakoto. Očitno gre za odmev neke širše akcije kot tudi zadnje množične lakote.²⁷⁵ Leta 1848 naj bi metliški kmetje uničili mestno žitnico, ki naj bi tudi imela neko podobno vlogo. Na primerih novomeškega frančiškanskega konvikta in ljubljanske ljudske kuhinje smo opozorili na tovrstne meščanske ustanove. Danes tako aktualne ženske študije se tega razmeroma množičnega vprašanja ne lotevajo, oziroma socialnemu vprašanju namenjajo premalo pozornosti. Nerazumljivo je dejstvo, da eno izmed ustanoviteljic za ljubljansko revščino izjemno pomembne Ljudske kuhinje, Hedwigo pl. Radics – Kaltenbrunner,²⁷⁶ »uradne zgodovinarice ženstva« bolj ali manj ignorirajo. Ljudska kuhinja je bila ustanovljena leta 1877, tri leta po ustanovitvi podobne kuhinje na Dunaju, in je delovala, zadnje obdobje bolj ali manj zgolj komercialno, do slovenske osamosvojitve. Seznam slovenskih ljudskih dobrotnikov je seveda bistveno daljši in sega vse do povojne dejavnosti Valentina Meršola in Janeza Hladnika, ki je poskrbel, da je Argentina sprejela slovenske begunce.

Poleg samopomoči bi morali izpostaviti tudi samoorganiziranost, s katero so zasloveli slovenski izseljenci v zahodni Evropi in prekomorskih deželah. Znane so zlasti podružnice Slovenske narodne podporne jednote v ZDA, ki je bila sicer zavarovalna družba, je pa nudila veliko pomoč našim rojakom v socialnih stiskah, ob boleznih, poškodbah ali svojcem ob smrti.

Naj v zvezi s tem opozorimo na nekakšno predzgodovino samoorganiziranosti v iskanju dela za premagovanje pomanjkanja. Prebivalci ne-vinogradniških področij nad Vipavsko dolino še danes ohranjajo izročilo, kako so pozimi hodili v dolino okopavat vinograde in dobili plačilo v žitu ali vinu. Znano je, kako so Prekmurci hodili na ozemlje Madžarske, Slavonije in Vojvodine ter prihajali domov s plačilom v pšeničnem zrnju. Nekateri premožni belokranjski kmetje so tudi plačevali sezonsko delo sosednjim Hrvatom s plačilom v žitu. Podoben odnos je bil med velikimi kmeti na Murskem polju ter prekmurskimi in medžimurskimi kmeti. Ne samo na Notranjskem, ampak praktično po vsem slovenskem hribovitem, kmetijsko izrazito pasivnem področju, je bila v 19. stoletju, zlasti po izgradnji železnice do Trsta in prenehanju furmanstva navada, da so moški hodili sekati drevje na Hrvaško, v Srbijo in celo Romunijo. Odhajali so okoli sv. Mihaela, 29. septembra, ali sv. Luke, 18. oktobra, ter se vračali okoli velike noči ali sv. Jurija.²⁷⁷ Delo je bilo posebno privlačno, ker je bilo plačilo v gotovini. Udeleževali so se ga

274 Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, del 3.

275 Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 513.

276 Žigon, *Dunajčanka v Ljubljani*, str. 164, 165.

277 Lutar, *Pivški človek v Vilharjevem času*, str. 269.

celo posamezni gruntarski sinovi, v čemer so mnogi videli njihovo požrešnost, saj so odjedali zaslužek onim, ki na svoji zemlji niso mogli preživeti.

ZAKLJUČEK

Slovensko zgodovinopisje problem pomanjkanja pozna. Ker pa je bil zelo trdoživ oziroma dolgotrajen, ga lahko označimo z vprašanjem, do kdaj je bil v naših domovih kruh v shrambah pod skrbno varovanim ključem. Tako kot mu ne moremo natančno določiti začetka pomanjkanja, imamo težave tudi s koncem, čeprav smo ga nekateri doživeli. Postavili bi ga v leta po II. svetovni vojni, vendar regionalno in glede na značaj naselja (ruralno ali urbano) različno. Vsekakor gre za konec nekega procesa, ne trenutka. K odpravi pomankanja so, zlasti na podeželju, veliko prispevali hladilniki, zlasti pa zamrzovalne skrinje. Za vsakodnevno življenje in standard našega socialno nižje stoječega prebivalstva, zlasti polkmetov, so neprimerno pomembnejše kot pa pralni stroji ali angleška stranišča. Tudi uvedba farmske reje perutnine, ki je izbrano »delikateso« spreminila v vsakodnevno ceneno hrano, zgodovinsko še ni ustrezno ovrednotena. Enako velja za rejo jajc. Niso še daleč časi, ko so revne matere spraševale bolnega otroka: »Ali bi jedel cvrtje?« Na poželjiv, pritrdilni otrokov odgovor je mati odgovorila: »Ja, to že prav, ali kako ga boš jel, ko ga nej!«²⁷⁸ Če so bila jajca v našem otroštvu prvo zdravilo, so danes nekaj vsakdanjega. V Sloveniji vzredimo letno okoli 370 milijonov jajc, porabimo pa med 350 in 400 milijoni. 170 milijonov jih vzredi 48.000 manjših kmetij, ostalo pa pet velikih podjetij.²⁷⁹ Seveda je ob tem treba upoštevati tudi gradnje velikih hladilnic in komunikacij, ki so oskrbo olajšale. Preteklost na prehrabnem področju nam dobesečno uhaja. Ni nam »ušla« samo znana kranjska pšenica, ampak tudi mnogo vrst domačih živali, od kokoši, prašičev in krav. Danes volov praktično ni več. Enako prezrta in zgodovinsko neovrednotena je uvedba zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja kmetov in tistega dela obrtnikov, ki tega niso bili sposobni plačevati. Uvedeno je bilo približno v istem času, ko je potekala modernizacija naših domov. To so največji socialni dosežki nekdanje »ljudske« oblasti in so jih kot take priznavali tudi njeni največji nasprotniki in sovražniki. Po II. svetovni vojni je oblast, ki je problem prehrane očitno dobro poznala,²⁸⁰ ob deagrarizaciji in industrializaciji našega podeželja poskrbela najprej za delavske menze, kjer je bila hrana sveža, zadostna in poceni, kasneje pa so skrb za tovarniške prehrabne obrate, ki imajo še

²⁷⁸ Trdina, *Podobe prednikov*, str. 126.

²⁷⁹ Zakaj šef Jate Emone, str. 12, 13.

²⁸⁰ Spominjam se nekega družinskega prijatelja partizana, ki je bil »šef« velikega skladišča s hrano. Na vprašanje, zakaj si je za nagrado za udeležbo v NOB izbral to službo (ponujali so mu celo službovanje v Titovi gardi), izbral ravno vodstvo skladišča, je pojasnil, da si je že med vojno prisegel, da bo v primeru preživetja in zmage vzel samo tako službo, ki bo zagotavljala, da ne bo nikoli lačen.

danes marsikje zavidanja vreden nivo, prevzela podjetja neposredno.²⁸¹ Ob obisku Anglije leta 1971 me je pretreslo opazovanje tovarniških delavcev, ki so hodili na delo z malico v kanglicah, česar pri nas, razen ko je šlo za manjše skupine delavcev v kmetijstvu in gozdarstvu, ni bilo več opaziti.

Kolikor sem mogel ugotoviti, se je ta latentna lakota v smislu skrbnega varčevanja in boja s pomanjkanjem končala nekako v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Upali smo, da trajno, vendar je zadnja gospodarska kriza, ki je izbruhnila pri nas leta 2008, pokazala, da trajnih, večnih izboljšav na socialnem področju ni. Zopet se je tako pri otrocih kot delavcih pokazala latentna lakota.

Mogoče je ravno stalno soočanje s pomanjkanjem naše prednike vzgojilo k izjemnemu talentu za samoorganiziranje v obdobjih takšnih ali drugačnih stisk. To je ena slovenskih posebnosti, ki nam jih priznavajo celo tujci.

281 Delavci Revoza v Novem mestu ne hvalijo svoje menze samo zaradi kvalitete ponudbe in cene, ampak še zlasti enakosti porcij(!). Danes že pokojni mesar P. B. iz Škocjana, ki je dobavljal meso, je rad tožil, da ni problem kvaliteta, ampak enakost zrezkov oziroma kosov mesa. V sendvičih ali na obloženih kruhkih pod nobenim pogojem ne smejo biti različni kolobarčki salame, kar je v naših trgovinah še vedno običajna praksa.

Nataša Henig Mišič

ODNOS KRANJSKE HRANILNICE DO MALEGA KMETA V SEDEMDESETIH IN OSEMDESETIH LETIH 19. STOLETJA

Članek se osredotoča na odnos Kranjske hranilnice do majhnih posestnikov oziroma malih kmetov. Časovno je omejen na sedemdeseta in osemdeseta leta 19. stoletja. Izhodiščno točko predstavlja leto 1870, ko je hranilnica proslavila svojo 50. obletnico. Ob tem dogodku je časopis *Novice* zelo pozitivno poročal o poslovanju hranilnice, poleg tega pa so ji namenili tudi nekaj kritik. Pogrešali so podružnice po deželi, ker bi bilo na ta način omogočeno, »da bi pošten kmet v zadregi po kratki poti zmožel dobiti malo posojilce«.²⁸² Avtor je članek zaključil z upanjem, da bo hranilnica glede tega kmalu naredila spremembo. V sedemdesetih letih 19. stoletja je hranilnica večkrat pomagala z

²⁸² *Kmetske in rokodelske novice*, 16. 11. 1870, str. 373, Dopisi – Ljubljanska hranilnica.

dobrodelnimi akcijami, podpirala je ribogojništvo in konjerejo, sadjarskim in drugim šolam je pomagala z nabavo orodja in strojev. Do prve pomembnejše spremembe je prišlo šele v začetku osemdesetih let, ko so začeli izdajati posebne hipotekarne kredite, namenjene malim kmetom. V prispevku se obravnava obdobje konča z letom 1889, ko je začela veljati odločba Generalne skupščine Kranjske hranilnice 28. oktobra 1888 o posojilih in subvencijah, namenjenih zadrugam, ki so temeljile na načelu vzajemnosti in solidarnosti.²⁸³

GOSPODARSKI POLOŽAJ KMEČKEGA PREBIVALSTVA NA KRANJSKEM V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

Na gospodarsko in družbeno strukturo slovenskih dežel v drugi polovici 19. stoletja sta usodno vplivala in jo določala dokončna odprava fevdalizma z zemljiško odvezo in začetek hitrejše industrializacije.²⁸⁴ Propad domačih obrti in možnosti dodatnega zaslужka v drugi polovici 19. stoletja so privedle do pojava agrarne prenaseljenosti. Najprej so ta problem reševali z drobljenjem kmetij, v zadnji četrtini stoletja pa s pospešenim izseljevanjem.²⁸⁵ Med letoma 1850 in 1910 se je iz slovenskih dežel odselila več kot polovica naravnega prirastka, skupaj po različnih ocenah 300.000 do 350.000 ljudi, kar je pomenilo kar četrtino vsega prebivalstva, ki je v tem obdobju v poprečju živelo na tem območju. Po letu 1880 je zapuščanje vasi povzročilo zmanjšanje kmečkega prebivalstva v slovenskih deželah. Hkrati je agrarna kriza ob spremljajočem počasnejšem procesu industrializacije povzročila množično izseljevanje iz slovenskega etničnega ozemlja. Za povečano število brezposelnega podeželskega prebivalstva ni bilo dovolj delovnih mest niti v industriji.²⁸⁶

Kmetijska anketa, ki so jo izvedli 17. in 18. aprila 1884, predstavlja poskus ocenitve socialnih in ekonomskih razmer na kranjskem podeželju. Izpeljali so jo v času gospodarske depresije, ki je nastopila po zlomu dunajske borze leta 1873.²⁸⁷ Desetletje po letu 1873 in polomu borze je prineslo močan padec cen. Od srede osemdesetih let so le-te obdržale nizko raven. Večinoma so padale cene žita in industrijskih izdelkov, po drugi strani pa so naraščale cene mesa in vina.²⁸⁸ Rezultat ankete je bila izjemno neugodna in slaba slika gospodarskih razmer na Kranjskem. Anketa je zajela stanje, ki je bilo posledica razvoja v dalj-

283 SI_ZAL_LJU/0362, šk. 29, Denkschrift, 1895, str. 8, 13, 14.

284 Fischer in Rozman, *Socialna demokracija in kmetijstvo 1870–1914 na Slovenskem*, str. 5, 6.

285 Granda, *Gospodarske krize*, 43.

286 Fischer in Rozman, *Socialna demokracija in kmetijstvo*, str. 9, 10.

287 Več o vplivu borznega zloma na Slovenskem gl. Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih*, str. 263–280.

288 Pančur, *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema*, str. 234.

šem časovnem obsegu. Njene ugotovitve kažejo tudi kronično pomanjkanje kapitala na podeželju, posledica česar je bilo zadolževanje v različnih oblikah. Da gospodarsko stanje na Kranjskem ni bilo zavidljivo, pričajo tudi podatki o višini vpisanih dolgov v zemljiške knjige, ki so bili izjemno visoki. Po posameznih sodnih okrajih so bile problematične visoke obresti, velike potrebe po denarju so nastajale tudi ob dedovanju in izplačevanju sodedičev.²⁸⁹ O težavah, s katerimi se so soočali kmetje, so pisali tudi v časopisih. O denarni stiski priča naslednji citat, ki je bil objavljen v *Slovincu*:

»Naš kmet je včasih v hudih denarnih stiskah; ne more davka plačat, hočejo mu vse prodati; z malo vsoto bi se lahko rešil, pa je ne dobi. Včasih denar dobi, pa pod takimi pogoji, da si položi temelj k poznejšemu gotovemu propadu. Ako gre v hranilnico po denarje, mora plačati obresti, da jih ne zmore; že prej, ko denar dobi, ima toliko poti in stroškov, da mu izposojeni denar nikoli toliko ne zaleže. Včasih pa pade oderuhom v roke, kjer je gotovo zgubljen.«²⁹⁰

Zemljiška odveza je omogočila, da kmetje postanejo samostojni gospodarski subjekti, ki so se začeli vključevati v gospodarsko življenje.²⁹¹ S komercializacijo so morali kmetje vse svoje obveznosti plačati v gotovini. Po drugi strani sta razvoj industrije in prometa, v največji meri železniškega, privedla do izgube pomembnih dodatnih zaslužkov od tovarništva in prevoznitva po deželnih cestah. Poleg tega je bila trgovina na veliko preusmerjena na glavno prometno žilo od Dunaja preko Ljubljane do Trsta in so kmetje s tem izgubili tudi vlogo v posredniški trgovini.²⁹² Izgube dodatnih zaslužkov niso mogli nadomestiti s prodajo agrarnih izdelkov. Poleg tega je bil trg preplavljen z ameriškim in ruskim žitom, ki je zniževalo cene domačemu avstrijskemu žitu. Značilno za obravnavano obdobje je bilo gospodarsko propadanje kmetov, ker so bili mali kmetje primorani prodajati svoje izdelke po nižji ceni, poleg tega še reducirati lastno porabo. Zelo neugodno situacijo so dodatno poslabšali odkup in regulacija servitutov ter odvzem služnostnih pravic. Problem pa je predstavljala tudi razdrobljenost kmečkih posesti, ki jo je omogočil zakon iz leta 1868. Zaradi škodljivosti tega zakona je država sprejela nov zakon leta 1889, s katerim je bila prepovedana delitev srednjih posesti. Diferenciacijo agrarne posesti je pospešila gospodarska kriza po letu 1873, kar je dodatno vplivalo na propad male in srednje kmečke posesti. Kmetje so čedalje bolj postajali vezani na trg, na katerem so lahko prišli do nujno potrebnega denarja.²⁹³

289 Seručnik, *Socialne razmere na kranjskem podeželju*, str. 506, 518, 519. Več o tem gl. Lazarevič, *Kmečki dolgovi*, str. 16–19.

290 *Slovenec*, 13. 3. 1879, str. 1, Pomagajmo si sami!.

291 Več o zemljiški odvezi gl. Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 30–33.

292 Fischer, *Zagate v kmetijstvu*, str. 73.

293 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 106, 108–112; Fischer in Rozman, *Socialna demokracija in kmetijstvo*, str. 6, 7.

KRANJSKA HRANILNICA V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

V prvi polovici 19. stoletja so začeli ustanavljati hranilnice z namenom, da bi ljudem približali možnost varnega shranjevanja zasluženega denarja. Ciljna skupna so bila gospodinjstva z nizkimi dohodki. Vprašanje je, v kolikšni meri so bile hranilnice dejansko dostopne manj premožnim slojem prebivalstva. Lahko pa se vprašamo tudi, ali so hranilnice s časom prevzele vlogo dopolnilnega ali nadomestnega elementa državne socialne politike. V času druge polovice 19. stoletja se je socialno vprašanje pojavilo v spremenjeni obliki kot pereče vprašanje izboljšanja možnosti preživetja povečanega števila pripadnikov nižjih in srednjih družbenih slojev. Hkrati se je kot posledica krize gospodarskega in političnega liberalizma leta 1873 okrepila vloga države v okviru socialne politike s poudarkom na intervencionizmu.²⁹⁴

S povečanjem stopnje varčevanja so imele hranilnice možnost povečati akumulacijo kapitala in s tem tudi prispevati h gospodarski rasti. Poleg tega bi lahko prispevale k znižanju transakcijskih stroškov. Predpogoj za te učinke pa je bilo ustvarjanje dodatnih prihrankov. Cilj hranilnic je bil usmeriti ljudi, ki so bili prej izključeni iz finančnega posredništva, v položaj za doseganje daljnosežnih učinkov.²⁹⁵ Za hranilnice je bilo značilno, da so predstavljale funkcionalno kombinacijo profitno usmerjene poslovne politike na eni in družbene dejavnosti na drugi strani.²⁹⁶ Zaradi tega statusa dobrodelne ustanove, kar je bilo zelo pomembno za njihove ustanovitelje oziroma lastnike, pa tudi za državne oblasti, ki so nadzorovale delovanje hranilnic, so hranilnice v glavnem koristile manj premožnim slojem prebivalstva. Medtem ko so bile hranilnice predvsem namenjene podpori posameznikom, so igrale tudi zelo pomembno vlogo na makroekonomskem nivoju. Pred njihovim nastankom je bilo veliko kapitala nedostopnega finančnemu trgu. Tako so hranilnice imele velik vpliv pri spremembah, za katere je bil predpogoj mobilizacija finančnih sredstev socialnih slojev, ki do tedaj niso imeli dostopa do bančnih storitev. Hranilnice so z usmerjanjem kapitala na hipotekarna posojila in državne obveznice pripeljale na finančni trg prej zelo razpršena denarna sredstva.²⁹⁷ Čeprav so bile ustanovljene predvsem kot dobrodelna, človekoljubna društva, so hkrati predstavljale ustanove »civilnega« zduženja. Te ustanove so do konca 19. stoletja postale pomembni dejavniki kulturnega, političnega, gospodarskega in družbenega razvoja na širšem področju.²⁹⁸

294 Dirninger, *Historic dimension*, str. 10, 11.

295 Thol, *Poverty relief and financial inclusion*, str. 12.

296 Dirninger, *Historic dimension*, str. 12.

297 Thol, *Poverty relief and financial inclusion*, str. 18.

298 Dirningen, *Historic dimensions*, str. 13.

Kranjska hranilnica je bila ustanovljena leta 1820 z namenom, da bi spodbudila prebivalstvo k varčevanju. Skupina poslovnežev iz Ljubljane jo je ustanovila kot filantropsko društvo. Že v prvem *Provizoričnem statutu*²⁹⁹ je bilo zapisano in potem ponovljeno tudi v pravilniku, ki so ga sprejeli 24. decembra 1867, »da ima hranilnica v Ljubljani namen, da vsakemu, posebno pa manj premožnim ljudem ponudi priložnost, da svoje prihranjene krajcarje vložijo in sčasoma pomnožijo, s tem pa zbuja in oživlja delavnost in varčnost.«³⁰⁰ Statut iz leta 1867 je, z manjšimi spremembami, veljal tudi v času, ki ga obravnava pričujoči prispevek. Čeprav je bilo že v prvem pravilniku zapisano, da je namen hranilnice ponujati storitve predvsem manj premožnim slojem prebivalstva, je nerada posojala denar malim kmetom.

Pravilnik oziroma Statut je vseboval tudi *Opravljeni red*, ki je določal način in pogoje poslovanja hranilnice, regulirano je bilo izdajanje hipotekarnih posojil, ki predstavljajo vodilno nit tega prispevka. Natančno je bilo določeno delovanje ravnateljskega sveta, naštete so bile njegove pristojnosti, v okviru katerih je bilo tudi odločanje, komu naj se odobri posojilo. Za začetek sedemdesetih let 19. stoletja so ohranjeni zapisniki sej ravnateljskega sveta, ki vsebujejo sezname odobrenih kreditov. Žal so bili sezname sestavljeni samo iz imen in priimkov prosilcev ter zneskov, ki so bili odobreni. Zaradi pomanjkanja drugih podatkov, kot so naslov ali poklic, ni mogoče točno določiti, koliko zahtevkov je prihajalo iz kmečkih krogov. V *Opravljenem redu* je bilo določeno, da se za poroštvo oziroma kavcijo uporabi posestvo le takrat, kadar zavarovana cena, h kateri se prištevajo tudi kakšni drugi dolgovi, pri hišah v mestu ni presegala polovice vrednosti, pri posestvih na deželi ali pri zemljiščih pa ne dve tretjini prave vrednosti. Prošnja za odobritev hipotekarnega posojila je morala vsebovati naslednje dokumente: »pismo, kako si je kdo pridobil posestvo«, izpisek iz zemljiške knjige, katastrsko polo, potrjeno s strani davčnega urada, vsa nakladna pisma, davčne knjige in knjižice zemljiškega zavarovanja, račun za zemljiško zavarovanje, v primeru, da je prosilec že plačal pobotnico, ki jo je izdalo ravnateljstvo zemljiškega zavoda. Vrednost zemljišča na deželi so izračunali tako, da so od čistega zneska po katastru spremenjenega v avstrijsko veljavo odšteli cesarske davke s priklado, doklade in vsa druga plačila, kot so vsakoletni dohodki od kapitala za zemljiško zavarovanje. Kadar so zastavljali gozdove in vinograde, so najprej odšteli davke in naklade ter še štiri petine drugih čistih dohodkov po katastralni ceni. Poleg tega je prosilec kredita moral dokazati, da so vsi objekti požarno zavarovani. Manj kot 100 goldinarjev niso posojali. Obstajala je možnost za odplačilo v obrokih.³⁰¹

299 SI AS 437, šk. 38, Provisorische Statuten der Sparcasse in Laibach, 20. 10. 1820, str. 2.

Kranjska hranilnica je začela z delovanjem 4. 11. 1820. Prvi dve leti je delovala kot društvo s *Provizoričnim statutom*. Statut z opravljenim redom je bil končno sprejet 1. 3. 1822. Veljal je vse do objave državnega hranilničnega regulativa, ki ga je Kranjska hranilnica uradno sprejela 2. novembra 1844.

300 SI_ZAL_LJU/0362, šk. 18, Statuten und Geschäftsordnung der krainischen Sparkasse in Laibach, 1867, str. 2.
301 SI_ZAL_LJU/0362, šk. 18, Statuten und Geschäftsordnung der krainischen Sparkasse in Laibach, 24. 12. 1867 str. 16–20.

Državne oblasti so septembra 1844 objavile Sparregulativ, s katerim so bila urejena pravila o ustanavljanju hranilnic lokalnih skupnosti. Uvedena je bila regulacija njihovega delovanja. Hranilnice so sprejemale vse vrste vlog prebivalstva in drugih gospodarskih subjektov.³⁰² Dvanajsti člen regulativa je omogočal hranilnicam, da so del svojega čistega dobička lahko uporabile v dobrodelne namene. »V kolikor rezervni sklad doseže višji znesek, kot je ta potreben za delovanje institucije, in če ni bilo drugače določeno v statutu, se določeni znesek, s predhodnim potrdilom nadzornega organa, lahko uporabi v dobrodelne namene. Cilji se določijo s soglasjem lokalnih oblasti in morajo biti v skladu z interesi članov hranilnice.«³⁰³ V nadaljevanju istega člena pa je bilo določeno, da je morala vsaka hranilnica imeti poseben rezervni sklad, iz katerega bi se krile morebitne izgube v poslovanju.³⁰⁴ Rezervni sklad je določala oblast na osnovi uspešnosti in velikosti poslovanja. V okviru kreditne politike so hranilnice lahko izposojale hipotekarne, komunalno menične kredite, lombardna posojila in posojila na osnovi tekočega računa. Posredovale so v vseh denarnih opravilih. Državni komisar je nadzoroval poslovanje in o tem poročal državnim oblastem. Hranilnice so lahko sprejemale vse vrste vlog, pri čemer pa so morali določiti najnižji in najvišji znesek. Prav tako je bil omejen najvišji znesek enkratnega dviga varčevalne vloge, ki je moral biti vnaprej napovedan.³⁰⁵ Zavedali so se, da z zbranimi sredstvi lahko prispevajo tudi k odpravljanju stiske in prispevajo k splošnemu dobremu. V *Spomenici* pa so posebej poudarili, da so na ta način našli svoje zadovoljstvo v prizadevanjih za doprinos družbi.³⁰⁶

S pomočjo hranilničnega regulativa je država eksplicitno določila socialno-politično funkcijo in s tem tudi javno delovanje hranilnic. Socialno-politično delovanje je bilo na ta način del izrecno standardizirane strukture poslovanja hranilnice. Pomembno izhodišče je predstavljal najvišji dovoljen znesek depozitov, ki se je s časom spreminjal, dokler ni bil ukinjen v začetku sedemdesetih let 19. stoletja. Hranilnica je na ta način želela usmeriti svojo pozornost k nižjim socialnim slojem, s tem pa je bila manj privlačna premožnemu prebivalstvu. Najnižji znesek, ki so ga hranilnice sprejemale, je moral biti čim nižji, tako da je tudi najrevnejši sloj imel možnost varčevanja svojih prihrankov.³⁰⁷ Zneski so bili bolj natančno določeni v statutu hranilnice. V *Statutu Kranjske hranilnice* iz leta 1850 je znašal najnižji znesek en goldinar, najvišji pa je bil določen na 1000 goldinarjev. V naslednjem pravilniku iz leta 1867 je ostal najnižji znesek nespremenjen, najvišji znesek, ki ga je lahko sprejela hranilnica, je bil povišan

302 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 126–127.

303 SI AS 437, š. 38, Das Regulativ für die Bildung, Einrichtung und Überwachung der Sparkassen, 2. 11. 1844, str. 4.

304 SI_ZAL_LJU/0362, š. 29, Denkschrift, 1895, str. 28.

305 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 126–127.

306 SI_ZAL_LJU/0362, š. 29, Denkschrift, 1895, str. 28.

307 Dirninger, *Historic dimension*, str. 15.

na 5000 goldinarjev.³⁰⁸ Večje kapitalske naložbe so sprejemali s provizijo. Obresti na depozite so bile izplačane kot beneficije za majhne vloge. Izplačilo obresti, namenjenih majhnim vlogam, je bilo zagotovljeno. Obrestno mero so določali na podlagi obsega vloženega kapitala, tako da so bile nižjim zneskom namenjene višje obrestne mere. Z 11. členom regulativa iz leta 1844 je bilo določeno, da se presežki uporabijo za dobrodelne in neprofitne lokalne namene. Prednost se je dajala varnosti vlog in zelo pomembna je bila pupilarna varnost naložb.³⁰⁹

ODNOS KRANJSKE HRANILNICE DO MALEGA KMETA V SEDEMDESETIH LETIH 19. STOLETJA

Zlom dunajske borze in bančna kriza leta 1873 predstavljata eno prelomnih točk v drugi polovici 19. stoletja. Za obdobje, ki je sledilo, je bil značilen državni intervencionizem. Christian Dirningen je opozoril, da zlom in kriza nista imela večjih posledic na delovanje in razvoj hranilnic v Avstro-Ogrski monarhiji.³¹⁰ Krajša kriza oziroma zmanjšanje borznega trga na Dunaju leta 1869 je predstavljala le simboličen padec, kateremu je sledil gospodarski vzpon, ki je trajal vse do pomladi leta 1873. V tem času sta se pospešeno razvijala železniški promet in gradbena industrija, ki sta postajala vse bolj komponenti borznih spekulacij.³¹¹ Francosko-nemška vojna 1870–1871 in »majhna kriza« sta povzročili kratkoročno znižanje investicijske dejavnosti, ampak že leta 1871 se je ta spet močno pospešila.³¹²

Relativna neodvisnost od gospodarskega cikla je bila očitna pri razvoju depozitne dejavnosti, saj je bila rast v obdobju močne spekulativne dinamike v zgodnjih sedemdesetih letih devetnajstega stoletja nižja kot v predhodnem obdobju. Povprečne letne stopnje rasti pred letom 1869 so znašale več kot 20 % za hranilne vloge, do leta 1873 pa je bila pod to ravnjo. Prihranki so v drugi polovici šestdesetih let 19. stoletja dosegali 15–16 % letne stopnje rasti, medtem ko so med letoma 1870 in 1873 znašali nekaj več od 10 %. Dirningen ocenjuje, da je bil to rezultat preusmeritve varčevalnega potenciala v spekulacije. Hranilnice so vlagale v državne vrednostne papirje, večina pa je imela fiksni donos, kot so državne

308 SI AS 437, š.k. 38, Bekanntmachung: Statuten der Sparcasse in Laibach. 30.10.1850, str. 5; SI_ZAL_LJU/0362, š.k. 18, Statuten und Geschäftsordnung der krainischen Sparkasse in Laibach, 24. 12. 1867, str. 3.

309 Prav tam, str. 16.

310 Dirningen, Sparcassen und Staatsinterventionismus im Zusammenhang mit der Krise von 1873, str. 13, 16.

311 Več o tem gl. Sandgruber, *Ökonomie und Politik*, str. 243–247.

312 Dirningen, Sparcassen und Staatsinterventionismus im Zusammenhang mit der Krise von 1873, str. 18, 19.

obveznice, delnice in prednostne obveznice, ki so jih izdajale železniške družbe, za varnost pa je zagotavljala država. Hipotekarni krediti so imeli prednostni položaj v poslovanju hranilnic, zato se tudi osnovna struktura aktivnega poslovanja hranilnic ni bistveno spremenila.³¹³ V drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja sta se splošna depresija in stagnacija odrazili v razmeroma manjšem povečanju hranilnih vlog med letoma 1876 in 1878. Prav tako je izboljšanje gospodarskih razmer od začetka osemdesetih let 19. stoletja dalje vplivalo na nadaljnji trend povečanja hranilnih vlog. Tako je prišlo v začetku krize do kratkotrajnega navala na hranilnice in dvigovanje depozitov, ampak se je ta trend hitro ustavil. Zaupanje v hranilnice kot zelo varne finančne ustanove se je hitro povrnilo. Na podlagi statističnih podatkov lahko pridemo do zaključka, da so uporabniki imeli hranilnice za varne oaze, ki nikoli niso delale v škodo svojim vlagateljem.³¹⁴

Omenjeni zlom borze in kriza, ki je sledila, sta pustila Kranjsko hranilnico skoraj nedotaknjeno. *Slovenski narod* je poročal o poslovanju hranilnice v letu 1873. V članku z naslovom *Ljubljanska hranilnica* so poročali o 30.310 goldinarjev čistega dobička. Avtor članka se je posebej posvetil vprašanju, zakaj je bil ta znesek nižji kot po navadi. Med drugim je naštel razloge, zaradi katerih naj bi prišlo do slabšega poslovanja: dohodninski davek od parcialno-hipotekarnih nakaznic, nizke obresti za hipotekarne kredite (le 5 %), zvišana depozitna obrestna mera za 0,5 % in denar, ki ga je hranilnica namenila za novo stavbo realke v znesku od 400.000 goldinarjev. Članek pa je zaključil optimistično in še posebej je poudaril, da kriza ni škodovala delovanju hranilnice.³¹⁵ V *Spomenici*, ki je bila izdana ob proslavi 75. obletnice delovanja Kranjske hranilnice, lahko preberemo poročilo, v katerem je bilo napisano, da so finančni pretresi, ki jih je povzročila katastrofa iz leta 1873, zahtevali le dvig obrestnih mer. To stanje ni trajalo veliko časa, prilike so se hitro izboljšale in ustalile. Obrestne mere so že konec sedemdesetih let 19. stoletja spet prišle na stanje pred letom 1873. Avgusta 1879 je *Slovenec* objavil, »da je Hranilnica ljubljanska sklenila obresti od izposojenega denarja od novega leta naprej znižati s 6 na 5,5 %, toraj za pol odstotka.« Temu je sledil še komentar: »Dasiravno to ni veliko, je vendar nekaj, mi smo kaj takega že davno pričakovali, ker je tudi obresti za vloge znižala.«³¹⁶

Avtor *Spomenice* je videl večjo obremenitev za hranilnico zaradi lokalne krize, ki jo je leta 1884 povzročil umik Štajerske eskomptne banke iz Ljubljane. Ampak tudi ta kriza ni neposredno vplivala na delovanje hranilnice, ki je posredovala pri likvidaciji tega zavoda, in Kreditno društvo kranjske hranilnice je prevzelo kreditiranje določenih uporabnikov eskomptne banke.³¹⁷

313 Prav tam, str. 25, 26.

314 Prav tam, str. 38–40.

315 *Slovenski narod*, 21. 2. 1874, str. 3, 4, Ljubljanska hranilnica.

316 *Slovenec*, 14. 8. 1879, str. 4, Domače novice v Ljubljani, 14. avgusta.

317 SI_ZAL_LJU/0362, šk. 29, *Denkschrift*, 1895, str. 6, 7.

Hranilnica je že 5. septembra 1872, več kot pol leta pred zlomom dunajske borze, napovedala, da bo zvišala depozitne obrestne mere s 4 % na 4,5 % in da bo odločitev začela veljati do začetka naslednjega leta.³¹⁸ Sledila je skupščina 30. novembra 1872, ki je prinesla nove spremembe. Ravnateljstvo hranilnice je odločilo, da bo začela hranilnica s 1. julijem 1873 zaračunavati obrestno mero na vloge 5 %, za hipotekarna posojila 6 % ter za lombardna posojila oziroma posojila na vrednostne papirje, zlato in srebro 6,5 %.³¹⁹ V sedemdesetih letih 19. stoletja je bil le v dveh letih, 1872 in 1877, znesek vrnjenega kapitala iz depozitnih vlog večji od zneska vplačanih sredstev, ampak resnejše izgube vseeno niso imeli, ker je bila razlika pokrita z denarjem od kapitaliziranih obresti.³²⁰ V *Slovenskem narodu* je bilo leta 1878 objavljeno poročilo o delovanju hranilnice za prejšnje odboje enega leta. Zelo pozitivno je bilo ocenjeno delovanje na polju hipotekarnih kreditov. V letu 1877 so dobili 420 zahtevkov za hipotekarni kredit, sprejeli so jih 376, 44 pa so zaradi nezadostne vrednosti posestev zavrnil. Poudarili so, da je hranilnica »manjše posestnike posebno podpirala, ker je več kot četrti del v preteklem letu na hipoteke naloženega denarja sledeče razdelila: 1300 strankam v zneskih od 100 do 300 gld., 1000 strankam v zneskih od 300 do 1000 gld. 500 strankam v zneskih od 1000 do 5000 gld., 200 strankam v zneskih od 5000 do 10.000 gld. Druge tri četrtine spadajo na posojila v višjih zneskih«. Tisto leto je bilo izplačanih 748.536 goldinarjev.³²¹

V drugi polovici 19. stoletja, času dinamičnega gospodarskega razvoja, se je obseg depozitov v hranilnicah močno povečal. Hkrati so bile hranilnice v vse večji meri vključene v finančne in splošne gospodarske procese. Zaradi pravil, ki so bila določena z regulativom iz leta 1844, so hranilnice ostale izven območja borznih špekulacij. Pri novih določitih in standardih, predvidenih za regulacijo hranilnic, so upoštevali njihov razvoj, počasi so opustili izrecno usmeritev na manj premožne sloje prebivalstva. V prvem členu novega zakonskega predloga, ki je bil objavljen leta 1872, je bil spremenjen namen delovanja hranilnic. Od takrat naprej so bile hranilnice namenjene vsem, čeprav naj bi prednost še naprej obdržali manj premožni prebivalci. Obresti na vse vloge so bile od takrat izenačene in enotne za vse vloge.³²²

HIPOTEKARNA POSOJILA ZA MALE POSESTNIKE

Začetek osemdesetih let 19. stoletja in povečanje obtoka denarja kot posledica novega gospodarskega zagona ob koncu finančne krize sta omogočila hranilnici, da se je odločila za konkreten korak glede pomoči malim kmetom. Leta

318 *Laibacher Tagblatt*, 7. 9. 1872, str. 6, Sparkasse-Kundmachung.

319 Prav tam, str. 8.

320 *Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1872*, str. 18–21.

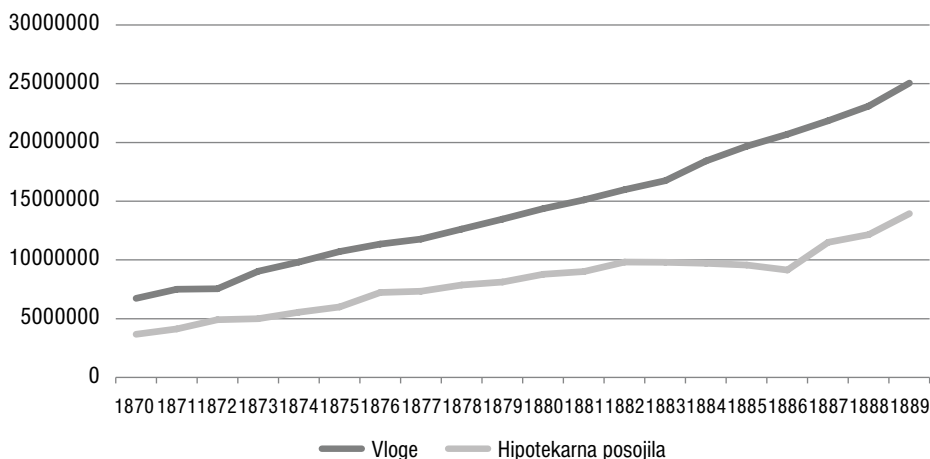
321 *Slovenski narod*, 21. 2. 1878, str. 3, 4, Kranjska hranilnica.

322 Dirningen, *Historic dimensions*, str. 16, 17.

1881 je zmanjšala obresti za hipotekarne kredite, ki so jih koristili majhni posestniki. Objavo svoje odločitve je povezala s poroko prestolonaslednika Rudolfa. Tako v *Slovenskem narodu* lahko zasledimo naslednji tekst: »V olajšanje malim posestnikom se obresti tistih hranilničnih posojil, ki so na posestvih na Kranjskem zavarovana in ki se bodo v prihodnje še dajala, ter skupaj ne presega 300 gld., znižajo od dne 1. julija tega leta. Obresti, ki se dajajo od hranilničnih vlog, bodo izenačene z obrestmi hipotekarnih kreditov 4 %«. ³²³ Od leta 1881 naprej je hranilnica beležila v aktivih svojih zaključnih računov posebno kategorijo hipotekarnih kreditov, z nižjo obrestno mero, namenjenih izključno prebivalcem Kranjske.

Državni pritisk se je kazal tudi na področju hipotekarnih obrestnih mer. Državni inšpektorat je pritiskal na hranilnice, da znižajo obrestno mero za posojila. Postalo je jasno, kar je razvidno tudi iz različnih uredb leta 1882, da hipotekarna stopnja nad 5 % ni bila več upravičena. Kot rezultat je Ministrstvo za notranje zadeve, ki je bilo v tem času odgovorno za nadzor nad delovanjem hranilnic, naročilo deželni organom, da spodbudijo hranilnice, da znižajo obrestno mero. Odobritev uporabe presežkov za donacije je bila direktno pogojevana z znižanjem obrestne mere za hipotekarna posojila. Najvišja dovoljena hipotekarna obrestna mera je bila 5-%. Vendar v zvezi s tem ni bilo formalne standardizacije, ker bi to pomenilo vmešavanje v avtonomijo hranilnic. ³²⁴

Grafikon 1: Gibanje hranilnih vlog in hipotekarnih posojil Kranjske hranilnice

Vir: *Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie für das Jahr (1870-1881), Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr (1882-1889)*

³²³ *Slovenski narod*, 8. 5. 1881, str. 4, Naznanilo hranilnice in zastavnice.

³²⁴ Dirningen, Sparcassen und Staatsinterventionismus im Zusammenhang mit der Krise von 1873, str. 43, 44.

Iz prikazanega grafa je razvidno, da so se hranilne vloge v času celotnega obravnavanega obdobja konstantno višale, vidna so le manjša odstopanja. Po drugi strani je bilo nekaj več nihanj pri odobrenih hipotekarnih posojilih. Voditelji hranilnice so bili med letoma 1882 in 1886 zaskrbljeni, ker so povrnjene obveznosti od hipotekarnih kreditov presegle znesek na novo izdanih kreditov, kar je bilo povzročeno z manjšim številom novih zahtev za ta posojila. Kot primer lahko vzamemo poročilo o poslovanju v letu 1885, ko je bil znesek novo izdanih hipotekarnih posojil 252.410 goldinarjev, povrnjeno je bilo 406.871 goldinarjev.³²⁵ Tudi v grafu lahko v tem obdobju opazimo manjši padec. Da bi postali bolj privlačni ljudem, so še enkrat znižali obrestno mero na hipotekarna posojila, ki so bila od takrat naprej obrestovana s 4,5%-obrestno mero. S tem se je dodatno približala depozitni obrestni meri od 4 %.³²⁶ Vendar je bil leta 1886 objavljen članek v *Laibacher Wochenblattu*,³²⁷ v katerem so želeli opozoriti, da bi premajhna razlika pripeljala do izgube. Kot smo videli, se je hranilnica vseeno od naslednjega leta (1887) odločila za omenjeno potezo.³²⁸ Po drugi strani pa je iz časopisnih člankov ter zaključnega računa za leto 1889 razvidno, da je hranilnica usmerila svoje naložbe v še večji meri k državnim vrednostnim papirjem.³²⁹

Hranilnica je leta 1882 preoblikovala knjigovodstvo v skladu z načeli dvo-smernega knjigovodstva in s sklepom generalne skupščine 30. decembra 1882 je bila izdana nova knjižica z naslovom *Navodila za uradnike*. Komitentom niso več zaračunavali dodatnih stroškov za dokumente, potrdila o preklicu ali različna pooblastila, prav tako pa so depozitne knjižice izdajali brez nadomestila.³³⁰

Oblasti so obvezno morale odobriti letne zaključne račune hranilnice, ki so morali tudi biti javno objavljeni. Struktura teh dokumentov je bila predpisana. Vsebovali so število vlagateljev, znesek tujih sredstev, znesek in strukturo investicij, višino dobička, rezervni sklad, stroške in retrospektivno tendenco gibanja navedenih postavk.³³¹ Za obravnavano obdobje so ohranjeni štirje zaključni računi Kranjske hranilnice. Dva za leti 1887 in 1889 sta bolj podrobno razdelana in razvidno je, da so posojila po nižji obrestni meri predstavljala le majhen procent vseh izdanih hipotekarnih kreditov. Do konca leta 1887 je bil znesek vseh izdanih hipotekarnih posojil 11.504.448 goldinarjev, od tega je bilo za Kranjsko namenjenih 3.932.913, kar je predstavljalo skoraj četrtino celotnega zneska. Posojila, ki so bila namenjena malim kmetom, so bila do konca leta 1887 izdana v višini 349.902 goldinarjev ali 8 % zneska za Kranjsko in samo 3 %

325 *Slovenec*, 18. 3. 1886, str. 3, Kranjska hranilnica.

326 *Slovenec*, 16. 11. 1886, str. 4, Posojila na hipoteke.

327 *Laibacher Wochenblatt*, 30. 1. 1886, str. 1, 2, Zur frage des Hypothekarcredites in Krain.

328 *Rechnungs-Abschluss der krainischen Sparkasse des Jahres 1887*, str. 2, 3.

329 SI_ZAL_LJU/0362, šk. 29, Denkschrift, 1895, str. 50–54.

330 SI AS 437, šk. 38, Amts-Instruction für die Beamten der krainischen Sparcasse in Laibach, 1883.

331 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, str. 127.

celotne izplačane vsote.³³² Dve leti kasneje je bila situacija zelo podobna. Izdanih je bilo 12.932.544 goldinarjev, od tega je bilo na Kranjskem izdanih 4.462.439 goldinarjev ali 26 % od celotnega zneska. Novo stanje odobrenih kreditov malim kmetom je bilo 403.529 goldinarjev, kar je bilo procentualno razporejeno enako kot leta 1887 in sicer 8 % zneska za Kranjsko in 3 % celotne izplačane vsote.³³³ V *Spomenici* iz leta 1895 so posebej poudarili, da je ugodnost posojila po nižji obrestni meri koristilo približno 1500 malih kmetov.³³⁴ Hipotekarna posojila po nižji obrestni meri so predstavljala le majhen del izdatkov hranilnice. O tem govorijo tudi številke vložnih knjižic. Za primerjavo lahko vzamemo leto 1895 in omenjenih 1500 kreditojemalcev z enako obrestno mero, tisto, ki je bila določena za vloge. V istem letu je imela hranilnica 54.487 aktivnih vložnih knjižic.³³⁵

Kranjska hranilnica je veliko pozornosti posvečala svojem ugledu. O tem govorijo tudi številni članki iz časopisov *Slovenski narod*, *Slovenec*, *Laibacher Tagblatt*, kasneje tudi iz *Laibacher Wochenblatt*. Hranilnica je časopisom namreč redno pošiljala kratek pregled delovanja za predhodno leto, ki so ga časopisi vsako leto objavljali v začetku marca. V kratkih alinejah je bilo predstavljeno poslovanje, temu pa je sledil zelo natančen seznam vseh dobrodelnih in tako imenovanih *občekoristnih daril*. Poraja se vprašanje, v kolikšni meri so voditelji hranilnice res imeli v mislih male posestnike, ko so sprejeli odločbo o posebni kategoriji hipotekarnih posojil z nižjo obrestno mero. S časom se je hranilnica oddaljila od svojih prvotnih namenov in se v vse večji meri usmerjala k premožnejšim slojem. V prid temu govori tudi ustanovitev *Kreditnega društva* leta 1873, ki je bilo namenjeno trgovcem in obrtnikom, pa tudi sprememba 17. člena pravilnika iz leta 1888,³³⁶ ko so začeli poslovati z mestnimi občinami in jim ponujali cenejša posojila. Ti krediti so omogočili kritje večjih denarnih zalogajev, kot so bili izgradnja vodovodov, elektrifikacija in podobno.³³⁷

Vzrok za majhno prisotnost Kranjske hranilnice pri posojilni dejavnosti je bil po mnenju gospodarskega odseka deželnega zbora v tradicionalnem načinu razmišljanja. Kmetje so bili navajeni, da vse svoje obveze in potrebe zadovoljijo doma ali v bližnji okolici. V večini primerov so bolj zaupali dragemu lokalnemu posojilodajalcu kot ugodnejši hranilnici, ki jo je moral obiskati v oddaljenem mestu. Hkrati se jim ni bilo treba ukvarjati z birokracijo, ker lokalni posojilodajalec ni zahteval nobenih dokazil, sestavil je samo zadolžnico.³³⁸ V *Slovenskem narodu* je bilo zapisano:

332 *Rechnungs-Abschluss der krainischen Sparkasse des Jahres 1887*, str. 4, 5, 8.

333 Prav tam, str. 1, 8.

334 SI_ZAL_LJU/0362, šk. 29, *Denkschrift*, 1895, str. 20.

335 *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für da Jahr 1895*, str. 5.

336 *Slovenec*, 30. 7. 1888, str. 3, Občni zbor kranjske hranilnice.

337 SI_ZAL_LJU/0362, šk. 29, *Denkschrift*, 1895, str. 11–12.

338 Seručnik, *Socialne razmere na kranjskem podeželju*, str. 513.

»Vedno se bere po naših časopisih o revščini in ubožnosti Dolenjcev. Pa pomagati vendar nobeden neče. Znano je, da oderuštvo pri nas jako cvete, ker smo tako oddaljeni od Ljubljane in od naše Kranjske hranilnice. [...] Pa če kmet tudi premaga komunikacijske ovire, vendar vsak ve, kako težko slovenski gospodar pri naši hranilnici denar dobi. In če se tudi dobi, treba je pomisliti, komu se da zaslužek – šulferajnu ali družbi sv. Cirila in Metoda.«³³⁹

O pomanjkanju podružnic Kranjske hranilnice so se spet dotaknili v *Slovincu* leta 1878. Predlagali so, da Kranjska hranilnica ustanovi svoje podružnice v Novem mestu, Postojni, Kočevju in Kranju ali Radovljici. Po mišljenju avtorja članka je imela Kranjska hranilnica vse predpogoje za to, predvsem ker ji je prebivalstvo zaupalo, poleg tega pa je zelo uspešno poslovala. Posebno pa je poudaril, da bi se na ta način izboljšalo gospodarsko stanje Kranjske:

»Kranjska deželica, kakor uboga da je, bi vendar v kratkem vse na boljsem stala, marsikateri hlapec bi svoj privarovani zaslužek v bližnjo hranilnico vložil, ki služi kje na spodnjem Dolenjskem, ali dalječ na Notranjskem blizu Postojne, ali tam gori na Bohinjskem, kateri Ljubljane nikdar ne vidi in nima opravka v Ljubljani, ravno tako deklet, ženic in tudi nekateri kmetje bi svoje krajcarje raji v hranilnico donašali dobro videvši, da iz hranilnice vzamejo, kadar hočejo in potrebujejo in če delj časa pustijo istino v hranilnici, da se jim vsako leto pomnožuje njih vložena vsota. S tem bi bili posli in tudi drugi napeljevani k večji varčnosti, zdaj pa ko imajo ene goldinarčke, ki so si jih prislužili, jih radi obračajo v zapravljivost, ter eni popivajo, eni pa v gizdasto obleko vtaknejo in na zadnje nimajo nič. Nekateri pa posodijo kakemu zapravljivemu človeku, od katerega ne morejo nazaj dobiti, kadar bi sami potrebovali, ali pa še vse zgubijo in nimajo družega, kakor zmerjanje in jezo ali pravdanje za dobiček. Če so pa hranilnice tu in tam, se pride temu v oko. Tudi oderuštva bi bilo manj, ker ta, ki na posodo išče, bo šel raje v hranilnico iskat na posodo in bo le po 6 odstotkov plačeval raji kot po 10 in še več.«³⁴⁰

SKLEP

V sedemdesetih in osemdesetih let 19. stoletja, v času dinamičnega gospodarskega razvoja so se hranilne vloge Kranjske hranilnice konstantno višale. Zlom dunajske borze 1873 in kriza, ki je potem nastopila, nista imeli večjih vplivov na delovanje hranilnic v Avstro-Ogrski monarhiji. Razlogov za to je več

339 *Slovenski narod*, 18. 2. 1885, str. 2, Dopisi. Z Dolenjskega.

340 *Slovenec*, 11. 5. 1878, str. 3, Iz okolice Ljubljanske, 8. maja. Hranilnične podružnice.

in eden ključnih so državni predpisi, ki so določali potek poslovanja hranilnic. Poudarjanje pomembnosti varnih naložb in usmerjanje hranilničnih naložb v državne vrednostne papirje je doprineslo k boljšemu položaju. Čeprav je v letu poloma prišlo do kratkotrajnega trenda dvigovanja depozitov, so ga uporabniki hitro opustili in se je znesek vlog naprej višal. Hranilnice so zaradi omenjenih predpisov ostale izven špekulativnih poslov, čeprav so bile vključene v financiranje procesov gospodarske rasti. Ob koncu obravnavanega obdobja je Kranjska hranilnica s spremembo delovanja naredila pomemben korak, usmerila je svoje poslovanje v kreditiranje večjih občinskih komunalnih projektov. Poleg tega so osemdeseta leta 19. stoletja prinesla omejitve višine obrestne mere za hipotekarna posojila. Kranjska hranilnica je približala višino depozitne in hipotekarne obrestne mere, razlika je bila le 0,5 %. Čeprav so bili leta 1881 vpeljani hipotekarni krediti za male posestnike, nas vpogled v statistične podatke pripelje do zaključka, da so predstavljali neznaten delež. Verjetno je bila ta poteza le del poslovne politike, s katero je hranilnica izpolnila svoje obveznosti, zapisane v pravilnikih. Posluha za ustanavljanje podružnic hranilnica ni imela. Čeprav lahko zasledimo v časopisih večkrat opozorila o težavah, ki jih imajo kmeti, posebej o oddaljenosti hranilnice, Kranjska hranilnica ni ustanovila svoje podružnice na deželi, tudi posebnega oddelka, ki bi se ukvarjal z majhnimi posestniki, ni imela.

Neja Blaj Hribar

POMANJKANJE V LJUBLJANI PO VELIKONOČNEM POTRESU LETA 1895

LJUBLJANA PRED POTRESOM

»V običajnih časih, je bila Ljubljana videti nekako tako kot katerokoli drugo, naše malo, revno, staro provincialno mesto. Ozke ulice, stare, nizke, ozke, preproste hiše z obsežnimi dvorišči, vmes le prav malo modernih zgradb, ki pričajo o počasnem, a vendar opaznem razvoju, na periferiji vrtovi z zelenjavo s kmečkim prebivalstvom, mnogo cerkva, malo trgov, malo dreves – malo mesto, velika vas, oboje skupaj.«³⁴¹

Tako opisuje Ljubljano Heinrich Kanner, novinar *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*, ki je kmalu po potresu obiskal mesto. Ljubljana se je začela širiti šele proti koncu 18. stoletja, ko so podrli mestno obzidje. V drugi polovici 19. stoletja je bila v primerjavi z drugimi mesti v Habsburški monarhiji »večje srednje veliko mesto«.³⁴² Rast prebivalstva je bila največja po potresu, saj se je takrat hitro

³⁴¹ Studen, Strašen potres, str. 44.

³⁴² Studen, *Stanovati*, str. 18.

modernizirala, močno se je razvila predvsem gradbena dejavnost. Leta 1880 je imela Ljubljana 26.284 prebivalcev, do leta 1900 pa je številka zrastle za več kot 10.000 (število vključuje v mestu nastanjene vojake).³⁴³ Center je obsegalo staro mestno jedro okoli Magistrata, na desnem bregu Ljubljanice od današnje Kopitarjeve ulice do Zoisove, na levem pa do Gradišča na zahodu in po Vegovi do Kongresnega trga. Mestni občini je pripadalo še sedem predmestij: Šentpetrsko, Poljansko, Ribniško-Krakovsko, Trnovsko, Karloško predmestje ter Gradišče in Kurja vas.³⁴⁴

Mesto je bilo le delno industrializirano. Ožji del mesta so sestavljali različni obrtniki in trgovci, industrijski obrati so bili večinoma v predmestjih. Ljubljana ni bila pretirano zanimiva za avstrijski poslovni svet.³⁴⁵ Vodovodno omrežje se je začelo graditi leta 1888, do leta 1895 pa ga je imel le strogi center mesta. Šele po potresu se je hitreje širil izven mesta.³⁴⁶ Čeprav temelji kanalizacije v Ljubljani segajo že v sredino 19. stoletja, so prve betonske kanale z okroglim betonskim dnom postavili šele leta 1882, pospešeno pa se je začela graditi šele po potresu. Pred izgradnjo komunalnega omrežja so se fekalije preko komunskih uličic in cestnih kanalov izlivala v Ljubljano, v predmestjih so večinoma imeli greznice in odprta gnojišča.³⁴⁷ Javna razsvetljava je bila vse do leta 1898 izključno plinska.

Za socialno pomoč ljudem je bila odgovorna njihova domovinska občina. Ljudi je lahko sprejela v ubožnico, jih podpirala denarno ali materialno, oziroma se jim je priskrbela zasebna ali naravna oskrba. Ubožno oskrbo je v največji meri financiral ubožni zaklad, ki pa so ga zaradi primanjkljajev v Ljubljani leta 1868 priključili mestnemu proračunu. Občina je morala delovati usklajeno z drugimi humanitarnimi podjetji, deželo in cerkvijo, da so bile podpore enakomerno porazdeljene.³⁴⁸

POTRES IN POSLEDICE

Takšno Ljubljano in njeno širšo okolico je v nočnih urah 14. aprila 1895 strelal močan potres. Čutili so ga vse od Dunaja do Splita ter do Toskane.³⁴⁹ Prvi sunek, do katerega je prišlo ob 23:17, je tresel zemljo 23 sekund. Samo do popoldneva naslednjega dne so opazovalci našteali še 47 popotresnih sunkov, zemlja pa se ni umirila še več mesecev.³⁵⁰ Potres je terjal 10 življenj, od tega tri otroška, mnogo

343 Fischer, *Oris razvoja*, str. 138.

344 Drnovšek, *Oris odnosa*, str. 214, 215.

345 Studen, *Stanovati*, str. 18.

346 Drnovšek, *Oris odnosa*, 221, 222 in Šega, *Zdravstvene in higienske*, str. 82–85.

347 Šega, *Zdravstvene in higienske*, str. 86.

348 Lazarevič, *Ubožna oskrba*, str. 38, 39.

349 Lapajne, *Veliki potresi*, str. 61.

350 Govekar in Zarnik, ur., *Ljubljana po potresu*, str. 11.

ljudi pa je bilo poškodovanih. Največ žrtev in poškodb je zahteval odpadli stavbni material, neko žensko pa je od strahu zadela kap.³⁵¹

Ljudje so se ponoči zatekli na trge in mostove, saj so bili ti zaradi padajoče opeke najvarnejši. Prvo noč, ki je bila hladna, je večina preživela na prostem.³⁵² Mestni svetnik Ivan Hribar je v svojih spominih opisal trenutke po potresu, ko je sam z družino pritekel na ulico:

»... našli smo polno begajočih in tarnajočih ljudi. Večina je bila nepopolno oblečena. Nekateri so bili zaviti samo v rjuhe, drugi v odeje, tako kakor so bili skočili iz postelje. /.../ Tudi ponehal je ves razloček med gospodo in posli, med bogatini in siromaki. Vsi skupaj čutili so se kakor velika rodbina, katero je zadelo ogromno gorje.«³⁵³

Občutek povezanosti v nesreči, ki je prizadela mesto, se je ohranil še v naslednjih dneh, ko se je izkazala predvsem medsebojna pomoč, celo pred organizirano pomočjo. O tem so veselo poročali tudi časopisi, ki so hvalili požrtvovalnost nekaterih in hkrati grajali »zaslužkarje« in tiste »brez srca«. *Slovenski narod* je poročal o dobrih delih slaščičarja Kirbischa in krznarja Krejčija. Slednji je ljudem posodil vso kožuhovino, ki jo je imel na zalogi, slaščičar pa je ljudem brezplačno delil likerje.³⁵⁴ Pohvalili so tudi pivovarja Petra Koslerja iz Šiške, ki je izpraznil prostor svoje restavracije, tako da je lahko tam prenočilo 40 družin.³⁵⁵ Po drugi strani pa so pokarali krčmarja v Švicariji, ki je izbral stisko ljudi in po potresu vse podražil, nekdo pa je za visok znesek posojal snope slame.³⁵⁶ Ošvrknili so tudi Rdeči križ, ki je imel v Ljubljani več vozov, a jih ni dal na voljo prebivalstvu. »Če se jim že odrasli ne smilijo, naj bi se vsaj usmilili pod milim nebom ležečih otrok,«³⁵⁷ so zapisali.

NASTANITVE IN ZASILNA BIVALIŠČA

V prvih dneh po potresu so se pokazale prave razsežnosti katastrofe. V prvi vrsti je bilo potrebno poskrbeti za varnost ljudi, zavarovati nevarna področja in poskrbeti za prenočišča. Iz mesta so se začele odpravljati »cele karavane« ljudi. Mesto naj bi zapustilo med deset in dvajset tisoč prebivalcev.³⁵⁸ Najbolj potrebni

351 Prav tam, str. 11, 12.

352 *Slovenski narod*, 16. 4. 1895, str. 1, Panika.

353 Hribar, *Moji spomini*, str. 258.

354 *Slovenski narod*, 16. 4. 1895, str. 1, Panika.

355 *Slovenski narod*, 16. 4. 1895, str. 2, Šiška.

356 *Slovenski narod*, 16. 4. 1895, str. 1, Panika.

357 *Slovenski narod*, 18. 4. 1895, str. 2, Razni dobrotniki.

358 Ocene so različne, *Slovenski narod* poroča o 20.000, ki je zagotovo pretirana, Leopold Stanek pa o 10.000 prebivalcih. – *Slovenski narod*, 16. 4. 1895, str. 1, Panika in Stanek, Potres, str. 31.

pomoči so ostali, a le malo jih je lahko prenočilo v lastnih stanovanjih. Občina je od vojaških oblasti dobila na razpolago šotore. Ljudje so si tudi sami postavljali improvizirana bivališča iz rjuh, španskih sten in zabojev.³⁵⁹ Fran Jakopič je dal na Mirju na razpolago več kot 150 oziroma 200 zeljarskih sodov, najubožnejšim pa je delil tudi hrano.³⁶⁰ Deželni predsednik Viktor Hein je nakupil več sto odej, ki jih je med premraženo prebivalstvo razdelila baronica Olga Hein.³⁶¹

Prva seja občinskega sveta je bila že 16. aprila. Na njej je župan Peter Grasselli poročal, da je ob »prežalostnem dogodku« že odredil, da si komisije ogledajo poslopja in ocenijo škodo, z nalogo, da se ljudje izselijo iz stanovanj, ki so postala nevarna za bivanje. Dimnikarjem je naročil, naj pregledajo dimnike, gasilcem, naj odstranijo nevarne objekte. Poročal je o obisku pri deželnemu predsedniku Heinu, pri katerem se je prosilo za denarno pomoč. Župan je predlagal postavitev tridesetih šotorov za tisoč ljudi na različnih koncih mesta, kar je bilo ob glasovanju sprejeto. Ivan Hribar je predlagal, da se najubožnejšemu delu prebivalstva in obrtnikom, ki ne morejo opravljati svoje obrti, razdeli 10.000 goldinarjev, dodatnih 10.000 goldinarjev pa naj se nameni za izgradnjo barak za družine, ki so ostale brez stanovanja. Županu je predlagal, naj se obrne na deželno predsedništvo in deželni odbor za denarno podporo iz državnih skladov. Govorilo se je tudi že o državnem brezobrestnem posojilu, odredilo pa pošiljanje telegrafske prošnje za izredno pomoč cesarju in pristojni oblasti ter o vožnji sekundarnega vlaka od Ljubljane do Lesc. Določilo se je tudi permanentno – dnevno zasedanje mestnega sveta, kjer bo na vsaki seji prisotna vsaj tretjina svetnikov.³⁶²

Državne železnice so že dan po potresu odstopile nekaj vagonov za začasna bivališča. Samo na kolodvoru v Šiški je bilo še 20. aprila na voljo 300 vagonov (okoli 3000 oseb), nato pa se je število manjšalo.³⁶³ Ljudi so naselili v manj poškodovane javne zgradbe. Več družin se je sprva naselilo v šolske zgradbe, saj se je pouk začasno prekinil. Prve šole so ponovno odprle svoja vrata šele s 4. junijem.³⁶⁴

Mestni svet se je zaradi pomanjkanja inženirjev obrnil na deželno vlado, ki je pomagala pri sestavi komisij za pregledovanje zgradb. Sestavili so tri komisije, kar je bilo za količino škode še vedno premalo. Zato je na pomoč priskočila še država, ki je poslala več inženirjev, polirjev in tehnikov v Ljubljano, da se je moglo oblikovati šest komisij.³⁶⁵

S Ptuja sta prišli dve stotniji pionirjev, ki sta pomagali pri popravi škode, odstranjevanju odpadlega materiala in izgradnji barak. Skupaj so zgradili več kot

359 Govekar in Zarnik, ur., *Ljubljana po potresu*, str. 16.

360 Prim. *Slovenski narod*, 17. 4. 1895, str. 1, Razni dobrotniki in Kajzer, *S tramovi*, str. 124.

361 Robida, *Grozni dnevi*, str. 26.

362 SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 100, a. e. 45, Zapisniki mestnega sveta l. 1895, 67–71.

363 *Slovenec*, 13. 5. 1895, str. 3.

364 Stanek, *Potres*, str. 39.

365 Robida, *Grozni dnevi*, str. 25, 26.

šestdeset barak.³⁶⁶ Čeprav so bili prebivalci pionirjem hvaležni za vso pomoč, so časopisi vseeno obžalovali in spraševali oblasti, zakaj so odšli še pred dokončanjem izgradnje vseh barak.³⁶⁷

Naslednja noč je bila zelo hladna, Frančišek Lampe piše, da je bilo »slane kakor bi bil zapadel sneg.«³⁶⁸ Nekaj dni kasneje pa je začelo še deževati. Šotori so bili premočeni in prehladni za bivanje. Ljudem, ki so morali ostati v šotorih, se je razdeljevala slama, hitelo pa se je tudi z gradnjo barak.³⁶⁹ Poleg že omenjenega zneska, ki ga je za gradnjo odobril občinski svet, je 25. aprila dežela občini odobrila 25.000 goldinarjev za isti namen.³⁷⁰ Kljub temu so, ko je sredi maja ponovno začelo snežiti, v časopisju kritizirali prepočasno gradnjo barak, saj so nekateri še vedno živeli v šotorih.³⁷¹

Narasla Ljubljanica pri današnjem Ambroževem trgu

Vir: Album: Ljubljana po velikonočnem potresu leta 1895

Koliko družin je še konec aprila živelo po šotorih in zasilnih prenočiščih, ni bilo mogoče natančno oceniti, je pa *Slovenec* štel, da stanuje:

»v gimnazijskem poslopju 30 družin (89 oseb), v prvi mestni šoli v Poljskih ulicah 18 družin (75 oseb), v jahalnici 35 družin (176 oseb), v drugi mestni šoli na Grabnu 17 družin (104 osebe), v redutnem poslopju 10 družin (59 oseb). V dveh barakah na cesarja Jožefa trgu 7 družin (34 oseb), v treh barakah v Parnih ulicah 5 družin (29 oseb), v dveh barakah na Tržaški cesti 3

366 Kajzer, *S tramovi*, str. 127, 128.

367 *Slovenec*, 16. 5. 1895, str. 1, Nasledki potresa.

368 Lampe, *Ljubljanski potres*, str. 286.

369 *Slovenski narod*, 20. 5. 1895, str. 2, Barake in šotori.

370 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2242, fasc. 2088, Prvi ukrepi in sklepi, reg. št. 816.

371 *Slovenec*, 16. 5. 1895, str. 1, Nasledki potresa.

družine (13 oseb), v dveh barakah pod Tivolijem 2 družini, v baraki na Nemškem trgu 2 družini, v štirih barakah na Grabnu 10 družin (42 oseb), v dveh barakah v Trnovem 5 družin (32 oseb) in v delavski baraki 23 oseb; v Krakovem v petih barakah 20 družin (48 oseb), v Zvezdi v petih barakah 8 družin (39 oseb), v petih šotorih v Parnih ulicah 20 družin (62 oseb), na Tržaški cesti v štirih šotorih 17 družin (56 oseb), pod Tivolijem v štirih šotorih 7 družin (33 oseb), na Nemškem trgu v enem šotoru 6 družin (26 oseb), v Krakovem v enem šotoru 2 družini (9 oseb), v Zvezdi in na Kongresnem trgu v 20 šotorih 43 družin (212 oseb). V železniških vozovih: Na južnem kolodvoru v 101 vozu 1000 oseb, pod Zelenim hribom v 15 vozovih 150 oseb, na državnem kolodvoru v 50 vozovih 500 oseb. Torej biva sedaj še 257 družin (2834 oseb) v 166 železniških vozovih, 27 barakah in 35 šotorih. Zdravstveno stanje je povoljno, ker med naštetimi je le 11 bolnikov.«³⁷²

Nekateri so si barake za bivanje in opravljanje svoje obrti gradili z lastnimi sredstvi. Za izgradnjo barake so potrebovali dovoljenje občine, nanjo pa so se obračali tudi zaradi finančne ali materialne pomoči. Kmalu po potresu je začelo primanjkovati lesa, žebeljev in drugega stavbnega materiala, oziroma jim je močno narasla cena.³⁷³ Tako si je na primer Antonija Koutny, ki se ji je ob potresu porušila hiša v Hribarjevi ulici 6, na lastne stroške zgradila barako za silo v Lattermanovem drevoredu (Tivoli), kjer je živela in hkrati opravljala krčmarsko obrt. Na mestno občino se je obrnila 25. junija ter prosila za pomoč. Ker ni imela veliko premoženja, je bila baraka slabše zgrajena in neprostorna. Zmanjkalo ji je tudi lesa za ureditev poti do barake. Gostje so se zato njene krčme raje izogibali, saj bi morali do nje po blatu ali prahu. Ker je morala preživljati družino, je občino prosila za deske in količke, da barako popravi.³⁷⁴ 6. septembra se je na občino po pomoč obrnil Leopold Mlakar. Šele ko mu je zbolela žena, je prosil za podporo za izgradnjo barake. Sprva je z družino bival pod »milim nebom,« nato so stanovali v veži hiše. Vse njihovo imetje je uničil dež.³⁷⁵

Bolne iz močno poškodovane bolnišnice so sprva naselili v bolnišnici »za silo«. 18. aprila je bil z Dunaja poslan telegram, da je vodstvo Rdečega križa poslalo v Ljubljano šest barak in 72 postelj za bolnike (postavili so jih na vrtu deželne bolnišnice, pri današnji Ajdovščini).³⁷⁶ Ljubljano je v soboto, 20. aprila, obiskal predsednik Rdečega križa, grof Franz Falkenhayn, in obljubil, da pošlje

372 *Slovenec*, 30. 4. 1895, str. 1, Nasledki potresa.

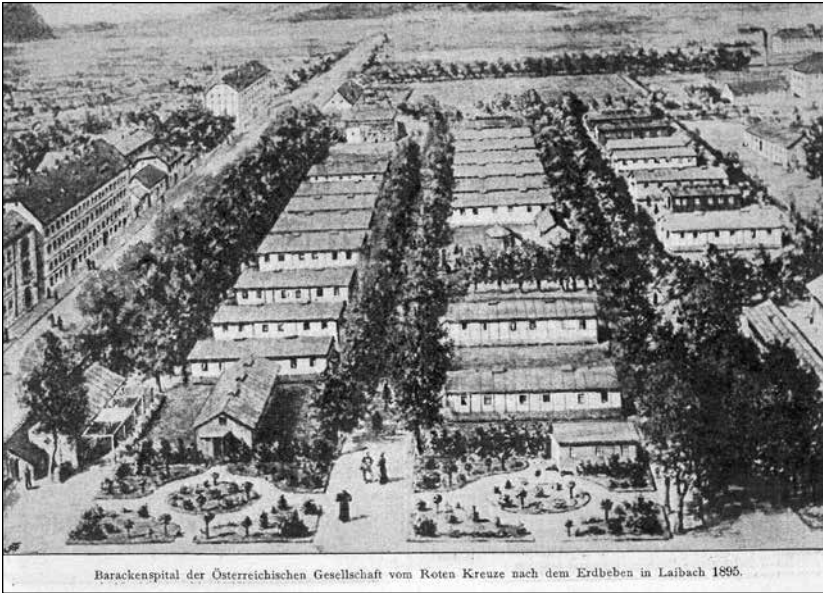
373 *Slovenski narod*, 22. 4. 1895, str. 1, Barake.

374 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2243, fasc. 2088, Zasilne nastanitve, reg. št. 888.

375 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2243, fasc. 2089, Prošnje za podpore in posojila, reg. št. 196–197.

376 *Slovenec*, 19. 4. 1895, str. 4, Telegrami.

še štiri barake ter zaboje hrane za bolnike v barakah.³⁷⁷ Maja je ponovno prišel v kranjsko glavno mesto. Obljubil je še šestnajst barak, ki so jih nato postavili pri ostalih barakah. Opremljene so bile s pečmi in skupaj so imele tudi pet kadi. Tako se je bolnišnica za silo lahko izpraznila in služila prvotnemu namenu.³⁷⁸

Barake Rdečega križa

Vir: *Das Rote Kreuz*, 2. 12. 1908, str. 265

Pomoč so ponujali tudi ljudje izven Ljubljane. Le nekaj dni po potresu so se v časopisih in pismih občinskim službam pojavile ponudbe o oddaji stanovanj izven Ljubljane. Tako je na primer gospod J. Saje, nadučitelj in hišni gospodar iz Šentjerneja na Dolenjskem, brezplačno ponujal štiri sobe ljubljanski družini.³⁷⁹ Tomo Zupan pa je Ljubljančanom brez strehe nad glavo zastonj ponujal svojo hišo na Okroglem, pri Št. Joštu na Gorenjskem.³⁸⁰ Vsi sicer niso oddajali svojih sob in hiš brezplačno, a so večinoma (stanovanja so se oglaševala tudi v inseratnem delu časopisa) obljubljeni zelo ugodne pogoje najema, občasno tudi prehrano. Le redki so ponujali stanovanje le izbranim prebivalcem, na primer Josip Maze iz Logatca je javil magistratu, da odda stanovanje »imovitnejši« družini.³⁸¹

³⁷⁷ *Slovenski narod*, 22. 4. 1895, str. 2, Rudeči križ.

³⁷⁸ *Slovenski narod*, 4. 5. 1895, str. 2, Rudeči križ.

³⁷⁹ *Slovenski narod*, 18. 4. 1895, str. 3, Stanovanje na ponudbo.

³⁸⁰ *Slovenski narod*, 22. 4. 1895, str. 4, Stanovanja in *Slovenec*, 22. 4. 1895, str. 2, Stanovanja na razpologo.

³⁸¹ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2242, fasc. 2088, Zasilne nastavitve, reg. št. 704.

Mestna občina je gostincem prepovedala, da bi zapirali svoje lokale, če le niso preveč uničeni.³⁸⁴ Ukazalo se je tudi postavitve premičnih peči in ognjišč, da so si ljudje lahko kuhali. Ognjišča so se postavila povsod, kjer so taborile večje skupine ljudi.³⁸⁵ V virih najdemo več opisov kuhanja na prostem. V svojem članku Heinrich Kanner opisuje dva. Ko je obiskal realko, je na dvorišču stavbe videl žensko, ki je kuhala na prenosni peči, medtem ko ji je druga držala dežnik. Na Kongresnem trgu pa se je zapletel v pogovor z moškim, ki je prav tako kuhal na prenosni peči.³⁸⁶

Konec aprila je deželni predsednik naročil kupiti in razdeliti štedilna ognjišča, ki so se postavila v stanovanjih za silo.³⁸⁷ Problem so bile barake, ki so si jih ljudje zgradili sami, saj večinoma niso imele dimnikov, tako da niso omogočale postavitve štedilnih ognjišč. Tako je na primer Fani Gestrin sicer dobila dovoljenje za gradnjo barake, niso pa ji odobrili postavitve štedilnega ognjišča.³⁸⁸

Dunajska ljudska kuhinja je pred prihodom v Ljubljano, po južni železnici pošiljala že pripravljeno hrano, ki se jo je razdelilo med prebivalstvo. Hrana je prihajala tudi od drugod. Komiteju na Dunaju za pomoč Ljubljani so že ob ustanovitvi darovali 10.000 konzerv kuhane prikuhe.³⁸⁹ Mesne konzerve pa je na prošnjo magistrata poslala vojska – prodajale so se po nabavni ceni pred mestno hišo.³⁹⁰

Mnogo ljudi je darovalo v naturalijah in ne le v denarju. Časopisi so vseskozi beležili, kdo je kaj poslal v Ljubljano. Predvsem na začetku so zabeležili več pošiljk hrane:

»Gospod farmer Atkinson, ameriški turist v Eppanu, poslal je ljubljanskemu županstvu telegrafično deset goldinarjev za kruh in mleko ubožnim ljudem. Gospod Karl Luckmann, ravnatelj kranjske industrijske družbe, je dal na razpolaganje brezplačno 1000 kg pšenične moke za kruh iz ljubljanskega parnega mlina. Gospod Janez Matheusche v Trstu, po rodnom ljubljancan, je poslal v zaboju 50 volnatih odev. Gospod Janez pl. Albori, veliki trgovec v Trstu, pa 200 goldinarjev gotovine za podporo takim, ki trpe pomanjkanje, in gospod Gruber v Opatiji sedem vreč kruha.«³⁹¹

384 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2242, fasc. 2088, Prvi ukrepi in sklepi, reg. št. 27.

385 *Slovenski narod*, 19. 4. 1895, str. 2, Ognjišča.

386 Studen, Strašen potres, str. 47, 48.

387 Robida, *Grozni dnevi*, str. 25.

388 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2242, fasc. 2088, Zasilne nastanitve, reg. št. 751.

389 *Slovenski narod*, 20. 4. 1895, str. 4, Brzjavke.

390 *Slovenski narod*, 28. 4. 1895, str. 2, Vojaške mesne konzerve.

391 *Slovenski narod*, 19. 4. 1895, str. 2, Darila. Več o dobrotah v nadaljevanju.

TRI LJUDSKE KUHINJE IN ORGANIZIRANA PREHRANA

Najbolj je prebivalstvu pomagal prihod treh ljudskih kuhinj, ki so sprva brezplačno delile pripravljene obroke. Peter Radics ocenjuje, da je ravno pomoč ljudskih kuhinj pomagala preprečiti epidemije.³⁹²

Med prvimi se je odzvala ljubljanska študentska in ljudska kuhinja. Ljudska kuhinja v Ljubljani je začela delovati leta 1877. Vzdrževala se je z različnimi dobrodelnimi prispevki, že od začetka jo je financirala kranjska hranilnica, podprla pa jo je tudi občina.³⁹³ Zgradbe ljudske kuhinje potres ni močneje poškodoval, zato so lahko hitro organizirali pomoč prebivalstvu. Pet dni po potresu so na starem strelišču (na Streliški ulici) že razdelili prve obroke med prebivalstvo. Največ stroškov kuhinje je pokrila Kranjska hranilnica, prejeli pa so tudi več darov.³⁹⁴ Dan kasneje pa sta z Dunaja skupaj s kuhinjskimi vozovi prišli še Dunajska reševalna družba (Fereiwilige Rettungs-Gesellschaft) in Dunajska ljudska kuhinja (Volksküchenverein).

Prva je na prošnjo deželnega predsedstva v Ljubljano poslala potrebno osebje s tremi kuhinjskimi vozovi ter svojega vrhovnega zdravnika.³⁹⁵ Deželna vlada je pokrila stroške hrane, južna železnica prevažanje vozov in materiala, dodatno pa so družbi darovali tudi nekateri Dunajčani.³⁹⁶ Tretja, Dunajska ljudska kuhinja, ki je, kot že omenjeno, že pred prihodom pošiljala v Ljubljano pripravljeno hrano, je nato postavila tudi kuhinjo za silo.³⁹⁷ Pomoč pri razdeljevanju hrane je prevzela baronica Olga Hein, ki je že 19. aprila objavila poziv vsem »dobrodelnim damam«, da njej in društvu dam krščanske ljubezni pomagajo pri pripravi in razdeljevanju hrane.³⁹⁸ Za svoje prizadevanje sta bila zakonca Hein imenovana za častna člana Društva dunajske ljudske kuhinje, istočasno pa se je društvo odpovedalo plačilu hrane, ki so jo pred postavitvijo kuhinje dovažali v Ljubljano.³⁹⁹ Zakonca pa je odlikoval tudi cesar, baronica Hein je za svoje humanitarno delo dobila zaslužni križec s krono, baron Hein pa za svojo angažiranost po potresu red železne krone drugega reda.⁴⁰⁰

Hrana ljudskih kuhinj je bila namenjena predvsem tistim, ki so ostali brez stanovanja in so živeli v barakah ali šotorih.⁴⁰¹ Kje in kdaj se bo delila hrana, se je oznanjalo na letakih in v časopisju.⁴⁰² Pred kuhinjami so se zbirale velike množice ljudi, česar niso pozabili omeniti ne v časopisih ne očitvidci, ki so opisovali razmere

392 Radics, *Die Laibacher*, str. 16, 17.

393 Prav tam, str. 9, 10 in Drnovšek, *Oris odnosa*, str. 231.

394 Radics, *Die Laibacher*, str. 17.

395 Robida, *Grozni dnevi*, str. 22.

396 Prav tam, str. 24.

397 Prav tam, str. 22.

398 *Slovenski narod*, 19. 4. 1895, str. 3, Oklic.

399 *Slovenski narod*, 6. 5. 1895, str. 2, »Weiner Volksküchenverein«.

400 *Slovenski narod*, 18. 5. 1895, str. 4, Odlikovanje in *Slovenski narod*, 21. 5. 1895, str. 3, Čestitanje.

401 Radics, *Die Laibacher*, str. 19.

402 Robida, *Grozni dnevi*, str. 23.

v Ljubljani. *Slovenski narod* je zapisal, da »povsod, koder se je delila hrana, so se ljudje kar trli in tu se je šele videlo, koliko je pri nas siromaštva«. Dodali so še, da je hrana izvrstna.⁴⁰³ Ivan Robida pa je opisal celoten potek od priprave do deljenja obrokov. Množica se je zbirala pred kuhinjami že pred predvidenim časom delitve, »iz vseh delov mesta vreli so skupaj otroci in starčki, bolni in zdravi, moški in ženske, lačnih obrazov, marsikateremu se je poznalo, da že več dnij ni imel gorkega jedila v želodcu«. Red je vzdrževala policija, prostovoljni gasilci in žandarmerija, a ko se je začela delitev, so se ljudje vseeno drenjali in suvali.⁴⁰⁴ Prihajalo je tudi do zlorab. Pojavljale so se pritožbe, da v kuhinjah hrano jemljejo tudi tisti, ki je zaradi svojega finančnega zaledja sploh ne bi potrebovali, posledično pa jo je zmanjkalo za druge.⁴⁰⁵ Podobno se je na magistratu pritožil Franc Dergan. V svoji prošnji za podporo je občino obvestil tudi, da redarji pri delitvi hrane naprej spuščajo poznane ljudi, njegova otroka pa zaradi tega nista dobila obroka.⁴⁰⁶

Prve dni so vse kuhinje delile hrano brezplačno. Vsaka kuhinja je dnevno razdelila več kot 1400 obrokov.⁴⁰⁷ Od začetka deljenja in do konca junija je samo Ljubljanska ljudska kuhinja razdelila 50.563 obrokov.⁴⁰⁸

Konec meseca se je potreba po brezplačnih obrokih zaradi umirjanja razmer zmanjšala. Hkrati so ugotovili, da pripravljeno hrano potrebujejo tudi premožnejši, zato so obroke ponekod tudi zaračunavali. S 24. aprilom je Dunajska reševalna družba en kuhinjski voz zaprla, enega je prestavila na Vodmat (za bolnike), v tretjem pa so hrano začeli prodajati.⁴⁰⁹ Kuhinja za silo v Trnovem je obroke v za to prirejenih posodah pošiljala na pet krajev po mestu.⁴¹⁰

V ljudskih kuhinjah pa ni jedlo le lačno prebivalstvo. »Dobri gostje« so bili tudi vojaki iz domobranske garnizije. Ker je bil obrok dober in poceni, so tja hodili na večerjo. To naj bi jim nato prepovedalo vodstvo, saj naj bi bila zaradi tega na izgubi vojaška kantina, je ogorčeno poročal *Slovenski narod*.⁴¹¹

403 *Slovenski narod*, 20. 4. 1895, str. 1, Razdelitev hrane.

404 Robida, *Grozni dnevi*, str. 23.

405 *Slovenski narod*, 22. 4. 1895, str. 2, Zloraba.

406 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1325, fasc. 1098, reg. št. spisa 161.

407 Prim. *Slovenski narod* in *Slovenec*, 20.–29. 4. 1895.

408 Radics, *Die Laibacher*, str. 20.

409 *Slovenski narod*, 24. 4. 1895, str. 3, Razdelitev hrane.

410 Robida, *Grozni dnevi*, str. 24.

411 *Slovenski narod*, 22. 5. 1895, str. 4, Neverjetno!

Kuhinja za silo

Vir: Album: Ljubljana po velikonočnem potresu leta 1895

V manjšem obsegu se je hrana delila še več kot mesec dni. Kuhinja za silo je zaprla svoja vrata 27. julija, voza, ki sta ostala od dunajske reševalne službe, sta se vrnila na Dunaj. Kuhinjo za silo v Trnovem so zaprli in jo zaščitli z leseno kolibo (če bi se jo potrebovalo v prihodnosti).⁴¹²

PRESKRBA Z VODO

Na vodovodnem omrežju je potres pustil le manjše poškodbe.⁴¹³ A ker je obsegal le center mesta, so večjo težavo predstavljali vodnjaki. Ti so utrpeli večje posledice, nekaj se jih je porušilo, eni so se zamašili in zaradi poškodb je prihajalo tudi do onesnaženja vode. Največje probleme s pitno vodo so imeli prebivalci šotorov in drugih zasilnih nastanitvev. Občinska uprava si je med prvimi ukrepi zadala postavitev vodnjakov ob nekaterih barakah.⁴¹⁴ Maja so zaprli star vodnjak na Kongresnem trgu in novega priklopili na mestni vodovod. Obljubili so tudi, da se bodo vodnjaki postavili povsod, kjer je mogoč priklop na javni vodovod, drugod pa se bo dovažala voda v posebnih sodih.⁴¹⁵ Vseeno pa je novembra na občino več prebivalcev barak v Lettermanovem drevoredu naslovilo prošnjo za postavitev vodnjaka, saj je bil najbližji več kot četrtr ure stran. Zadevo je občina označila kot rešeno.⁴¹⁶ Tudi v Cukrarni,

⁴¹² *Slovenski narod*, 30. 7. 1895, str. 2, Kuhinja za silo.

⁴¹³ Šega, *Zdravstvene in higienske*, str. 82.

⁴¹⁴ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2242, fasc. 2088, Zasilne nastanitve, reg. št., 848.

⁴¹⁵ *Slovenski narod*, 2. 5. 1895, str. 2, Javni vodnjaki.

⁴¹⁶ SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2242, fasc. 2088, Zasilne nastanitve, reg. št. 928.

kjer je bilo nastanjenih 213 oseb, je bilo novembra v uradnem poročilu zaradi sanitetnih razlogov občini priporočena postavitve vodnjaka vsaj v pritličju. Vodnjak pri barakah pri Cukrarni pa je bil potreben obnove.⁴¹⁷

Problem s pitno vodo je bilo potrebno rešiti tudi v bolnišnici za silo. Za podaljšanje vodovoda do bolnišnice je del stroškov prevzel deželni odbor.⁴¹⁸

HUMANITARNOST IN MEDSEBOJNA POMOČ

Medsebojna pomoč ali kar »poživljiv komunizem, pri katerem molčijo vse civilizacijske strasti, kot so zavist, nevoščljivost in razredni predsodki,« kot je sobivanje prebivalstva po potresu imenoval novinar Kanner,⁴¹⁹ ni bilo edino človekoljubno dejanje po potresu. S pomočjo časopisja, politikov in dobrodelnih društev se je glas o katastrofi v Ljubljani razširil po celotni monarhiji. Ljudje so se hitro odzvali in začeli pošiljati darove.

Najprej so se odzvali nekateri posamezniki, občine in podjetja, ki so samoiniciativno pošiljali materialno ali denarno pomoč. Zagrebški župan Adolf Mošinsky je že 20. aprila poslal 600 goldinarjev, 3000 goldinarjev je darovala Trboveljska premogokopna družba,⁴²⁰ pek iz Opatije, Josip Gruber, pa je večkrat poslal vreče kruha.⁴²¹ Nato so nastala še razna združenja za zbiranje sredstev, organizirale so se dobrodelne prireditve in plesi. Darove se je pošiljalo na občinsko ali deželno oblast, župnijskim uradom, časopisom ali pa raznim lokalnim dobrodelnim društvom. Med prvimi so se odzvali na Dunaju. Za cesarjem Francem Jožefom, ki je sprva daroval 8000 gld. ljubljanskemu prebivalstvu, 2000 gld. pa okoličanom, nato pa še dodatnih 5000 gld.,⁴²² je darove poslalo še več članov cesarske družine. Organizirali so se tudi na Dunaju živeči Kranjci. S pomožno akcijo je začel Fran Škulje, ki je mnogo pripomogel k ustanovitvi Dunajskega pomožnega komiteja za Ljubljano, ki mu je načeloval grof Karl Hohenwart.⁴²³ Akcijo zbiranja darov je začel na primer tudi lastnik kavarne v Praterju, princesa Aleksandra Windischgratz je organizirala dobrodelni bazar za ponesrečence, dunajski mestni svet pa je kar po hišah pošiljal nabiralne pole.⁴²⁴ V Pragi je Anton Trstenjak izdal knjižico *Zemětřesení v Lublani*, ki se je prodajala za 10

417 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 2242, fasc. 2088, Prvi ukrepi in sklepi, reg. št. 156.

418 *Slovenski narod*, 27. 4. 1895, str. 4 Iz občinskega sveta ljubljanskega.

419 Studen, Strašen potres, str. 50, 51.

420 *Slovenski narod*, 20. 4. 1895, str. 1, Pomoč prihaja.

421 Gl. npr. *Slovenski narod*, 19. in 27. 4. 1895.

422 *Slovenec*, 19. 4. 1895, str. 1 in *Slovenec*, 20. 4. 1895, str. 2.

423 *Slovenski narod*, 26. 4. 1895, str. 2, Dunaj za Ljubljano.

424 *Slovenski narod*, 19. 4. in 4. 5. 1895.

krajcarjev, čisti dobiček pa je šel za poškodovance v potresu.⁴²⁵ V Ljubljani se je oblikoval meščanski pomožni odbor za Ljubljano in okolico. Ob ustanovitvi so se zavezali, da bodo »naslanjajoč se na požrtvovalno delo c. kr. vlade, deželnega in mestnega zastopa, sodelovali pri dobivanju podpor.«⁴²⁶ Darove je zbirala tudi cerkev. Večino podpor so poslali Ljubljanski nadškofiji. V lavantinski škofiji so do druge polovice maja zbrali 3440 gld, ki so jih nato poslali v Ljubljano.⁴²⁷ Mnogo je k promociji Ljubljane in posledičnemu darovanju pripomogel tudi cesarjev obisk mesta, 7. maja.⁴²⁸

Tako *Slovenec* kot *Slovenski narod* sta sproti objavljala, kdo je poslal kaj ter tudi kdo organizira ali poziva k dobrodelnim akcijam. Objavljali so tudi različne pozive k darovanju. Večinoma so direktno pozivali k darovanju, se zahvaljevali za darove, sočutje do prebivalstva pa so zbuvali tudi bolj posredno. Večkrat so opisovali primere nesebične pomoči ter z njimi vplivali na bralce. Ena takšnih zgodb je bila naslovljena »Zlato dunajsko srce«. Član dunajskega pomožnega komiteja je namreč časopisu poročal o gospe, ki je s sinom z radostnim obrazom prinesla denar komiteju. Zanj ni želela ne potrdila niti ni hotela, da se objavi njena identiteta. V evidenco so, po ideji prisotnega člana, zapisali le, da je daroval »majhen Dunajčan«. Sestavek se zaključí z mislijo: »Zlato dunajsko srce ni bajka iz davnih časov, ampak živi in je dovetno za gorje in žalost drugih.«⁴²⁹

Napisanih je bilo tudi več pesmi. Josip Stritar je v *Slovenskem narodu* objavil dve, v bolj znani »Slovenska Lizbona« je tako pozval k pomoči:

»Glas gré po zemlji: Bratje, pomagajte!

Vsi enega očeta smo sinovi;

Odprite srca in roké in dajte!

Sad dober blagi obdaré darovi;

Hitite lajšat vsi nesrečo grozno,

Na pomoč, bratje, da ne bo prepozno!«⁴³⁰

Odziv na prošnje za pomoč ponesrečenim je bil nad pričakovanji. Časopisi so hvalili sočutje vseh prebivalcev monarhije kot tujine, razlog za tak odziv pa so videli tudi v tem, da gre za deželno stolno mesto, čigar gospodarsko in kulturno življenje vpliva na celotno državo. Radodarnost so pripisali tudi avstrijskemu patriotizmu.⁴³¹

425 Stanek, Potres, str. 33.

426 *Slovenski narod*, 27. 4. 1895, str. 2, Oklic meščanskega pomožnega odbora.

427 *Slovenski narod*, 22. 5. 1895, str. 3, Za Ljubljano.

428 Podrobno so cesarjev obisk spremljali časopisi, izšla pa je tudi knjižica: *Velikonedeljski potres v Ljubljani dne 14. aprila 1895. I. in cesarjev obisk*.

429 *Slovenski narod*, 27. 4. 1895, str. 3, Zlato dunajsko srce.

430 Stritar, Slovenska Lizbona.

431 *Slovenski narod*, 4. 5. 1895, str. 1, Pomožna akcija.

Cesarjev obisk v Ljubljani

Vir: Album: Ljubljana po velikonočnem potresu leta 1895

Dunajski pomožni komite je do 5. junija zbral 151.267 gld. in 39 krajcarjev podpor.⁴³² V razpravi v državnem zboru 26. junija je bilo predstavljeno, da se je do tega dne zbralo že 600.000 gld. zasebnih darov iz vseh kronovin. Država je prejela iz Nižje Avstrije 84.000 gld., Zgornje Avstrije 14.000 gld., Salzburške dežele 10.000 gld., Štajerske 17.000 gld., Koroške 6000 gld., Kranjske 7000 gld., Primorske 16.000 gld., iz Tirolskega in Predarlskega 13.000 gld., Češke 15.000 gld., Moravske 22.000 gld., Šlezije 16.000 gld., Galicije 3000 gld., Bukovine 1000 gld., Dalmacije 2000 gld. in iz dežel ogrske krone ter tujine 28.000 gld. (skupno 250.000 gld.), ostalo je bilo poslano kranjski deželni vladi.⁴³³

Finančni odsek je na seji mestnega sveta, 26. novembra, poročal o prejetih darovih za ponesrečence, ki so jih prejeli do konca septembra. Skupaj je prispelo 162.750 goldinarjev in 57 krajcarjev, od tega iz:

- Češke 30.386 gld. in 52 kr.,
- Moravske in Šlezije 2299 gld. in 90 kr.,
- Hrvaške in Reke 21.092 gld. in 96 kr.,
- Dunaja 5869 gld. in 23 kr. ter 20.000 gld. mesta Dunaj,
- Kranjske 22.447 gld. in 16 kr.,
- Primorske 15.124 gld. in 692 kr.,
- Koroške 2541 gld. in 20 kr.,

⁴³² *Slovenec*, 7. 6. 1895, str. 1.

⁴³³ *Slovenec*, 26. 6. 1895, str. 1, Državni zbor.

- Štajerske 4803 gld. in 42 kr.,
- raznih krajev Cislajtanije 11.358 gld. in 74 kr.,
- Ogrske 2124 gld. in 17 kr.,
- Nemčije 2030 gld. in 59 kr.,
- in drugod iz tujine 2671 gld. in 99 kr.⁴³⁴

V primerjavi prejemkov državne in mestne uprave je razvidno, da se razmerja med deleži glede na dežele razlikujejo. Najverjetnejši razlog je, da so uprave, uradi, časopisi in posamezniki različno aktivno agitirali za pomoč po različnih deželah.

DELJENJE PODPOR

Preskrba s hrano in vodo je bila ena večjih težav prebivalstva. A zaradi zaprtja obratov, tovarn in delavnic je za več dni zastalo delo ter s tem tudi zaslužek. Vrata je za nekaj časa zaprla papirnica Vevče, odpuščenih je bilo 200 delavcev.⁴³⁵ Do 23. aprila je bila zaprta tudi Tobačna tovarna, zaposleni pa so ta čas dobivali podporo, polovično dnevno plačo (delavci 70 kr. in delavke 40 kr.).⁴³⁶ Del zaslužka so obrtniki izgubili tudi, ker so premožnejši zapustili mesto in so tako ostali brez potencialnih strank. Zadruga in obrtna društva so pozivala oblasti k ukrepanju ter pomoči obrtnikom.⁴³⁷ Odbor konservativnega obrtnega društva je oprostil svoje člane letne članarine, v *Slovencu* pa so v inseratnem delu uvedli rubriko »Mala oznanila konservativnih narodnih obrtnikov« in bralce pozvali, naj se v prvi vrsti obračajo na njih.⁴³⁸ Časopisi so pozvali vse, ki imajo možnost, da pri obrtnikih poravnajo svoje dolgove, saj so ti večinoma ostali brez vsega.⁴³⁹

V prvih dneh so revnejši sloji živeli predvsem od podpor. Med prebivalstvo je bilo prvo razdeljeno darilo cesarja Franca Jožefa, najmanjši znesek pri delitvi je bil 10 gld.⁴⁴⁰ V istem obdobju so se začele deliti tudi podpore, ki jih je odobril občinski svet.⁴⁴¹ Prva državna podpora, ki se je razdelila med ljudi, je znašala 25.000 gld.⁴⁴²

434 SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 100, a. e. 45, Zapisniki mestnega sveta l. 1895, 323–324.

435 *Slovenski narod*, 27. 4. 1895, str. 3, Iz Polja.

436 *Slovenec*, 19., 20. in 23. 4. 1895.

437 Prim. *Slovenski narod*, 2. 5. 1895, str. 2, Za obrtnike in *Slovenec*, 3. 5. 1895, str. 1, Nasledki potresa.

438 *Slovenec*, 3. 5. 1895, str. 1, Tobačna tovarna in *Slovenec*, 4. 5. 1895, str. 5, Tobačna tovarna.

439 *Slovenski narod*, 23. 4. 1895, str. 2, Obrtniki.

440 *Slovenec*, 20. 4. 1895, str. 2.

441 *Slovenec*, 20. 4. 1895, str. 3, Razdelitev podpor.

442 Robida, *Grozni dnevi*, str. 25.

Občina je denarno podporo delila le nekaj dni. Že 22. aprila je bil izdan sledeči razglas: »Kedor potrebuje jedi, dobi jih v kuhinjah razpostavljenih po mestu. Kedor nima stanovanja, naj se oglasi na magistratu. Denar se ne bo delil. Nakazilni listi se ne dajo več.« V *Slovencu* so razglas pozdravili, saj je bila možnost zlorab tako manjša.⁴⁴³ Ivan Robida pa je ocenil, da je to normalno, saj se je zemlja že umirila in je možno začeti popravljati, »dela pa gotovo ne bode zmanjkalo.«⁴⁴⁴

Do zlorab pri deljenju podpor je seveda prihajalo. Franc Štrukelj je opozoril, da se razdeljuje podpora tudi tistim, ki je ne rabijo (in jo zapijejo), a očitek je župan Peter Grasselli zavrnil. Magistrat naj bi podeljeval podpore le tistim, ki so v stanovanju in imajo bolnike (za zdravila, obleko in obutev), drugi pa dobijo nakazilo za stanovanje ali za bivanje v šotorih, »hrano pa itak lahko dobe povsod«. Kako drugi uradi razdeljujejo podporo, pa ne more biti krivda mestnega magistrata.⁴⁴⁵ Vseeno se je nekaj dni kasneje na seji ponovno odprlo vprašanje razdeljevanja podpor. Tokrat je Ivan Murnik izpostavil, da se podpor ne deli pravično. In to tako s strani občine kot vlade. Zato je predlagal, da se oblikujejo odbori po vseh mestnih župnijah. Sestavljeni naj bi bili iz župnika-kaplana, okrajnega predstojnika in petih župljanov, ki bi jih določil mestni magistrat. Odbor bi sestavil kataster podpor, pregled rodbin in posameznikov, tega pa nato predal osrednjemu odboru. Tega bi sestavljali župan, štirje člani občinskega sveta in dva člana mestnega magistrata, en odposlanec odseka za uboge, odposlanca Kranjske hranilnice ter načelniki župnijskih odborov. K odboru bi se povabilo tudi deželno vlado. Osrednji odbor bi dovoljeval podpore, ki bi jih nato razdeljeval mestni magistrat.⁴⁴⁶

Razdeljevanje poslanih darov v obliki podpor ter druge pomoči pa se vseeno ni vršilo tako gladko. Ne seji 22. avgusta je občinski svetnik Vinko Gregorič postavil vprašanje, kaj se dogaja z nabranimi darovi, z izjemo tistih 15.000 gld., namenjenim obrtnikom in trgovcem. Župan je potrdil, da se nič drugega še ni izplačalo.⁴⁴⁷ Tudi na novembrski seji, ko je bil predstavljen skupni znesek darov, je bilo povedano, da se je do sedaj porabilo 92.616 gld. in 31 kr. ter da je ostalo še 71.240 gld. in 68 kr.⁴⁴⁸ Na isti seji se je dogovorilo, da se ostanek darov naloži v mestno hranilnico, kjer se bodo nabirale obresti. Zneske od prodaje barak pa naj se vrača v mestno blagajno, dokler se ne pokrije 10.000 gld., namenjenih gradnji, ostanek naj se dodaja v potresni »zaklad«.⁴⁴⁹

443 *Slovenec*, 23. 4. 1895, str. 1, Razdeljevanje podpor.

444 Robida, *Grozni dnevi*, str. 25.

445 SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 100, a. e. 45, Zapisniki mestnega sveta l. 1895, 82.

446 Prav tam, str. 88, 89.

447 Prav tam, str. 207.

448 SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 100, a. e. 45, Zapisniki mestnega sveta l. 1895, 323–324.

449 Prav tam, str. 324.

Problem se je pojavil tudi pri izdajanju potrdil za poslane darove. Še 31. oktobra ni bilo poslano nobeno potrdilo, saj jih župan ni podpisal. Občinske svetnike je skrbelo, da zaradi tega nekateri ne bodo želeli ponovno darovati.⁴⁵⁰

DOLGOROČNA POMOČ

Na pomoč so ponesrečenim v potresu prišle vse tri oblasti, občinska, deželna in državna. Sprva se je največ energije vložilo v direktno pomoč ponesrečenim v potresu – od zasilnih nastanitev, hrane, vode do denarne pomoči. Kmalu po potresu pa so se začele voditi bolj dolgoročne politike. Za vzor je bila večkrat postavljena modernizacija Zagreba⁴⁵¹ po potresu leta 1880. Že na prvi popotresni seji mestnega sveta se je predlagalo, da se prosi državne oblasti za brezobrestno posojilo, da bi se kot Zagreb lahko modernizirala tudi Ljubljana.⁴⁵²

Francevo nabrežje (današnje Cankarjevo) in zadaj Ljubljanski grad

Vir: Album: Ljubljana po velikonočnem potresu leta 1895

Državna pomoč se je osredotočila predvsem na prenovu mesta, izgradnjo novih in prezidavo starih zgradb. Oblasti so ocenile, da za druge potrebe (preskrbo

⁴⁵⁰ Prav tam, str. 282.

⁴⁵¹ Več o zagrebškem potresu: Ladović in Premerl, Potres u Zagrebu 1880.

⁴⁵² SI_ZAL_LJU/0488, t. e. 100, a. e. 45, Zapisniki mestnega sveta l. 1895, str. 68, 69.

hrane) zadostujejo darovi, mestna ter deželna pomoč, tako da drugih sredstev (poleg že izdanih 25.000 goldinarjev) temu ne bodo namenjale. Ves denar se je namenil popravilu škode, ki jo je povzročil potres.⁴⁵³ Predlog o brezobrestnem posojilu ter izredni podpori je v državnem zboru predlagal Josef Schwegel. Z več modifikacijami je bil zakonski predlog sprejet konec junija. Odobrila so se sredstva za brezobrestno (in 3%-obrestno) posojilo ter izredne podpore za popravilo zasebnih, mestnih, deželnih in cerkvenih poslopij.⁴⁵⁴

Prav državno posojilo in izredne podpore so omogočile razvoj mesta. Po potresu se je v Ljubljani veliko gradilo. Leta 1895 se je zgradilo le pet stavb, je bilo pa toliko več prezidav (236) in prizidav (35). Naslednje leto je bilo zgrajenih 10 stavb, narejenih pa 37 prezidav in 21 prizidav. Medtem ko je v naslednjih letih število prezidav in prizidav nihalo okoli podobnih števil, je število novih stavb v letih 1897, 1898 in 1899 močno naraslo (52, 48, 62). V letih med 1900 in 1909 se je število novih stavb gibalo med 12–42. Skupaj je bilo od potresa do aprila 1910 v Ljubljani zgrajeno 436 novih stavb.⁴⁵⁵ Gradbena dejavnost je naraščala sorazmerno z rastjo števila prebivalstva. Tako je Ljubljano še naprej pestilo pomankanje stanovanj. Eden izmed glavnih problemov je bil tudi ta, da so se na veliko gradila draga stanovanja, majhna in poceni pa premalo.⁴⁵⁶ Podoben problem v politiki občinske uprave se razbere tudi iz razprave občinskega sveta 18. julija 1895. Predlagalo se je, da bi višje posojilo dali le tistim, ki so svoja stanovanja temeljito in moderno preuredili, ostalim pa nižja. Po burni debati o tem, da si nekateri tega ne morejo privoščiti, je sledil sklep, da to velja le za tiste, ki bi to lahko storili, pa tega niso hoteli.⁴⁵⁷

Mnogo se je vložilo tudi v modernizacijo mesta. Med pogoji za brezobrestno (ali 3-%) posojilo je bila kvalitetna gradnja, torej po stavbinskem redu.⁴⁵⁸ Ljubljani so spremenile zunanjo podobo predvsem razširjene ulice, novonastali trgi ter nasadi. Velik korak naprej za modernizacijo so bili tudi novi higienski standardi. V obdobju med 1895 in 1910 so kar 2 % sredstev za obnovo mesta namenili ureditvi stranišč in greznic.⁴⁵⁹ Gradila se je kanalizacija in razširilo vodovodno omrežje.

453 *Slovenec*, 20. 6. 1895, str. 1, Podpora po potresu poškodovanim krajem.

454 *Slovenski narod*, 21. 6. 1895, str. 1, Državna podpora Ljubljani in drugim po potresu oškodovanim krajem.

455 Govekar in Zarnik, ur., *Ljubljana po potresu*, str. 142, 143.

456 Studen, *Stanovanjske razmere*, str. 181, 182.

457 ZAL_SI/0489, t. e. 100, a. e. 45, Zapisniki mestnega sveta l. 1895, str. 171, 172.

458 *Slovenski narod*, 22. 6. 1895, str. 4, Brzjavke.

459 Šega, *Zdravstvene in higienske*, str. 89.

ZAKLJUČEK

»Toda sicer in na splošno Ljubljančanom ne moremo odreči priznanja, saj niso izgubili poguma in vztrajno delajo pri organiziranju pomoči. Zato lahko tudi upajo, da bo ljubljanski potres – podobno kot zagrebški leta 1880 – konec koncev imel vsaj dober učinek, torej, da bo iz starega, grdega mesta nastalo novo in lepše mesto, resnično “bela Ljubljana”.«⁴⁶⁰

Tako zaključuje svoje poročilo o obisku Ljubljane po potresu Heinrich Kanner. Potres je res omogočil Ljubljanici nadaljnji razvoj, k čemur je mnogo pripomogel hiter odziv oblasti. Potrebno je poudariti, da je bila tista prva, v začetku najbolj potrebna pomoč, medsebojna – med samimi prebivalci. Hitro so se odzvali tudi razni dobrotniki in dobrodelne organizacije širom monarhije. Preskrba s hrano in vodo ter higienski ukrepi so pripomogli, da se med prebivalstvom niso razširile epidemije. Kljub napakam so humanitarna, deželna in občinska pomoč poskrbele, da so prebivalci Ljubljane preživeli katastrofo ter dočakali tudi dolgoročneje ukrepe.

⁴⁶⁰ Studen, Strašen potres, str. 51.

Petra Svolfjšak

ALI JE LAKOTA UKROJILA USODO AVSTRO-OGRSKE V 1. SVETOVNI VOJNI?

» **O**d treh osnovnih človekovih potreb hrana, bivališče in obleka – je hrana ne le najbolj življenjsko potrebna, temveč tudi najbolj univerzalna in konstantna. /.../ Iz tega elementarnega dejstva tudi izhaja, da je bila hrana v vseh obdobjih municija vojne, kakor tudi ugodje miru. /.../ Hrana je proizvod kmetijstva in kmetijstvo uteleša in simbolizira mir. /.../ rna smrt je bila določena kot prelomnica v angleški gospodarski zgodovini; velika vojna je prelomnica v svetovni gospodarski zgodovini.«⁴⁶¹

Tako je zapisal britanski kmetijski statistik Sir R. Henry Rew.⁴⁶² Spomini, pričevanja, dnevniški zapiski, časopisna poročila, ki segajo v čas 1. svetovne vojne, ne nujno samo na Slovenskem ali v njeni šiři domovini Avstro-Ogrski, seveda redkeje iz sfere civilnega sveta, se zelo pogosto osredinjajo na hrano, ali bolje reeno, na pomanjkanje

461 Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0052 Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti in projekta J6-7069 Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in razpadom Habsburške monarhije, ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

462 Rew, *Food supplies in peace and war*, str. 1.

hrane in grozečo lakoto med 1. svetovno vojno. Hrana je postala dominantna tema pogovorov in je obvladovala kolektivno psiho prebivalstva, čemur pritrjuje tudi Dnevnik Frana Milčinskega.⁴⁶³ V njem se pripoved o hrani in dinamiki, ki so jo po mestih ustvarjali nabavljanje, kupovanje, trgovanje in aproviziranje, zaradi česar so se pletli novi odnosi med mestom in podeželjem, prepleta z drugimi temami, ki so z vidika splošnega, političnega in glede na čas odločujočega pomena (potek vojne, politična dogajanja), pa vendar so v odnosu do strategij preživetja in preživljanja vojne te teme podrejene. Morda bi lahko v dnevniku Milčinskega zaznali kanček humorja ali predvsem ironije ali »zgolj« spretno in domiselno pisanje, ko opisuje prehranska »popotovanja« na ljubljansko podeželje, na primer 7. oktobra 1916:

»Angela prišla iz Lukovice in privlekla s sabo 59 jajc, 2 kg mesa, 6 kg masla, ¼ kg surovega masla. Nekaj tega blaga je dobila v Trnavi in sta z B. čakala, da je kura znesla jajce: ‚Malo počakajte, že vstaja ... Že stoji!‘. Hvaležen prizor za risarja: Zbrano ljudstvo pred kurjim gnezdom z jajčnimi kartami.«⁴⁶⁴

Še leta 1917 je zapisal, da »na deželi, sredi bujnega zelenja, res še ni vtiska vojne«, in ko se je vračal iz Domžal v Ljubljano, ga »je obhajal čut, kakor da se peljeva noter v skrbi«.⁴⁶⁵ Po drugi strani pa je potrebno dodati, da so novonastala razmerja med mestom in podeželjem vzbujala nelagodje, jezo, razburjene komentarje in pritožbe, ki so včasih obstali že na cenzurnem uradu in niso prišli do naslovnika. Vrhničan Anton Hren se je 23. marca 1917 pritožil na Ministrstvo za deželno oskrbo: »Kmetje imajo veliko hrane v zemljo zakopane ali skrite v senu, obubožani pa morajo umirati od lakote!«⁴⁶⁶ Ob tem je seveda potrebno dodati, da družina Milčinskega zaradi družbenega položaja in ugleda ni tako težko preživljala obdobja pomanjkanja in lakote ter so se nekatere, predvsem praznične navade ohranjale ali delno prilagodile novonastalim razmeram, a so te tudi nanje imele viden učinek.

»Kako smo hujšali,« je zapisal že 21. novembra 1916, »meni je žena vse spodnje hlače ušila, kajti uhajale so mi in so že ljudje opazili, da si jih po poti vedno lovim z roko. Štritof shujšal za 7 kg, Pajk od 102 na 87, Regally od 85 kg na 70. Če je vsak Ljubljčan shujšal povprečno za 3 kg, vrže kalo pri 40.000 [prebivalcih] 120.000 kg ali 12 vagonov.«⁴⁶⁷

Po nekaterih tezah je hrana v monarhiji v vojni zapolnila vrzel, ki je nastala po prekinitvi utečenega toka političnega življenja in strankarske politike ter cenzuriranih časopisov, nedelovanja parlamenta in omejenega delovanja mestnih oblasti. Hrana je postala del tudi tako pomembnih novic, kot je bil umor ministrskega predsednika

463 Milčinski, *Dnevnik*.

464 Prav tam, str. 204.

465 Prav tam, str. 272.

466 ÖSA, KA. AOK, GZNB, Evidenzbüro 1917, Kart. 3751, Res. 4614. Unterhalt.

467 Milčinski, *Dnevnik*, str. 213.

Karla Stürgkha, ki se je zgodil med grofovimi kosilom v hotelski restavraciji Meissel und Schadn. Kot ugotavlja M. Healy, je bil del novic o atentatu usmerjen na dejanje samo, del pa predvsem na Stürgkhovo kosilo, ki je bilo za tedanje krizne čase (pre)obilno, tudi zaradi česar njegova smrt ni vzbudila večjega javnega (ob)žalovanja.⁴⁶⁸

Distribucija hrane je postala nova politična arena, v retoriki žrtvovanja vojskujočih se držav v totalni vojni je zasedala pomembno mesto, ponekod ji pripisujejo odločilno ali vsaj pomembno vlogo pri procesih, ki so pripeljali do na primer padca carskega režima v Rusiji, vsekakor pa na ulice pripeljali dotlej nepolitične faktorje, kot so bile ženske in otroci.⁴⁶⁹

Hrana je torej predstavljala odnos med državo in državljanom, vključno ali predvsem z ženskami in otroki. Skozi hrano se zrcali nova politika države v vojni do civilnega prebivalstva, do tega, kar imenujemo domača ali notranja fronta in je ubesedeno v izrazih *Durchhalten* – vztrajanje in *Opferwilligkeit* – žrtvovanje. *Durchhalten* pomeni pasivno držo v vojni, medtem ko *Opferwilligkeit* izraža pripravljenost za žrtvovanje življenjskih virov in udobja.

To visokoleteče nagovarjanje nesrečnega ljudstva je pronicljivo opisal Žiga Laykauf v Mozirski kroniki: »Skoz tako kartiranje, centraliziranje in monopoliziranje hoče država doseči "durchhalten und Maul halten"« ali, kot je to prevedel, »zdržati in gobec držati«. ⁴⁷⁰ Vzdržati in se žrtvovati je postalo dnevno geslo:

»To je bila naša prva patriotična dolžnost. /.../ Oblastvene predpise moramo natančno, vestno in strogo izpolnjevati. Težki so časi; zahtevajo samozatajevanje in požrtvovalnost; toda mi hočemo in moramo pokazati svetu, da vzdržimo. In vzdržali bomo, ako bomo varčevali z živili, posebno z moko in kruhom.«⁴⁷¹

S temi besedami je Jakob Dimnik, šolski vodja na I. mestni šestrazredni deški ljudski šoli v Ljubljani (današnja OŠ Ledina), povzel poziv deželnega predsednika Teodorja Schwarza v letnem poročilu o prvem vojnem šolskem letu 1914/1915. Ob tem velja omeniti, da so zapisi v šolskem poročilu med drugim zelo poveden izkaz tega, da je t. i. šolska fronta, ki je nagovarjala najšibkejši del prebivalstva, do potankosti ponotranjila državno politiko, jo ubesedila v preprost in prepričljiv jezik in tako postala njen glasnik med tistimi, ki so predstavljali prihodnost države.

Kako naj vzdržijo, naj bi, po Layhaufu, pomagala »navodila, nasveti in tudi brošurice z zelenih miz«. ⁴⁷² V šolskem poročilu so v času, ko se pomanjkanje in racioniranje preskrbe še nista z velikim zamahom širila po slovenskih deželah, zapisali svarila o rokovanju s hrano v vojnem času, ki prihaja:

468 Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, str. 32.

469 Prav tam, str. 32, 33.

470 Videčnik, *Laykaufova vojna kronika*, str. 21.

471 *Letno poročilo*, str. 26, 27.

472 Videčnik, *Laykaufova vojna kronika*, str. 21.

»Vaša sveta dolžnost je, ne tratiti nič užitnega in varčno gospodariti z živili, kakor tudi z drvi in s premogom. S tem ne dokazujete samo Svoje ljubezni do domovine, ampak pomagajte tudi Svojim staršem v teh težkih časih. Varčujte torej prav skrbno s kruhom, ki nam ga daruje nebo! Če boste cenili in spoštovali Božji dar, kakor se spodobi, Vam ne bo nikoli manjkalo vsakdanjega kruha in ne boste trpeli lakote. Ne zametujte tudi najmanjšega kosa kruha, če tudi ni več svež! Ne urezavajte si poredno več kruha, nego ga morete jesti! Spominjajte se vojakov na bojišču, ki bi bili mnogokrat srečni, ko bi imeli kruh, ki ga Vi imate za malo. Štedite tudi s krompirjem! Treba ga je kuhati v lupini in šele potem lupiti. Kdor ga prej lupi in potem kuha, ta zapravlja. Kuhinjski odpadki se ne smejo zametavati. Izjedki mesa, zelenjave in krompirja naj se uporabljajo za krmljenje perutnine. Ali dajajte jih kmetovalcem, ki z njimi lahko krmijo svinje! Otroci, bodite varčni! Tako boste služili Svoji domovini in Svojim staršem.«⁴⁷³

Ko je do pomanjkanja dejansko prišlo, so inovativni in varčevalni pristopi k pripravi in uporabi hrane prišli na dnevni red, med drugim je nekaj osnovnih navodil prineslo tudi omenjeno šolsko letno poročilo, nasveti pa naj bi se upoštevali »v nujnem interesu vsakega posameznika in skupnosti«. Glede uporabe mesa je bila dana ocena, da se

»hrana z obilnim mesom /.../ često precenjuje in ga je mogoče nadomestiti z drugimi redilnimi in tečnimi jedili (mleko, sir, mlečne in močnate jedi). /.../ Ostanki in odpadki mesa se dado v gospodinjstvu porabljati za pripravljanje raznih jedi (juh, omak, mesnatih močnatih jedi itd.).«⁴⁷⁴

Velika pozornost je bila namenjena mleku in mlečnim izdelkom, kar je bila »najvažnejša in razmeroma najcenejša hrana z beljakovino in ob bistveno manjšem potrošku nudita lahko dobro nadomestilo za meso in jajca. Mleko in sir, zlasti cenejše mleko brez smetane (posneto mleko), nadalje zmetki in kislo mleko, sirotka, sir brez smetane in skuta naj bi se v večji meri porabljali zase in za pripravljanje jedi.«⁴⁷⁵

Za mast je bila priporočena varčnost, ker ta ni prinašala škode, kot nadomestek pa se je priporočal sladkor oziroma namesto masla sadni nadomestki.⁴⁷⁶ Kruh in moka sta bila od samega začetka vojne podvržena ukrepom oblasti, za pripravo kruha je bilo določeno mešanje krušnega žita z drugimi žiti, in naj se

⁴⁷³ *Letno poročilo*, str. 26.

⁴⁷⁴ Prav tam.

⁴⁷⁵ Prav tam, str. 28.

⁴⁷⁶ Prav tam.

»ne spotika, ako se nekoliko izpremeni okus. /.../ Predsodek zoper temne vrste moke je neosnovan. Prav posebno naj se varčno gospodari s kruhom; kruha naj se ne odreže več, nego se ga poje. Tudi ostanki kruha in žemelj se lahko porabljaajo za pripravlanje redilnih in tečnih jedi (krušne juhe, cmoki, praženi žganci iz žemelj, močnik iz žemelj itd.). Opušča naj se zaradi slastnosti uživati samo svež kruh; star kruh ni nič manj redilen. Ječmen in oves, kaša in riževo pšeno so pripravni za razne močnate in mlečne jedi in torej lahko nudijo nadomestilo za običajna živila. Isto velja zlasti tudi o koruznem zdrobu, ki je za pripravlanje polente bolj pripraven nego koruzna moka. Iz ječmena narejena kaša (ječmenček), ovseno pšeno, ovseni kosmi, kaše, močnate in mlečne juhe vseh vrst lahko podajajo redilne jedi.« Posebno se je priporočalo stročnice in krompir, »ki naj se kuha v olupili in naj se šele potem olupijo; sicer se izgubi mnogo redilnih snovi.«⁴⁷⁷

»Sladkor in sadje, ki naj se ga tudi suši, more /.../ v hrani nadomeščati mast; z obilnim uživanjem cukra — zlasti ker ga je dosti v zalogi — bi se moglo odpomoči pomanjkanju in draženju masti. V istem zmislu se priporoča tudi uživanje sladkih jedi, sadja v vsaki obliki, zlasti kompota (vkuhanega sadja) in marmelad, ter medu.«⁴⁷⁸

Voda je bila označena kot tista tekočina, ki najbolje odžeja, mleko pa pohvaljeno kot »najredilnejša pijača«, kar moreta čaj in kava postati šele z dodatkom sladkorja. Živila za kuhanje »opojnih pijač« pa naj se v vojnem času raje porabi za prehrano. Nasveti v poročilu so se zaključili s krovnim navodilom:

»Vobče je treba gledati na to, da se ne kuha več, nego se navadno poje, in paziti je treba, da se morejo tudi ostanki in odpadki zopet izkoristiti. /.../ Z okusnim pripravlanjem mešane hrane, z razumnim menjavanjem in kolikor možnim ogibanjem enostranskega hranjenja se tudi pri najpriprostejših jedeh zadosti teku.«⁴⁷⁹

Varčnost pa ni bila priporočena le pri pripravi, temveč tudi pri nabavi hrane in ustvarjanju zalog:

»Pa tudi v nasprotno napako se ne sme zabresti in nikdo naj se iz bojazni ne odloči nakupiti si nepotrebne zaloge. S tem bi si le zase in za druge podražili cene. Vsi, zlasti pa tisti, ki so si že nabavili take zaloge, naj bodo kar najodločneje posvarjeni in opozorjeni, da se živila, zlasti moka, ako se hranijo

477 Prav tam.

478 Prav tam, str. 29.

479 Prav tam.

na nepripravnih krajih, izpridijo in da postanejo neporabna za uživanje ljudem. Za vse razmere se ne morejo postaviti enakomerna vodila o ljudski hrani v vojnih časih. Zato se naj nudijo le nekateri nasveti, kojih vpoštevanje je v nujnem interesu vsakega posameznika in skupnosti.«⁴⁸⁰

Na Slovenskem so številni nasveti krožili tudi po dnevnem časopisju, mednje se je oktobra 1915 v Slovencu večkrat vrnila tudi reklama za edinstveno Varčno kuharico Marije Remec, ki je poskrbela za recepte, ki naj bi ohranili prvinski okus hrane in upoštevali sestavine, ki bi jih gospodinje lahko imele pri roki. Kakšen je bil tedanji odziv slovenskih gospodinj, ne vemo, kako bi se sodobna kulinarika, t. i. zdrava prehrana, odzvala, lahko zgolj sklepamo, a uporaba raznovrstnih plodov, stročnic, kombinacije gomoljev in žit bi dandanes lahko naletele na pozitiven odziv sodobnih nutricionistov.

Že od samega začetka vojne se je, tedaj še za morebitno, a že napovedovano pomanjkanje, okrivilo zunanjo silo vojne – antantno blokado:

»Naši sovražniki nas hočejo izstradati. Iz neštevilnih pojavov sovražnega inozemstva se jasno vidi ta namera. Kar se jim ni posrečilo s pozivom njihovih milijonskih vojsk, hočejo doseči s tem, da nam zabranjujejo dovoz živil in da izpostavljajo naše prebivalstvo nevarnosti lakote. Toda tudi ta naklep se jim ne posreči, ako si vsak izmed nas vzame za najstrožjo dolžnost in za vodilo za svoje življenje, da bode varčno gospodaril z živili, kolikor jih je. Vsak posameznik je poklican sodelovati, da se zagotovi ljudska hrana v sedanjem vojnem času, vsak posameznik pa tudi more sodelovati, ako način svojega življenja prilagodi zahtevam skupnega blagra. Vsakdo naj pomisli, da naj služijo njegovi obroki v to, da se nasiti in hrani, ne pa poželenju po nasladnosti in potrati. Ogibajte se torej nezmernosti v jedi in pijači, odrecite se temu, da bi slavnostne povode praznovali s pojedinami in popivanjem.«⁴⁸¹

Avstrijska vlada je blokado tudi uradno predstavljala kot namero Antante, da prebivalce centralnih držav odrežejo od zalog hrane ter jih izpostavi lakoti in pomanjkanju. Takšna interpretacija je dosegla želen odmev in čustven odziv, po katerem se je zunanji sovražnik spravil na najšibkejši del prebivalstva:

»Varčujte z živili, posebno z moko in kruhom! Vojna, ki jo že mesece vojujejo proti nam naši sovražniki, ni naperjena samo proti vojaški sili avstro-ogrske monarhije, temveč je tudi prava izstradalna vojna napram civilnemu prebivalstvu. Sovražniki, ki nas vojaško ne morejo premagati, nas hočejo izstradati. Vendar tega ne smejo doseči in tudi ne bodo dosegli, ako bomo varčno ravnali s svojimi živili.«⁴⁸²

480 Prav tam, str. 26.

481 Prav tam.

482 Prav tam.

Tudi povojna študija o sistemu preskrbe Avstro-Ogrske med vojno pritrjuje tezi o izstradanju kot o vojnem sredstvu ter ugotavlja, da je v primeru dvojne monarhije to tudi doseglo svoj namen,⁴⁸³ obenem pa ključno vlogo za neuspešno prehransko politiko in socialni razpad monarhije pripisuje ogrski del monarhije, ki je med vojno vodil restriktivno in zelo samostojno politiko preskrbe.⁴⁸⁴

Ob skrbnem varčevanju in predvidenih zalogah bi sicer blokada ne smela imeti tolikšnega učinka, saj je bila država v večini primerov samozadostna in samooskrbna v pridelavi hrane,⁴⁸⁵ ali kot je zapisal Dimnik:

»Imamo dovolj živil v deželi, da lahko zdržimo do prihodnje žetve, če le štedljivo ž njimi gospodarimo. V tem oziru lahko tudi Vi pripomagate, da se bo zmagonosno končal naš veliki boj. Vaša sveta dolžnost je, ne tratiti nič užitnega in varčno gospodariti z živili, kakor tudi z drvi in s premogom.«⁴⁸⁶

Rešitev je bila torej v ljudeh samih, da s svojim civilnim žrtvovanjem hrane in imetja onemogočijo sovražnikove namere. Toda krivca za porajajoča se pomanjkanje in lakoto je bilo mogoče najti tudi bližje, kot je bila v imaginariju preprostega avstro-ogrškega državljana država sama ali njene antantne nasprotnice; po odprtju soške fronte in prebegu civilnega prebivalstva v notranjost monarhije, so »poseben vzrok nastale draginje bili /.../ tudi sem došli begunci.«⁴⁸⁷

Toda naraščajoče, stvarno pomanjkanje je v držo vztrajanja in žrtvovanja vendarle vneslo dvom, ker je razgalilo nezmožnost države, da bi ga lajšala; lačna domača fronta se je začela spraševati, zakaj in za koga vztrajajo ter kaj naj pričakujejo v zameno za svoje žrtvovanje. Čeprav so bili pripravljeni nase prevzeti bremena in se prilagoditi novi stvarnosti, pa niso bili pripravljeni tudi pasivno trpeti lakote, bolezni in smrti. Ko so se podrlle vse sheme preskrbe, je domača fronta prevzela novo identiteto, ki jo je M. Healey poimenovala žrtev vojne, in sicer žrtev zaradi razlik znotraj monarhije same (predvsem neodzivnega ogrškega dela države na težave v preostanku monarhije), žrtve države in njene zgrešene prehranske politike, pa tudi žrtve vojnih dobičkarjev, torej lastnih sodržavljanov, ki so kovali profit iz revščine in pomanjkanja.⁴⁸⁸ Toda izhodiščno lakota ni bila »predvidena« kot del žrtvovanja, saj je bila uradna drža, da naj lakote ne bi nihče trpel, a nobena žrtev ni mogla biti primerljiva z žrtvijo mož in sinov na bojnem polju.⁴⁸⁹

Omeniti velja še eno kategorijo civilne participacije v vojni, ki resda ni značilna zgolj za avstrijsko ali nemško vojno izkušnjo, temveč jo je bilo mogoče opa-

483 Loewenfeld-Russ, *Die Regelung der Volksernährung*, str. 107.

484 Prav tam, str. 112.

485 Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, str. 37.

486 *Letno poročilo*, str. 26.

487 Videčnik, *Laykaufova vojna kronika*, str. 21.

488 Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, str. 34, 35.

489 Prav tam, str. 38.

ziti v večini bojujočih se držav, ker je bila vojna nepričakovano dolga, ker je zato zahtevala, da je bila primarna preskrba usmerjena na fronto, šele nato, če sploh, je prišla na vrsto domača fronta. Stati v vrsti – *anstellen* – pred trgovinami, stojnicami na trgu, kot je 1. aprila 1916 zapisal Fran Milčinski, da so »mesnice zasedene, zelenjave dovolj, kjer je gruča ljudi, da se ne vidi do srede – ondu je mleko«. ⁴⁹⁰ Ta redki ljubljanski prizor, malodane privid tržniškega izobilja, so namreč ovrgla mnogo bolj pogosta poročila o dolgih, včasih celo brezupnih vrstah.

»Da dobiš 1 kilogram moke na teden, je potrebno čakati 4–5 ur, in včasih greš domov praznih rok. To pa ne velja samo za moko, ampak tudi za druge življenjske potrebščine. Kruh dobiš le, če čakaš že ob 4. zjutraj, in potrebno je čakati kakšni dve uri. Da bi bil vsaj užiten! /.../ Nihče si ne predstavlja tega groznega življenja. Pomisli, da sem bila vedno bolehn, hiša pa je bila polna zalog. Predstavljaj si, moj angel, kako mora biti sedaj. Če želim imeti malo juhe, je ne morem dobiti, saj stane kilogram mesa 7 kron in dobim ga lahko samo enkrat na teden; toda takrat je smrdljiv in star, in ga človek ne more jesti.« ⁴⁹¹

Tako je svojemu možu v vojno ujetništvo pisala Tržačanka Luigina Bratina. ⁴⁹² Pravniki Avgust Reisman je v svojih spomin na Maribor med vojno pomenljivo opisal vsakdanjik z besedami: »Fronte so bile tudi doma, pred trgovinami, pred mesnico in pekarijo, še bolj pa pred uradi za karte, da so se mogli potem ljudje s tistimi zelenimi in rjavimi listki nastaviti v dolgo kolono za kruh, meso, petrolej, za vse, kar so rabili za življenje.« ⁴⁹³ Zelene krušne karte je označil kot boljšo valuto od avstrijske krone. ⁴⁹⁴

Takšni prizori pa so obenem predstavljali tudi trenutek »vžiga« za redno, običajno, vzdržano civilno nasilje in upornišvo. V zameno za njihovo žrtev so imeli ženske in otroci namreč do države zelo preprosto zahtevo – pravično in enako preskrbo. T. i. ženske demonstracije, tudi v slovenskih mestih in najbolj znane v Ljubljani 21. in 22. aprila 1918, v najbolj obsežni obliki pa 24. aprila 1918, so zahtevale predvsem pravično preskrbo. V Ljubljani so od župana zahtevale preprosto več živil. O demonstracijah je poročalo tudi časopisje, *Slovenec* je objavil novico o sočutnih in razumevajočih županovih odzivih na demonstracije:

»Dr. Tavčar je izvajal: Včeraj in danes je velika množica energično demonstrirala, ker ni živil. Revam, ki so demonstrirale, ni zameriti. Pričakovati se je moralo, da pride do odpora, kadar zmanjka živil. Dejstvo je, da ne mo-

⁴⁹⁰ Milčinski, *Dnevnik*, str. 170.

⁴⁹¹ ÖSA, KA. AOK, GZNB, Kart. 3728, Res. 1317. Deutsche Übersetzung der beandandeten Stellen. 2. 7. 1915.

⁴⁹² Svovljšak, *Slovinci v primežu*, str. 122.

⁴⁹³ Reisman, *Iz življenja med vojno*, str. 54.

⁴⁹⁴ Prav tam, str. 55.

reš živeti s tem, kar dobiš na krušno nakaznico, čez 14 dni bodo zaloge popolnoma prazne, le kruh bo še. Neobhodno potrebno je, da se za priboljške h krušni karti pritegnejo tisti činitelji, ki morejo kaj pomagati. Odločno sem zahteval od vlade, naj preskrbi 1 vagon marmelade, 1 vagon kaše, 1 vagon fižola. Nečuvveno je, da ne letos ne lani nismo dobili niti enega vagona fižola. /.../ Neumestno je, dasi umljivo, da se proti županu obrača nevolja. Ženske so pravile, da jih je poslala vlada k županu, češ, da dobi župan vse potrebno. Niti na krušno karto ne dobim, kar mi gre. Ženskam sem dal razdeliti zadnje ostanke testenin. Zapovedal sem, naj se vhodi na magistrat zapro. /.../ Žalibog, podati se moram po zdravnikovem naročilu na štirinajstdnevni dopust, ampak nihče naj ne misli, da sem se demonstracij zbal. Vse gre na župana, na svojo »Vojno zvezo« se pa nihče ne obrne.«⁴⁹⁵

Po demonstracijah je na posredovanje deželne vlade mestni aprovizaciji uspelo pridobiti dodatne vagone hrane, in kot je ugotovila V. Brodnik, bi že pred demonstracijami mestna aprovizacija z bolj spretno politiko do deželne vlade verjetno uspela bolje preskrbeti mestno prebivalstvo.⁴⁹⁶

To torej ni bila več pasivna in produktivna fronta, temveč je postala fronta s svojimi lastnostmi, nad katerimi je država izgubljala nadzor, od česar je bil »projekt vojna« življenjsko odvisen. Lahko bi dejali, da je v trenutku, ko je država izgubila nadzor nad nevojno, izgubila ali začela izgubljati vojno; žrtve domače fronte so bile nevarnejše od žrtev fronte – ti so bili »zgolj« objokovani in spominjani. Civilni komentariji so postajali vse drznejši, ne glede na ovaduhe, ki so se premešali v vrste in obveščali pristojne policijske urade; poročila so zbirali tudi v dunajski centrali Vojnega nadzornega urada (Kriegsüberwachungsamt), kjer pa so poročila iz slovenskih dežel o »privljanju« cen in ljudskem nezadovoljstvu redka, kar pa pomeni zgolj to, da podrobna poročila do centrale niso prispela. Toda sumarna poročila, ki so jih pripravljali cenzurni uradi, so stanje med prebivalci slovenskih dežel označila kot stanje apatije, ki se je sprevrčalo v ogorčenje proti vojni in posledicami v gospodarstvu, trgovini.⁴⁹⁷ Njihov ton se je raztezal od jeze do obupa in vdaje; država za svoje državljane ni znala več poskrbeti, zato so morali sami bojevati svojo vojno. Neredki so pisemski odlomki, kot je tisti iz pisma A. Kladivec iz Ljubljane z dne 5. maja 1917: »/.../ zelo trpimo, vse je prazno, /.../ vse gre stran in pod zemljo.«⁴⁹⁸

V razmisleku o pomanjkanju in lakoti ne gre zanemariti psiholoških učinkov t. i. urbane lakote, ki so se zrcalili v neciviliziranosti, nasilnosti, grobosti, zavisti, ki jih

495 *Slovenec*, 24. 4. 1918, str. 2, Aprovizacijske demonstracije.

496 Brodnik, *Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno*, str. 309.

497 ÖSA, KA. AOK, GZNB, Kart. 3755, Res. 4910, Poročilo Ref. XX/42 o vzdušju, gospodarskih razmerah v zaledju.

498 ÖSA, KA. AOK, GZNB, Kart. 3751, Res. 4650, Poročilo št. VII o oskrbi v monarhiji.

je lakota vnesla v medčloveške odnose, ki bi lahko, tako zapiše Milčinski, po vojni prinesla končen obračun: »Mlekarica šele po osmi nosi mleko, težko nanjo čakati, toda reči ji ne smeš nič. Pri gospodinjah se nabira jeza: po vojni bo obračun.«⁴⁹⁹ Vojna je povzročila dekompozicijo skupnosti in se v skrajni obliki preobrazila v delirij ter prehransko paranojo, pojave, ki jih je M. Healey zabeležila na Dunaju.⁵⁰⁰ V povezavi z lakoto zagotovo ostaja odprto tudi vprašanje smrtnosti zaradi lakote in pomanjkanja. Iskanje hrane, čakanje v vrstah, prikrojena priprava hrane (pa naj so bili nasveti še tako dobronamerni) in lakota so negativno vplivali tudi na odpornost, lakota je prizadela čutila in ošibila telo, ki je postalo dojemljivejše za bolezni. Medicinske študije neposredno po koncu vojne so pokazale, da je bilo ob koncu vojne 91 % dunajskih šoloobveznih otrok delno ali nevarno podhranjenih, mestni zdravniki so v začetku leta 1919 navedli, da je bila lakota neposreden vzrok smrti pri 7–11 % dunajskih smrtnih primerov med vojno, v 20–30 % primerov, ko je bila opravljena obdukcija, je bila lakota sopovzročiteljica smrti.⁵⁰¹ Vsekakor je smrtnost na Dunaju v času vojne naraščala, a je podatke, kot je zapisala M. Healey, težko interpretirati, ker je bila fluktuacija prebivalstva velika, statistike pa so redke, pomanjkljive ali celo neobstoječe.⁵⁰² V Nemčiji naj bi medvojna smrtnost žensk na primer preseгла predvojno za 50 %, medtem ko naj bi med vojno v Italiji umrlo prav toliko civilistov kot italijanskih vojakov.⁵⁰³ Za slovenske dežele zaenkrat ne moremo govoriti niti o ocenah smrtnosti zaradi lakote, zagotovo pa nemalo začudi zapis v kroniki mengeške župnije proti koncu leta 1918, ki je zdravstveno stanje ocenila z naslednjimi besedami:

»Nenavadno ugodno, dasi je malo živeža, posebno zabele je pičlo. Zdravniki tožijo, da so malokrat klicani in vendar je manj zdravnikov, drugi so pri vojakih. Poprej je bila nezmernost kriva, »packali« so jedi, sedaj je koruza na vrsti dnevnem redu. Umrlo je doslej skoro v 5 mesecih 17 oseb (normalno ca 80 na leto).«⁵⁰⁴

Po drugi strani prav cenzurirana pisma in poročila cenzurnih uradov potrjujejo občutek življenjske ogroženosti zaradi lakote: »Ne bomo se več videli, to vem. Zelo je slabo. Od lakote bomo pomrli. Čisto smo že izčrpani. /.../ Tudi otroci si želijo smrti,«⁵⁰⁵ je na primer zapisala Marija Dacar 24. junija 1916.

Medvojno lakoto in pomanjkanje na Slovenskem običajno povezujemo s pripadajočim preskrbovalnim sistemom, ki se je s težavami začel spopadati že

499 Milčinski, *Dnevnik*, str. 189.

500 Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, str. 42, 43.

501 Prav tam, str. 31.

502 Prav tam, str. 42.

503 *Lines of Fire*, XIX.

504 Kobetič in Majhenič, *Obdobje prve svetovne vojne v Kroniki župnije Mengeš*, str. 22.

505 ÖSA, KA. AOK, GZNB, Kart. 3742, Res. 3701–3800.

leta 1915 in je sovpadal tudi s slabimi letinami ter izjemnimi zimami, ki so na primer preprečevale železniški prevoz in s tem tudi prevoz žita in drugih živil, ter s pomanjkanjem delovne sile, zaradi česar so polja opustela ali bila slabo obdelana. Monarhija ni imela enotne prehranske politike v vojni. Improvizirani dogovori iz leta 1914 so zaradi vojnih dogodkov (izgube Galicije, ki je predstavljala tretjino avstrijskih kmetijskih površin) postali neuresničljivi. Zaradi blokade in potrebe po oskrbi milijonov mož na fronti ter občutnega znižanja uvoza iz ogrskega dela monarhije je avstrijski del monarhije drsel v veliko prehransko krizo. Za oskrbo prebivalstva naj bi skrbele različne centrale (npr. za razdeljevanje dobrin, za prehrano, krmo in bombaž, za volno in kovine, vojno žitnoprometni zavod), tako naj bi ob koncu vojne delovalo 90 različnih central.⁵⁰⁶ Njihova (ne)učinkovitost je do izraza prišla tudi v obdobju razpadanja monarhije in vzpostavljanja vzporednih oblastnih organov pod okriljem Narodnega sveta, ki je 22. oktobra 1918 ocenil, da so dunajske centrale popolnoma odpovedale in da »Kranjska, Istra, Goriška in Trst stojijo pred katastrofo. Še za kakih 14 dni do enega meseca imamo žita, potem bomo brez vsakih zalog.«⁵⁰⁷ Eden od ukrepov, ki se ga bom povsem obrobno dotaknila, so bile živilske nakaznice, ki so bile »nakazane« spomladi leta 1915, za Maribor imamo celo podatek, da so bile za moko in kruh prve karte uvedene že februarja istega leta.⁵⁰⁸ Mozirski kronist se je skušal nekoliko pošaliti, ko je zapisal, da je »naše življenje /.../ prišlo na karte. O srečni kvartopirec, ki je na zadnjo stavil vse! Zanimivo, zaradi vseh ter kart zberemo za naš arhiv: krušne, petrolejske, za margarino in sveče, za žajfo in tako naprej.«⁵⁰⁹ Živilske karte so bile tudi predmet preprodaje, kot smo nedavno lahko slišali za eno od tržaških tržnic, kjer so bile poleg ostale ponudbe zelo iskan in zagotovo preplačan artikel ter v primeru ugotovljenega prekrška tudi predmet pregona.

Lakota in pomanjkanje nista bila enakomerno geografsko nepravilna, pri čemer ne gre le za razliko med mestom in podeželjem ter za novo prehransko dinamiko med njima; kot je ugotovil J. Šorn, se je v avstrijskem alpskem območju »stanje slabšalo hitreje kot v panonskem delu monarhije«, za slovenske dežele pa je ocenil, da »je bila preskrba verjetno najtežja na Koroškem, najugodnejša na Štajerskem, Ljubljana je imela za zaledje Dolenjsko,« toda »neorganizirane in zato nekontrolirane preskrbe je bilo seveda vse več.«⁵¹⁰

Potrebno je namreč poudariti tudi dejstvo, da je bil del slovenskega etničnega ozemlja prostor neposredne vojne in okupacije. Ozemlje pod italijansko zasedbo je do konca oktobra 1917 živelo v razmeroma ugodnih prehranskih (in

⁵⁰⁶ Šorn, Slovenci in gospodarski položaj, str. 66.

⁵⁰⁷ Prav tam, str. 78.

⁵⁰⁸ Godina, "Pa smo stali v procesijah pred pekarnami ...", str. 52.

⁵⁰⁹ Videčnik, *Laykaufova vojna kronika*, str. 20.

⁵¹⁰ Šorn, Slovenci in gospodarski položaj, str. 77.

zdravstvenih) okoliščinah, nekaj navad je bilo potrebno spremeniti in na jedilnik so prišli testenine, riž in polenta. Zanimivo pa je opažanje iz Avstrijskega primorja, da je bodoče območje fronte (Trst in Gorica) prve znake pomanjkanja začutilo že proti koncu leta 1914 in še pred italijanskim vstopom v vojno je vse kazalo, da jih je država že takrat pozabila. Druga faza te pozabe pa je nastopila potem, ko se je bojišče konec oktobra 1917 umaknilo in je ostalo le še pogorišče, pa tudi prostor priprav na obnovo ter za vračanje beguncev, za kar je bilo seveda potrebno ustvariti zadovoljive in varne pogoje. Interpelacija dr. Antona Gregorčiča z dne 30. januarja 1918 v dunajskem parlamentu je ugotavljala, da od odhoda Italijanov z okupiranih ozemelj, ko jih je »poslednjič preskrbela z živežem italijanska vlada, /.../ niso pozneje dobile od nikogar več živil, dasi so potekli že trije meseci, odkar je pregnan sovražnik s tega ozemlja«,⁵¹¹ še več, nove – stare avstrijske oblasti (s podporo nemških) – so od prebivalcev zahtevale, da vrnejo vse, kar so odnesli iz italijanskih skladišč, med drugim tudi hrano, ker je predstavljala del vojaškega plena in je pripadla vojski. Morebiten dovoz hrane od železniških postaj do posoških krajev je onemogočala tudi uničena cestna infrastruktura. Razmere so oteževali vračajoči se begunci, čeprav so ti za vrnitev morali dokazati, da se zmorejo vzdrževati, območje je bilo polno vojnih ujetnikov in vojakov, ki so, ko so pošle zaloge vojnega plena, postali podobno kot ujetniki, plenilci zalog. Nazadnje so vojaške oblasti z nasilnimi zaplembami skromno poskrbele zgolj za vojaške potrebe.⁵¹² Olajšanje, ki ga je prinesel umik fronte s slovenskega ozemlja, je spremljalo tudi spoznanje,

»da so naše vasi izropane in požgane, da so polja poteptana in uničena, a vsaj tisti ogenj in bombe, tista fruja, ki nam ni dala spat, vsaj tista se je oddaljila od nas. Prišli so iz Italije prvi vozovi z živežem in blagom in vedno več in več. Vlaki natrpani za blagom iz vojaških skladišč, iz gradov, hiš, bajt, iz bibliotek in salonov, iz trgovin in hlevov so odhajali proti nemški meji. Najboljše in največ je šlo v Nemčijo, v centrum vojnih hujskačev. /.../ Italijo so kmalu izpraznili in izropali in začelo se je pomanjkanje in naposled lakota. Rusi so obirali meso ukrnjjenih konj. /.../ Ubogo ljudstvo je bredlo vse bližnje in daljnje hribe, da je dobilo kos kruha, pest moke ali par krompirčkov.«⁵¹³

Pred koncem poudarjam, da sem namerno izpustila številne pomembne vsebine, ki so ključne za razumevanje problematike pomanjkanja in lakote v vojni (skladišča, draginja, maksimiranje cen, ipd.) in s pomočjo katerih bi morda bilo še lažje odgovoriti na naslovno vprašanje, ali je lakota ukrojila usodo Avstro-

511 *Edinost*, 18. 2. 1918, str. 1, Interpelacija.

512 Sedmak, *Življenje v Kobaridu*, str. 155–157.

513 Munih, *Leta strahu in trpljenja*, str. 41.

Ogrske. Zagotovo jo je krojila, tudi zato, ker je bila pomembna spremljevalka vsakdanjika na obeh frontah monarhije, na bojni in domači, ker je bila posledica neuspelega urejanja preskrbe, ki so jo krojili številni dejavniki, od vojaških do vremenskih in infrastrukturnih, kjer je že kmalu od začetka vojne državni aparat pokazal vse svoje slabosti in pomanjkljivosti ali usmerjenosti na tista področja delovanja (npr. cenzura, vsesplošen poostren nadzor nad državljani), ki naj bi državi v vojni zagotovila »mirno« delovanje, lojalnost, vzdržnost in trdnost. Tako je lahko odgovor pritrdilen, ni pa enoznačen in je, tako kot je vojna zapleten proces, tudi njeno končevanje v avstro-ogrskem primeru še bolj zapleten in edinstven proces. John Deak in Jonathan E. Gumz trdita, da moremo v primeru Avstro-Ogrske govoriti tudi o notranji vojni (*internal war*), ki jo je generirala nadvlada vojske nad avstrijskim uradniškim in pravnim sistemom ter s tem vzpostavila izjemne razmere z izrednimi zakoni. Toda tudi na nižjih, vsakdanjih ravneh sta avtorja razpoznala razloge za to, da so državljani zapustili državo, in sicer v prikrajšanjih na različnih področjih življenja, od pomanjkanja hrane do primanjkljajev vsakdanjih življenjskih potrebščin.⁵¹⁴

Dne 1. decembra 1918 je revija *Angelček* objavila vojno pravljico Lakota, ki se je, med drugim, osredinila na tisti del prebivalstva v vojni, ki je še vedno deležen najmanjše raziskovalne pozornosti – na otroke in njihove stare starše: »Družinica je povečerjala krompir, malo mleka in košček ovsenega kruha. Bratec in sestrica sta še obsedela in zrla na prazno mizo, kot da bi še kaj pričakovala – ali da je še kaj na mizi. A ni bilo nič več. Tako je bilo dan za dnem.«⁵¹⁵

514 Deak in Gumz, *How to break a State*, str. 1105–1136.

515 Zupančič, *Lakota*, str. 181.

Bojan Himmelreich

POMANJKANJE PREHRANE MED 1. SVETOVNO VOJNO V CELJU

Avstro-Ogrska je začetek prve svetovne vojne dočkala brez kakršnih koli priprav na področju organizacije preskrbe prebivalstva, kar se ji je v nadaljevanju spopadov zelo maščevalo. Razlog za brezskrben vstop v vojno je bilo prepričanje, da je Avstro-Ogrska samooskrbna glede na zalogo žit in ostalih živil. A to je veljalo le za ogrski del države, medtem ko je bil avstrijski pri skoraj vseh živilih odvisen od druge polovice države. To je bilo v času miru samoumevno, v vojnih razmerah pa so se stvari obrnile v nasprotno smer. Količina žit, ki jo je avstrijski del lahko kupil na Ogrskem v letu 1915, je bila za skoraj polovico manjša v primerjavi s količino iz leta 1914, leta 1917 pa je znašala le še štiridesetino prvotne. Podobno so se zmanjšale tudi dobave drugih živil. Avstrijskemu delu je pri preskrbi prebivalstva s stvarmi, nujno potrebnimi za preživetje, velike težave povzročila angleška zapora dovoza iz Severne Amerike in Argentine. Posledice blokade so se začele v Avstro-Ogrski kazati pozimi 1915/16.⁵¹⁶

516 Loewenfeld=Russ, *Die Regelung*, str. 56 in 59.

Začetek vojne je spremljala propaganda, ki se je v manjši meri nanašala tudi na varčevanje s prehrano kot na obliko prispevka k zmagi, ko pa se je pomanjkanje povečevalo, so postajali pogostejši tudi pozivi k varčevanju in racionalnejši izrabi živil. Ciljni objekt propagande so v veliki meri postale gospodinje. Ob pomanjkanju pšenične in ržene moke februarja 1915 je namestništvo na primer pozvalo kuharske in gostinske šole, naj organizirajo predavanja za gospodinje o varčevanju z moko.⁵¹⁷ Izdana je bila tudi posebna kuharska knjiga za vojne čase.⁵¹⁸ Precejšnjo pozornost so namenjali mladini, tako da so po šolah delili opomnike z navodili in pozivi k varčevanju. Ob uvedbi živilskih nakaznic za moko in kruh v aprilu 1915 se je namestništvo zopet oglasilo z razlago, da se morajo tako kot vojaki na fronti v zaledju boriti gospodinje.⁵¹⁹

1. avgusta 1914 so objavili cesarski ukaz, ki je določil ukrepe za preskrbo z nujno potrebnimi stvarmi za čas z vojnim stanjem povzročenih razmer. Kot tako so določili blago, ki je zadovoljevalo življenjske potrebe ljudi, krmila za domače živali in stvari, iz katerih so izdelovali tako blago. Prinaša že del ukrepov, ki so predstavljali temelj vseh dejavnosti, s katerimi so si oblasti v vojnem času prizadevale organizirati preskrbo prebivalstva.⁵²⁰ Toda ljudje so na različne načine izrabljali izredne razmere in se izmikali predpisom, zato je vsako od treh naslednjih let vojne prineslo nove dopolnitve tega ukaza. Njegov obseg je s prvotnih 13 členov zrasel na 62.⁵²¹ Širil se je obseg stvari, na katere se je nanašal, in krog ljudi, ki so bili prizadeti, večala pa se je tudi teža sankcij. Uredba je od tedaj dalje urejala preskrbo vseh potrebščin, ki so posredno ali neposredno zadovoljevale življenjske potrebe ljudi.

Poleg omenjenega med tiste predpise, ki so določali glavne okvire ukrepanja, sodi tudi cesarski ukaz z dne 10. oktobra 1914, ki je pooblastil vlado za sprejemanja odločitev glede gospodarskih razmer, zlasti kmetijstva, industrije, trgovine in obrti ter na področju preskrbe prebivalstva. Pri tem so morale sodelovati tudi občine. Bil je osnova, na katero se je sklicevala večina kasneje izdanih odredb, zvezanih s preskrbo prebivalstva, vse do julija 1917.⁵²²

V času od julija 1914 do oktobra 1918 je bila v Avstro-Ogrski izdana množica predpisov, ki je urejala preskrbo s prehrabnimi artikli. Na primer: 20 % vseh predpisov v državnem uradnem listu v letih 1915–1918 je bilo tako ali drugače povezanih z zagotavljanjem prehrane; pri štajerskem deželnem uradnem listu je v istem obdobju ta številka že blizu dveh petin (37 %). Že podatek, da gre za več

517 SI_ZAC/0024, šk. 164, 1521/15, dopis namestništva, 5. 2. 1915.

518 SI_ZAC/0024, šk. 161, 3416/15, dopis namestništva, 11. 3. 1915.

519 SI_ZAC/0024, šk. 166, 4058/15, dopis namestništva, 31. 3. 1915.

520 *Državni zakonik*, 194/14.

521 *Državni zakonik*, 228/15, 261/16 in 131/17.

522 *Državni zakonik*, 274/14 in 307/17.

kot 520 predpisov le na omenjenih dveh ravneh, pove, da so bile razmere na tem področju problematične. Pomanjkanje je prisililo državo, da je posegla v vso pot prehrane od pridelave, predelave, razdelitve do porabe.

Število odredb glede ukrepov s področja pridelave hrane je v primerjavi z ostalimi najmanjše (5 %),⁵²³ s predpisi na področju predelave (22 %) pa je država skrbela za to, da je bil izkoristek živil optimalen in da jih ne bi predelovali v izdelke, ki v času pomanjkanja niso bili nujno potrebni. To so regulirali s predpisi, ki so na primer prepovedovali uporabo mleka za izdelovanje smetane in sladoleda, zahtevali mešanje manjvrednih dodatkov v kruh in margarino, zahtevali dovoljenje za predelavo sadja v trajno blago.⁵²⁴ Kot zanimivost omenimo tudi že od leta 1915 veljavno prepoved barvanja velikonočnih pirhov.⁵²⁵

Področje prometa s prehrabeniimi artikli je pokrivalo največ zakonskih predpisov, skoraj dve tretjini (65 %), njihova gostota pa je največja v letih 1916 in 1917. Del predpisov je uravnaval promet znotraj države, zaseg živil, naznanjanje količin zalog in pridelkov, oddajo državi, prevozna potrdila, veliko pa je bilo takšnih, ki so določali cene. Ilustrativna je rast števila artiklov, katerih cene so bile določene. V prvih dveh letih vojne so bili to le poglavitni (žito, moka, krompir, sladkor, svinjsko meso), v letu 1916 in še zlasti 1917 pa se je njihov obseg zelo razširil. Isto velja tudi za pojavljanje posameznih artiklov nasploh v predpisih. Do leta 1916 je njihov obseg omejen na zgoraj omenjene, v letu 1916 in 1917 pa se predpisi razširijo na široko paleto pridelkov.

Prvi korak omejevanja prometa živil in s tem njihovega razdeljevanja med prebivalstvo pomeni odredba z dne 1. avgusta 1914, ki je omejila količino moke in riža na 3 kg, sladkorja pa na 5 kg pri enkratnem nakupu.⁵²⁶ Njeno izvajanje je bilo v veliki meri odvisno od volje prebivalstva.

Do racioniranja v pravem pomenu besede, torej na z administrativnimi določili urejeno razdeljevanje prehranskih artiklov, je pomanjkanje državo prisililo ob začetku pomladi 1915. S cesarskim ukazom o splošni ureditvi porabe žita in mlevskih izdelkov iz marca so omejitve količin zaostri in razširili na vse prebivalstvo.⁵²⁷ Oseba ni smela porabiti na dan več kot 200 g (na mesec 6 kg) mlevskih izdelkov. Pri preračunavanju tega v kruh so upoštevali razmerje 5 g moke za 7 g kruha, torej je ta količina znašala 280 g (8,4 kg na mesec). Te količine so veljale za normalne karte, za prebivalstvo, ki samo ni pridelalo nikakršne prehrane. Samooskrbovalci in težki delavci so imeli drugačne količine dovoljene dnevne porabe.

523 Ocena v odstotkih se nanaša le na državni uradni list in je približna, saj zajema le okoli 85 % vseh tistih predpisov, ki govorijo o prehranskih artiklih. Ostale je nemogoče razvrstiti po omenjeni klasifikaciji (pridelava, predelava, promet, poraba), ker se nanašajo na dve ali celo več od teh faz.

524 Primeri: *Državni zakonik*, 299/14, 301/14, 353/14, 24/15, 36/15, 64/15, 95/15, 193/17.

525 *Deželni zakonik*, 28/15.

526 *Deželni zakonik*, 62/14.

527 *Državni zakonik*, 75/15.

Deželne oblasti so s tem ukazom dobile pooblastilo za uvedbo uradne izkaznice o porabi kruha in moke ali kako drugače regulirati porabo na svojem teritoriju ali njegovih delih. Štajersko namestništvo je to storilo že po dveh dneh: od 11. aprila dalje so v nekaterih občinah ali krajih smeli oddajati kruh in moko le ob predložitvi uradnih izkaznic. Izdalo jih je namestništvo, veljale pa so v treh mestih s posebnim statusom (Gradec, Celje in Ptuj) in v delih sedmih upravnih okrajev, kjer je bilo večje število industrijskih delavcev.⁵²⁸ Omenjeni ukrep je imel trojni smisel: določil je dovoljeno dnevno količino moke ali kruha na osebo, uvedel izkaznice za porabo le-teh (popularno so jim rekli karte), sočasno pa je bil izveden tudi popis še razpoložljivih količin, saj je moral vsakdo ob prevzemu kart tudi navesti svoje zaloge.

Racionirana prodaja živil je istočasno pomenila tudi omejevanje njihove porabe (predpisovalo jo je 8 % predpisov), ki pa je prebivalstvo prizadela šele takrat, ko mu poleg administrativno omejenih obrokov ni preostala več nobena rezerva ali možnost nakupa brez kart. Najpomembnejše živilo, pri katerem je država direktno, torej ne le posredno z omejenim razdeljevanjem, skušala zmanjšati porabo, je bilo meso. Maja 1915 sta bila uvedena dva t. i. brezmesna dneva (na Štajerskem torek in petek), ko je bila prodaja surovega ali pripravljenega mesa prepovedana,⁵²⁹ a ne še tudi njegovo uživanje, kar je bilo določeno julija 1916⁵³⁰ in še istega leta v septembru razširjeno na tri dni tedensko (ponedeljek, sredo, petek).⁵³¹ Prepoved uživanja se je raztezala tudi na privatna gospodinjstva in je v takšnem obsegu ostala v veljavi do konca vojne. Brezmesnih dni so se držali tudi ob praznikih.

Področje porabe je tisto, na katerega ima oblast najmanj vpliva, saj se najbolj izmika njeni kontroli in je v največji meri odvisno od discipline prebivalcev. A tudi izvajanje drugih predpisov, ki so regulirali zgoraj naštetih zapovedi in prepovedi, je zahtevalo precej napora. Brez ohranjenih poročil, ki bi se izrecno ukvarjala z odnosom prebivalstva do pomanjkanja hrane in načinov njenega reševanja, je moč odzive ljudi ugotavljati le s posrednimi viri. Eden od teh so kazenski postopki proti kršiteljem predpisov v zvezi s preskrbo s prehrano. Obravnava kršitev večine tovrstnih pravnih določil je bila v domeni okrajnih upravnih oblasti, medtem ko so kršilcem zoper cesarske ukaze sodila tudi okrajna (in deloma okrožna) sodišča. Na primeru gradiva Okrajnega sodišča v Celju⁵³² vidimo, da je šlo za cesarske ukaze, ki so za čas vojne določali ukrepe glede preskrbe prebivalstva z nujno potrebnimi stvarmi, in tiste, ki so uravnavali promet z žitom in

528 *Deželni zakonik*, 30/15.

529 *Deželni zakonik*, 39/15.

530 *Državni zakonik*, 218/16.

531 *Državni zakonik*, 289/16.

532 SI_ZAC/0611, šl. 329-332, spisi V. U in VI. U (1914-1918).

mlevskimi izdelki.⁵³³ V veliki večini so to bili prestopki, povezani z navijanjem cen (»izrabljanje po vojnem stanju povzročenih razmer« za »postavljanje očitvidno pretirane cene«) in zoper določbe glede zapore prometa z žitom (skrivanje ali prodaja zaplenjenih zalog). Sodišča se v razmerah, ko niso več veljale normalne tržne zakonitosti, niso togo držala določb omenjenih ukazov ter namestniških in odločb okrajnih glavarstev, ki so sproti določale dovoljene cene za posamezne artikule. Kaznovala so tiste prodajalce, ki so imeli zaloge in so se skušali okoristiti s težkim položajem kupcev ter so si s postavljanjem glede na časovni in krajevni okvir pretiranih cen obetali nadpovprečen dobiček. Na drugi strani niso redke oprostilne sodbe z utemeljitvijo, da je zahtevana cena pač enaka ali le malenkost višja tudi pri drugih prodajalcih. Tudi rok zastaranja za te prekrške ni bil dolg.⁵³⁴ Okrožno sodišče⁵³⁵ je obravnavalo težje oblike navijanja cen in zatajitev zalog kot tudi primere odpora posameznikov ali skupin orožnikom ali vojaštvu pri rekvizicijah in so v primeru obsodbe seveda izrekala težje kazni, zlasti v primeru slednjih.

Vedno večje težave pri preskrbi s hrano so v posameznih občinah pripeljale do nastajanja posebnih odborov, ki so si v sodelovanju z upravnimi organi prizadevali stisko čimbolj omiliti. Po zgledu drugih je občinski odbor v Celju takšen »odbor za življenjske potrebščine« ustanovil 29. januarja 1915.⁵³⁶ Višje oblasti so v razmerah vse večjega pomanjkanja na takšno samoiniciativno organiziranje seveda gledale z naklonjenostjo in so ustanovitev podobnih teles (imenujejo jih sosvete) priporočile konec marca še povsod tam, kjer jih do tedaj ni bilo, tudi na deželnem in okrajnem nivoju.⁵³⁷

Tako je država nastala avtonomna telesa iz potrebe prevzela v svoje okrilje in jih spremenila v podaljšek svoje izvršilne oblasti. Ko je postalo očitno, da bodo spopadi dolgotrajni, je morala vlada, ki je vse podredila vodenju vojne, pač zagotoviti minimalno preskrbo v zaledju. V začetku leta 1915 je postalo pomanjkanje hrane že tolikšno, da za njegovo obvladovanje niso bila zadostna le telesa z ozko krajevno pristojnostjo, kot so bili omenjeni sosveti. Svobodno trgovanje po načelu ponudbe in povpraševanja ni bilo več mogoče, saj sta bila motena tako proizvodnja kot promet dobrin široke potrošnje. Z zagotavljanjem proizvodnje, zablembami, določanjem cen, delitvijo zaseženih dobrin in ureditvijo porabe je država, če je hotela preprečiti stradanje prebivalcev, morala prevzeti organizacijo njihove prehrane v svoje roke. To je rezultiralo – ob hkratnem večanju števila

533 *Državni zakonik*, 194/14, 228/15, 261/16 in 131/17 in *Državni zakonik*, 41/15, 167/15, 176/16 in 235/17.

534 *Državni zakonik*, 93/17 in 413/17.

535 SI_ZAC/0609, šk. 82-86, spisi Vr. (1914–1918).

536 SI_ZAC/0024, šk. 12, zapisnik seje občinskega odbora, 29. 1. 1915.

537 SI_ZAC/0024, šk. 166, 3967/15, dopis namestništva, 27. 3. 1915.

tozadevnih predpisov – v nastanku številnih osrednjih državnih teles, ki so bila zadolžena za promet s posameznimi artikli. Prvi je bil Vojno žitni zavod s sedežem na Dunaju, ustanovljen z vladnim ukazom 27. februarja 1915.⁵³⁸ Pristojnosti zavoda so po deželah opravljale njegove podružnice. Zavod je imel predvsem nalogo pokupiti presežke žita v vseh krajih, kjer so se pokazali ob popisu. Del tako pridobljenega žita je zavod sam odrejal v mletje nekaterim mlinom, saj ga za vse ni bilo dovolj, del ga je prepustil krajevnim odborom za preskrbo, da so ga sami dali v mletje v lokalnih mlinih. Zavod je sicer odkazoval žito in moko v skladi s predpisi o porabi le-teh okrajem in večjim občinam, med potrošnike pa so blago razdeljevali krajevne oblasti s pomočjo aprovizacijskih odborov.⁵³⁹

Glede sladkorja je bila situacija enaka: še julija 1915 je za njegovo preskrbo skrbelo namestništvo, nato pa je ta pristojnost prešla na Centralo za sladkor na Dunaju,⁵⁴⁰ ustanovljeno z ukazom ministra za trgovino 7. julija 1915.⁵⁴¹

Omenjena Zavod in Centrala sta le dve od številnih vojnogospodarskih organizacij, ki jih je država ustanovila v času vojne. Bile so glavne nosilke državnega gospodarjenja z neobhodno potrebnimi artikli in surovinami zanje, med njimi pa so bile najpomembnejše tiste, ki so jih na kratko poimenovali prehrabene centrale. V njihovi pristojnosti je bil nadzor prometa s posameznimi pridelki in izdelki s področja prehrane ljudi in domačih živali. Brez njih bi avstrijsko gospodarstvo v blokadi klonilo že prej.⁵⁴²

Poleg teh vsedravnih central so ustanavljali tudi telesa po deželah, na lokalnem nivoju pa se je država pri izvajanju teh nalog naslonila na občinsko upravo, ki je v skladu z dolžnostjo izvajanja nalog iz prenešenega delokroga skrbela za objavlanje in izvrševanje odredb nadrejenih uradov, v sicer redkih zadevah lokalnega pomena pa je smela postopati samostojno. Občinski teritoriji so bili najnižja stopnja v načrtovanju pridobivanja in v obratni smeri tudi razdelitve blaga. Med najnižjim, občinskim, in najvišjim, državnim, nivojem sistema organizirane preskrbe, torej med občinskim aprovizacijskim odborom in Uradom za prehrano ljudi, sta bila še dva: okrajni (okrajni aprovizacijski odbor) in deželni (deželne podružnice »central«), ki pa sta v dobršni meri predstavljali le transmisijo v centru sprejetih odločitev.

Že v uvodu opisana nepripravljenost države na dolgotrajno vojno je postala očitna tudi na področju organizacije mreže, ki bi zadovoljivo reševala vprašanja preskrbe prebivalstva. To vsekakor velja za prvi dve leti vojne, ko so jo dogodki prehitevali in je s svojimi ukrepi vedno za korak zaostajala za dejanskim stanjem.

538 *Državni zakonik*, 47/1915.

539 *Zadruga*, 1915, št. 8, str. 107, 108.

540 SI_ZAC/0024, š.k. 168, 8560/15 in 9009/15, dopisa namestništva, 4. in 13. 7. 1915.

541 *Državni zakonik*, 195/15.

542 Loewenfeld=Russ, *Die Regelung*, str. 72–82.

Ob začetku vojne niso obstajali nobeni posebni organi, katerih zadolžitev bi bila preskrba prebivalstva z nujno potrebnimi artikli, do konca leta 1916 pa je nastala široko razvejana mreža teles, s katerimi je država nadzirala preskrbo s prehrambeni artikli za potrebe prebivalstva na vseh ravneh, od občinskih do državne. Država je že obstoječi upravni strukturi dodala še ta posebna telesa z eno samo zadolžitvijo, ki se je, bolj kot se je vojna vlekla, izkristalizirala v eni sami nalogi: preprečiti stradanje prebivalstva.

Mesto Celje, ki je v času prve svetovne vojne imelo okoli 7000 prebivalcev, je bilo glede na oskrbo z živili povsem odvisno od svoje okolice. Razen posameznih vrtov ni imelo površin, na katerih bi njegovi prebivalci mogli pridelovati občutnejše količine živeža, zato so se morali meščani z njimi oskrbovati pri trgovcih (kljub oteženim pogojem jih je v začetku leta 1915 še enajst prodajalo moko), pekih in mesarjih (obojih je konec leta 1914 delovalo po devet), pri branjevkah na živilskem trgu, na živinskih sejmi. V mestu sta delovala klavnica in mlin, še eden pa v neposredni bližini, v okoliški občini Celje na Hudinji.

V tednih po atentatu v Sarajevu so cene prehranskih artiklov tudi v Celju hitro rasle.⁵⁴³ Deloma je bil to normalen odziv ponudbe na povečano povpraševanje, deloma ga je povzročila vojna uprava z nakupovanjem prehranskih artiklov za svoje potrebe⁵⁴⁴ in s popolno zasedbo železniških povezav, ki so bile polno obremenjene s transportom za vojsko, deloma pa je bilo povišanje cen tudi plod špekulacij trgovcev. Glede možnosti uporabe železnic za civilne potrebe so železniške uprave dobile navodila, naj – glede na dopustnost – omogočijo transport pomembnih živil, če občinske uprave potrdijo, da je omenjeno blago potrebno za oskrbo mest. Na Štajerskem se je to nanašalo le na pet mest, med njimi tudi na Celje.⁵⁴⁵

Do konca prvega vojnega leta se med prehrabnimi artikli v Celju v arhivskem gradivu in lokalnem časopisu največkrat omenja moka, oziroma žitarice. Z njo so se celjski peki mogli oskrbovati pri dveh velikih mlinih: pri mestnem v Gaberju in pri mlinu Petra Majdiča na Hudinji. Kdor je pekel kruh sam, je lahko zanj v mestu moko kupil pri (vštevši mestni mlin) enajstih trgovcih.⁵⁴⁶ Popis žita in moke 15. oktobra 1914 je pokazal, da je na področju mesta bilo v zalogah okoli 880 ton različnih vrst žit (največ pšenice: 777 ton), 841 ton pšenične moke (našteti je enajst vrst).⁵⁴⁷ V tem obdobju je moč zaznati veliko pozivov k varčnejši uporabi moke, ob koncu leta pa je bila ta tudi oblastno predpisana: od 1. de-

543 *Deutsche Wacht*, 1. 8. 1914, str. 5; SI_ZAC/0024, šk. 160, 11.084/14, dopis prvega mestnega mlina mestnemu svetu Maribor, 14. 8. 1914.

544 Loewenfeld=Russ, *Die Regelung*, str. 45.

545 *Deutsche Wacht*, 8. 8. 1914, str. 4; natančneje v SI_ZAC/0024, šk. 22, preds. 62/14, dopis iz Gradca, 7. 8. 1914

546 Podatek iz začetka januarja 1915.

547 SI_ZAC/0024, šk. 22, preds. 159/14, popis žit in moke na dan 15. 10. 1914.

cembra dalje so peki smeli peči kruh le iz mešanice moke, ki je vsebovala še samo 70 % pšenične ali ržene, kot ostanek so smeli uporabiti ječmenovo, koruzno ali krompirjevo moko. Mlini so že novembra dobili omejitvena navodila glede vrst mok, ki naj bi jih proizvajali. Pšenično krušno moko so smeli prodajati le v zmesi iz 67 % pšenične in 33 % ječmenove moke ali 70 % pšenične in 30 % koruzne moke ali krompirjeve valjane ali riževe fine moke.⁵⁴⁸ Mestni mlin je upošteval ukaze in začel proizvajati odgovarjajoče mešanice sredi decembra.⁵⁴⁹ Za dnevno oskrbo (večinoma proizvodnjo kruha) so celjski peki tedaj potrebovali 3360 kg moke, od tega približno tretjino (1155 kg) za civilno prebivalstvo in kar dve tretjini (2205 kg) za vojaštvo. Razmerje je presenetljivo le na prvi pogled, če navedemo, da je v januarju leta 1915 bilo v Celju na oskrbi že 2500 ranjenih, v okolici pa veliko okrevajočih.⁵⁵⁰ Veliko obremenitev za preskrbo so povzročali tudi begunci iz okupiranih ali zaradi front prizadetih krajev monarhije. Samo v mestu je bilo avgusta 1917 skoraj 1000 beguncev.⁵⁵¹ O italijanskih beguncih se je iz januarja 1917 ohranil zapis, da so ob vpadnicah v mesto v jutranjih urah v kordonih pričakovali v mesto prihajajoče kmetice in od njih za vsako zahtevano ceno kupovali prehrabene artikle. S tem so povzročali pomanjkanje določenih artiklov in rast cen v mestu.⁵⁵²

Ob januarskem popisu zalog žitaric na območju mesta je mestni mlin imel uskladiščenih 35 vagonov pšenice, 69 vagonov ječmena, 9 vagonov rži in vagon koruze.⁵⁵³ Zanimiva je sprememba razmerja med količinami pšenice in ječmena v zalogah. Ravno omenjenemu (350 ton pšenice in 690 ton ječmena) postavimo za primerjavo izvršenega popisa izpred slabih treh mesecev. Takrat je bilo ob 777 tonah pšenice v mestu 30 kg (!) ječmena.⁵⁵⁴ Občinskega vodstva ni skrbelo, saj je maja ugotavljalo, da ima v zalogi mestnega mlina zagotovljen del za oskrbo mestnega prebivalstva do začetka avgusta, torej do nove žetve.⁵⁵⁵ MOC si je z naslonitvijo na mestni mlin zagotovila redno oskrbo z moko in je mogla v začetku marca 1915, torej v času, ko so ponekod po Avstriji že prehajali na razdeljevanje moke in kruha z nakaznicami, zadovoljno ugotoviti, da njenim prebivalcem omenjenega ne primanjkuje. Nadzorovanega razdeljevanja torej še niso uvedli, vseeno pa so sprejeli predpis, s katerim so omejili količino enkratnega nakupa, mlinarji in trgovci z moko pa so bili obvezani voditi evidenco.⁵⁵⁶

548 *Državni zakonik*, 324/14.

549 SI_ZAC/0024, šk. 164, 941/15, dopis prvega mestnega mlina, 21. 1. 1915.

550 SI_ZAC/0024, šk. 164, 475/15, dopis MOC namestništvu, 14. 1. 1915.

551 SI_ZAC/0024, šk. 188, 11.335/17, dopis MOC, 27. 8. 1917.

552 SI_ZAC/0024, šk. 23, preds. 12/17, dopis MOC, 7. 1. 1917.

553 SI_ZAC/0024, šk. 163, 195-203/15, dopis namestništva, 13. 1. 1915.

554 SI_ZAC/0024, šk. 22, preds. 159/14, popis moke in žita na dan 15. 10. 1914.

555 SI_ZAC/0024, šk. 166, 4895/15, dopis MOC namestništvu, 8. 5. 1915.

556 SI_ZAC/0024, šk. 165, 2504/15, dopis MOC mestnemu odboru Wolfsberg, 3. 3. 1915.

Pomanjkanja moke marca 1915 sicer še ni bilo, vendar je prebivalstvo že začelo omejitve porabe na 240 g moke dnevno, obvezno mešanje pšenične s slabšimi mokami, omejitve časa peke kruha in določba, da smejo peki peči le kruh (ne pa več na primer drobnega peciva).⁵⁵⁷ Toda tudi ta kruh je bil zaradi čedalje večje količine dodatkov vse slabši. Od konca januarja 1915 je veljal ukaz, po katerem je smelo testo za kruh vsebovati le 50 % pšenične ali ržene moke. Razširili so tudi seznam nadomestkov zanju; poleg že omenjenih ječmenove, koruzne in krompirjeve moke, so to bili še ovsena in riževa moka, krompirjeva kaša in sladkor (slednji le do 5 %). Tudi glede priprave velikonočnih potic in kruhkov oblast ni popustila in je za peko le-teh zahtevala uporabo mešanice mok.⁵⁵⁸

11. aprila 1915 je v Celju, kot drugod po Štajerskem, stopil v veljavo predpis, na podlagi katerega je bilo moč kupiti moko in kruh samo z uradnimi izkaznicami (kartami). Izdajalo jih je namestništvo, prebivalstvu pa so jih delile občine. Uvedba kart je veljala le za mesta in kraje z močnejšo industrijo, na Celjskem jih je predpis predvideval le za mesto ter naselji Gaberje in Breg v občini Celje-okolica.⁵⁵⁹

Sistem nakupa s kartami namestništva je poznal tri vrste le-teh: cele, zmanjšane in dnevne. Prve so vsakemu posamezniku za en teden (vsakič so bile tiskane v drugačni barvi) omogočile nakup 1400 g moke ali 1960 g kruha, druge pa 1000 g moke ali 1400 g kruha. Karte so imele odrezke (polne po 56, zmanjšane, ki so jih dobili tako, da so polnim odstrigli levo stran, pa 40), s katerimi je posameznik lahko dobil 25 g moke ali 35 g kruha. Peki so od 4. aprila dalje smeli peči le kruh v teži 35, 70 ali 140 dag; s tem so omogočili lažjo prodajo, saj je 10, 20 ali 40 odrezkov na karti odgovarjalo enemu hlebcu ustrezne teže. Prvi teden so vsi prebivalci dobili le zmanjšane karte, v naslednjih pa glede na to, kolikšne zaloge mlinskih izdelkov so prijavili ob prvem prejemu kart. Kdor je prijavil zalogo moke, večjo od dveh kilogramov, je prejemal zmanjšane karte, dokler se njegova domača količina ni zmanjšala pod to mejo. Seveda je smel tudi iz lastnih zalog porabljati le predpisanih 200 g moke na dan. Sistem uradnih kart je torej poskušal v dovoljeni količini porabe upoštevati tudi domače zaloge, vendar je vprašljivo, koliko ljudi jih je v polni količini (če sploh) prijavilo ob praktično nični možnosti kontrole. Obstajale so tudi dnevne karte s šest odrezki za 35 g kruha; prejemali so jih tisti, ki so se začasno zadrževali v občini, v kateri so bile v uporabi karte.⁵⁶⁰ Po uvedbi kart so občinske oblasti kontrolirale porabo moke pri pekih in po izsledkih prvega tedna (zbrane odrezke kart so vsi, ki so prodajali moko in kruh, morali vrniti občini) so dodeljevali moko tudi naprej.⁵⁶¹

⁵⁵⁷ *Deutsche Wacht*, 31. 3. 1915, str. 4.

⁵⁵⁸ Prav tam, str. 5.

⁵⁵⁹ *Deutsche Wacht*, 21. 4. 1915, str. 4.

⁵⁶⁰ *Deutsche Wacht*, 31. 3. 1915, str. 4.

⁵⁶¹ SI_ZAC/0024, šk. 166, 4895/15, dopis MOC namestništvu, 8. 5. 1915.

Razdeljevanje kart, ki ga je opravljala mestna občina v svoji stavbi na današnji Prešernovi ulici, in prodaja z njihovo pomočjo ni prinesla nikakršnih (zabeleženih) nasprotovanj prebivalstva. Pokazale pa so se druge slabosti: že ob koncu drugega tedna kontrolirane prodaje se je izkazalo, da nekateri sloji prebivalstva z njim niso mogli biti zadovoljni, saj je bila preskrba z ostalimi živili (zlasti z mesom) zaradi visokih cen zelo otežena in so bili torej prisiljeni zadovoljevati potrebo po hrani predvsem s kruhom, čigar poraba pa je bila omejena. Na drugi strani pa tisti, ki so si še zmogli kupiti kakšen dodatek, niso porabili vseh krušnih kart. Mestna občina je tako nastali primanjkljaj na eni in presežek na drugi strani skušala izravnati.⁵⁶²

Z uvedbo racioniranja moke so se pri njej najhujšemu izognili za slabo leto, do začetka leta 1916, a sporadični primeri pomanjkanja posameznih živil so se kazali že v času pred tem. O tem je le malo omemb, pojavljale so le takrat, ko je posameznega artikla povsem zmanjkalo (značilno je, da časopis o tem ni pisal). Prvi takšen primer je iz januarja 1915, ko je občina prosila za takojšnjo pošiljko soli, ker so bile vse zaloge izčrpane. Tudi skladišče soli v lasti erarja na železniški postaji je bilo prazno.⁵⁶³ V Celju in okolici naj bi porabili letno 500 vagonov soli, iz soline v Ausseeju pa so jih v treh mesecih prejeli le pet.⁵⁶⁴ Pomanjkanje soli v mestu se omenja tudi v marcu,⁵⁶⁵ kasneje se ta problem pojavi še konec oktobra 1917, ko trgovec Zangger potoži, da že tedne ni v Celje nobene pošiljke soli, kar v času, ko je potrebno konzervirati zelje in repo, lahko povzroči veliko škodo.⁵⁶⁶

V Gradcu in ostalih večjih mestih na Štajerskem je mleka in masla primanjkovalo že marca 1915, hkrati pa naj bi v drugih delih dežele mleko še vedno uporabljali za krmljenje živine.⁵⁶⁷ O stanju v mestu dovolj pove dejstvo, da je namestništvo mestu dovolilo za pokritje svojih potreb zaseči vse zaloge in bodočo proizvodnjo mleka, jajc in krompirja na področju okrajnega glavarstva Celje (seveda z izjemo količin, potrebnih za vojaštvo in lokalne potrebe).⁵⁶⁸ Omenjeno določilo je v praksi pomenilo, da jajc, mleka in krompirja prebivalci Celja niso mogli več kupiti od branjevk na tržnici, temveč le na prodajnem mestu MOC. Za vsako pošiljko omenjenega, poslano drugam kot na naslov mest Celje ali Gradec, so proizvajalci ali trgovci potrebovali dovoljenje MOC, ki pa je gotovo dala soglasje k prodaji šele, ko so bile zadovoljene njene potrebe. Mesto je bilo torej v privilegiranem položaju, saj so mu bili podrejeni tudi posamezniki, ki teritorialno

⁵⁶² *Deutsche Wacht*, 24. 4. 1915, str. 3 in 28. 4. 1915, str. 4; SI_ZAC/0024, šk. 166, 4895/16, dopis MOC namestništvu, 8. 5. 1915.

⁵⁶³ SI_ZAC/0024, šk. 164, 475/15, dopis MOC, 14. 1. 1915.

⁵⁶⁴ SI_ZAC/0024, šk. 165, 2278/15, dopis namestništva, 20. 2. 1915.

⁵⁶⁵ Prav tam, 3417/15, dopis namestništva, 17. 3. 1915.

⁵⁶⁶ SI_ZAC/0024, šk. 190, 14.438/17, dopis F. Zanggerja, 26. 10. 1917.

⁵⁶⁷ SI_ZAC/0024, šk. 165, 3116/15, dopis namestništva, 9. 3. 1915.

⁵⁶⁸ *Deutsche Wacht*, 17. 11. 1915, str. 3.

sicer niso sodili pod njegovo pristojnost. Na primeru mleka vidimo, da proizvajalci mestni oblasti niso sami ponujali količine, ki je bila določena za zaplembo. Mestna oblast se ga je trudila pridobiti čimveč in to z angažiranjem posameznih kmetov ali zadrug. Decembra 1916 ga je na Šentjurskem zbirala tamkajšnja mlekarina po 40 krajcarjev za liter. Ker pa so toliko že pri proizvajalcu plačevali zanj begunci z juga in vzhoda monarhije iz begunskega taborišča Blagovna, je morala mestna oblast ponuditi več. Hkrati so se zmanjšale tudi razpoložljive količine mleka, ker ga je za begunce zbiralo tudi okrajno glavarstvo Celje. Mestna občina je predlagala dogovor in tako sta se z okrajnim glavarstvom sporazumela za delitev količin mleka iz občin Šentjur in Šentjur okolica na polovico.⁵⁶⁹ Navesti pa je potrebno količino: mesto je na ta način od tam dobilo 30–50 (!) litrov mleka. Spomladi leta 1917 so v sodelovanju z okrajnim glavarstvom v širši okolici mesta z rekvizicijami nabrali 2000 litrov na teden. Večji del tega je šel v bolnišnice, mleko so dobili še otroci, mlajši od šest let, in bolni, le delček ga je preostal za gospodinjstva.

Jajca so do zaplembe v mestu prodajali branjevke in trgovci, za kasnejši čas pa so ohranjeni podatki, da se je mesto oskrbovalo z njimi tudi pri trgovcih iz širše okolice (Žalec, Zibika, Pristava). S tem v zvezi pa je ohranjen tudi spomin na izsiljevalsko politiko mestne občine do omenjenih trgovcev. Ti so za pošiljke jajc, ki so jih prodajali na Dunaj, v Gorico, Trst in drugam, potrebovali transportna dovoljenja, ki jih je izdajala MOC. Ta pa je izdajo le-teh pogojevala z dobavo jajc tudi na svoj naslov.⁵⁷⁰

Kot je bilo že omenjeno, je leto 1916 prineslo precejšnjo zaostritev težav v preskrbi s prehrano. Tega leta so prebivalci Celja začeli prejemati manjše količine moke in kruha, kot bi jim pripadale. O velikem pomanjkanju govori že poročilo iz prve polovice januarja. Hkrati še izvemo, da so bile dotedanje razmere v Celju – v avstrijskem okviru – še kar zadovoljive, saj je takšno stanje, ki je tedaj zajelo Celje, drugod (navedeni so Gradec, Dunaj in Češka) trajalo že mesece.⁵⁷¹ Celjane je prizadela tudi zamenjava kart za moko in kruh. Od 20. februarja dalje so bile v veljavi dvotedenske, in sicer dveh različnih vrst. Ločile so se glede na velikost kraja, v katerem so veljale. V manjših krajih niso prinesle nobenih sprememb.⁵⁷² V določenih večjih in industrijskih krajih (med naštetimi so bili tudi Celje, Breg in Gaberje) so zmanjšali količino moke pri oddaji. Posameznik jo je dobil le kilogram za dva tedna, za ostalo pripadajočo mu količino si je moral kupiti kruh. V omenjenih krajih so imele veljavne karte 36 odrezkov samo za kruh in 20 za

569 SI_ZAC/0024, šk. 177, 9163/16, dopis MOC OG Celje, 1. 12. 1916; dopis MOC občini Šentjur, 13. 12. 1916.

570 SI_ZAC/0024, šk. 173, 1786/16, dopis MOC F. Založniku v Zibiki; SI AŠ 174, 2252/16, dopis MOC E. Zupanu v Pristavi, februar 1916.

571 *Deutsche Wacht*, 12. 1. 1916, str. 3.

572 Lastnik je z njimi mogel kupiti za dva tedna 3920 g kruha ali 2800 g moke, v večjih mestih pa 3920 g kruha ali 2520 g kruha in 1000 g moke. – *Deželni zakonik*, 15/16.

moko in kruh.⁵⁷³ To je Celjane zelo prizadelo, ker so zlasti v gospodinjstvih malih meščanov in industrijskih delavcev od začetka vojne sami začeli peči kruh, saj se je to izkazalo za bolj gospodarno.⁵⁷⁴ Kasneje so za imenovane kraje prišle v uporabo bolj ugodne karte, ki so imele odrezke za moko in kruh.

Na enak način kot pri moki so organizirali prodajo na karte tudi pri sladkorju in kavi ter masti, olju in maslu. Vse so uvedli v letu 1916. Za sladkor so prišle v uporabo sredi marca in so se glasile na kilogram za štiri tedne, naslednji mesec pa je namestništvo uvedlo dve vrsti (A in B) sladkornih kart. Mesta in kraji z industrijskimi delavci so dobili prve, ki so imele po 10 odrezkov po 125 g, ostali prebivalci pa takšne z osmimi odrezki (1000 g) za štiri tedne.⁵⁷⁵ Julija so začele veljati karte za kavo, ki so jo posamezniku vsakih osem tednov dodelile 250 g. Tudi pri slednjih je veljalo, da so bili prebivalci mest, trgov in industrijskih središč deležni večjih deležev, posamezniku so omogočile nakup 375 g kave. Dobili jih niso otroci, mlajši od štirih let, in gospodinjstva, ki so imela zaloge večje od kilograma.⁵⁷⁶

Primer kave kaže še en vidik naporov oblasti za čimbolj nemoteno oskrbo prebivalstva, in sicer iskanje nadomestkov za živila. Teh so ob pomanjkanju pravih v času vojne uporabljali celo vrsto. V zvezi s tem se je pojavil pojem »nategovanje«, ki je označeval dodajanje nadomestnih (praviloma manj vrednih) snovi artiklu, ki ga je primanjkovalo, z namenom nategovanja, podaljševanja obdobja, ki se ga bi dalo preživeti s tako povečanimi (a kvalitetno osiromašenimi) količinami. Že omenjeno mešanje pšenične moke s slabšimi vrstami in dodajanje krompirja ali drugih primesi je prvi primer, kasneje pa so se pojavljali še novi. Ob pomanjkanju sladkorja so si pomagali s saharinom ali umetnim medom. Glede prvega to pač ni nič nenavadnega, saj je čisto običajen nadomestek za sladkor, a le z današnjo perspektive. Do takrat pa je bilo trgovanje z njim prepovedano, dostopen je bil le z receptom v lekarnah, ker so ga imeli za nevarnega zdravju, nato pa je v času vojne začel nadomeščati sladkor. A tudi količine umetnih sladil so bile omejene in zato so se tisti, ki so jih prejeli, morali odpovedati deležu sladkorja.⁵⁷⁷ Maja 1917 so na Štajerskem začeli prodajati t. i. vojno margarino, ki naj bi nadomestila do tedaj uporabljani »jedilni loj«. Prodajali so jo po 240 g, za kuho naj bi bila »posebno primeren izdelek« in naj bi v ostalih deželah že doživela ugoden odmev.⁵⁷⁸ Kot surovine za pridobivanje olja so služile pečke melon, kumaric, jabolk in hrušk ter koščice češpelj in marelic, kot rastlino, iz katere semenja se more pridobiti »prvovrstno olje«, so priporočali tudi vrtni mak.

573 *Zadruga*, 1916, šte. 5, str. 36.

574 *Deutsche Wacht*, 23. 2. 1916, str. 3.

575 *Deutsche Wacht*, 12. 4. 1916, str. 4.

576 *Deutsche Wacht*, 24. 6. 1916, str. 3, 4.

577 *Deutsche Wacht*, 10. 2. 1917, str. 4; SI_ZAC/0031, šk. 29, sign. 394, okrožnica OG Celje, 30. 5. 1918.

578 *Deutsche Wacht*, 19. 5. 1917, str. 3.

Največ omemb, tako v zakonodaji kot v arhivskih in časopisnih virih, je bilo namenjeno kavi, oziroma njenim nadomestkom. Potrebno je ločiti med mešanici in nadomestki. Prvim so bila še dodana kavna zrna, drugi pa jih niso več vsebovali. Glede na to, da gre za blago, čigar preskrba je bila povsem vezana na uvoz, je kar presenetljivo dejstvo, da je bila le-ta vse do začetka leta 1917, čeprav v pičlih količinah, dokaj redna.⁵⁷⁹ Tedaj pa so se njene zaloge tako zmanjšale, da so jo morali začeti mešati z dodatki. Marca 1917 so se odločili za dodajanje surovega sladkorja, prodajo prave kave pa so ustavili.⁵⁸⁰ Nove karte za kavo, veljavne od srede aprila, so sicer še veljale za 125 g prave kave ali 250 g mešanice (za osem tednov), vendar so prodajo v prvih dneh avgusta istega leta prepovedali.⁵⁸¹ Urad za prehrano se je kasneje odločil za mešanico, sestavljeno iz 80 % karameliziranega surovega sladkorja, 10 % moke iz repe in 10 % zrn kave. Zaradi pomanjkanja sladkorja in kave so mešanico večkrat spremenili (novembra 1917: 70 % karameliziranega sladkorja, 15 % moke volčjega boba, 10 % želodove moke in 5 % kave), marca 1918 pa so dodajanje kave ukinili in mešanica je bila od tedaj sestavljena le iz 55 % karameliziranega sladkorja in 45 % drugih dodatkov.⁵⁸² Kot ti so nastopali repa, želod, ječmen, slad, fige, cikorijska moka, moka iz sladkorne pese, prebivalci pa so mogli piti želodovo, figovo, sladno ... kavo.⁵⁸³

V začetku oktobra 1916 so uvedli prodajo masti in slanine na karte: vsak jo je mogel dobiti 12 dag na teden, delavci pri težkih delih pa 15 dag. Splošne karte so omogočile nakup masti, slanine, masla ali olja. Posamezniki z zalogami, večjimi od kilograma za odrasle ali pol kilograma za otroke, stare od enega do treh let, so dobili le karte za maslo.⁵⁸⁴ Aprila 1917 je okrajno glavarstvo Celje sporočilo občinam, da okraj ne more več računati na dovoz semenskega krompirja od drugod in si ga mora zagotoviti iz lastnih zalog, ki so po predhodnem popisu znašale 127 vagonov. Komisionarji naj zato nakupijo še petino te količine za seme, če ne gre drugače tudi iz zalog, ki so ostale kmetom za prehrano ljudi in živali.⁵⁸⁵

Ob vstopu Romunije v vojno avgusta 1916 so bile pošiljke moke in pšenice od tam na hitro odpravljene in v začetku septembra je bilo v Celju na razpolago le še 1000 kg moke. Tako majhne količine niso mogli enakomerno porazdeliti in so zato, da bi se izognili večurnemu čakanju, čakajočim pri mestnem mlinu, kjer so moko izdajali, razdelili številke, s katerimi so potem dobili pripadajoči del moke. Številka seveda ni bilo dovolj za vse lastnike kart, saj bi v tem primeru (glede na število prebivalcev v oskrbnem okraju Celje mesto) vsak dobil 33 g. Čez nekaj dni

579 Loewenfeld=Russ, *Die Regelung*, str. 270.

580 *Deutsche Wacht*, 24. 3. 1917, str. 4.

581 *Deutsche Wacht*, 11. 8. 1917, str. 3.

582 Loewenfeld=Russ, *Die Regelung*, str. 271.

583 *Državni zakonik*, 96/18.

584 *Deutsche Wacht*, 4. 10. 1916, str. 4.

585 SI_ZAC/0056, šk. 8, sign. 1, leto 1917, okrožnica OG Celje, 8. 4. 1917.

se je preskrba z moko izboljšala in so mogli številke razdeliti vsem imetnikom krušnih kart, s čimer so zmanjšali pritisk na trgovino. Ko je sredi septembra zopet nastopilo pomanjkanje moke, je MOC tehtala, ali naj zopet razdeli številke le delu imetnikov kart ali naj ustavi izdajo moke, dokler si ne ustvarijo takšne zaloge moke, ki bi omogočila enakomerno oddajo. Po izkušnjah prve izdaje številk (zamera tistih, ki jih niso dobili, je bila gotovo velika) so se odločili za slednje in moke nekaj dni niso prodajali. Prejemali so jo le peki za zagotovitev najnujnejših potreb.⁵⁸⁶ Nato so ponovno prešli na sistem številk. Imetniki kart so številko dobili na magistratu in so z njo mogli ob točno določenem dnevu in uri kupiti pripadajoči jim del moke. Kasneje so sistem razdeljevanja še bolj poenostavili: številko vrstnega reda dviga moke so dobili napisano že kar ob dvigu kart.⁵⁸⁷ Ob koncu oktobra je bilo v mestu 1500 številk (vsi člani istega gospodinjstva so imeli isto). Vsi prebivalci občine so mogli kupiti moko na dan in ob uri, ki sta bila razglašena v časopisu in v izložbi pri oddajnem mestu pri mestnem mlinu v Gaberju. Opremljanje krušnih kart s številkami gospodinjstev pa je bilo kljub poenostavitvam še vedno dolgotrajno in čakanje za stranke v zimskem času še posebej mučno, zato kart niso več razdeljevali posameznim gospodinjstvom, temveč le lastnikom ali oskrbnikom hiš, ti pa naprej svojim stanovalcem.⁵⁸⁸ Sistem številk se je verjetno ohranil do konca vojne (omenja se še februarja 1918).

Septembra 1916 so prebivalci Celja mogli z eno karto dobiti kilogram, naslednji mesec pa le 0,8 kg moke. Kruh so lahko kupovali do tedaj pri pekih, ki so jim dodeljevali moko, ob koncu oktobra pa so to možnost odpravili. Da bi omogočili enakomerno oskrbo prebivalcev vsega oskrbnega okraja, so za kruh odprli enotno prodajno mesto na Glavnem trgu. Peki kruha niso smeli več prodajati sami, temveč so ga morali po določenih cenah dobavljati temu prodajnemu mestu. Peki je mestna oblast nadzirala: s primerjavo količin dodeljene jim moke in iz nje izdelanega kruha so ugotavljali, kdo se drži predpisanega razmerja, da mora 5 enot moke dati 7 enot kruha.⁵⁸⁹ Za dva dneva je na karto pripadlo 175 g kruha, poleg tega pa še 120 g kruha ali 100 g moke dnevno.⁵⁹⁰ Dvotedensko torej 2905 g kruha ali 1225 g kruha in 1400 g moke, kar je v razkoraku s količinami za večje kraje (3920 g kruha ali 2520 g kruha in 1000 g moke), ki so jih določili februarja istega leta (in jih še niso razveljavili).

Primanjkljaj se je pojavljal tudi pri drugih artiklih. Čeprav bi po ključu 125 g na osebo Celje dnevno potrebovalo 50 vagonov krompirja do aprila, ga je do novembra dobilo le 12. Pomanjkanje sladkorja se je pokazalo kot problem predvsem

586 *Deutsche Wacht*, 16. 9. 1916, str. 4.

587 *Deutsche Wacht*, 4. 10. 1916, str. 5.

588 *Deutsche Wacht*, 22. 11. 1916, str. 4.

589 SI_ZAC/0024, šk. 182, 477/17, dopis MOC peku Janiču, 10. 1. 1917.

590 *Deutsche Wacht*, 31. 10. 1915, str. 3.

pri majhnih otrocih, ker niso dobivali pripadajočega jim deleža kruha, mleka je primanjkovalo, brez sladkorja pa niso mogli piti kave.

V zvezi z zmanjševanjem količine moke, ki so jo prejeli prebivalci, so ohranjeni tudi zapisi o goljufanju. Karte so bile seveda tiskane glede na uradno veljavne polne količine, a v obdobjih, ko teh ni bilo moč dejansko razdeliti prebivalcem, je občina določena del odrezkov na njih uničila z modrimi črtami. Ljudje so te črte radirali in pri nakupu uveljavljali več odrezkov, kot bi smeli. To kaže na veliko stisko, saj so se zavestno podali v goljufijo z veliko možnostjo, da jih odkrijejo; vse karte so namreč imele številke in že ob površnem naknadnem pregledu odrezkov se je moglo ugotoviti, kdo je goljufal.

Pomanjkanje sladkorja, ki je vladalo v drugih krajih že dolgo časa in za nakup katerega so bile že od marca potrebne karte, je sredi novembra zajelo tudi Celje. Vzrok zanj je bil v določbi, da smejo tovarne sladkorja predelovati le 80 % prej proizvedenih količin in na drugi strani tudi v pomanjkanju prevoznih zmogljivosti na železnici. Dostave so zato zamujale: V Celju je bila količina, ki bi jo morali prejeti v začetku meseca, napovedana šele za njegov konec.⁵⁹¹ Obrtnikom, ki so za delo potrebovali veliko sladkorja, so določali količine dobave glede na količine, porabljene v zadnjem letu pred vojno.⁵⁹²

Oddaja sladkorja v celjskem in nekaterih drugih nanj meječih okrajih je bila od začetka julija 1915, ko je preskrba z njim prešla v roke centrale za sladkor na Dunaju, do začetka leta 1917 v rokah Celjske družbe za kolonialno blago Union, tedaj pa jo je za celjski oskrbni okoliš prevzel v svoje roke mestni urad. Prodajali so ga v isti trgovini kot kruh (na Glavnem trgu), ob koncu februarja 1917 so ga prebivalci mesta in celjske okoliške občine dobili po kilogram, v ostalih občinah oskrbnega okraja pa le po 750 g.⁵⁹³

Februarja 1917 so prebivalci mestne in okoliške občine Celje ter šestih sosednjih občin sladkor kupovali v Celju. Izdajali so ga enkrat mesečno, težki delavci ter prebivalci Celja in večjih krajev so dobivali po 125 dag, drugod pa le 80 dag na osebo. Uradna prodajna mesta so delila sladkor tako, da so najprej prišli na vrsto težki delavci, nato prebivalci naštetih krajev in občin, na koncu pa podeželani. Šele ko so naštetih dobili zanje določene kvote, so sladkor odobrili tudi gostilničarjem.⁵⁹⁴ Februarja 1917 je okrajnemu glavarstvu Celja in MOC pripadlo, kot že rečeno, 135 ton sladkorja, seštevka za oddajo namenjenega v omenjeni rajonizaciji pa skupaj znaša 127 ton. Okrajno glavarstvo je bilo torej previdno in si je zadržalo manjšo zalogo. Celjani in okoličani so sladkor mogli kupiti v mestu, za potrebe ostalih občin okraja so sladkor delili posamezni lokalni trgovci. Marca

591 *Deutsche Wacht*, 18. 11. 1916, str. 4.

592 SI_ZAC/0024, šk. 181, 51.813/16, dopis Ane Petritschek, 29. 11. 1916.

593 *Deutsche Wacht*, 3. 3. 1917, str. 4.

594 SI_ZAC/0024, šk. 182, 1278/17, dopis OG, 24. 1. 1917.

se je v skladu z vsedržavnim znižanjem obrok sladkorja zmanjšal na kilogram na mesec za mestno in industrijsko prebivalstvo ter 0,75 kilograma za podeželane.

Kot že rečeno, so od maja 1915 porabo mesa omejevali s t. i. brezmesnimi dnevi.⁵⁹⁵ Ker v aprilu leta 1917 na obzorju še ni bilo večjih pošiljk krušne pšenice, se je ob koncu marca pojavila potreba po izdaji večjih količin mesa.⁵⁹⁶ Marca in aprila se v Celju že omenjajo karte za meso,⁵⁹⁷ vendar verjetno niso bile trajne, ampak za enkratno razdeljevanje. Konec aprila so določili, da je mogel posameznik kupiti 15 (s kostmi 18) dag mesa na mesni dan,⁵⁹⁸ ob upoštevanju treh brezmesnih dni tedensko torej 60 dag na teden. Vprašanje pa je, koliko je bilo to uresničevano v praksi, saj so že omenjane karte iz aprila omogočale nakup le 50 dag govejega mesa tedensko.⁵⁹⁹ Marca 1918 je MOC izdala odredbo, da je na območju mesta Celja in okoliške občine moč kupiti meso le na podlagi oddaje kart in le pri določenem mesarju. Osebe, starejše od deset let so mogle kupiti 10 dag mesa za en »mesni dan« oziroma 50 dag na teden. Otroci med četrtem in desetim letom starosti so dobili polovico te količine, otroci do dopolnjenega četrtega leta niso imeli pravice do nakupa mesa.⁶⁰⁰ Poraba v obeh občinah naj bi bila po izračunu MOC z dne 1. marca 24.800 kg za gospodinjstva in 7500 kg za gostilne, računajoč 10 dag mesa na osebo na mesni dan,⁶⁰¹ ker pa so ji dobavili skoraj polovico mesa manj, moremo sklepati, da so se prebivalci morali zadovoljiti s približno 5 dag na dan.

Zaradi pomanjkanja mesa je konec junija 1918 okrajno glavarstvo v Celju določilo, da bodo karte zanj od 1. septembra prejemali le še tisti, ki ga morajo brezpogojno uživati. Kot taki so bili izbrani državni, deželni in občinski uradniki, železničarji in poštni uradniki, učitelji, uslužbenci posameznih trgovcev z lastnim gospodinjstvom, bolniki s posebnim zdravniškim potrdilom in industrijski delavci brez posesti. Ob novem (manjšem) številu upravičencev do mesa so ga nameravali oddajati le v večjih krajih in bi na eno mesnico navezali prejemnike iz več občin. Količine, ki so jih mogli prejemniki dobiti na karte, so bile za odrasle še manjše kot tiste, ki jih je MOC za svoje prebivalce določila spomladi. Na področju političnega okraja Celje-okolica so bile osebe, starejše od štirih let, upravičene do 10 dag mesa dnevno ali 40 dag tedensko, otroci pod to starostjo niso prejemali

595 Avgusta 1916 je mestni urad celjske občine sklenil z dvema osebama kontrolirati, ali vsa gospodinjstva upoštevajo to prepoved. –*Deutsche Wacht*, 2. 8. 1916, str. 4.

596 *Deutsche Wacht*, 28. 3. 1917, str. 3.

597 SI_ZAC/0024, šk. 185, 5757/17; dopis MOC, 17. 6. 1917; *Deutsche Wacht*, 31. 3. 1917, str. 4 in 4. 4. 1917, str. 2.

598 *Deutsche Wacht*, 28. 4. 1917, str. 4.

599 SI_ZAC/0024, šk. 186, 5757/17, dopis V. Zimiča namestništvu, 27. 4. 1917.

600 SI_ZAC/0065, šk. 36, leto 1918, splošni spisi, razglas MOC, 25. 3. 1918.

601 SI_ZAC/0024, šk. 192, 2293/18, dopis MOC avstrijski družbi za vnovčevanje živine in mesa, podružnica v Gradcu, 4. 3. 1918.

nič mesa.⁶⁰² O zmanjšanju prometa z mesom priča tudi podatek, da je število mesarjev v Celju padlo z devet v oktobru leta 1914 na vsega tri v juliju 1917.⁶⁰³

11. februarja 1917 je začela delovati celjska vojna kuhinja (v gostišču Krell na Vodnikovi ulici). Materialno osnovo za njeno delo so nudili prispevki mestnega urada v obliki prehranskih artiklov (sami so kisali zelje, kupovali meso) in že pred tem obstoječi fond za ljudsko kuhinjo, ki je zbiral prispevke občanov in dobrodelnih prirediteljev. Njen namen je bil nuditi čim širšemu krogu prebivalcev poceni obroke, v začetku delovanja le kosila, sestavljena iz juhe, zelenjave in mesa. Seveda pa tudi tega obroka nihče ni mogel dobiti brez obveznih kart. V maju 1917 je ljudska kuhinja oddala 6527 juh, 8175 zelenjavnih jedi in 3773 mesnih obrokov proti plačilu in 3490 brezplačnih, skupaj torej 22.010. Julija je ta številka zrastle na 28.203, mesec kasneje pa na 29.209.⁶⁰⁴

Zaradi omejitve dovoza so v prvi polovici junija 1917 zopet omejili količine moke pri nakupu. V tednu od 10. do 16. junija so prebivalci mogli kupiti le 25 dag moke in 70 dag kruha (to je, če preračunamo celotno količino v moko, 107 g na dan, torej le pol (!) predpisane količine). Zaradi dobav romunskega žita so za september obljubili povečanje obrokov moke na prvotno količino, torej 1,4 kg na teden. Res so jih oktobra dobili, a že naslednji mesec je bilo kot pred tem (kilogram na teden).⁶⁰⁵

Leto 1918 je prineslo še nove ukrepe, oziroma novo zmanjšanje dejansko prejetih količin na 75 dag tedensko. Ker so januarja že vedeli za načrtovano zmanjšanje uradno določene količine moke na 1150 g tedensko, so v občinskem odboru ironično sklepali, da mora biti prebivalstvo ob tem zmanjšanju pravzaprav veselo, saj bo torej dobilo več moke kot do tedaj. Hkrati pa so v odboru izrazili zaskrbljenost, saj bi zmanjšanje dejansko prejetih 750 g na 500 g pomenilo za prebivalce nekaj povsem nevzdržnega, zlasti v oskrbnem okraju Celje, kjer je bila kar približno četrtnina prebivalcev težkih delavcev. Podobno je bilo tudi z drugimi artikli. Za mesto Celje so določili 80 kg krompirja na osebo za celo oskrbno leto (skupno 60 vagonov), kar so nato zmanjšali za desetino (ob tej količini bi osebi pripadlo 1,5 kg na teden), še kasneje na 40 vagonov, dejansko pa so jim do januarja poslali 20 vagonov, od tega osem poljskega krompirja v slabem stanju, ki pa ga je prebivalstvo vseeno rado sprejelo.⁶⁰⁶ V prvih mesecih leta je postala preskrba z moko in kruhom zaradi izčrpanih domačih zalog in izostanka uvoza iz Ukrajine zelo otežena, zato je oblast z rekvizicijami posegla celo v tiste količine žita in moke, ki so po predpisih ostale kmetu za lastne potrebe. Ta

602 SI_ZAC/0031, šk. 29, sign. 400, okrožnici OG Celje, 27. 6. in 28. 8. 1918.

603 SI_ZAC/0024, šk. 163, 15.683/14, poročilo mestne straže o cenah; šk. 187, 9887/17, dopis J. Rebeuschegga vojaškemu poveljniku v Celju, 4. 7. 1917.

604 SI_ZAC/0024, šk. 12, zapisnik seje občinskega odbora, 18. 1. 1918.

605 Prav tam.

606 Prav tam.

ukrep je gotovo vplival na to, da se je julija prehranjevalna kriza na Štajerskem še zaostрила. Časnik je poročal o stradanju v vseh delih dežele. V Celju so delili kruh le trikrat na teden, dobili pa so ga le tisti, ki so začeli čakati pred prostori aprovizacije ob devetih zvečer.⁶⁰⁷

Če strnemo naštetu, vidimo, da so prebivalci Celja morali začeti zmanjševati porabo osnovnih prehranskih artiklov kar takoj ob začetku vojne, se pri moki in mesu držati predpisanih količin ali dni dovoljene priprave od 1915, pri sladkorju, kavi in masti pa od 1916. Že v začetku tega leta se začno pojavljati tudi poročila, da ni osnovnih živil niti za zadovoljitev prodaje predpisanih količin, v času do konca vojne pa so se razmere samo še zaostrovale. V začetku leta 1918 je posameznik prejemal 750 g moke, 30 g masti⁶⁰⁸ in 550 g krompirja na teden⁶⁰⁹ ter 750 g sladkorja na mesec. Temu pa moramo dodati še težko dostopnost mleka, jajc in soli. Prebivalstvo si je seveda skušalo priskrbeti hrano tudi mimo dovoljenih, uradnih poti na deželi. Pridelovalci pa živeža niso dajali za gotovino, ker zanjo ni bilo moč kupiti potrebnega, temveč se je razvila oblika naturalnega gospodarstva, menjava blaga za blago.

Na oskrbo mestnega prebivalstva je vsaj v prvem letu vojne ugodno vplivalo dejstvo, da je v Celju deloval mestni mlin, ki je imel dovolj zalog, da je blažil kakršne koli motnje v dobavi moke, ki bi jih prebivalstvo sicer čutilo. Ta položaj se je spremenil, ko prosti trg ni več deloval in so bile upravne enote čedalje bolj in za čedalje širši spekter živil odvisne od centralistično zanje določenih dobav, ki so v začetku prihajale redno in v količinah, ki so odgovarjale določenim dobavam, vendar od januarja 1916 to ni bilo več pravilo. Do tedaj ni nobenih poročil o tem, da bi prebivalci ne mogli dobiti količin moke, ki so jim bile določene na kartah. Tedaj pa se je situacija spremenila; količina moke, ki jo je dobival oskrbni okraj Celje, se je začela manjšati, čeprav se število izdanih kart ni spremenilo. Leto 1916 pomeni prelomnico, ko država ni bila več sposobna zagotavljati niti določenih minimalnih zajamčenih količin mlinskih izdelkov, tega leta so uvedli tudi karte za sladkor, kavo, mast, olje in maslo, ki so jim sledile še karte za meso marca 1917. V času prve tretjine vojne je bilo pomanjkanje večine osnovnih živil še znosno (razen soli in mleka), potrebe po osnovnih živilih pa redno zadovoljene.

607 *Slovenski narod*, 20. 7. 1918.

608 Količino masti je določil Urad za prehrano sredi januarja 1918. – *Delavec*, 19. 1. 1918.

609 V alpskih deželah so v predvojnem času porabili približno 2 kg krompirja na osebo tedensko. – Loewenfeld =Russ, *Die Regelung*, str. 167, 168.

Tabela 12: Poraba moke v Celju v g na osebo dnevno (zgoraj nominalno, spodaj dejansko)

Mar 1915	April 1915	Julij 1915	Jan 1916	Sept 1916	Nov 1916	Jun 1917	Sept 1917	Nov 1917	Jan 1918
240	200	280*	200	200	200	175	175	175	165
				71	148	107*	143	143	107

* enkratna razdelitev

Tabela 13: Poraba sladkorja v Celju v g na osebo mesečno

	Marec 1916	April 1916	Marec 1917	Januar 1918
Nominalno	1000	1250	1000	1000
Dejansko				750

Od druge vojne zime do konca vojne pa se je stanje preskrbe z živili vidno slabšalo. V prvi polovici leta 1917 se pojavijo dopisi, da osrednji aprovizijski organi ne morejo več zagotoviti dovoza pridelkov v okraj in da mora ta zadovoljiti svoje potrebe iz lastnega pridelka. Kot je razbrati iz virov, sta količina in kakovost razpoložljivih živil padali skladno z dolžino vojne. Prebivalstvo se v takšni situaciji ni oziralo na propagandne poteze države, katere pozivi domoljubje domoljubju in državljanski zavesti so bili zamen, in si je skušalo, pritirano na ali preko roba lakote, priskrbeti najnujnejše tudi mimo predpisov.

Mojca Šorn

POMANJKANJE IN LAKOTA V LJUBLJANI V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

UVOD

Stane Krašovec je v knjigi *Človeštvo, kruh in lakota* zapisal:⁶¹⁰

»Ob prvem glasu o grozečem pomanjkanju nastane panika in začne se zbiranje zalog za vsako ceno ter prikrivanje blaga. To povzroči splošno druginjo, ki poslabša položaj daleč bolj, kot je res. Ljudje prodajajo kos za kosom svoje imetje /.../ na koncu jedo že vse, kar se da žvečiti. Dobršen del dneva in največ pogovorov posvečajo iskanju hrane, le-ta obvlada vso miselnost in duševnost.«⁶¹¹

Ko sem se pred leti ukvarjala z Ljubljano v času druge svetovne vojne, sem spoznala, da sta bila pomanjkanje in lakota del življenjske stvarnosti. Domneva, da je bilo podobno tudi v času prve svetovne vojne, me je spodbudila k izdelavi

610 Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

611 Krašovec, *Človeštvo, kruh in lakota*, str. 25.

pričujoče študije, ki se osredotoča predvsem na hrano kot eno najosnovnejših in najnujnejših človekovih potreb⁶¹² oziroma preskrbo mesta z živežem. Prispevek temelji na znanstvenih izsledkih, ki temo obravnavajo z različnih vidikov,⁶¹³ dnevniških zapisih, literaturi, časopisnem in arhivskem gradivu, in podaja oris situacije v Ljubljani pred prvo vojno ter priprave nanjo, odstira organizacijo preskrbe med vojno, skozi to pa stisko posameznikov v boju z neprikritim pomanjkanjem in lakoto.

SISTEM PRESKRBE V AVSTRIJI V ČASU VÉLIKE VOJNE

Avstro-Ogrska, samozavestna zaradi dejstva, da je velika izvoznica žita in živine, v pripravah na prvo svetovno vojno vprašanju sistema preskrbe civilnega prebivalstva ni posvečala večje pozornosti. Čeprav gospodarstvo monarhije na vojno ni bilo pripravljeno, je bila organizacija preskrbe civilnega prebivalstva zapostavljena tudi po začetku vojne, saj je Dunaj največje napore posvečal koncentraciji v vojno industrijo, hkrati pa, kot mnogi, špekuliral s prepričanjem, da bo vojna trajala »kvečjemu kakšno leto«.

Že kmalu se je pokazalo več težav. Prva je bila pomanjkanje moške delovne sile, vprežne živine in tudi krmil ter gnojil, druga pa dejstvo, da je preskrba države skoraj na vseh področjih temeljila na ogrskem delu, ki se je do avstrijskega dela glede pošiljk živil obnašal zelo mačehovsko.⁶¹⁴ Ogrska je namreč menila, da že tako ali tako pokriva temeljni delež oskrbe skupne vojske. Avstrija je morala zato večino živil uvažati, pri čemer ji je preglavice delala britanska zapora, ki je onemogočala uvoz pomembnih gospodarskih in prehrabnih artiklov, tako se je po pomoč obračala na sosednjo Nemčijo.⁶¹⁵ Izpostaviti je potrebno še eno težavo, ki je prav tako terjala hude in dolgoročne posledice. Te je monarhija utrpela po ruski invaziji v Galicijo, saj je bila ta nepogrešljiv člen avstrijske preskrbe s hrano.⁶¹⁶

Dunaj je nekaj predpisov, ki so predstavljali prilagajanje na vojne razmere, sprejel že kmalu po začetku vojne. Kot prvi so za podjetja in tovarne, ki bi kakor koli lahko služili vojaškim interesom, začeli veljati vojaški zakoni. Dne 1. avgusta

612 Millman in Kates, *Toward Understanding Hunger*, str. 3; Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 7.

613 Izpostavila bi diplomsko delo Vilme Brodnik, *Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno*, ki mdr. sistematično oriše organizacijo preskrbe v Ljubljani. Temeljne študije s področja preskrbe je za Celje priobčil Bojan Himmelreich, mdr. v knjigi *Namesto zemlje črni kruh. Organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. V veliko pomoč mi je bilo tudi delo Maje Godina Golja, v katerem se ukvarja z načinom prehranjevanja na slovenskem ozemlju.

614 Studen in Kresal, *Živiljenjske razmere*, str. 151.

615 Himmelreich, *Namesto zemlje*.

616 Watson, *Ring of Steel*, str. 199.

je sledil cesarski ukaz, ki je določil ukrepe »za preskrbo z nujno potrebnimi stvarmi«. S pomočjo teh naj bi poskrbeli, da ne bi prišlo do hujšega pomanjkanja osnovnih živil. Dne 10. oktobra pa je izšel cesarski ukaz, ki je vlado pooblastil za sprejem vseh odločitev, vezanih na pospeševanje gospodarskih razmer. V sklop tega je spadalo tudi vprašanje aprovizacije prebivalstva.⁶¹⁷ Ta ukaz je veljal do julija 1917, ko je vlada z novim zakonom dobila oblast nad celotnim gospodarstvom.⁶¹⁸

Nanizane uredbe⁶¹⁹ so se izkazale za nezadostne, do pomanjkanja osnovnih živil, predvsem (bele) moke in (belega) kruha, je prišlo že konec leta 1914:

»Gotovo je, da ima Avstrija moke dosti premalo, da bi mogla z lastnim žitnim pridelkom izhajati do nove žetve. To smo vedeli vsi že ob začetku vojne. Toda zdaj šele, ko so trgovci z moko skoraj pri kraju, so se začela energična pogajanja z Ogrsko, ki pa ima baje sama zase jedva dovolj žita in moke ter se zato brani, da bi oddajala moko iz svojih zalog. Zdaj so začeli zapisovati, koliko moke je v obeh državnih polovicah. Nato sledi baje zaprtija mej za moko in žito in nato se uvedejo rekvizicije, da se pokrije potreba občin. Baje je že zdaj gotovo, da je v obeh državnih polovicah skupaj moke dovolj, a le če se bo varčevalo ž njo. Zato se sme peči zdaj le črn kruh, ki mu bo sledil koruzni in morda celo ovseni kruh. Samo da ga bo sploh kaj! Kako se bo vršila razprodaja po državnih mokarijah, danes še ne ve nihče. Začeti se bo moralo kmalu, ker sila narašča.«⁶²⁰

Porabo bele moke je cesar omejil z odlokom, izdanim decembra 1914, v letu 1915 je sledila regulacija porabe moke in kruha z nakaznicami. Kmalu je začelo primanjkovati še drugih živil, v letu 1916 so oblasti tako z nakaznicami omejile porabo sladkorja, mleka, kave in maščob, v letu 1917 krompirja in marmelade in v letu 1918 mesa.⁶²¹ Racionirana preskrba je veljala za celotno prebivalstvo, do živilskih kart pa je bilo upravičeno samo nekmečko prebivalstvo.

Za racionirano preskrbo je bilo zadolženo kmetijsko ministrstvo na Dunaju, ob strani mu je stal t. i. vojni žitnoprometni zavod, pomembno vlogo pa so imele samoupravne aprovizijske centrale za posamezna živila, ki so se oblikovale po nemškem zgledu. Kot se je ogrski del distanciral s pošiljkami, se je distanciral tudi v upravnem smislu: centrale, ki so na začetku vojne delovale za obe polovici države skupaj, so se na zahtevo Ogrske pristojnosti razdelile in sta za vsako področje delovali po ena avstrijska in ena ogrska centrala.⁶²² Na lokalnem nivoju so

617 Himmelreich, *Namesto zemlje*, str. 20, 22.

618 Lazarevič, *Vojno gospodarstvo*, str. 187.

619 Več in podrobneje o zakonodaji Himmelreich, *Namesto zemlje*, str. 22. isl.

620 *Tedenske slike*, 24. 2. 1915, str. 11, Gospodinjstvo.

621 Watson, *Ring of Steel*, str. 244.

622 Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih*, str. 22.

za razdeljevanje živil skrbeli občinski ali aprovizacijski odbori. Za načrtovano izvajanje racionirane preskrbe ter za (dosledno) oddajanje presežkov, ki so jih bili kmetje dolžni prodajati državnim uradom po maksimiranih cenah, so delovale t. i. rekvizicijske komisije. Te so, če je bilo treba, s silo zasegale (vse) morebitne presežke hrane ter živine.⁶²³

Vsako leto vojne je prineslo novo, a brezplodno načrtovanje. Gospodarska dejavnost je bila vse bolj centralizirana, nastajali so novi in novi uradi (ob koncu vojne jih je bilo več kot 90), preskrba je bila vse bolj racionirana, kar pa pomanjkanja ni uspelo odpraviti. Posamezni obroki živil so namreč večkrat celo izostali, hkrati pa so se cene samo še dvigale: junija 1915 so bile v primerjavi z julijem 1914 višje za 33 %, junija 1916 pa že za 61 %.⁶²⁴ V Avstriji so bili decembra 1916 življenjski stroški več kot šestkrat višji kot v obdobju pred začetkom vojne.⁶²⁵ Avstrijska zakonodaja je stanju v preskrbi dejansko le sledila, »namesto da bi ga sama ustvarjala,«⁶²⁶ kar je konec koncev leta 1918 rezultiralo v kolapsu sistema.

PRESKRBA LJUBLJANE PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

Konec 19. stoletja oziroma po velikem potresu leta 1895 se je Ljubljana začela modernizirati, vse bolj je postajala slovensko politično in kulturno središče. Pred začetkom prve svetovne vojne je kot glavno deželno mesto štela 41.727 prebivalcev⁶²⁷ (z okolico okrog 50.000⁶²⁸), od teh so se (zgolj) s kmetijstvom ukvarjali manj kot 4 %.⁶²⁹ Kljub temu Mestna občina ljubljanska (MOL) ni posvečala večje pozornosti ne kmetijstvu v mestu ne kmetijski proizvodnji v okolici mesta. Preskrba Ljubljane – predvsem z zelenjavo, sadjem, mlekom in moko – je bila skoraj povsem odvisna prav od zaledja oziroma od dnevnega prinašanja živil v mesto, ki ni imelo ne večjih skladišč ne hladilnic:

»Ljubljana je glede vsakdanjih živil vezana edino le na okolico in mora mirno gledati, kako pobirajo Opatija, Trst in druga južna mesta še daleč za Ljubljano in tudi v Ljubljani sami najboljša živila. Zaradi nedostatka tržnice so tudi v Ljubljani vsa živila dražja, kakor bi bila, ako bi že imeli tržnico.«⁶³⁰

623 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41, 42.

624 Pri tem je treba poudariti, da so se mezde višale znatno počasneje, »do julija 1915 so bile višje za 5–10 %, julija 1916 za 15–20 % višje kot pred vstopom Velike Britanije v vojno.« – Šorn, *Slovenci in gospodarski položaj*, str. 65.

625 Watson, *Ring of Steel*, str. 332, 333.

626 Himmelreich, *Prva svetovna vojna v dokumentih*, str. 1.

627 Šega, *Kranjska pred prvo svetovno vojno*, str. 10.

628 Nečak in Repe, *Prelom: 1914–1918*, str. 31

629 Valant, *Ljubljana od 1895 do 1941*, str. 5.

630 *Ljubljana po potresu*, str. 106.

Pobude, da bi MOL ustanovila lastna, moderna podjetja, ki bi olajšala oskrbo mesta, je župan Ivan Hribar⁶³¹ zavrnil kot rezultat »neresnega demagoštva«, saj »tovrstna podjetja zahtevajo veliko kapitala in z velikimi izgubami poslujejo v vseh mestih, kjer so jih ustanovili«. Kot »neizvedljive stvari« je leta 1908 zahteve ljubljanskih kovinarjev, naj občina »maksimira cene mesa, kruha, piva, vina, poljedelskih in vrtnih produktov ali pa odpre lastna podjetja«, zavrnil tudi draginjski odsek, ki je bil ustanovljen leta 1908 zaradi nekontrolirane rasti cen.⁶³² Ta se je, ko je bilo leta 1912 tudi v Ljubljani čutiti strah zaradi vojne med Turčijo in Italijo in so po izbruhu vojne na Balkanu meseca oktobra motnje v trgovini in prometu v avstro-ogrski monarhiji povzročile gospodarsko krizo, reorganiziral v odsek za preskrbo mesta, imenovan aprovizijski odsek (APOD). Ena njegovih najpomembnejših nalog je bil nadzor nad tržnimi cenami najvažnejših živil, da bi vsaj ta ostala dostopna vsem slojem prebivalstva. Kljub aktivnostim odseka so cene kazale tendenco stalnega naraščanja. Seveda so cene rastle tudi tistim produktom, ki so beležili dobre letine. Ljubljana je, kar se tiče draginje, prehitela tudi Gradec. Njenim prebivalcem ni preostalo drugega, kot da so začeli stiskati pasove:

»Gospodarski položaj je v Ljubljani vpričo vsestranske trajne draginje naravnost obupen za vse sloje. Vsako gospodinjstvo mora biti trpko varčno. /.../ Vseposod je padla v Ljubljani standard of life, dostikrat naravnost pod vsak ugled dotičnega stanu. /.../ Vzlic temu torej, da se je prebivalstvo v zadnjih letih izdatno pomnožilo, padel je konsum v najvažnejših živilih. Številke potrjujejo, da Ljubljančan uživa dandanes manj mesa, da uživa manj zabeljene in mastne hrane nego še pred letom ali celo preje. /.../, da si je ljudstvo začelo pri ustih kratkomalo pritrgovati ter stradati.«⁶³³

PRESKRBA LJUBLJANE MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Na izredni nujni tajni seji občinskega sveta ljubljanskega, ki je potekala 3. avgusta 1914, je bil izvoljen permanentni oziroma stalni odsek za aprovizacijo mesta. V odsek je bilo izvoljenih šest občinskih svetovalcev, predsedovanje pa je

631 Ivan Hribar je bil ljubljanski župan med letoma 1896 in 1910. Njegov cilj je bil Ljubljano povzdigniti v moderno mesto, ki bi bilo središče vseh Slovencev. Hribarjevo dobo zaznamujejo številne pridobitve, zgrajeni sta bili mdr. plinarna in elektrarna, znaten napredek je bilo zaznati na področju zdravstva oziroma higijene in na socialnem polju, izražala se je naklonjenost slovenskemu šolstvu itd. – Anžič, Hančič in Šenk, *Ljubljanski župani*, str. 126, 127.

632 Drnovšek, Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta, str. 229.

633 SI_ZAL_LJU/0489, šk. 1794, ovoj 1626, št. 860. O razmerah na Kranjskem Hodnik, Zaostrene gospodarske razmere na Kranjskem.

bilo zaupano podžupanu dr. Karlu Trillerju.⁶³⁴ Poleg odseka za aprovizacijo mesta je pri preskrbi Ljubljancanov pomembno vlogo odigralo tudi mestno tržno nadzorstvo, ki je nadzorovalo higieno živil, s katerimi so oskrbovali mesto okoliški kmetje.⁶³⁵ Ena prvih nalog, ki so si jih zastavile mestne oblasti na avgustovskem sestanku, je bila omogočiti dostop do hrane tudi finančno šibkejšim slojem. Tem so v prvi vrsti želele omogočiti dostop do žita, katerega cena se je zaradi slabih letin 1912, 1913 in 1914 ter posledično kopičenja pri manjšini, naglo dvigovala. Mestna občina je bila zato zadolžena za subvencioniranje živil po znižanih cenah, mestna aprovizacija pa za preskrbo brezposelnih in njihovih družin in družin z nizkimi dohodki.⁶³⁶ Odsek za aprovizacijo je na seji 23. novembra 1914 nadalje sklenil, da se v začetku leta 1915 odpre občinska vojna prodajalna, ki bi bila namenjena tistim, ki se niso pravočasno založili z živili, predvsem pa tistim, ki zaradi prenizkih dohodkov oziroma previsokih cen živil niso mogli kupovati drugje. Sklenili so, da se bo v prodajalni po nizkih cenah na posebne izkaznice prodajalo moko, riž, ješprenj, fižol, petrolej idr. Pravico do kupovanja v občinski prodajalni so dodelili vsem, ki so v Ljubljani stanovali vsaj od 1. avgusta 1914 in so dokazali, da zaradi slabe finančne situacije trpi njihovo redno prehranjevanje:

»Za izdajanje teh je zlasti merodajno število nepreskrbljenih otrok, višina mezde, plače ali donosa obrti, užitek podpor, vojno vpoklicanje vzdržujočega člana rodbine, ozir. na stanovske potrebe, bolezen, brezposelnost, pridnost, treznost, varčnost ter druge – relativno ter absolutno upoštevane socialne okoliščine. Na stan in poklic kot tak se pri izdajanju izkaznice ne ozira.«⁶³⁷

Načrte je 1. decembra 1914 prehitela cesarska naredba, ki je zaradi strahu pred pomanjkanjem osnovnega živila dovoljevala peko kruha zgolj iz mešanice mok. Ta je lahko obsegala največ 70 odstotkov pšenične ali ržene moke, ostanek pa je moral biti iz krompirjeve, ječmenove ali koruzne moke.⁶³⁸ Kljub temu so bili nekateri časopisi v začetku leta 1915 še zelo optimistični, češ, manjka le moke in še to zgolj zaradi slabe letine, lakote se nam tako ni treba bati. Milčinski je v svoj dnevnik marca 1915 napisal: »Slovom popisa je v Ljubljani moke za 27 dni.«⁶³⁹ Prav takrat pa se je *Domoljub* vprašal:

»Kaj pa – in to je sedaj poglobitno vprašanje –, če bo trajala vojska še celo leto, ali je avstrijsko poljedelstvo zmožno pridelati za vojsko in vse prebivalstvo vsaj za silo potrebnih živil? Statistika kaže, da mora naša država zlasti v slabih

634 SI_ZAL_LJU/0488, Cod VI, t. e. 139, a. e. 5, Zapisnik tajnih sej občinskega sveta 1914–1916: Zapisnik izredne nujne tajne seje občinskega sveta ljubljanskega, 3. 8. 1914. Več o Karlu Trillerju *Triller, Karel (1862–1926)*.

635 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 9.

636 Studen in Kresal, *Življenjske razmere*, str. 153.

637 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1795, a. e. 1627, ovoj VI/5, št. 139.

638 *Slovenski narod*, 2. 11. 1914, str. 4, Pozor, peki!.

639 Milčinski, *Dnevnik*, str. 93.

letinah dosti uvažati, posebno žita, pšenice. Žitna letina 1, 1914, ni bila bogata, komaj srednje dobra. Doma pridelano žito torej vsekako ne bo zadostovalo, prav posebno velja to za Avstrijo.«⁶⁴⁰

In vprašanje je postalo še kako relevantno:

»Moka. Kjerkoli se zdaj srečavajo ljudje, izprašujejo drug drugega, ima li dovolj moke. Nekateri vsi misli prihuljeno: ‚Imam moke vsaj do jeseni,‘ a odgovarja: ‚No, da, par vrečic sem si je nakupil; a bože, bože, predraga je, da bi si je mogel nakupiti dovolj!‘ Drugi majejo glavo. Niso verjeli, da bi mogla nastati zadrega z moko, preveč so zaupali in preskrbeli se niso z ničimer. Tretji imajo denarja jedva za vsakdansko potrebo, zato zro obupani v bodočnost, zaupajoči v pomoč države -in občine, da jih že rešita skrajne sile. Četrty pa šele zdaj begajo okoli mokařev in prodajalnic ter nakupujejo različite vrste moke, ne da bi se dosti brigali, kakšna je.- Mnogo denarja gre dandanes v izgubo, ker se ljudje niso pravočasno založili s potrebno količino moke, ko še ni bila predraga, in ker poklicani faktorji niso pravočasno poskrbeli za zadostne in dobre zaloge.«⁶⁴¹

Kmalu se je pokazalo, da se je uresničil črni scenarij, zaradi hudega pomanjkanja je bila februarja 1915 omejena poraba krušne moke na 200 gramov na osebo dnevno, od aprila leta 1915 je bilo moko in kruh mogoče kupovati le z nakaznicami.⁶⁴² Posameznik je bil na teden upravičen do 1,4 kilogramov mešane koruzno-pšenične moke oziroma malo manj kot 2 kilograma (1960 gramov) »vojnega« kruha, pečenega iz mešanice koruzno-pšenične moke. Drobnopkovsko pecivo, žemlje, rogljiči, štručke, je izginilo s polic.⁶⁴³ Ljubljančane je uvedba racionirane preskrbe vznemirila, ženske so proti kartam 8. maja 1915 celo protestirale.⁶⁴⁴ Neke vrste protest je bilo tudi poimenovanje vojnega kruha – zaradi težke prebavljivosti so mu ljudje rekli kar »granata«. ⁶⁴⁵ Pritožb čezenj ni manjkalo, npr.: »Včeraj je bil kruh sprijet in neprepečen. Danes ga je nesla žena na pritožni urad.«⁶⁴⁶

Da bi bili Ljubljančani deležni dobrih živil po nakupni ceni, ki je bila od tržne nižja za dvajset do petdeset odstotkov,⁶⁴⁷ je leta 1915 v mestu svoja vrata odprla že v prvem letu vojne načrtovana vojna trgovina, ki ji je 1916 sledila še

640 *Domoljub*, 15. 3. 1915, str. 177, Naše vojno gospodarstvo.

641 *Tedenske slike*, 24. 2. 1915, str. 11, Gospodinjstvo.

642 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41.

643 Godina Golja, *Recepti in napotki*, str. 70.

644 O t. i. ženskih demonstracijah proti slabi preskrbi Selišnik, *Ženske v zaledju*.

645 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 157. Izseki iz pisem, ki pričajo o slabi kvaliteti kruha tudi v Svovljšak, *Slovenci v primežu*, str. 122.

646 Milčinski, *Dnevnik*, str. 237. Watson piše, da vojni kruh sprva niti ni bil slabega okusa, ljudje so v glavnem pogrešali hrustljivost belega hlebca. Kasneje pa so ga opisovali kot rumenega, lepljivega in neokusnega. – Watson, *Ring of Steel*, str. 334.

647 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 50.

aprovizacijska pekarna, seveda pa ti dve nikakor nista ostali osamljeni.⁶⁴⁸ Obstoj tovrstnih lokalov pa ni bilo vedno zagotovilo, da so ljudje živila tudi dobili, preplah je sprožilo največkrat prav pomanjkanje moke in kruha:

»Ne dobi se ne moke ne kruha. Redarji gonijo ljudi izpred vojne prodajalne. Ljudstvo je razdraženo. Ko so čakali pred vojno prodajalno kakor duše v predpeklu, je zapel neki hudomušnež ginljivo pesem: Lepa naša domovina, nima kruha, nima vina. Takoj je pristopil redar in ga odgnal v zapor.«⁶⁴⁹

Hujše posledice je utrpel deček, ki je svoje življenje tragično končal: »Nestrpna množica je ob besedi kruh pozabila na ljudi okoli sebe in včasih povzročila pravo tragedijo, kot se je to dogodilo nesrečnemu dečku, ki so mu najprej zlomili roko in ga tako pregazili, da je kasneje umrl za poškodbami.«⁶⁵⁰

V letu 1915 je začelo primanjkovati tudi drugih živil. Pomanjkljiva je bila preskrba z govejim in svinjskim mesom. Razloga sta bila dva: pomanjkanje (žitne) krme in posledična prodaja živine ter potrebe vojske po velikih količinah mesa za lastno prehrano. Ker je bil dotok živine iz Srbije in Galicije prekinjen, so bili v letu 1915 hlevi skoraj prazni:

»Vlada je obupanim ljudem svetovala varčno porabo, gospodinje naj ne kuhajo samostojnih mesnih jedi, ampak naj bo meso le dodatek zelenjavni juhi ali omaki. /.../ Za običajnega državljana je bilo tako še najlažje dosegljivo perutninsko in kunčje meso, ker je bila reja enostavna in ni zahtevala veliko prostora in stroškov.«⁶⁵¹

Da bi situacijo olajšali, so bili uvedeni brezmesni dnevi, najprej dva, leta 1916 pa trije dnevi na teden, pri čemer je potrebno poudariti, da je bilo od septembra 1916 meso mogoče kupiti zgolj na karte. Posameznik je bil upravičen do 18 gramov mesa na vsak mesni dan,⁶⁵² nosečim in doječim ženskam pa so bile dodeljene posebne dodatne nakaznice.⁶⁵³ Kot je razvidno iz dnevniških zapisov Frana Milčinskega, so pristojni organi kontrolo na brezmesne dni, ki so jo zapovedale oblasti, dejansko tudi izvajali in kršitelje kaznovali:

»Po hišah hodijo gledat v lonce. Pri eni družini našel policaj navzlic prepovedanemu dnevu pečenko. Kuharica se opravičevala: ‚Za jutri jo pečem, da se

648 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 16.

649 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 154. Notranje ministrstvo je mdr. zbiralo tudi poročila o tem, kakšno je razpoloženje na Kranjskem, kakšni so odzivi na aprovizacijo ipd. Ukrepalo je proti osebam, ki so svoje nezadovoljstvo izražale preveč na glas: »Razlog za aretacijo je bilo lahko tudi nezadovoljstvo s črnim kruhom.« – Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 189.

650 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 50.

651 Kos, Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, str. 36.

652 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41.

653 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 36.

ne pokvari.‘ Policaj je izrekel, da je dobro – a zvečer je nepričakovano prišel gledat po pečenki, namenjeni za jutri – pa je ni več bilo. Kazen 60 K.«⁶⁵⁴

V zadnjih letih vojne do tovrstnih prekrškov ni več pogosto prihajalo, saj je pre-skrba civilnega prebivalstva z mesom postajala čedalje težavnejša, seveda predvsem na račun oddaje živine vojski. Deželna komisija za ureditev prometa z živino na Kranjskem je pri deželni vladi v Ljubljani na seji dne 31. januarja 1918 energično ugovarjala proti (pre)velikim zahtevam vojaške uprave glede oddaje živine. Z ugovori se je strinjala tudi deželna vlada in je poudarila, »da Kranjska pod nobenim pogojem ne more izpolniti predpisov vojaštva, ki pa zahteva kljub vsemu, predpisano število živine«. Februarja 1918 bi namreč moralo »Deželno mesto« s Kranjske dobiti 13.000 glav živine, če bi želelo izpolniti vojaške zahteve in zahteve civilnega konzuma, pri čemer je bilo »Deželno mesto« s prostovoljnim nakupom zmožno pridobiti le 613 glav. Kmetje so rekviriranju nasprotovali, živine je tako ali tako primanjkovalo od začetka vojne, vole so potrebovali za delo, molznih in brejih krav pa se ni smelo odvzeti. Tako je bila Deželna komisija za ureditev prometa z živino na Kranjskem prisiljena ponovno znižati civilni konzum ... »Kranjsko deželno mesto za vnovčevanje živine« je apeliralo na živinorejce, naj se ne upirajo dobavam živine, saj so se bali, da bi drugače vojaštvo ukazalo rigorozno rekvizicijo, ki bi lahko pustila hude posledice za živinorejo, nevarna pa bi bila tudi za ljudstvo samo. Oblasti so apelirale tudi na prebivalstvo mest in krajev, naj začasno omeji uživanje mesa, vsaj za toliko časa, da bodo kmetovalci obdelali polja, da bo jeseni vsaj kaj pridelka:

»V interesu vsega prebivalstva in bodočnosti našega narodnega gospodarstva je, da se vsaj večji del živine za delo ohrani in ne pobije zadnji rep. Živinorejci, predvsem pa tudi županstva naj gledajo, da ne bodo ljudje po deželi doma klali živine in telet in da se ne bo vršilo tihotapstvo živine v sosedne dežele, ker oboje je skrajno škodljivo že sedaj, odslej bi pa bilo to naravnost poguba za naše gospodarstvo.«⁶⁵⁵

Kljub pozivom k omejenemu uživanju mesa je bil naval na mesnice, ko se je razvedelo, da bo naprodaj nekaj kilogramov, nepopisen. Ljudje so na skromen zalogaj v vrstah čakali tudi po več ur: »Tako so se recimo vrste pred mesnicami pričele že ob 2. uri zjutraj, ženske in otroci pa so tam čakali po štiri ali tri ure.«⁶⁵⁶ Nič drugače ni bilo v drugih evropskih mestih. Pri tem pa nesreča ni vedno počivala. V Hamburgu sta bili aprila 1916 v gneči ljudi, ki so želeli kupiti meso, ubiti dve ženski, šestnajst oseb pa je bilo hospitaliziranih.⁶⁵⁷

654 Milčinski, *Dnevnik*, str. 204.

655 *Slovenec*, 6. 2. 1918, str. 6, Silno pomanjkanje živine na Kranjskem in omejitev civilnega konzuma mesa.

656 Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 188.

657 Watson, *Ring os Steel*, str. 330.

Nič manjša zagata in boj nista vladala niti glede maščob, ki so jih na karte prodajali od septembra 1916. Posameznik je bil upravičen do treh četrtin kilograma masti na mesec.⁶⁵⁸ Karte za nakup sladkorja so bile uvedene 19. marca 1916, posameznik je bil upravičen do kilograma sladkorja vsake štiri tedne. Karte pa so bile dodeljene le tistim, ki v gospodinjstvu niso beležili večjih zalog, se pravi tistim, katerih zaloga je bila manjša od dveh in pol kilogramov sladkorja na osebo.⁶⁵⁹ Tudi z nakupom sladkorja je bilo podobno kakor z nakupom mesa – ni bil vedno na razpolago: »Sladkorja se nič ne dobi v prodajalnah. /.../. Pivo Union ni pitno, grenko kakor tavžentrože. Nemara brez sladku, le s hmeljem.«⁶⁶⁰ Nič boljša ni bila preskrba s krompirjem, saj se je zaradi njegove večje porabe (ker ni bilo kruha, so ljudje več posegali po krompirju) dvignila tudi njegova cena. Krompir »je postal cenjen kot še nikoli: 'Kmetovalci bodo tedaj prav storili, če bodo prihodnjo pomlad sadili veliko krompirja ... S pridelovanjem je primeroma malo truda, vsak dan je krompir na mizi, pa še lepe kronce prinaša.'«⁶⁶¹ Vlada je prosto prodajo krompirja prepovedala spomladi 1915, ko je ugotovila, da so ga prekupčevalci začeli kopičiti, od oktobra 1916 pa so ga prodajali zgolj na karte in to 300 gramov na osebo na dan.⁶⁶²

Ljubljancani so občutili tudi težave v oskrbi z mlekom, drugim najpomembnejšim živilom. Največja težava je bila v tem, da je bilo mesto vezano na dovažanje mleka iz okolice, nič manjša pa zaradi rekviriranja⁶⁶³ mleka za potrebe vojske in zaradi pomanjkanja krmil za molznice. Slabe preskrbe in pomanjkanja mleka ni spremenila niti ustanovitev Preskrbovalnice za mleko, ki naj bi mleko zagotavljala vsaj za dojenčke, porodnice in težke bolnike, ki druge hrane niso mogli uživati. V mesto so namreč vse večkrat dostavili tako majhno količino mleka, da je pokrila komaj četrtino nakazil.

Ljubljanska mestna občina se je v upanju na izboljšanje položaja preskrbe obračala na mlekarne in mlekarske zadruge, njihov odgovor pa se je največkrat glasil, »da je vojaška oblast rekvirirala vse mleko naše mlekarne.«⁶⁶⁴ Mlekarna Prevoje se ni potrudila niti z navedbo razloga: »Na cenjeno pismo z dne 24. 4. 1915 /.../ Vam naznanjamo, da Vam nemoremo mleka pošiljati.«⁶⁶⁵ Hudo pomanjkanje pa je mleko seveda samo še dražilo, ljudje so se pritoževali: »Torej še mleko, ki ga vsak rabi, nam bodo kmetje v teh časih, ko vsega manjka, podražili!«⁶⁶⁶

658 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41.

659 Koder, »Na jugu se ponavljajo časi«, str. 52.

660 Milčinski, *Dnevnik*, str. 115.

661 Kos, Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, str. 35, 36.

662 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 41.

663 Rekvirirati – odvzeti premičnine zaradi nujnih potreb vojske, države, zlasti v vojnem času. – *Slovar slovenskega knjižnega jezika*.

664 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 328.

665 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 331.

666 *Domoljub*, 14. 10. 1915, str. 597, 598, *Gospodarske vesti*.

Čeprav je mestna aprovizacija svoje zaloge popolnjevala z zakonskimi zaplemami, je bilo pomanjkanje vsako leto vojne večje. Dr. Triller je leta 1916 v poročilu odseka za aprovizacijo poudaril, »da je cela tozadevna preskrba nezadostna in pomanjkljiva« in da »stoji Ljubljana brez živil tik pred lakoto.«⁶⁶⁷ Jedilniki so postali skromnejši tudi v bolj stojecih družinah: »Naš jedilni list postaja vedno preprostejši. Danes opoldne: juha, krompir v krhljih s čebulo in zelena solata s prav malo olja.«⁶⁶⁸ Še bolj kritično je bilo leto 1917. Podatki za Kranjsko za to leto izkazujejo zmanjšanje pridelave pšenice in koruze za kar četrtino, rži za več kot tretjino in ječmena ter ovsa celo za polovico. Slabši je bil tudi pridelek zelenjave, krompirja, zelja in repe, tudi fižola. Poljedelstvo je upad utrpelo tako zaradi vremenskih težav kot tudi zaradi pomanjkanja vprežne živine, krmil in gnojil.⁶⁶⁹ Ko so začeli izostajati še kontingenti živil, določeni za Ljubljano, je kot neke vrste blažilo začel v mestu delovati nadzornik za ljudsko prehrano na Kranjskem, ki je nastopal kot posrednik med prebivalci in centralnimi uradi: »Vsakdo se lahko obrne nanj, najsibo z željami ali nasveti. Njegova uradovalnica je odprta vsem brez razlike stanu v petek in soboto, izvzemši one dni, ko se bo nahajal na službenih potovanjih po deželi. Pri teh prilikah se bo nanj lahko obračalo osebno tudi prebivalstvo dotičnih krajev.«⁶⁷⁰

Seveda urad ni požel večjih uspehov in tako je konec leta 1917 v poročilu odseka za aprovizacijo dr. Triller poročal, da se je položaj v mestu bistveno poslabšal, in da mdr. Dunaj ni odgovoril niti na prošnje in zahteve podružnice niti na njegovo lastno intervencijo glede bele moke za bolnike, doječe matere in otroke.⁶⁷¹ Poročal je tudi, da okrajna glavarstva nikakor niso bila kos nalogi pri odrejeni rekviziciji krompirja, ki ga je v mestu že močno primanjkovalo. Dejal je:

»Naivno je bilo tudi upanje, da bo Kranjska po uspešni ofenzivi proti Italiji deležna velikega plena. Pridrveli so tja ogrski čifuti in na Kranjskem nismo videli niti zrna riža. /.../. Za mast je kranjska aproviz. družba investirala daleko nad milijon kron, da dobi z Ogrske mast. Najprej je dospel vagon docela neužitne masti /.../. Drugega pol vagona pa je bilo konfiscirane, kljub temu, da je imela družba transportno dovoljenje ogrske in avstrijske vlade. Konfiscirana je bila mast vsled tega, ker je bila kupljena nad maksimalno ceno. /.../. Na merodajnem mestu se je zatrnilo, da vodi Ogrska proti nam najhujšo gospodarsko vojno in vsi so enega prepričanja, da nobena, niti najbolj neprijazna neutralna vlada ne postopa proti nam tako neprijazno kakor Ogrska.«⁶⁷²

667 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 28. 11. 1916.

668 Milčinski, *Dnevnik*, str. 179.

669 Fischer, *Gospodarstvo v vojnih razmerah*, str. 149

670 *Slovenski narod*, 14. 5. 1917, str. 4, Aprovizacija.

671 V tem času se je z zelo hudim pomanjkanjem soočal tudi Dunaj, o tem mdr. Watson, *Ring of Steal*, str. 33 isl. 672 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 18. 12. 1917.

Oblasti je poleg slabe preskrbe Ljubljane z moko, kruhom in krompirjem neprestano skrbelo tudi pomanjkanje mleka: »Štiri mesece je vlada v soglasju z vojaštvom organizirala preskrbo mesta z mlekom. Uspeh je bil ta, da danes ni mleka niti za dojenčke in doječe matere niti za bolnike, katerim je mleko pogoj za ohranitev življenja.«⁶⁷³

Dr. Triller poročila ni zaključil v nič kaj bolj optimističnem tonu, primanjkovalo je namreč celo fižola za seme. Zaradi vsesplošnega pomanjkanja se je leto 1918 začelo v strahu pred lakoto. Nemir je mdr. sprožila novica župana, da mu je Žitno-prometni urad sporočil, da bo Ljubljana prejela 9 vagonov manj žita kot poprej, ob tem pa dodal: »Pogled v bodočnost je teman in obupen. Prebivalstvo bo potrebovalo velikanske potrpežljivosti in napeti bo moralo vse moči, da mu pogum ne upade. /.../ V zalogi imamo vsega skupaj nekako vagon suhih hrušk in češpelj. Toliko se nam je posrečilo nastrgati s cele dežele!«⁶⁷⁴

Aprovizacijski urad, ki mu je bila ob ustanovitvi dodeljena skrb za aprovizacijo revnejših slojev, je imel leta 1918 že okrog 100 zaposlenih, skrbel pa je za skoraj 20.000 prebivalcev – tretjino mestnega prebivalstva ...⁶⁷⁵ Trudil se je po najboljših močeh, mdr. je na pobudo župana Ivana Tavčarja⁶⁷⁶ pri mestnem knjigovodstvu ustanovil fond »prehrana revnih slojev«, od katerega so najrevnejši prebivalci mesta dvakrat na mesec brezplačno prejeli določena živila, vendar je zapadal v vedno večjo stisko, ostajal je osamljen in izoliran: »Pisarimo, brzozavimo in kričimo, ali slavna centrala v Plankengasse nas ne vidi vredne niti odgovora! Obrnili smo se do deželne vlade, ki se je končno odločila ter poslala na Dunaj jokav telegram. Ali mislite, da urad sploh odgovori?«⁶⁷⁷

Ker mestna aprovizacija zalog ni imela, promet z okolico pa je bil čedalje bolj moten, je mesto skoraj ostalo brez masti, mleka, mesa, krompirja ... Odraž dejanskega stanja je bila ljubljanska tržnica: »Danes je bilo na prodaj lipovo cvetje, drugega skoraj nič.«⁶⁷⁸ In: »Danes še peteršilja ni bilo na trgu. Ženi od shujšanja prstan uhaja s prsta.«⁶⁷⁹ Ter: »Na ljubljanskem trgu je sedaj velika borba. Kadar prinese kaka prodajalka kaj živil, jo hipoma obsujejo; vsakdo bi rad kupil. Dobi se že malo živil. Vojaki prihajajo z vozmi na trg in pokupijo vse.«⁶⁸⁰ Seveda Ljubljančanov ni pestilo le pomanjkanje, temveč huda draginja: »Draginja narašča od dne do dne.«⁶⁸¹

673 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 18. 12. 1917.

674 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 22. 1. 1918.

675 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 22. 1. 1918.

676 Tavčar je bil ljubljanski župan v letih 1912–21. – Anžič, Hančič in Šenk, *Ljubljanski župani*, str. 128.

677 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 22. 1. 1918.

678 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 163, 2. 7. 1917.

679 Milčinski, *Dnevnik*, str. 232.

680 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 154

681 *Domoljub*, 8. 6. 1916, str. 305.

In kot se je v začetku leta napovedovalo, se je leto 1918 izkazalo za leto bede, živilske nakaznice so vse bolj izgubljale svoj pomen, čeprav naj bi bil posameznik na teden upravičen do 750 gramov moke, 30 gramov masti ter 550 gramov krompirja in do 750 gramov sladkorja na mesec.⁶⁸² Vse bolj je cvetela trgovina »na črno«, ki za večino zaradi zelo visokih cen ni bila pravi naslov. Ljubljana se je soočila z lakoto.⁶⁸³ Ljudje so postajali vse bolj nemirni, začele so se demonstracije.⁶⁸⁴ Marca 1918 so pred deželno vlado demonstrirale žene železničarjev, ki so zahtevale izboljšanje sistema prehrane, 24. aprila 1918 pa je v mestu prišlo do zelo hudih izgredov, ki so trajali tri dni. Sprožile so jih po večini ženske, ki se jih je zaradi pomanjkanja in lačnih otrok polotil obup. Od mesta jim je uspelo dobiti zadnje zaloge testenin, nekaj marmelade in cikoriije ter suhih hrušk.⁶⁸⁵ Ko so orožniki s pomočjo vojske demonstracije zadušili, so ocenili škodo, ki je bila precejšnja: poškodovani so bili kavarni Union in Kazina, poslopje Ljubljanske kreditne banke in mestne aprovizacije.⁶⁸⁶ Mestni možje so otopeli menili: »Kdor išče krivcev, da se ničesar tu več ne dobi, naj se obrne na Dunaj in Budimpešto, tam jih gotovo najde.«⁶⁸⁷ Naj prvi del prispevka zaključim s povednim navedkom iz dnevnika Milčinskega, zapisanim novembra 1918: »Za kupit se ne dobi ničesar, niti lasnice. /.../. Zadnjih 14 dni nismo na krušne karte dobili nič moke.«⁶⁸⁸

KAJ IN KAKO KUHATI?

Preskrba, ki je tudi v času vojne po večini⁶⁸⁹ ostajala ženska domena, je gospodinje soočila z zelo visokimi cenami, pomanjkanjem in odsotnostjo določenih živil. Stiska je po eni strani sprožila uživanje hrane, ki ni bila povsem običajna; da bi omilili občutek lakote, so ljudje v veliki meri uživali hrano z malo oziroma povsem nehranljivimi

682 Himmelreich, *Prva svetovna vojna v dokumentih*, str. 5.

683 Na tem mestu bi podala komentar Milka Brezigarja iz leta 1918: »Naravno je, da so one pokrajine najbolj trpele, ki so bile neposredno za fronto, oziroma po katerih so se bili krvavi boji. Najbolj prizadeti sta Koroška in Kranjska, najmanj Štajerska.« – Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*, str. 70.

684 Nemiri, ki jih je sprožila lakota, so se v Nemčiji začeli že poleti 1916: »Ženske in mladina so zahtevali kruh, plenili pekarnice in se borili s policisti.« – Watson, *Ring of Steel*, str. 331.

685 Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 193, 194.

686 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76: Zapisnik javne nujne izredne seje občinskega sveta ljubljanskega, 25. 4. 1918:

687 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76: Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 19. 2. 1918.

688 Milčinski, *Dnevnik*, str. 315.

689 Selišnikova piše, da so morali tudi moški uporabiti svoje spretnosti za iskanje (poceni) živil (Selišnik, *Ženske v zaledju*, str. 188), kar ilustrira naslednji navedek: »In gospodje, ki se prej niso brigali za domače gospodinjstvo in gospodarstvo, so se zdaj skrbno obveščali, kje se da dobiti moka, sladkor, mast ... in kam je treba iti po nakaznice za to ali drugo blago.« – Milčinski, *Dnevnik*, str. 8.

snovmi. Po drugi strani pa je stiska sprožila proizvodnjo nadomestnih živil, ki so do neke mere olajšala pomanjkanje osnovnih živil.⁶⁹⁰ Zgolj kot zanimivost naj navedem, da je bilo v Nemčiji ob koncu vojne naprodaj več kot 11.000 nadomestkov, med katerimi je bilo 837 različnih tipov nadomestkov klobas.⁶⁹¹

Gospodinje so se znašle v težkem položaju: kaj in kako kuhati?! Njihovega težkega položaja so se zavedali tudi uredniki časopisja, ki so bolj ali manj spretno manevriranje med pomanjkanjem, draginjo in zdravjem družinskih članov imenovali kar umetnost:

»Znati je treba posebno sedaj dobro in umno gospodinjiti. In vojska je naučila že marsikatero gospodinjico štediti. Varčevanje z živili je sedaj dolžnost nas vseh, ne samo zato, ker so živila draga, ampak tudi zato, ker nam jih primanjkuje. /.../ Kuhati in zadovoljiti družino, posebno, ako šteje mnogo glav, je pa dandanes res prava umetnost. To veste najbolj matere same! Da ostane močni, je treba preskrbeti telesu potrebnih hranilnih snovi.«⁶⁹²

Iz virov je razvidna predvsem stiska zaradi pomanjkanja moke in kruha kot osnovnega in najpomembnejšega živila za širši krog ljudi:

»Čeravno se kruh in moka v gotovih mejah lahko nadomesti z drugimi živili, je vendar za prehranitev neizogibno potrebna. Premožnejši lahko nadomeste moko glede hranilnih snovi, z zelenjavo in mesom. Drugače je pa pri delavcu. Njegovo glavno živilo so žganci, kruh, močnik. Torej le moka je treba.«⁶⁹³

Ko je stopila v veljavo cesarjeva naredba, ki je dovoljevala peko kruha iz največ 70 odstotkov pšenične ali ržene moke, ostanek pa je moral vsebovati krompirjevo, ječmenovo ali koruzno moko, je *Slovenski narod* sporočil, da je za mešanje najboljša krompirjeva moka in da na Dunaju izdelujejo kruh tudi samo iz te moke.⁶⁹⁴ Hkrati pa so občila Ljubljancane, ki niso bili navajeni niti na koruzno moko, poskušala prepričati o njeni uporabnosti:

»Koruzna moka. Sedaj, ko nam primanjkuje pšenične in ržene moke, nam je šele dobrodošla koruzna moka, medtem ko smo jo prej nekako prezirali in uporabljali koruzo le bolj za živino. Toda koruzna moka ima v sebi prav mnogo redilnih snovi in se morda vsaj zdaj naučimo bolje upoštevati jo. /.../ Sedaj je čas, da se navadimo polente in koruznih žgancev, ki so s surovim maslom zabeljeni naravnost izvrstni. Ker je kruh iz same koruzne moke težko speči – tak kruh namreč kar leze narazen in se skoraj nič ne vzdigne, – naj bi kuhale

690 Makarovič, *Prehrana na Slovenskem*, str. 161; Godina Golja, *Recepti in napotki*, str. 67.

691 Watson, *Ring of Steel*, str. 334.

692 Zemljanova, *Gospodinja v vojnem času*.

693 Prav tam.

694 *Slovenski narod*, 2. 11. 1914, str. 4, Pozor, peki!.

gospodinje pogostokrat polento in koruzne žgance, ki dajo z mlekom uživani, izvrsten zajutrek ali večerjo.«⁶⁹⁵

Ker so bile zaloge koruzne moke, ki ni bila racionirana, konec leta 1915 že izčrpane, so se morale gospodinje znajti drugače. Pri tem so jim pomagali številni in raznorazni recepti, kako peči kruh. Izkazalo se je, da krušnega testa niso pripravljali samo iz moke, tej so dodajali tako zmlete stročnice kot tudi kostanj.⁶⁹⁶ *Domoljub* je priporočil kruh, pečen iz 50 odstotkov ržene in 30 odstotkov ječmenove moke ter 20 odstotkov naribanega surovega krompirja. Znan je tudi recept, ki gospodinjam celo svetuje, naj kruh spečejo iz ržene in želodove moke.⁶⁹⁷

Pomanjkanje moke so poskušali omiliti s krompirjem, ki je v marsikateri družini postal glavno živilo, pri čemer so opozarjali, da je hranilna vrednost krompirja sicer precejšnja, a če bi torišče prehrane človek postavljaj zgolj nanj, bi sčasoma opešal. Zato so priporočali, da se ga uživa z mlekom, sirom, maslom, slanino, mesom,⁶⁹⁸ seveda tudi s stročnicami in zelenjavo: »V koščih ali cel (v oblicah) je težko prebavljiv. Jako dober je krompirjev pire. (Krompir se skuha v koscih, ali še bolje v oblicah, se olupí, dobro zmečka, zalije z mlekom, da je kakor kaša in zabeli.) Dobra jo tudi krompirjeva juha, guljaž iz krompirja.«⁶⁹⁹ V časopisih so bili objavljeni številni recepti z zelenjavo, ki je pridobila celo status samostojne jedi, na primer zelenjavna žolca, zelenjavni golaž in druge jedi.

Kljub spodbudam, naj ljudje jedo malo in zdravo, so ljudje v vojni posegli po živilih, ki v obdobju miru niso bili na jedilnikih, na primer mesu odsluženih vojaških konj in tudi mesu mačk in psov, ki so ga »pripravljali v omakah ali kot sekanico, njegov izvor so skušali prikriti z različnimi dodatki.«⁷⁰⁰ Prebivalce so občila spodbujala k nabiranju in pripravi divjih rastlin in njihovih plodov: gob, kostanja, preslice ... Jedila, ki vsebujejo ta živila, najdemo tudi v knjigi *Varčna kuharica: zbirka navodil za pripravo okusnih in tečnih jedi s skromnimi sredstvi. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*, ki jo je napisala Marija Remec, saj je menila, da draginja in pomanjkanje zahtevata novo, časom primerno kuharsko knjigo. Prepričana je bila, da ji je v knjigi uspelo združiti vse zahteve skromne kuhinje, »naj si bo glede štedljivosti, pa tudi glede okusa; strogo pa smo se ogibali dajati navodila za razkošje in potrato«. Skrbna avtorica je vse recepte, preden so si zaslužili zapis v knjigi, večkrat preizkusila, saj je želela, da so vsa jedila kljub skromnosti okusna,

695 *Tedenske slike*, 24. 3. 1915, str. 8, Gospodinjstvo.

696 Godina Golja, Recepti in napotki, str. 71.

697 Kos, Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?, str. 35. Watson piše, da ob pomanjkanju moke za pripravo kruha niso uporabljali le koruze, kostanja, graha, soje in otrobov, temveč tudi deteljo. – Watson, *Ring of Steel*, str. 335.

698 Zemljanova, Gospodinja v vojnem času.

699 Zemljanova, Za naše gospodinje.

700 Godina Golja, Recepti in napotki, str. 67.

»da se lahko postavijo na vsako, tudi imenitno mizo.«⁷⁰¹ Remčeva je poudarila, da je ob pisanju receptov pazila, da so navedeni obroki zdravi in ljudem nudijo vse potrebne snovi za vitalno življenje. V knjigi je zaslediti recepte, ki svetujejo uporabo tako pesnega in kolerabnega perja ter regrata kot tudi kopriv in kislice. V receptu za t. i. alelujo avtorica olupke bele repe spremeni v mikavno prikuho:

»O olupke oprane bele repe posuši nad ognjiščem. Posušene shrani na suhem; ko jih rabiš, jih namakaj en dan v mrzli vodi ter jih skuhaj do mehkega. Kuhane odcedi in dobro sesekljaj. Naredi svetlorumeno prežganje, prideni drobno zrezane čebule, zelenega peteršilja in sesekljane olupke ter zalij /.../, pridaj še malo popra, pusti prevreti in daj kot prikuho na mizo.«⁷⁰²

Vojna in pomanjkanje nista prinesla le novih receptov, temveč tudi živila, ki pred vojno niso bila širše poznana in, kot že omenjeno, razne živilske nadomestke. Namesto dragega olja, ki ga je zelo primanjkovalo, so svetovali uporabo nadomestka iz morskega maha:

»Morski ali irski mah je rastlina, ki raste ob morju. Irci jo uživajo kot živilo, v zdravilski vedi se uporablja proti jetiki, kašlju, katarju /.../. Rastlina se kuha na vodi, dokler se ne zgosti, da je kakor olje. Tedaj ima barvo in okus ricinovega olja; spominja pa tudi na kuhane otrobe. Ako se še parkrat precedi in prevre z nekaj zrn janeža in limonovo lupinico, dobi okus in barvo pravega olja. S tem začinjena solata se ne razloči od solate, napravljene z oljem. Škoda je samo, da se ne drži dolgo. Treba bi bilo napravljati vsakih par dni sveže olje. Ko postoji, se naredi gosta žolica, ki se razpusti, če pride na toplo.«⁷⁰³

V časopisju so zaradi hudega pomanjkanja masti priporočali nakup danskega surovega masla,⁷⁰⁴ svetovali pa so tudi uživanje nizozemskega oslajenega kondenziranega mleka, ki je bilo zaradi devetih odstotkov maščob primerno živilo tako za otroke kot tudi bolnike. Maja Godina Golja piše, da so ga zato »nekaj razdelili otroškim zavetiščem, društvom in bolnišnicam, nekaj pa ga je bilo v prosti prodaji pri trgovcih.«⁷⁰⁵ Tudi nakup jajc je bil pravi podvig, bila so draga in kljub temu jih je bilo težko dobiti, saj so jih v splošnem pomanjkanju rejci perutnine raje in več porabili zase: »Na trgu nič jajc, jih ženske skrivajo, niso zadovoljne s ceno.«⁷⁰⁶ Kar sam od sebe se je ponujal jajčni nadomestek, imenovan doterol, ki je dajal barvo in okus pravih jajc. »Mestne gospodinje pravijo, da so cmoki in rezanci še bolj

701 Remec, *Varčna kuharica*, str. 3.

702 Prav tam, str. 36.

703 *Domoljub*, 12. 10. 1916, str. 541.

704 Godina Golja, *Recepti in napatki*, str. 70.

705 Prav tam.

706 Milčinski, *Dnevnik*, str. 43.

okusni z doterolom.« Ker pa so bolnikom svetovali uporabo pravih jajc, je časopisje kmečke gospodinje pozivalo k prodaji, pri čemer jim je obljubljalo lep dobiček.⁷⁰⁷

Da bi imele gospodinje sploh kaj dati v lonec, so oblasti spodbujale obdelavo vrtov, njiv in parkov širom mesta, tudi »ob sodišču 4 krat toliko kakor prvo leto, za sodiščem vsa ledina, pod Tivoli ves obronek pod baldahinom in višji deli ob progi«. ⁷⁰⁸ Seveda so bili Ljubljančani deležni nasvetov in usposabljanja na tečajih, saj mnogi niso bili večji kmetovalci. Spodbude in pomoči so bili deležni tudi glede reje malih živali, ki je značilna za mesta v času vojn,⁷⁰⁹ tudi za Ljubljano, v kateri so bili priljubljeni predvsem zajci in kokoši. Značilno za vojno je tudi romanje z nahrbtniki po živež na deželo: »Nekatere družine so že mesece brez mleka. Meščani hodijo ob nedeljah in tudi ob delavnikih opremljeni z nahrbtniki na kmete, prosjačit moke, mleka, krompirja in drugih živil, a za denar ne dobe ničesar, le kdor prinese tobaka, sladkorja, kave, kaj odnese.«⁷¹⁰ Ko je minister za prehrano prepovedal prosto trgovino, je bilo živila dovoljeno kupovati samo preko javne aprovizacije, kar je pomenilo, da tudi nahrbtništvo ni bilo več dovoljeno. To je sprožilo hude proteste, ki sta se jim pridružila celo MOL in APOD, ki sta menila, da si vsaj nekateri Ljubljančani na ta način lahko pomagajo sami:

»Pomisliti je, da bo mesa vedno manj, vedno manj masti in da pride do katastrofe, če se zapre mestnemu prebivalstvu pot do pridelkov, ki si jih sme kmetovalec pridržati za sebe. Zato se pridružuje mestna občina energičnemu protestu aprovizačnega odseka proti strogi izvedbi ukaza ministra Paula glede prometa živil v nahrbtnikih. Pač smo proti vtihotapljanju po prekupcih in navijakih cen, vsakemu pa naj se prepusti, da si po možnosti preskrbi živil pri znancih na kmetih.«⁷¹¹

Ker Ljubljana v teh protestih ni bila osamljena, je bilo romanje na deželo iz-zveto iz odloka, se pravi dovoljeno za vse, ki so si preskrbeli dovolilnice oziroma propustnice, pri čemer nakupljeno blago ni smelo presežati 20 kilogramov.⁷¹²

Ko je vojna izčrpala tudi podeželje, je bilo večinoma mogoče živeti samo še od črnega trga: »Živimo ob kontrabantu iz Reke. Ženske se obrtoma pečajo s tem. Imajo posebna spodnja krila iz samih dolgih žepov, kakor klobase. /.../. Tudi na sodišču se mirno razpravlja o kontrabantu kot načinu trgovine in občina potrja, da je zadovoljna, da ima kontrabantarje.«⁷¹³

707 *Domoljub*, 12. 10. 1916, str. 541, Za naše gospodinje.

708 Milčinski, *Dnevnik*, str. 169.

709 O vojnih vrtovih in reji malih živali v Nemčiji in Avstriji Watson, *Ring of Steel*, str. 337.

710 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, str. 162 (30. 5. 1917).

711 SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 17. 9. 1918:

712 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 48.

713 Milčinski, *Dnevnik*, str. 305.

Pomanjkanje pa ni sprožilo samo prekupčevanja, temveč tudi ponarejanje živil: »V moko so prekupčevalci mešali graščico, plevel in celo mavec.«⁷¹⁴ Nič drugače ni bilo na Dunaju, kjer so v »kavi s sladkorjem« kot glavno sestavino našli pesek.⁷¹⁵

POSLEDICE NEZADOSTNE PREHRANE

Prebivalci srednje Evrope so si v času vojne delili isto usodo. Pomanjkanje in lakota sta negativno vplivala na njihovo zdravje. Hujšanju (»Kako smo shujšali. /.../. Če je vsak Ljubljčan shujšal povprečno za 3 kg, vrže kalo pri 40.000 120.000 kg ali 12 vagonov«⁷¹⁶) je sledila oslabeledost in neodpornost organizma za razne bolezni. V Ljubljani je splošna umrljivost leta 1918 narasla na 18'1 promilov, medtem ko je bila v zadnjem petletju pred vojno 14'9 promilov. Tako kot v tujini so tudi doma najbolj grozile pljučne bolezni. V zadnjih letih vojne je tuberkuloza preseгла vse druge bolezni po svojih žrtvah; umrlo je 161 Ljubljčanov,⁷¹⁷ kar pomeni, da je od vseh umrlih skoraj vsak šesti podlegel prav tej bolezni.⁷¹⁸

Tako kot na splošno v Avstriji je tudi v Ljubljani od leta 1915 število rojstev začelo hitro padati. Leta 1915 so zabeležili 993 živorojenih otrok, leta 1916 953, leta 1917 836. Leta 1918 so sicer zabeležili 866 živorojenih otrok, kljub temu pa je ta prirastek glede na predvojno obdobje, ko je bilo na leto rojenih povprečno 1028 živih otrok, kar je pomenilo 23 živorojenih otrok na 1000 prebivalcev, neznoten. Slaba prehrana se je odražala predvsem pri ranljivejših skupinah, na primer otrocih in mladostnikih. S padanjem in nizkim številom rojstev je hkrati naraščalo število umrlih otrok; leta 1918 je v starosti enega meseca umrlo 79 otrok, v prvem letu starosti 167 otrok, otrok, starih do pet let, 262, otrok v starosti od 5–15 let pa 91. Mestni fizik je v poročilu za glavnega krivca označil nepravilno in nezadostno prehrano, ki je oslabilo odpornost in postala usodna za otroško telo.⁷¹⁹ Večina otrok, ki je pomanjkanje preživela, pa je posledice verjetno

714 Brodnik, *Preskrba Ljubljane*, str. 48.

715 Watson, *Ring of Steel*, str. 334.

716 Milčinski, *Dnevnik*, str. 212.

717 Leta 1916 je za tuberkulozo umrlo 126 Ljubljčanov. – SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, šk. 118, a.e. 75 (1916), Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 6. 2. 1917, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani v letu 1916.

718 SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III, šk. 119. knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918.

719 SI_ZAL_LJU/0488, Cod. III, šk. 119. knjiga 1919, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 11. 2. 1919, Poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju civilnega prebivalstva v Ljubljani za leto 1918. Zaradi slabe preskrbe Trsta so bili tamkajšnji otroci še bolj na udaru bolezni, vendar, kot piše Nadliškova: »Končno so se srečnejši kraji oglasili, da sprejmejo na hrano otroke iz Istre, iz Trsta in s Krasa. Tudi jaz sem peljala svojega najmlajšega sinka Nenada, o katerem je dejal zdravnik, da bo podlegel, ako ne dobi izdatnejše hrane. Pripeljala sem ga z drugimi svetoivanskimi šolskimi otroki mimo Zagreba v Varaždin. Kakšna razlika! Tu niso nič vedeli o grozotah vojne, o bombah in

nosila celo življenje. Neki münchenski zdravnik je namreč ugotovil, da so bili otroci pred vojno 2–3 centimetre višji in 2–3,5 kilogramov težji. V času vojne so dunajski fantje, stari od dvanajst do štirinajst let, zgledali kot bolehnih osem- do desetletniki ...⁷²⁰

ZAKLJUČEK

Gospodarske priprave na veliko vojno so se v vseh državah in na vseh ravneh izkazale za prepočasne, premalo aktivne, nefleksibilne, skratka nezadostne, zato lahko prvo svetovno vojno označimo za prelomnico »v pojmovanju omejenega oziroma totalnega bojevanja ali drugače rečeno starega in modernega načina vojskovanja.«⁷²¹ Tudi na primeru mesta Ljubljana ni bilo dosti drugače. Prebivalci so bili ne le zaradi druginje, temveč tudi zaradi pomanjkanja določenih živil primorani k varčevanju in vsaj delno spremenjenemu, skromnejšemu načinu prehranjevanja že pred letom 1914. Po uvedbi vojnega gospodarstva je položaj v Ljubljani ostajal nestabilen, omejitvam v preskrbi je kmalu sledila še večja druginja in najprej pomanjkanje osnovnega živila takratnega časa: moke oziroma kruha, ki sta bila tudi prva racionirana – vendar šele po osmih mesecih! Kmalu je sledilo pomanjkanje in racioniranje ostalih pomembnih živil. Zaradi vsesplošnega pomanjkanja so dnevni obroki racioniranih živil nezadržno padali, sledilo je nižanje življenjskega standarda in pogrezanje v pomanjkanje, lakoto in bolezen. Ljubljana in Ljubljančani so ostali osamljeni in prepuščeni sami sebi ter lastni iznajdljivosti, vendar solidarnost kljub temu ni zamrla. Prebivalci mesta so veliko darovali za prehrano revnejših slojev, predvsem za družine padlih vojakov, begunce, pa tudi za vojsko. V veliki vojni se je namreč od prav vsakega civilista pričakovalo, da bo po svojih najboljših močeh pomagal tistim, ki so svoja življenja tvegali za domovino. Da so se Ljubljančani tega držali, kažejo zahvale v dnevnem časopisju, ndr. v *Slovincu* 2. avgusta 1915, ko se je mestu, ki je darovalo 7000 vreč za vojake ob Soči, zahvalil armadni poveljnik Svetozar Borojević.

Če se na koncu navežem na Krašovčeve besede z začetka prispevka, lahko potrdim, da se je vsepovsod in ves čas prisotna misel na hrano jasno manifestirala v najpogostejših pogovorih Ljubljančanov, ki so se vrteli okrog iskanja in priprave živil: »Ljudje ne govore o vojni, le o živilih in kako bodo prebili zimo.«⁷²²

zrakoplovih, o pomanjkanju in gladu. Kakor da smo prišli v drug svet. Bel kruh, obilo mesa, klobas, pečenke, z eno besedo vsega, o čemer smo mogli mi siromaki samo še sanjati. Videli smo, jedli smo, a verjeti nismo mogli, da je vse to res, da more biti taka razlika med državljani iste države. /.../. Sinka sem pustila v Varaždinu, kjer se mu je dobro godilo in si je kmalu opomogel.« – Nadlišek, *Na obali*, str. 336, 337.

720 Watson, *Ring of Steel*, str. 338.

721 Šorn, *Slovinci in gospodarski položaj*, str. 63.

722 Milčinski, *Dnevnik*, str. 203.

Marta Rendla

PREHRANA SLOVENCEV V SOCIALIZMU: KAKO SMO SE PRIBLIŽEVALI PREHRANSKIM STANDARDOM?

UVOD

Prehrana prebivalstva, odvisna od količin in kakovosti živil, ki so na voljo potrošnikom, in ekonomskih možnosti, predvsem pa od kupne moči prebivalstva, je pomemben socialni dejavnik in eden od kazalnikov življenjske ravni.⁷²³

⁷²³ Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Od družbe, v kateri človek živi, je odvisno, ali je hrana po količini zadostna in ustrezna po hranilni sestavi ter prehranskem ritmu. Pogoj oziroma temelj za normalno hranjenost in dobro zdravje je energijsko in hranilno uravnotežena prehrana. Družba namreč na različne načine ureja trg, od katerega je prebivalstvo odvisno v razviti družbi. Potrebna količina in kakovost hrane sta odvisni od razvojne stopnje družbe, pridobivanja hrane in načina, kako živila pridejo na tržišče ter od kupne moči prebivalstva. Prehranski strokovnjak iz obravnavanega obdobja Dražigost Pokorn je zapisal, da je dobra (uravnotežena) prehrana odvisna od socialno-ekonomskih dejavnikov, in sicer od možnosti proizvodnje in uvoza živil, pravilne razdelitve in shranjevanja živil, znanja o pravilni prehrani in kupne moči prebivalcev. Ugotavljanje (ne)zadostnosti hrane po količini in ustreznosti po sestavinah je odvisno od pravilne ugotovitve potreb in količine hrane, ki jo ljudje pojedjo. Lakota je torej relativen pojem, saj velja, da je lačen vsakdo, ki mu v hrani primanjkuje kakršnih koli organskih ali rudninskih sestavin in vitaminov. Prehrano, ki ne dosega energijskih potreb, označimo za nezadostno. O neustreznosti prehrane denimo govori podatek o visokem deležu žit, škrobnih gomoljev in sladkorja v prehrani. Ta hkrati govori o majhnem deležu beljakovin, predvsem živalskega izvora. Leta 1985 je Dražigost Pokorn, profesor, doktor medicine, kuhar, avtor več knjig, učbenikov, priročnikov in razprav o zdravem prehranjevanju, ki je bil takrat docent na Katedri za higieno, socialno medicino in medicino dela Medicinske fakultete v Ljubljani, v sodobnem času pa je Predstojnik Inštituta za higieno in socialno medicino Medicinske fakultete v Mariboru, o vzrokih za neustrezno prehrano zapisal, da vzrok neustrezne prehrane ni toliko neznanje, kot pa so to splošna revščina, nizka produktivnost in nizek dohodek. Vse, kar namreč povečuje dohodek, izboljšuje tudi prehrano, in vse, kar ga znižuje, prehrano slabša. Med vzroke za slabo hrano je uvrščal tudi druginjo in inflacijo.⁷²⁴

Prav slednji sta v obravnavanem obdobju v Sloveniji in Jugoslaviji predvsem v osemdesetih letih zniževali realni dohodek prebivalstva in posledično vplivali na slabšanje prehrane tako kvantitativno kot kvalitativno, in sicer po tem, ko so bili konec sedemdesetih let na področju prehrane že doseženi tako kvantitativni kot kvalitativni rezultati.

Odločilno vlogo v prehrani ljudi ima zakon ponudbe in povpraševanja. Da ne bi prihajalo do neskladnosti, razkoraka med potrebami prebivalstva in razpoložljivimi količinami živil, so si države sveta tako, kot si prizadevajo danes, tudi tedaj prizadevale povečati proizvodnjo hrane. V obravnavanem času sta industrijska proizvodnja in industrijska družba nekako dohajali človekove povprečne potrebe, čeprav ne vedno na najboljši način. Lahko rečemo, da je industrijska

724 Pokorn, *Naš vsakdanji kruh*, str. 21, 58–63, 101.

družba začela omogočati pestro, čisto in lažje dosegljivo hrano v vsej zgodovini človeštva. Industrializacija in gospodarski napredek sta lakoto v razvitih deželah odpravila.

PREHRANSKA PRIPOROČILA IN PRIBLIŽEVANJE K NJIM V SLOVENIJI IN JUGOSLAVIJI

V Sloveniji in Jugoslaviji je v obdobju po vojni v okoliščinah postopnega izboljševanja življenjske ravni na področju prehrane prišlo do pomembnih sprememb. Za čas vojne in še prvih deset let po vojni, do leta 1955, so bile glavne značilnosti prehrane nezadostna energijska vrednost in še posebej premalo beljakovin živalskega izvora, kalcija in nekaterih vitaminov. Na začetku sedemdesetih let je bilo kot posledica višanja življenjske ravni prebivalstva v prehrani Slovencev in Jugoslovanov kot glavno značilnost sprememb zaradi povečanja potrošnje masti in sladkorja, kot tudi izboljšanja biološke vrednosti živil opaziti povečanje energijske vrednosti hrane. S povečano potrošnjo živil živalskega izvora – mesa, rib, mleka – ter zelenjave in sadja, torej živil, ki so bogate z aminokislinami, minerali in vitamini pa je prehrana tudi postajala kakovostnejša.

Tako kot danes so tudi v obravnavanem obdobju ustrezne institucije na osnovi vsakokratnih mednarodnih smernic oziroma Organizacije združenih narodov za prehrano in kmetijstvo (Food and Agriculture Organization of the United Nations – FAO UN) oblikovale priporočila o zdravi, uravnoteženi, priporočeni prehrani, in sicer na osnovi fizioloških potreb organizma po energiji in posameznih hranilih glede na starost, spol in delo, ki ga človek opravlja. Poleg tega so nudile informacije o živilih, torej o vsebnosti posameznih hranil v njih, in o priporočenem ritmu prehranjevanja z namenom preprečevanja obolenj in stanj, ki jih lahko povzroči nezdravo prehranjevanje. Prehranska priporočila za zdravo in uravnoteženo prehrano, takšno s primerno in zdravo količino ter razmerjem vseh potrebnih hranil, so določala, kot določajo danes, deleže hranil, ki naj bi jih vsebovala vsakodnevna prehrana. Prehranska priporočila so kot že omenjeno strokovnjaki izdelovali na osnovi ocene fizioloških in metabolnih potreb ciljne populacije zdravih oseb. Temu je sledilo ugotavljanje dejanskih prehranskih zahtev glede določenih hranil.

Za Jugoslavijo je leta 1954 Zvezni zavod za statistiko na osnovi razdelitve hrane organizacije FAO UN izdelal normativne vrednosti energijsko in hranilno uravnotežene prehrane. Zaželeno je bilo, da od 50 do 60 % skupnih potreb po energiji pokrijejo ogljikovi hidrati in tretjina beljakovin odpade na beljakovine živalskega izvora. Ocenjevalo se je tudi, da človek dnevno potrebuje približno 70

g beljakovin. Pri skupni energijski vrednosti hrane se je poudarjal tudi pomen razmerja med deležem kalorij rastlinskega in živalskega izvora.⁷²⁵ Beljakovinska živila so pomenila prehrano, ki odgovarja srednji in višji stopnji življenjske ravni.⁷²⁶

UGOTAVLJANJE STANJA HRANJENOSTI IN STANJE HRANJENOSTI V SLOVENIJI NA OSNOVI UGOTAVLJANJA ENERGIJSKE VREDNOSTI DNEVNIH OBROKOV HRANE IN RAZMERJA MED KALORIJAMI ŽIVALSKEGA IN RASTLINSKEGA IZVORA

Kot že omenjeno, je normalna hranjenost osnovni pogoj dobrega zdravja in kondicije organizma, boljše delovne storilnosti in tudi hitrejšega okrevanja v primeru bolezni.

Kot lahko beremo v delih Dražigosta Pokorna, se je stanje hranjenosti za obravnavano obdobje raziskovalo na dva načina:

- z ugotavljanjem porabe živil in biološke vrednosti hrane (z ustrezno anketo in dietno anamnezo) in
- z ugotavljanjem stanja hranjenosti oseb, ki to hrano uživajo (z antropometričnimi, biokemičnimi, imunobiološkimi, funkcionalnimi ter kliničnimi metodami), oziroma s kemičnimi analizami za določanje energijske in hranilne vrednosti dnevnih obrokov hrane.

Z določeno anketo o prehrani se dobljene podatke o povprečni količini dnevno zaužitih hranil (energetskih in esencialnih) primerja s priporočili o energijski in hranilni porabi za določeno starost, spol, konstitucijo in delo, ki ga posameznik opravlja. Dnevna priporočila za hranila so bila pogosto podana v odstotkih sestave energijskih vrednosti posameznih živil v dnevnem obroku glede na celodnevne energijske potrebe organizma.

Ugotovljeno je bilo, da lahko potrebe po energiji in hranljivih snoveh variirajo za okoli 10 do 15 %. Po priporočilih Organizacije za hrano in prehrano pri

725 Vadnal, Prehranitvena bilanca v l. 1950–1957, str. 36, 37 in isti, Prehranitvena bilanca SR Slovenije v letih 1958–1969, str. 18, 22. Sodobne smernice za zdravo, uravnoteženo prehrano priporočajo naslednje energijske in hranilne vrednosti/deleže osnovnih makrohranil: Priporočen vnos skupnih maščob za zdrave odrasle osebe je do 30 %, vnos beljakovin, ki jih zaužijemo z mlekom in mlečnimi izdelki, mesom, ribami ter žiti, krompirjem in stročnicami naj bi predstavljal od 10 do 15 % dnevnega energijskega vnosa glede na starostno skupino, toda ne več kot 20 % dnevnega energijskega vnosa. Priporočen vnos glavne hranilne snovi, ogljikovih hidratov, ki organizmu zagotavljajo energijo in jih zaužijemo predvsem z žiti, zelenjavo, krompirjem in sadjem, znaša v prehrani vsaj 50 % dnevnega energijskega vnosa. Več na: *OPKP – Odprta platforma za klinično prehrano*.

726 Berič, Poraba mesa, str. 15.

Svetovni zdravstveni organizaciji (SZO) FAO referenčne vrednosti za vnos hranil po svoji definiciji pokrivajo potrebe skoraj vseh oseb (98 %) znotraj zdravih posameznikov oziroma izmerjene populacije.⁷²⁷

Kot že rečeno, se je pri ugotavljanju stanja hranjenosti v obravnavanem času na prvo mesto pogosto uvrščalo energijsko vrednost dnevni obrokov hrane. Leta 1973 je Zvezni zavod za statistiko v sodelovanju z republiški in pokrajinskimi zavodi za statistiko in statističnimi organi po občinah in mestih prvič v okviru Programa statističnih raziskovanj, in sicer v anketi o potrošnji gospodinjstev, uvrstil podatke o energijski vrednosti povprečnih dnevni obrokov hrane za vsa gospodinjstva, posamezne socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev in podatke o kalorični vrednosti hrane glede na njihov izvor in strukturo. Za obračun kalorične vrednosti prehrane so bile uporabljene Tabele o sestavi hrane, izdelane na podlagi Tabel o sestavi hrane organizacije FAO.⁷²⁸ Podatki o kalorični vrednosti hrane so bili objavljeni za Jugoslavijo, republike in pokrajini. Podatki o kalorični vrednosti hrane so se za vse omenjene ravni ugotavljali še leta 1983.

Podatke o potrošenih količinah prehranskih proizvodov po skupinah živil, in sicer za vsa gospodinjstva ter posamezne socialno-ekonomske tipe gospodinjstev (kmečke, mešane, nekmečke), pa je Zvezni zavod za statistiko v sodelovanju z republiški in pokrajinskimi zavodi za statistiko objavil v vseh periodičnih, petletnih anketah o potrošnji gospodinjstev (1963–1988).

Statistični podatki o energijski vrednosti dnevni obrokov hrane, prisotnosti kalorij rastlinskega oziroma živalskega izvora v skupni energijski vrednosti zaužite hrane na člana gospodinjstva za posamezne tipe gospodinjstev (za raziskovalce) so tako na voljo za leti 1973 in 1983. Za petdeseta in šestdeseta leta 20. stoletja pa so tovrstni podatki znani za prebivalca Slovenije, in sicer na osnovi raziskav statistikov o prehranskih bilancah oziroma o razpoložljivi hrani na prebivalca Slovenije.

Inženirka agronomije Angela Vadnal je na osnovi ugotovitev in izpeljanih priporočil Food and Nutrition Board – FNB ameriškega National Research Councila tako za obdobje 1950–1957 ter obdobje 1958–1969 izdelala oziroma priredila tabelo fizioloških potreb zdravih oseb po hranilnih snoveh in energijskih vrednostih glede na spol in starost. Food and Nutrition Board je namreč leta 1941 v ZDA izdelal prva prehranska priporočila in jih poimenoval Recommended Dietary Allowance – RDA (priporočen dnevni vnos). Definicija priporočenega dnevnega vnosa je ostala nespremenjena do leta 1974. Čeprav so bila ta prehranska priporočila sprva namenjena skupinam, kot so vojaki in otroci v šolah, pa so jih, ker so bila to edina obstoječa priporočila o vnosu hranil, začeli

⁷²⁷ Vrečko Novak, *Primerjava obstoječih priporočil*, str. 23–26.

⁷²⁸ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973*, str. 3.

uporabljati tudi za individualne potrebe. Primarni cilj prehranskih priporočil je bil preprečevanje bolezni zaradi pomanjkanja določenih hranil.⁷²⁹

Razpoložljive količine in sestavo hrane, torej pridelkov in prehranskih proizvodov na prebivalca Slovenije, je omenjena inženirka v petdesetih in šestdesetih letih ugotavljala na podlagi razdelitve hrane (posameznih skupin živil) na hranljive snovi (hranila) in energijsko vrednost, kot sta jo razdelila Organizacija združenih narodov za hrano in kmetijstvo – FAO UN in domače statistične službe.

Poleg energijske vrednosti razpoložljivih količin hrane na prebivalca Slovenije je z biokemično analizo razpoložljivih količin hrane ugotavljala tudi strukturo hrane. Pri analizi posameznih skupin živil se je torej omejila na ugotavljanje zastopanosti glavnih sestavin, torej makrohranil (beljakovin, ogljikovih hidratov in maščob). Pri ugotavljanju energijske vrednosti razpoložljive hrane na prebivalca Slovenije je v skupni energijski vrednosti ugotavljala tudi delež kalorij rastlinskega in živalskega izvora. Prav tako je pri enem od osnovnih hranil – beljakovinah – ugotavljala delež beljakovin rastlinskega in živalskega izvora. Tako kot danes je za živalske beljakovine na splošno veljalo, da so kvalitetnejše od rastlinskih. Čeprav se v obojih nahajajo identične aminokisliline, je v živalskih beljakovinah prisotnih več aminokislin v razmerju, ki je za ljudi ustrežnejše.⁷³⁰

Z raziskavo o razpoložljivih količinah hrane na prebivalca Slovenije za petdeseta in šestdeseta leta 20. stoletja je ugotovila, da je po letu 1952 na prebivalca Slovenije na dan odpadla zadostna količina beljakovin, saj se je količina razpoložljive moke glede na preteklo obdobje povečevala, medtem ko razmerje med rastlinskimi in živalskimi beljakovinami še ni dosegalo zadovoljive ravni, saj ni bila dosežena potrebna tretjina živalskih beljakovin. Prav tako je sklenila, da je energijska vrednost razpoložljivih količin hrane zadoščala fiziološkim potrebam prebivalca Slovenije. Med hranili pa so v razpoložljivih količinah živil prevladovali ogljikovi hidrati.⁷³¹

V letih 1952, 1955 in 1957 se je skupna energijska vrednost dnevni obrokov hrane gibala od 2685 kalorij leta 1952, prek 2868 kalorij leta 1955, leta 1957 pa je energijska vrednost v opazovanih letih z 2664 kalorijami dosegla najnižjo vrednost, medtem ko je prisotnost kalorij živalskega izvora v skupno zaužitih kalorijah leta 1952 znašala 23,5 %, leta 1955 26,7 %, leta 1957 pa se je s 27,6 % najbolj približala priporočenemu, tretjinskemu deležu.⁷³²

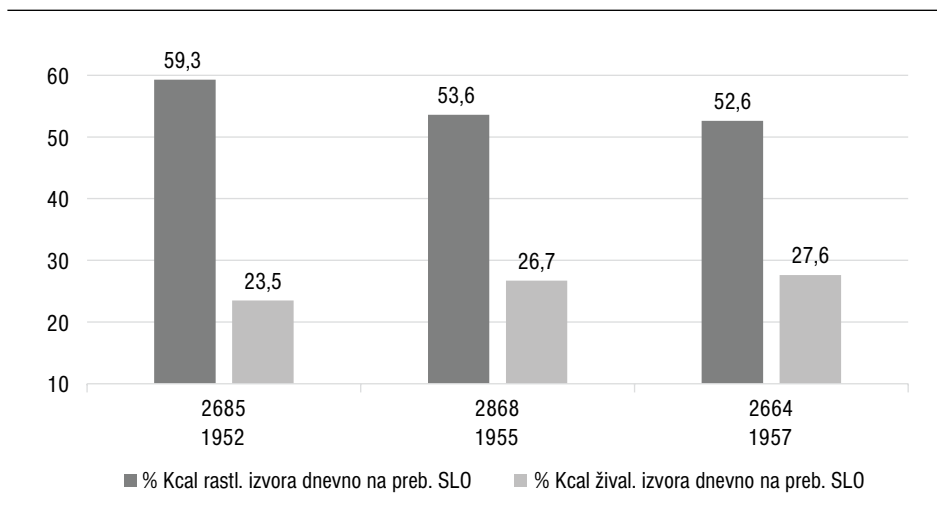
729 Vrečko Novak, *Primerjava obstoječih priporočil*, str. 39.

730 Prav tam, str. 4.

731 Vadnal, *Prehranitvena bilanca v l. 1950–1957*, str. 37.

732 Prav tam.

Grafikon 2: Energijska vrednost razpoložljive hrane na prebivalca Slovenije na dan in delež kalorij glede na izvor hrane v letih 1952–1957⁷³³

Kot lahko beremo v strokovnih prispevkih, je bil še na začetku sedemdesetih let največji svetovni problem pomanjkanje živil, bogatih z beljakovinami, zato so pristojne službe in institucije ugotovljale stanje razpoložljive hrane po različnih državah tudi glede na biokemično sestavo hrane.

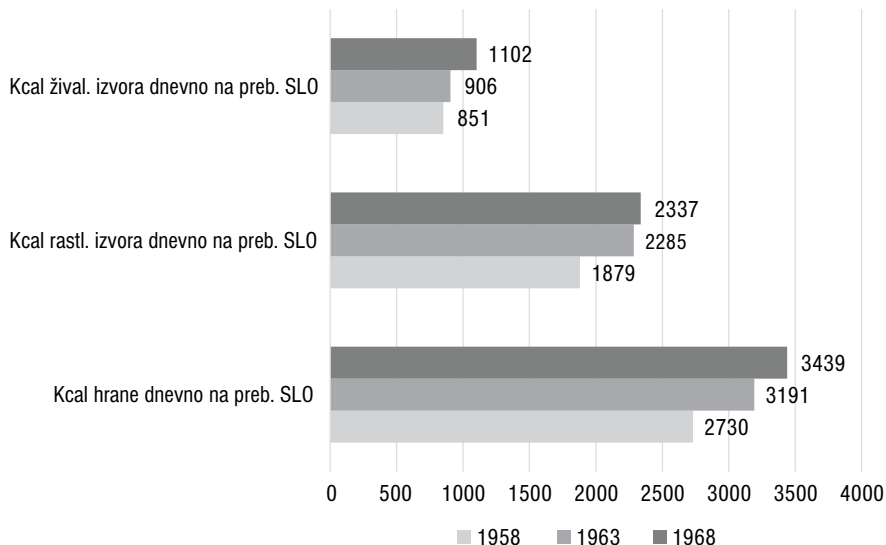
V slovenski in jugoslovanski prehrani pa je od konca vojne do osemdesetih let 20. stoletja prišlo do opaznih razlik. Do sredine petdesetih let so v jugoslovanski prehrani vladale vojnimi okoliščinami podobne razmere, v šestdesetih letih pa je bila z med 3100 in 3337 kalorijami dosežena raven energijskih potreb lahkega ročnega delavca, v sedemdesetih letih pa je osrednja značilnost postalo izboljševanje kakovosti prehrane.⁷³⁴ Na slovenski ravni se je energijska vrednost dnevnih obrokov hrane na prebivalca v letih 1952 in 1968 gibala med 2685 in 3439 kalorijami. Prisotnost kalorij rastlinskega izvora se je v enakem obdobju z 59,3 % leta 1952 povzpela na 68 % skupne kalorične vrednosti v letu 1968.⁷³⁵ Ker je pri kalorijah rastlinskega izvora glavni delež odpadel na žita in vrtnine oziroma na krompir kot osrednjo vrtnino, so v sestavi kalorij prevladovali ogljikovi hidrati. To je kazalo, da prehrana ljudi po notranji sestavi oziroma hranilih še ni dosegla pravih razmerij, medtem ko je bila po kalorični vrednosti zadostna. Tudi prisotnost beljakovin živalskega izvora v skupnih beljakovinah se je z 31 % leta 1968 na slovenski ravni in 27 % na jugoslovanski ravni leta 1972 vztrajno približevala priporočenemu tretjinskemu deležu.

⁷³³ Vadnal, Prehranitvena bilanca v l. 1950–1957, str. 35.

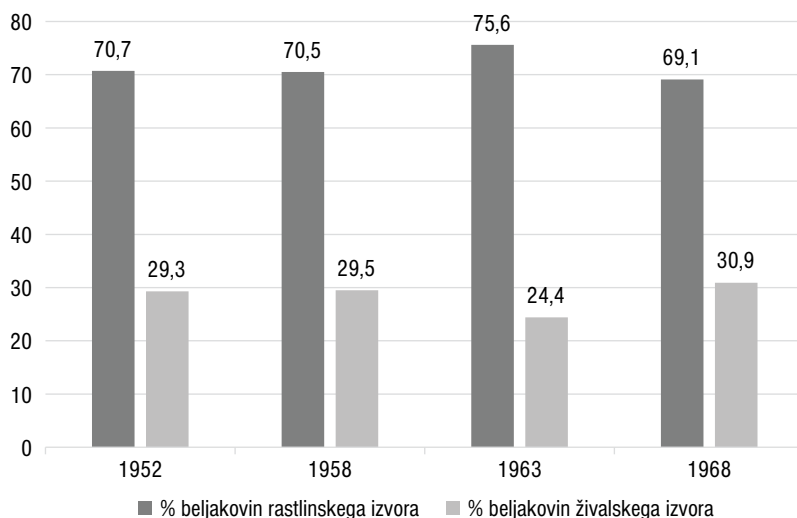
⁷³⁴ Simič, *Medicinska dietetika*, str. 7.

⁷³⁵ Vadnal, Prehranitvena bilanca v l. 1950–1957, str. 37 in isti, Prehranitvena bilanca SR Slovenije v letih 1958–1969, str. 18, 22.

Grafikon 3: Skupna energijska vrednost razpoložljive hrane na prebivalca Slovenije na dan in vrednost kalorij glede na izvor hrane v letih 1958–1968⁷³⁶

Grafikon 4: Delež beljakovin rastlinskega in živalskega izvora v SRS na prebivalca na dan v letih 1952–1968

⁷³⁶ Prav tam.

Do izteka šestdesetih let 20. stoletja se je torej povečala predvsem količinska poraba hrane na prebivalca, posledično pa tudi skupna energijska vrednost zaužite hrane, v sedemdesetih letih pa sta se izboljšali njena biološka vrednost in kakovost.

Z vidika biokemične sestave hrane je do pozitivnih premikov z zmanjševanjem porabe žit, moke in pekovskih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva, s čimer so se zmanjševali ogljikovi hidrati, prišlo v sedemdesetih letih. Biološka vrednost beljakovin, odvisna od aminokislinskega sestava, se je s povečano potrošnjo živil, bogatih z beljakovinami živalskega izvora (jajc, mleka, mesa), ki vsebujejo dovolj vseh bistvenih aminokislin, izboljšala.

Na osnovi anket o količinski porabi hrane, iz katerih je razvidna neto dnevna poraba posameznih živil na člana gospodinjstva, lahko vse tja do leta 1978 sledimo povečani porabi svežega in predelanega mesa ter mesnih izdelkov, rib, svežega in predelanega sadja, olja, mleka, sira, jajc in vrtnin na eni strani in zmanjšanju porabe žit (moke, kruha, testenin) ter maščob na drugi. Glede na neto porabljen živila na člane gospodinjstev lahko sklepamo, da se je prehrana Slovencev izboljšala tako po energijski kot hranilni sestavi. V strukturi hrane so se zmanjševali ogljikovi hidrati.

S 67,6 kg letne porabe svežega in predelanega mesa na člana slovenskega gospodinjstva v letu 1978 se je glede na leto 1963 leta 1978 poraba mesa povečala za 121 %. Poraba svežega in predelanega sadja pa se je v enakem razdobju v letu 1978 s 70,2 kg letne porabe na prebivalca Slovenije povečala za 57 %.⁷³⁷

Med posameznimi socialno-ekonomskimi kategorijami gospodinjstev so člani kmečkih in mešanih gospodinjstev imeli leta 1978 porabo mesa nad slovenskim povprečjem, medtem ko so imeli člani nekmečkih gospodinjstev nižjo porabo od povprečja. Podobno je bilo pri porabi jajc, čeprav je največ jajc (187) Slovenec pojedel leta 1973. Po letu 1973 je poraba jajc do leta 1988 z nihanji upadala. V letu 1978, ko je na člana gospodinjstva odpadlo 168 jajc, so nadpovprečno število jajc na leto pojedli člani kmečkih in mešanih gospodinjstev. Tudi poraba mleka in mlečnih izdelkov na člana gospodinjstva se je pri kmečkih in mešanih gospodinjstvih gibala nad slovenskim povprečjem, medtem ko je bila pri nekmečkih gospodinjstvih poraba mesa, mleka in mlečnih izdelkov na člana gospodinjstva pod slovenskim povprečjem.⁷³⁸

Letna poraba moke, žit in izdelkov iz žit je leta 1978 v Sloveniji s 128 kg na prebivalca v obravnavanem obdobju dosegla najnižjo raven porabe. Glede na leto 1963 je leta 1978 Slovenec pojedel za dobrih 21 kg ali 14,5 % manj kruha in

737 Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, str. 65–68; Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978, str. 14, 24, 34, 44.

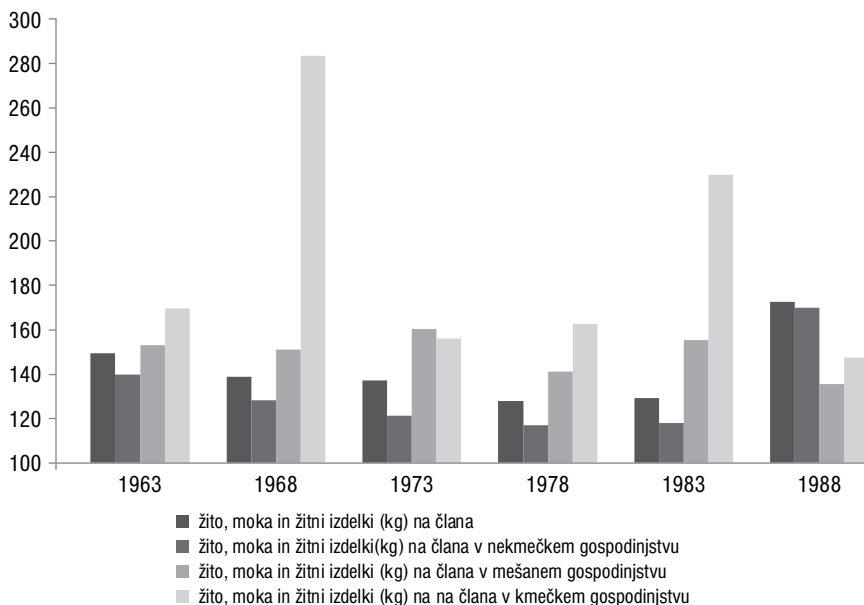
738 Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978, str. 74, 84, 94, 104.

mlevskih izdelkov. Od povprečja so z nadpovprečno porabo (za več kot četrtno) odstopala kmečka gospodinjstva. Za kmečka gospodinjstva je bila še vedno značilna velika poraba moke in pekovskih izdelkov, mesa, maščob, jajc in mleka. V primerjavi z mestnimi gospodinjstvi so imela kmečka gospodinjstva poleg večje porabe moke tudi večjo porabo zelenjave oziroma krompirja. Krompir je pri kmečkih gospodinjstvih predstavljal 60 % vse zelenjave, pri nekmečkih gospodinjstvih pa je delež krompirja v skupini živil zelenjava zavzemal 46 %. Torej so člani nekmečkih gospodinjstev imeli ugodnejšo strukturo porabe v primeru rib, maščob in moke ter pekovskih izdelkov. Poraba rib, ki je bila z 2,8 kg na člana povprečnega gospodinjstva relativno majhna, je bila pri članih nekmečkih gospodinjstev za 0,5 kg nad slovenskim povprečjem. Poraba moke in pekovskih izdelkov pa je bila pri njih za manj kot desetino nižja od povprečja. Rahlo nižja od povprečja je bila tudi poraba maščob.⁷³⁹ Pestrost prehrane, predvsem potrošnja povrtnin, je bila v sedemdesetih letih navkljub izboljšani splošni ravni prehrane zaradi nestabilne proizvodnje, nezadostno organizirane trgovske mreže za prevzem in prodajo ter neurejenega trga oziroma nezadovoljive preskrbe majhna. Takšne okoliščine so vplivale tudi na povečanje cen povrtnin. V letu 1975 so bile na primer cene paradižnika in čebule več kot trikrat večje kot v letu 1971, cene krompirja pa trikrat večje. Naraščale so tudi cene ostalih kmetijskih in industrijskih pridelkov. Zaradi slabše letine in neugodnih vremenskih razmer ter slabe organiziranosti proizvodnje in tržišča s kmetijskimi pridelki je takrat šepala preskrba s sadjem in vrtninami. Primanjkovalo je zlasti krompirja, čebule, paradižnika in drugih vrtnin. Zato so se njihove cene dvignile. Glede na leto 1974 se je v letu 1975 krompir na trgu podražil za 130 %, paradižnik za 100 %, čebula pa za nekajkrat.⁷⁴⁰

739 Prav tam.

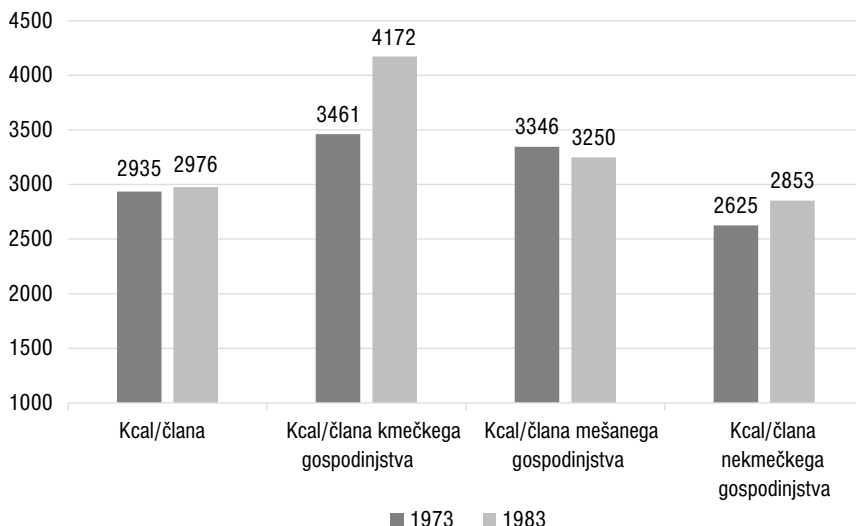
740 Kratochwill, Ponudba in cene na tržnicah, str. 11, 12.

Grafikon 5: Poraba žit, moka in žitnih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev v letih 1963–1988

Podatki o energijski vrednosti dnevnih obrokov hrane in razmerja oziroma deleži kalorij živalskega in rastlinskega izvora v skupnih kalorijah so za sedemdeseta leta znani za leto 1973, a o trendu izboljševanja energijske in hranilne sestave prehrane lahko sklepamo poleg podatkov tega leta tudi na osnovi količinske porabe živil iz leta 1978. Energijska vrednost dnevnih obrokov hrane na člana slovenskega gospodinjstva je bila tako leta 1973 z manj kot 3000 kalorijami glede na leto 1968 manj kalorična, v skupnih kalorijah pa je delež kalorij rastlinskega izvora z dobrimi 68 % zadržal raven izpred petih let. To je pomenilo, da prehrana ljudi po notranji sestavi oziroma hranilih do leta 1973 še ni dosegla pravih razmerij. Na osnovi povečane neto porabe živil v letu 1978, predvsem bogatih z beljakovinami, pa moremo sklepati predvsem o izboljšanju prehrane z vidika hranilne in energijske sestave kot tudi o dejstvu, da je konec sedemdesetih let glede na značilnosti let, ki so sledila, prehrana Slovencev v obravnavanem obdobju dosegla največjo kvaliteto.

Grafikon 6: Energijska vrednost dnevnih obrokov hrane na člana slovenskega gospodinjstva in na člana posameznih socialno-ekonomskih kategorij gospodinjstev v letih 1973 in 1983

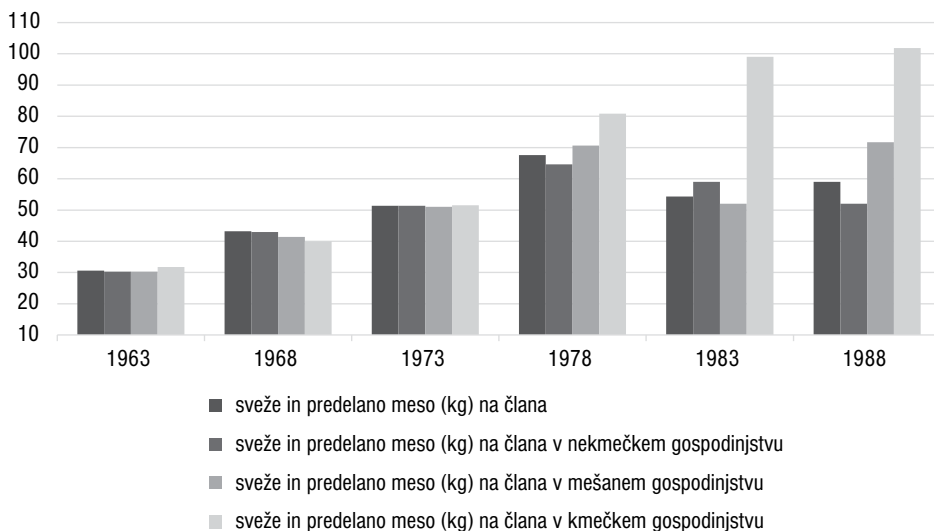

V osemdesetih letih, v okoliščinah poglobljajoče se vsesplošne krize in vse težjega preživetja, ko je naraščala zlasti cena mesa in mesnih izdelkov, je prihajalo na jedilnike vse več tradicionalne, kmečke, domače hrane. To potrjujejo tudi ankete o količinski porabi hrane. V porabi prehranskih proizvodov je navkljub osveščanju ljudi, kako draga živila zamenjati s cenejšimi in pri tem ohraniti približno isto energijsko in biološko vrednost, znova začela naraščati poraba prehranskih proizvodov, bogatih z ogljikovimi hidrati.

Leta 1983 je bila tako poraba svežega in predelanega mesa s 54 kg po člana slovenskega gospodinjstva glede na leto 1978 manjša za 13,3 kg ali za skoraj 20 %, razlika v porabi le-tega pa se je v letu 1988 z 59 kg letne porabe glede na leto 1978 nekoliko zmanjšala, saj je zaostajala za 12,7 %. Od povprečne ravni so pri porabi mesa in mesnih izdelkov z letom 1978 začela odstopati kmečka gospodinjstva. Leta 1978 je član kmečkega gospodinjstva z dobrimi 80 kg letne porabe pojedel 13,2 kg ali 19,5 % več mesa in mesnih izdelkov kot povprečni Slovenec, leta 1983 z 99 kg letne porabe mesa in mesnih izdelkov za skoraj 45 kg ali 82 % več, leta 1988 pa je s skoraj 102 kg letne porabe mesa pojedel 42,8 kg ali 72,5 % več tovrstnih živil kot povprečni Slovenec.⁷⁴¹

⁷⁴¹ *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, str. 74, 84, 94, 104; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120.

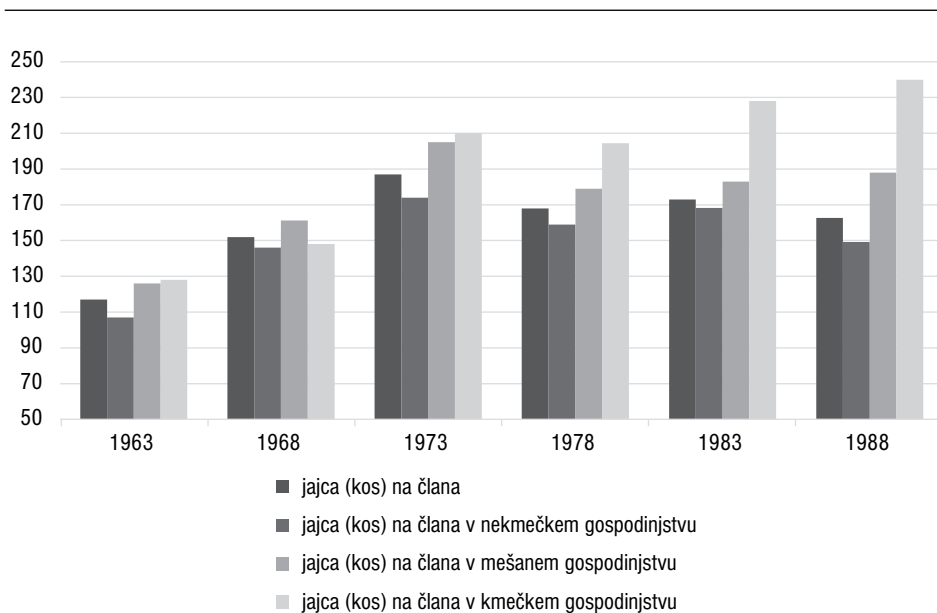
Grafikon 7: Poraba svežega in predelanega mesa na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev v letih 1963–1988

Leta 1988 je Slovenec pojedel 24,3 jajc manj ali za 13 % manj kot leta 1973. Glede na leto 1963 je bila leta 1988 letna poraba jajc na člana slovenskega gospodinjstva (162,7 jajc) še vedno večja za 39 %.⁷⁴²

⁷⁴² *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963*, str. 65–68; *Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva u 1968*, str. 12, 22, 32, 42; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973*, str. 12, 22, 32, 42; *Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978*, str. 74, 84, 94, 104; *Anketa o potrošnji domačinstva u 1983*, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120; *Anketa o potrošnji domačinstva 1988*, str. 38–43.

Grafikon 8: Poraba jajc na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev v letih 1963–1988

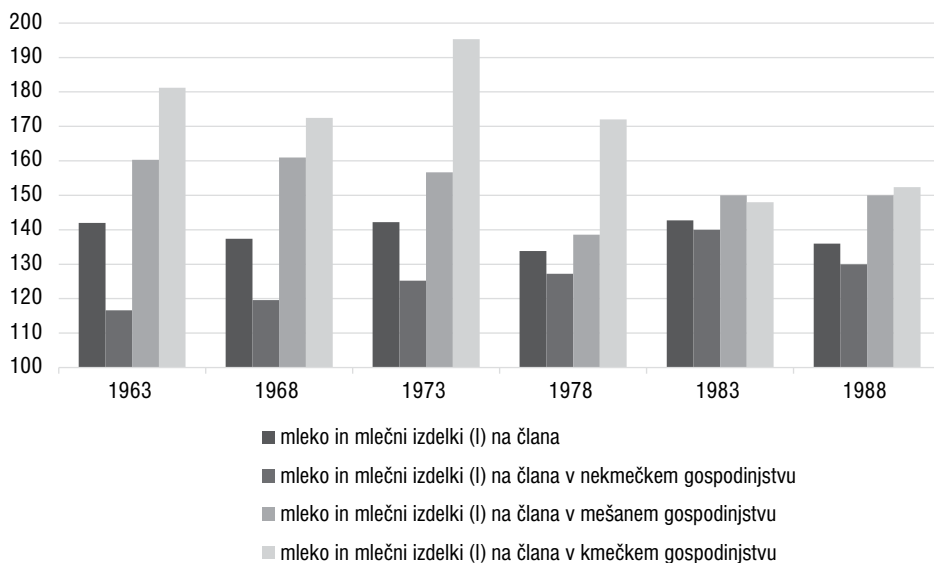

Energijska vrednost dnevni obrokov hrane na člana slovenskega gospodinjstva je bila z 2789 kalorijami leta 1983 v primerjavi z desetletjem poprej za 5 % nižja. Prisotnost kalorij rastlinskega izvora je znašala 67,4 %, živalskega izvora pa 30 %. Ta razmerja govorijo posredno o rahlo nižjem deležu ogljikovih hidratov kot pred desetletjem, a tudi o nižjem deležu beljakovin v prehrani. Velike težave pri vzdrževanju dosežene ravni porabe nekaterih prehranskih proizvodov so se začele kazati ob koncu sedemdesetih let. Zaradi nestabilne proizvodnje hrane ter plačilno-bilančnega položaja države, ki je oviral nadomeščanje te nestabilnosti z uvozom, so omenjene težave vztrajale tudi v osemdesetih letih. Dnevni obroki hrane članov kmečkih in mešanih gospodinjstev pa so se po kalorični vrednosti ne glede na splošno znižanje gibali nad slovenskim povprečjem.

Letna poraba mlečnih izdelkov in mleka, ki mu je Naša žena vse od konca petdesetih let pripisovala skoraj čudežne učinke – mleko naj bi telesno in duševno izčrpanim povrnilo moč in voljo do dela, zdravilo naj bi slabokrvnost, odpravljalo motnje v delovanju jeter, ohranjalo zdrave kosti, zobe, nohte in tako dalje – je na člana slovenskega gospodinjstva med leti 1963 in 1988 z nihanji stagnirala. Mleka in mlečnih izdelkov je leta 1963, 1973 in leta 1983 prebivalec Slovenije v povprečju porabil okoli 142 litrov. Največje odstopanje od te ravni po

članu gospodinjstva, ko je bila poraba nižja za 8,2 litra oziroma za 5,8 %, je bila zabeležena leta 1978, nekoliko nižja poraba, za okoli 4 %, je bila zabeležena tudi leta 1968 in 1988.⁷⁴³

Grafikon 9: Poraba mleka in mlečnih izdelkov na člana slovenskega gospodinjstva glede na socialno-ekonomske kategorije gospodinjstev v letih 1963–1988

Poraba mesa in mleka, ki je bila odvisna od razpoložljivih količin oziroma od reje živine in stopnje industrijske predelave, je bila v šestdesetih letih, kot jo izkazujejo ankete o porabi gospodinjstev, v Sloveniji med najnižjimi v Evropi. Ni pa bila odvisna le od velikosti živinorejske proizvodnje, temveč tudi od ekonomskih zmožnosti, torej kupne moči oziroma dohodkov prebivalstva, pa tudi prehranskih navad. Poraba mesa na prebivalca, ki je takrat postajala glavni indikator kakovosti in sodobnosti v prehrani, se je gibala v Sloveniji med 30 in 43 kg, poraba mleka pa med 137 l in 142 l. Porabljene količine mesa na prebivalca v Evropi pa so medtem znašale nad 60 kg: v Avstriji, Belgiji, vzhodni Nemčiji, Švici, na Češkem, Danskem celo nad 70 kg, v Franciji, Zahodni Nemčiji, Angliji

⁷⁴³ Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, str. 65–68; Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva u 1968, str. 12, 22, 32, 42; Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973, str. 12, 22, 32, 42; Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978, str. 74, 84, 94, 104; Anketa o potrošnji domačinstva u 1983, str. 74, 75, 89, 90, 104, 105, 119, 120; Anketa o potrošnji domačinstva 1988, str. 38–43.

pa 80 kg. Največjo porabo mesa na prebivalca so takrat imeli v Kanadi (91 kg), ZDA (109 kg), Avstraliji (106 kg) in na Novi Zelandiji (110 kg). Najvišjo porabo mleka na prebivalca pa so takrat v Evropi imele Danska (263 l), Finska (318 l) Francija (219 l), Irska (270 l), Nizozemska (245 l), Norveška (260 l), Švedska (258 l), Švica (226 l), Anglija (233 l). Nizko porabo mleka so imele Avstrija (198 l), Italija (141 l), Jugoslavija (122 l), najnižja poraba mleka pa je bila na Portugalskem (41 l).⁷⁴⁴ Poraba mesa je na Švedskem zavzemala nad 30 % skupne potrošnje živil, v Jugoslaviji pa okoli 10 %. Količine mesa so države trošile glede na svojo stopnjo ekonomskega razvoja in doseženo življenjsko raven.

Nižja stopnja kmetijske proizvodnje ter stagnacija potrošnje sta se v osemdesetih letih odrazili tudi v statističnih podatkih o energijski vrednosti dnevnih obrokov hrane, prisotnosti kalorij rastlinskega oziroma živalskega izvora in v anketah o neto porabi živil na člana gospodinjstva. Poraba žitnih proizvodov je v povprečju glede na leto 1978 v letu 1988 narasla za 35 %.

V letih 1963–1988 je poraba sveže in predelane zelenjave, vključno s krompirjem, pri slovenskih gospodinjstvih z nihanji upadala. V primerjavi z letom 1963, ko je letna poraba sveže in predelane zelenjave, vključno s krompirjem, na člana slovenskega gospodinjstva znašala 162,3 kg, pri čemer je 63,6 % vse zelenjave predstavljal krompir, se je ta v letu 1988 znižala na 110 kg (od tega je 54 kg ali 49 % vse zelenjave predstavljal krompir).⁷⁴⁵ V biokemični strukturi hrane je bila konec osemdesetih let ob porastu žitnih proizvodov in ne tako velikem upadu krompirja, v katerem prav tako prevladujejo ogljikovi hidrati, prisotnost ogljikovih hidratov precejšnja. V strukturi prehrane je poraba kruha in mlevskih izdelkov na prebivalca glede na leto 1978, ko je bila poraba tovrstnih živil najmanjša, do leta 1988 narasla za 45 kg oziroma za 35 %. V biokemični sestavi hrane pa se je posledično povečal delež ogljikovih hidratov kot prevladujoče skupine živil. Porabo tovrstnih živil so najbolj povečala nekmečka gospodinjstva, katerih delež je bil leta 1988 največji, kar 74,3 %.

MEDIJI IN ORGANIZACIJE ZA URAVNOTEŽENO PREHRANO LJUDI

Prehranski strokovnjaki so prebivalstvo o načelih sodobne prehrane v tem času izobraževali preko strokovnih institucij, publikacij, časopisja, pa tudi sodobnejših medijev. Za reševanje vprašanj organiziranja celotnega gospodinjstva, od prehrane, oblačil in obutve, urejanja gospodinjstva in stanovanja, do varstva, vzgoje in prehrane otrok, ki v okviru nove družbene ureditve naj ne bi bilo več

⁷⁴⁴ Vadnal, Prehranitvena bilanca SR Slovenije, str. 14.

⁷⁴⁵ Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963, str. 65–68; Anketa o potrošnji domačinstva u 1988, str. 38–43.

le domena žensk temveč celotne družbe, je bil v Ljubljani leta 1954 ustanovljen Centralni zavod za napredek gospodinjstva (CZNG). Takratne sodobne smernice so v dnevnikih obrokih hrane narekovala hranilne snovi v količinah, ki odgovarjajo fiziološkim potrebam organizma. Poudarjalo se je, da je naloga gospodinj in tistih, ki pripravljajo hrano, torej šolskih kuhinj in obratov družbene prehrane, da z razpoložljivimi sredstvi, torej v danih pogojih, sestavijo poceni, a okusno in pravilno prehrano – tako, ki bo zajamčila najboljše zdravje – in se morajo boriti proti slabim navadam v prehrani ter z živili ravnati tako, da bo hrana neoporečna.⁷⁴⁶ CZNG je postal osrednja institucija, ki si je z oblikovanjem jedilnikov oziroma z načrtovanjem prehrane prizadeval zagotavljati zdrav razvoj, visoko delovno storilnost in popravljati slabe prehranske navade ljudi. V 70. in 80. letih je kot referenčna strokovna ustanova za družbeno prehrano pripravljala standarde in normative za vzgojno-izobraževalne ustanove. Leta 1975 je izdal priročnik za šolske kuhinje, leta 1979 pa knjigo z naslovom *Jedilniki za obrate družbene prehrane*. V letu 1983 je v izdani publikaciji z naslovom *Jedilniki za učence celodnevnik osnovnih šol ter šol s podaljšanim bivanjem* podal izhodišča za fiziološke in hranilne potrebe otrok od sedmega do petnajstega leta starosti. Z družbeno prehrano, ki je temeljila na ugotovljenih potrebah, željah in možnostih ter je bila namenjena vsem, tako delavcem kot nezaposlenim (upokojevcem in drugim), se je nudilo po ugodni oziroma čim nižji ceni na pol pripravljene in pripravljene dnevne obroke ter jedila. Še bolj na začetku organiziranja družbene prehrane se je pod družbeno prehrano pojmovalo topel, dopolnilni obrok na delovnem mestu ali v šoli, oziroma kateri koli obrok od zajtrka do večerje za vse skupine prebivalstva. Podjetja so zato, da bi dvignila delovno storilnost in zaposlenim odvzela skrb za prehrano, v lastnem podjetju organizirala obrate družbene prehrane. Po anketi iz leta 1964, v katero so bila zajeta vsa večja podjetja s področja gospodarstva (industrijska, kmetijska, gozdarska, gradbena, trgovska, gostinska) in 86 % zaposlenih v gospodarstvu, je polovica podjetij prehrano subvencionirala. Večina je izdajala obroke po znižani ceni in le redko zastoj.⁷⁴⁷ V okviru družbene prehrane pa so v osemdesetih letih 20. stoletja začeli prištevati tudi prehrano v lastnem gospodinjstvu, saj je tudi ta prehrana odvisna od družbenega in socialnega okolja.⁷⁴⁸

Uravnoteženost beljakovin, maščob, ogljikovih hidratov, vitaminov, mineralov in rudninskih snovi oziroma potrebno količino hranil za organizem se je v prehranskih smernicah in zdravi prehrani začelo skladno z dognanji znanosti poudarjati ob koncu petdesetih let 20. stoletja. Za beljakovine kot gradnike celic

746 Bebler, O pomenu prehrane, str. 16.

747 Glonar, Subvencioniranje prehrane, str. 1, 2, 16.

748 Pokorn, *Naš vsakdanji kruh*, str. 101.

in sestavino vseh življenjskih sokov, encimov, hormonov, ter nosilce genetskih lastnosti je veljalo, da so za človeško telo več vredne živalske beljakovine kot rastlinske. Visoko na lestvici so tako bili jajca, mleko, skuta in sir kot že sami po sebi visokovredni nosilci beljakovin in živila, ki so zelo pripravna za dopolnitev rastlinskih beljakovin, kruha, krompirja, stročnic in podobnih živil. V tem duhu je prva ženska in družinska revija *Naša žena* v receptih in kuharskih nasvetih spodbujala k uživanju jajc, mesa, sadja in zelenjave. Na preveliko energijsko vrednost hrane takrat še ni opozarjala, je pa predlagala, kako nadomestiti premajhno vrednost vitaminov v pločevinkah.

V prispevku z naslovom *Uravnotežena prehrana* iz tega obdobja (1976) je Salobir zapisal, da so človeku potrebne predvsem energetske hranilne snovi, kot so ogljikovi hidrati, maščobe in beljakovine, ne pa živila, in da se človeške energetske in hranilne potrebe ravna po naravnih bioloških zakonih. V izogib napakam se je govorilo o povprečnih energetskih in priporočenih hranilnih potrebah. Dražigost Pokorn pa je zapisal, da človek ne potrebuje določenih živil, temveč le kemično energijo in esencialne hranilne snovi. Prav tako je trdil, da vsebuje uravnotežena prehrana vse esencialne hranilne snovi v takih količinah in razmerjih, ki zadoščajo za potrebe vseh funkcij organizma. Zapisal je tudi, da je potrebe človeka po esencialnih hranilih mogoče zadostiti z neštetimi možnimi kombinacijami živil, ki jih je možno dopolnjevati še s potrebnimi organskimi in anorganskimi snovmi.⁷⁴⁹

Sredi osemdesetih let 20. stoletja je Dražigost Pokorn za zdravo dnevno hrano tako v treh do petih dnevni obrokih priporočal naslednje vrste in količine dnevne hrane:

- žita in žitni izdelki: štiri ali več obrokov na dan;
- sadje in zelenjava: vsak dnevni obrok hrane naj vsebuje sadje ali zelenjavo ali oboje;
- meso, jajca, ribe, drobovina, stročnice in podobno: vsaj enkrat na dan; 90 do 120 g mesa na dan ali 100 g sira, dve do tri jajca itd.;
- mleko in mlečni izdelki: vsaj $\frac{1}{4}$ do $\frac{1}{2}$ l mleka na dan ali ustreznih zamenjav (20 do 30 g trdega sira = 40 g mesa ali 60 g pustega sira);
- maščobe (olje, mast, margarina itd.): ena do dve žlici olja na dan ali polovico te količine v obliki masla, margarine, smetane itd.;
- sladkor, med, marmelada itd.: po potrebi le kot energijski dodatek⁷⁵⁰.

Marija Kodele pa je konec osemdesetih let 20. stoletja v učbeniku *Hranoslovje* v načelih zdrave prehrane opozarjala, da mora hrana po energijski in biološki vrednosti ustrezati priporočenim normativom, ki so odvisni od starosti, spola,

749 Pokorn, *Kratek pregled higiene prehrane*.

750 Pokorn, *Naš vsakdanji kruh*, str. 38, 39.

telesne teže in vrste dela, letnega časa, zunanje temperature in različnih aktivnosti. Priporočala je tudi, da mora biti hrana pravilno razporejena čez dan v pet dnevni obrokov, imeti mora primerno nasitno vrednost, biti mora higiensko neoporečna, ustrezati mora prehranskim navadam ljudi in naj ne bo enolična.

Tabela 14: Fiziološke potrebe po energiji pri 65 kg težkem moškem (A) (FAO/WHO, 1974) in 55 kg težki ženski (B)

	lahko fizično delo	srednje težko fizično delo	težko fizično delo	zelo težko fizično delo
fiziološke potrebe po energiji pri 65 kg težkem moškem (povprečje za 24 ur)	2700 Kcal	3000 Kcal	3500 Kcal	4000 Kcal
fiziološke potrebe po energiji pri 55 kg težki ženski (povprečje za 24 ur)	2000 Kcal	2200 Kcal	2600 Kcal	3000 Kcal

Vir: Pokorn, *Naš vsakdanji kruh*, str. 98.

Tabela 15: Primer dobrega in slabega jedilnika

	Slab jedilnik	Dober jedilnik
Zajtrk	Beli kruh, sladek čaj ali sploh nič	Črni kruh, čaj z mlekom, sir, sadje
Malica	Velik obrok pasulja, beli kruh, klobasa, pivo	Jogurt, črni kruh, sadje
Kosilo	–	Pasulj s klobaso, velik obrok solate ali sadje
Malica	Čokolada ali bonboni ali pivo (žganje)	Sadje
Večerja	Velik kos kruha s slanino ali mastno salamo, vino	Zelenjavna solata z žlico fižola, rezina puste gnjati
Povečerek (ob televizorju)	Vinjak, čokoladni bonboni	Kos sadja, nemastno pecivo

Vir: Pokorn, *Naš vsakdanji kruh*, str. 39.

V 70. letih so ogljikovi hidrati (škrob in sladkorji) v prehrani veljali za vplivno makrohranilo, ki vodi k preveliki telesni masi, danes pa vemo, da zelo malo ogljikovih hidratov telo pretvori v maščobno tkivo. Kadar zaužijemo manj maščob in se kot glavni energetski vir uporabijo ogljikovi hidrati, namreč težko pride

do povečanja telesne mase. Kadar vnos ogljikovih hidratov sovpada z energijsko porabo organizma, se večina privzetih ogljikovih hidratov iz hrane pretvori v rezervno obliko energije v telesu in le če njihov vnos presega energijsko porabo organizma, se iz njih tvori maščobno tkivo. Debelost se razvije le, kadar je skupna energijska vrednost hrane večja od porabljene energije.⁷⁵¹ Že leta 1930 je znani prehranski strokovnjak in fiziolog Max Rubner ugotovil, da se potrebe po posameznih energetskih hranilih razlikujejo. Hranilni sestav posameznih energetskih hranil se je moral po njem gibati v mejah ogljikohidratnega in beljakovinskega tipa prehrane, pri čemer je bilo treba upoštevati še okvir maščob, katerih delež v še zdravi prehrani odraslega človeka je znašal med 10 in 45 % celodnevni energetskih potreb. Veljalo je, da se odrasel človek zadovoljivo uravnoreženo hrani, če vsak dan zaužije tri do pet enakomerno porazdeljenih obrokov in živila iz naslednjih štirih skupin: mleko in mlečni izdelki, meso, ribe, perutnina in podobno, zelenjava in sadje, žita in kruh.⁷⁵²

Z določanjem referenčnih vrednosti⁷⁵³ se danes ukvarjajo predstavniki vodilnih svetovnih organizacij (UNU – United Nations University – Univerza Združenih narodov, FAO – Food and Agriculture Organization – Svetovna organizacija za prehrano in kmetijstvo, WHO – the World Health Organization – Svetovna zdravstvena organizacija in UNICEF – United Nations Children's Fund – Sklad Združenih narodov za otroke, EFSA – The European Food Safety Authority, ki je bila ustanovljena januarja 2002 kot neodvisna svetovalna znanstvena agencija pri Evropski komisiji, DACH – nemško-avstrijsko-švicarsko prehransko društvo, ki je v evropskem prostoru referenčna institucija za določanje priporočenih vrednosti za vnos hranil, katere priporočila se od leta 2004 uporabljajo tudi v Sloveniji, FSA – Food Standard Agency, FNB – Food and Nutrition Board ter NHMRC – Australian National Health and Medical Research Council).

Zadostne količine hrane so ne glede na razvoj prehranske industrije v prvi vrsti pogojene s kmetijsko proizvodnjo hrane. Razvojno težnjo kmetijstva pa nakazuje prav stopnja njene usmeritve na živinorejo, saj je ta eden od pogojev za boljše prehrano.

751 Orel idr., *Svetovne smernice priprave zdrave in varne prehrane v otroških vrtcih*, str. 13.

752 Pokorn, *Dietna kuhinja*, str. 17–19.

753 Po definiciji sodobnega prehranskega nemško-avstrijskega-švicarskega društva DACH so referenčne vrednosti (priporočila, ocenjene vrednosti in orientacijske vrednosti) za vnos hranil oziroma »priporočila« za določeno skupino prebivalstva tiste njihove količine, za katere se domneva, da pri skoraj vseh osebah določene starostne skupine prebivalstva zadoščajo za zaščito pred prehransko pogojenimi zdravstvenimi okvarami in omogočajo njihovo polno storilnost (DACH, 2004).

RAZPOLOŽLJIVOST KMETIJSKIH PROIZVODOV

Za trg kmetijskih in prehranskih proizvodov v opazovanem obdobju v Sloveniji in Jugoslaviji je bila značilna nestabilnost. Tako kot za celotno gospodarstvo so bila tudi za to področje značilna pogosta neskladja med ponudbo in povpraševanjem. In prav tako med cenami surovin in končnimi izdelki oziroma med stroški in dohodki proizvajalcev. Značilne so bile disparitete cen med cenami vhodnih materialov in cenami končnih proizvodov. Do neskladij omenjenih gospodarskih kategorij je prihajalo zaradi naraščanja cen vrste pomembnih potrošnih dobrin, ki so generirale ta neskladja. Eden od glavnih razlogov za neskladja med agregatno ponudbo in povpraševanjem po kmetijskih proizvodih na domačem trgu je bilo dejstvo, da so bile cene kmetijskih in prehranskih proizvodov v režimu stroge družbene kontrole in zaradi tega niso motivirale kmetijskih pridelovalcev k večji proizvodnji.⁷⁵⁴ Še posebej je stagnirala ponudba tistih proizvodov, ki so bili pod strožjim režimom družbene kontrole cen: pšenice, oljaric, proteinskih hranil, občasno mesa in mleka. Težave v kmetijstvu in živilstvu so bile tako predvsem posledica dolgoletnega administrativnega poseganja v cenovna razmerja, zadrževanja cen kmetijskih in živilskih proizvodov.⁷⁵⁵ Politika cen kmetijskih pridelkov je bila bolj podrejena globalnim ciljem razvoja kot potrebam optimalnega razvoja kmetijstva. Z njo se je reševalo vprašanja zaščite standarda državljanov, ohranjalo doseženo raven potrošnje in reševalo druga vprašanja socialne politike. Pogoste spremembe režima cen vse do začetka osemdesetih let 20. stoletja so bile skladno s cilji družbeno ekonomskega razvoja podrejene hitremu razvoju industrije in drugim nekmetijskim dejavnostim. Usmeritev na hitro industrializacijo je kmetijstvu dodelila vlogo poceni oskrbovalca nekmečkega prebivalstva.

Ker Jugoslavija in Slovenija z domačo proizvodnjo nista zadostili svojim potrebam po kmetijskih proizvodih, se je agregatno ravnotežje zagotavljalo s stalnim in precejšnjim uvozom kmetijskih proizvodov. Jugoslavija je na primer uvažala goveje meso za industrijsko predelavo.

Za kmetijstvo v Sloveniji je bilo značilno, da se je proces organiziranja kmetijske proizvodnje prepočasi prilagajal intenzivnosti deagrarizacije. Za slovensko kmetijstvo je bilo tudi značilno, da je bilo pri precejšnjem delu osnovnih kmetijskih pridelkov in proizvodov deficitarno. Zato je Slovenija morala potrebe po žitu, koruzi, živini oziroma mesu, maščobah, sladkorju, olju, sadju in zelenjavi, rižu pa tudi po posameznih semenih v največji meri pokrivati z uvozom iz drugih delov države.

V Sloveniji je bil v kmetijski proizvodnji pomembnejši napredek dosežen šele po letu 1959, ko je bila prvič po vojni presežena predvojna raven kmetijske

⁷⁵⁴ Sistem i politika cena, str. 395.

⁷⁵⁵ Sunčič, Maček in Leskovšek, Intenziviranje kmetijske pridelave, str. 61.

proizvodnje. Investicije v kmetijstvu so po letu 1959 hitreje naraščale in do leta 1962 se je skupna kmetijska proizvodnja glede na leto 1955 povečala za 41 % ali za 6 % letno. Kmetijska proizvodnja Slovenije je bila v letu 1963, ko je zaposlovala okoli 32 % prebivalstva, udeležena v skupnem narodnem dohodku Slovenije s 15,4 %. Delež kmetijstva v izvozu je dosegel 21 %, vključno z živilsko industrijo pa je udeležba kmetijstva v izvozu znašala 25 %.⁷⁵⁶

Na področju proizvodnje mleka in govejega mesa je bil v Jugoslaviji do osemdesetih let sicer dosežen velik napredek, a rezultati sredi osemdesetih let 20. stoletja niso bili zadovoljivi. Med pomembne vzroke za relativno počasno rast proizvodnje v govedoreji so spadale: nezadostna proizvodnja in slaba kvaliteta vlakninske živinske krme, neugodna pasemska sestava goveda in razdrobljena proizvodnja. Nestabilno rast govedorejske proizvodnje so povzročali spremenljivi, najpogosteje neugodni ekonomski pogoji, predvsem neugodne cene mleka. Zaradi tega se je zmanjševalo število krav, s tem pa vzreja in posledično proizvodnja mesa in mleka.⁷⁵⁷

Tako na državni kot slovenski ravni se je položaj kmetijstva, še zlasti na področju proizvodnje mleka in govejega mesa, po gospodarski reformi sredi šestdesetih let izboljšal. Povečanje števila goveje živine je bilo posledica tudi stimulativnih odkupnih cen mleka. Na proizvodnjo in prodajo mleka, ki sta bili v porastu zlasti pri zasebnih pridelovalcih, je vplivala julija 1965 uvedena minimalna odkupna cena mleka, ki se je glede na preteklo obdobje povečala skoraj za polovico. Proizvodnjo mleka se je po reformi stimuliralo tudi s premijami.⁷⁵⁸ Farmska prašičjereja in farmsko perutninarstvo sta takrat v Sloveniji še naprej ostajala v težavah, čeprav je proizvodnja slednjega s precejšnjim porastom perutninskega mesa glede na preteklo leto naredila velik korak naprej. Kljub napredku porast proizvodnje mesa v razmerah vse večjih potreb domačega trga ni kril povpraševanja. Možnost nadomestitve pomanjkanja svinjskega in nekaterih vrst govejega mesa se je kazala v večji proizvodnji perutnine. Značilno je bilo, da je pomanjkanje govedine in teletine trg bolj prizadelo kot pomanjkanje svinjine. Do motenj v oskrbi z mesom je prihajalo tudi ob dobri proizvodnji mesa, saj se je zaradi čakanja in pritiska na višje cene, čakanja na višje izvozne premije in tako dalje, zadrževalo blago. Problem porabe mesa se ni omejeval le na vprašanje živinoreje. To vprašanje je bilo kompleksno in je bilo odvisno od sklopa gospodarskih težav. Razmere na trgu z živilskimi proizvodi so bile pogojene s stabilnostjo odnosov oziroma s sodelovanjem med kmetijsko proizvodnjo, predelovalno industrijo in trgovino.⁷⁵⁹

756 SZ SSRS, Seje od 1. III. 1966 do 31. V. 1966, str. 309.

757 Govedarstvo, str. 28.

758 SZ SSRS, Seje od 1. IX. 1965 do 15. XI. 1965, str. 172.

759 SZ SSRS, Seje od 1. III. 1966 do 31. V. 1966, str. 174.

Položaj kmetijstva se je po gospodarski reformi izboljšal, a ob koncu osemdesetih let so v Sloveniji ostajali odprti nekateri razvojni problemi kmetijstva. Med njimi sta bili nestabilna proizvodnja in neuskkljenost med poljedelsko in živinorejsko proizvodnjo. V Sloveniji je živinoreja sicer dosegala boljše rezultate od državne ravni in boljše kot v rastlinski proizvodnji, a je rast proizvodnje temeljila tudi na nakupljeni krmi v drugih republikah. Večji delež živinoreje (58 %) v strukturi kmetijstva, za katero so bili posebnega pomena investicijska politika, odkupne cene, režim oddaje plemenske živine in izvoz, je izkazoval večjo razvitost te panoge kot v Jugoslaviji, kjer je bil delež živinoreje v kmetijstvu 43 %, in manjšo razvitost kot v razvitih državah, kjer se je gibal delež živinoreje v kmetijstvu med 70 in 80 %.⁷⁶⁰

Po letu 1980 so neugodni agroekološki in nestabilni ekonomski pogoji vplivali na to, da je bila proizvodnja hrane v Sloveniji manjša od predvidevanj. Močno je bila izražena tudi odvisnost od vremenskih razmer. Proizvodnja hrane, ki je nihala od stopnje 7,1 % do -3,7 %, je kljub temu izkazovala razmeroma ugodne rezultate v proizvodnji in tržnosti kmetijskih proizvodov. Povprečna rast kmetijske proizvodnje (1,6 %) je v letih 1981–1988 presegla povprečno rast gospodarstva (rast družbenega proizvoda (DP) je bila 0,4 %). Bila je tudi ugodnejša od rasti te proizvodnje v Jugoslaviji (0,2 %). Relativno ravnotežje agregatne ponudbe kmetijskih in živilskih proizvodov se je vzpostavljalo z upadajočo ravno domače potrošnje in izvoza.⁷⁶¹

V sedemdesetih in osemdesetih letih je bila redna in zadostna prehrana slovenskega prebivalstva še vedno precej odvisna od uvoza iz drugih republik, saj se je v Sloveniji v korist povečevanja površin s krmnimi in industrijskimi površinami nadaljevalo zmanjševanje površin s krušnimi žiti, krompirjem in drugimi poljščinami. Nazadovala sta tudi živinoreja in sadjarstvo. Čeprav se je fizični obseg kmetijske priraje in pridelave povečeval, je bila v osemdesetih podobno kot v sedemdesetih letih 20. stoletja stopnja slovenske samooskrbe s hrano nekaj nad 80 %.⁷⁶²

ZAKLJUČEK

Prehranska priporočila za zdravo in uravnoteženo prehrano, takšno s primerno in zdravo količino ter razmerjem vseh potrebnih hranil, so v času socializma oblikovale ustrezne institucije na osnovi vsakokratnih mednarodnih smernic oziroma Organizacije združenih narodov za prehrano in kmetijstvo (Food

⁷⁶⁰ Analiza razvojnih možnosti Republike Slovenije, str. 267.

⁷⁶¹ Leonardi, Sedanje razmere v kmetijstvu, str. 24.

⁷⁶² Prinčič, *Blagovna menjava*, str. 162.

and Agriculture Organization of the United Nations – FAO UN). Leta 1954 je Zvezni zavod za statistiko na osnovi razdelitve hrane organizacije FAO UN izdelal normativne vrednosti energijsko in hranilno uravnotežene prehrane. Zaželeno je bilo, da od 50 do 60 % skupnih potreb po energiji pokrijejo ogljikovi hidrati in da tretjina beljakovin odpade na beljakovine živalskega izvora. Pri skupni energijski vrednosti hrane se je poudarjal tudi pomen razmerja med deležem kalorij rastlinskega in živalskega izvora.

V času vojne in še prvih deset let po vojni, do leta 1955, so bile v Sloveniji in Jugoslaviji glavne značilnosti prehrane nezadostna energijska vrednost in še posebej premalo beljakovin živalskega izvora, kalcija in nekaterih vitaminov. V šestdesetih letih pa je bila v jugoslovanski prehrani z med 3100 in 3337 kalorijami dosežena raven energijskih potreb lahkega ročnega delavca, v sedemdesetih letih pa je osrednja značilnost le-te postalo izboljševanje njene kakovosti. Na slovenski ravni se je energijska vrednost dnevnih obrokov hrane na prebivalca v letih 1952 in 1968 gibala med 2685 in 3439 kalorijami. Prisotnost kalorij rastlinskega izvora se je v istem obdobju z 59,3 % leta 1952 povzpela na 68 % skupne kalorične vrednosti v letu 1968. Ker je pri kalorijah rastlinskega izvora glavni delež odpadel na žita in vrtnine oziroma na krompir kot osrednjo vrtnino, so v sestavi kalorij prevladovali ogljikovi hidrati. Tudi prisotnost beljakovin živalskega izvora v skupnih beljakovinah se je z 31 % leta 1968 na slovenski ravni in 27 % na jugoslovanski ravni leta 1972 vztrajno približevala priporočenemu tretjinskemu deležu.

Do izteka šestdesetih let 20. stoletja se je torej povečala predvsem količinska poraba hrane na prebivalca, posledično pa tudi skupna energijska vrednost zaužite hrane. V sedemdesetih letih pa sta se izboljšali njena biološka vrednost in kakovost.

Na osnovi anket o količinski porabi hrane na člana gospodinjstva lahko vse tja do leta 1978 sledimo povečani porabi svežega in predelanega mesa ter mesnih izdelkov, rib, svežega in predelanega sadja, olja, mleka, sira, jajc in vrtnin na eni strani in zmanjšanju porabe žit (moke, kruha, testenin) in maščob na drugi strani. Glede na neto porabljena živila na člane gospodinjstev lahko sklepamo, da se je prehrana Slovencev izboljšala, tako po energijski kot hranilni sestavi. V strukturi hrane so se zmanjševali ogljikovi hidrati. Energijska vrednost dnevnih obrokov hrane na člana slovenskega gospodinjstva je bila leta 1973 z manj kot 3000 kalorijami glede na leto 1968 manj kalorična, v skupnih kalorijah pa je delež kalorij rastlinskega izvora z dobrimi 68 odstotki zadržal raven izpred petih let. Na osnovi povečane neto porabe živil v letu 1978, predvsem bogatih z beljakovinami, pa moremo sklepati predvsem o izboljšanju prehrane z vidika hranilne in energijske sestave kot tudi o dejstvu, da je konec sedemdesetih let glede na značilnosti let, ki so sledila, prehrana Slovencev v obravnavanem obdobju dosegla največjo kvaliteto.

V osemdesetih letih, v okoliščinah poglobljajoče se vesplošne krize in vse težjega preživetja, ko je naraščala zlasti cena mesa in mesnih izdelkov, je prihajalo na jedilnike vse več tradicionalne, kmečke, domače hrane. Zato je v porabi prehranskih proizvodov navkljub osveščanju ljudi, kako draga živila zamenjati s cenejšimi in pri tem ohraniti približno isto energijsko in biološko vrednost, znova začela naraščati poraba prehranskih proizvodov, bogatih z ogljikovimi hidrati. Prehrana ljudi se je v osemdesetih letih tako z vidika kvantitete kot kvalitete poslabševala.

Igor Grdina

LJUD PA VPIJE: HLEBA, HLEBA!

V šestem tekstu cikla *Jugo-Evropski glosar*, ki je najpomembnejše izvirno delo Jovana Vesela-Koseskega v zadnjem obdobju njegovega ustvarjanja, je kasneje komaj kje še razumljeni zapozneli klasicistični pesnik kruh uporabil kot emblematični pogojev preživetja.⁷⁶³ Značilno se zdi, da ga je protistavil umetnosti oziroma njeni priznanosti. Pravi namreč:

»Pesnik trobi votle svoje,
Hvale vrednih ne zapoje[.] [...]]
Ljud pa vpije: Kaj poduki!
Čmu so pesmi? Hleba, hleba!
Slava visi nej na kluki[.]«⁷⁶⁴

Večina prebivalstva pač živi drugače kakor elita. Slednjo v Veselovi verzifikaciji predstavljajo izvoljenec muz, bogatin, ki »po tujim grabi«, ter za vero vneti mož, čigar misel je tako predana ljubemu Bogu, da vidi celo vir vlad in imetja v rajskem onstranstvu.⁷⁶⁵ Koseski prav tako opozori na izprijeno varianto razumevanja materialnih osnov človekove eksistence, ki se širi med mlajšo generacijo, saj svojo gloslo sklene z ironističnimi verzi:

⁷⁶³ Razprava je nastala v okviru izpolnjevanja programa P6-0094 Biografije, mentalitete epohe, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

⁷⁶⁴ *Razne dela pesniške in igrokazne Jovana Vesela-Koseskiga*, str. 451.

⁷⁶⁵ Prav tam.

»Vina, žganja nam je treba,
 Vriskajo ponočni čuki.
 Z njim derhale krog veršé.
 In po volji vse jim gre;
 Mlajši svet očitno skaže,
 Star prigovor de ne laže:
 Jajce več ko puta ve.«⁷⁶⁶

Koseski je opazil različnost položajev, v katerih se nahajajo njegovi sodobniki. Kruha ne dojema kot produkta oziroma fenomena, ki bi ga vsakdo štel za vir preživetja – pri ženskah se v tej vlogi po pesnikovi sodbi nahaja dota –, toda nobenega dvoma ni, da temelj solidne eksistence malih ljudi vidi v njem. Vodilni staroslovenski poet, ki je bil po nazorih o umetnosti nesinhroniziran s svojim bidermajerskim, postromantičnim in realističnim časom, je v dojemanju sveta in njegovih razmerij vsekakor otrok svoje dobe. Diferenciacija, segmentacija in avtonomizacija so bile znamenje epohe, ki so ji ton in tempo narekovali meščani, katerih svet je na srednjeevropskih poldnevnikih držala skupaj vsepovezovalna narodna ideja. In čeprav so »burožaji« gojili vrsto predstav o splošnosti in so postavljali dovolj ostre meje sprejemljivega na eni, tolerirajočega na drugi⁷⁶⁷ ter zavrženega na tretji strani, je v njihovih življenjih vendarle bilo več individualizma kot pri aristokraciji, ki je v javnosti prisegala na številnejše prepovedi – ob hkratnem dopuščanju najrazličnejših svoboščin v temnosivi zasebnosti.

Slabih sto let pozneje se je zdel položaj na Slovenskem povsem drugačen. Zmagovita komunistična revolucija si je prizadevala spremeniti vse in vsakogar. Leta 1954 je prišlo do unikatnega dogodka, ki doslej ni vzbudil večjega zanimanja v historiografskih krogih, čeprav je nadvse pomenljiv. Tedaj je komunistični režim⁷⁶⁸ organiziral največji shod Slovencev v zgodovini. Šlo je za višek prireditve, ki so potekale pod naslovom Štajerska v borbi.⁷⁶⁹ Na Ostrožno pri Celju je 19. septembra tistega leta oblast zbobnala okoli 350.000 ljudi,⁷⁷⁰ kar je pomenilo za sedmino večjo množico od tiste, ki je prejšnje leto navrela v dolino Lijaka. Tedaj je maršal Tito bleščeče zaigral odločenost, da si Jugoslavija pridobi pomembne dele cone A Svobodnega tržaškega ozemlja.⁷⁷¹

⁷⁶⁶ *Razne dela pesniške in igrokazne Jovana Vesela-Koseskiga*, str. 451, 452.

⁷⁶⁷ Tu mislimo predvsem na možnost odstopov od splošnega standarda sprejemljivosti v posameznih življenjskih obdobjih (npr. toleriranje bohemstva v študentskih letih).

⁷⁶⁸ Komunistični režim v Jugoslaviji je tudi po mnenju nekaterih njegovih bolj razgledanih graditeljev kljub govorjenju o demokratičnosti po odstopu večine ministrov iz nemarksističnih strank oziroma gibanj leta 1945 hitro drsel v totalitarizem. Prim. Velebit, *Moj život*, str. 469.

⁷⁶⁹ Prim. *Savinjski vestnik*, 3. 9. 1954, str. 1, Priprave na Ostrožnem se približujejo h kraju.

⁷⁷⁰ *Dolenjski list*, 24. 9. 1954, str. 1, 2, tu str. 1, Resnično smo lahko ponosni na velike uspehe, ki smo jih dosegli.

⁷⁷¹ Jugoslovanski komunistični Olimp ni resno računal na to, da bi pridobil pomembnejše dele cone A

Velika shoda, ki ju je oblast organizirala v razmaku dobrega leta dni, sta potekala v bistveno različnih okoliščinah. Septembra 1953 je bil položaj Jugoslavije relativno ugoden, saj še ni bilo povsem jasno, kam se bo nagnila tehtnica v Sovjetski zvezi, z Balkanskim paktom pa je Titova federacija uspela skozi stranska vrata vstopiti v obrambni sistem zahodnega sveta.⁷⁷² Po drugi strani se je država v zadnjih dneh poletja 1954 znašla v hudih škripcih. Vse jasnejšim znakom, da se bo rešitev tržaškega vozla končala s polomijo (glede na ustvarjeno obzorje pričakovanja v domači javnosti) in ne kompromisom, se je pridružila ugotovitev o katastrofalno slabi letini. Vrh vsega se je v Washingtonu utrdila Eisenhowerjeva administracija, ki je imela zaradi visoke plime protikomunistične histerije v novem svetu veliko večje skušnjave po zaostritvi politike proti vsem marksističnim režimom kakor Trumanova, katere vplivni član je bil tudi duhovni oče politike zadrževanja George Frost Kennan.

Kaže, da je velik del jugoslovanskega prebivalstva spričo vesti o slabi letini 1954 zajela panika. Zato ni čudno, da je tisk tudi na lokalni ravni tistega avgusta skrajno pomirjevalno obravnaval izjavo »državnega tajnika za narodno gospodarstvo« Hasana Brkića, ki je ljudem zagotavljal, da kljub določenim težavam kakšnih večjih motenj v preskrbi ne bo. Oblast je s stisnjenimi zobmi priznala, da je bila leta 1954 žetev še bolj uborna kakor 1952, ko je Jugoslavijo prizadela suša.⁷⁷³ Brkić, ki je malo prej postal narodni heroj, je dejal, da je bilo v Titovi federaciji namesto običajnih – oziroma v obdobju 1947–1953 povprečnih – 2.440.000 ton pšenice in rži leta 1954 pridelanih le 1.800.000 ton obeh žitaric.⁷⁷⁴ Režim je vso krivdo za čemerno žetev valil na neugodne vremenske razmere. Po drugi strani pa je tudi grozil: napovedoval je okrepljen boj proti špekulantom, ki »hočejo na račun slabše letine mastno zaslužiti«.⁷⁷⁵ Ker se je kruh podražil, je Brkić moral poskušati razložiti, da država, ki je določila višjo ceno žita za 4 dinarje pri kilogramu,⁷⁷⁶ sama ne sodi v to kategorijo. Globokoumno je pojasnjeval, da gre za stroške, ki so nastali s kontrahiranjem, tj. s sklepanjem pogodb.

A akterji tega procesa v Jugoslaviji niso bili neodvisni od partijske in državne strukture, saj sta ti dve plasti oblasti docela obvladovali grosistično trgovino in maloprodajo. Celotno gospodarsko življenje je bilo vklenjeno v ideološke dog-

Svobodnega tržaškega ozemlja; že vnaprej je v bistvu sprejemal delitev po obstoječih razmejnih črtah. Vladimir Velebit v svojih spominih zelo cinično govori o tem. Začetne jugoslovanske zahteve po Trstu, ki jih je delegacija pod njegovim vodstvom »izdeklamirala«, so zahodni zavezniki po njegovi sodbi zdržali »stoično«. Šlo je za »navalu beskorisne retorike«. Prim. Velebit, *Moj život*, str. 559, 560.

⁷⁷² Prim. Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 199, 200.

⁷⁷³ Jugoslavija je leta 1952 pridelala 1.900.000 ton pšenice in rži. Gl. v: *Savinjski vestnik*, 20. 8. 1954, str. 2, Izjava državnega sekretarja za gospodarstvo: Kruha nam ne bo primanjkovalo.

⁷⁷⁴ Prav tam.

⁷⁷⁵ Prav tam.

⁷⁷⁶ Prav tam.

me. Delavski sveti niso bili neodvisni organi, temveč režimsko dirigirani dušilci podjetniškega duha, ki je še živel v nekaterih upravljavskih in inženirskih krogih. Tudi morebitni kritični časnikarji, ki so se zavedali teh dejstev, nanje svojih bralcev niso mogli opozoriti, saj je tajna policija, ki je predstavljala vrhnji zaščitni premaz titoistične oblasti, nadzorovala vse in vsakogar. Prav tako uradno ni nihče smel vedeti, da je za nizek pridelek žita, ki je Jugoslaviji narekoval uvoz pšenice in rži ter mnogih drugih pridelkov, kriv komunistični pristop k agrarnemu gospodarstvu. Režim, ki je sredi januarja 1954 obračunal z Milovanom Đilasom - Đidom in Vladimirjem Dedijerjem - Gangsterjem, se je utemeljeval na monološki mišljenjski strukturi. Razmere so bile še nekaj let prej takšne, da je Lawrence Durrell kot šef Britanskega sveta v Beogradu v pismu prijatelju Theodoreju Stephanidesu ugotavljal, kako je kapitalizem vendarle nekaj, za kar se je vredno bojevati. To je bilo po njegovi sodbi mogoče opaziti že ob kratkem obisku v jugoslovanski prestolnici.⁷⁷⁷

Takšna je bila situacija, ko se je na Ostrožno po eni izmed prvih »političnih cest« v Sloveniji⁷⁷⁸ pripeljal maršal Tito, čigar avtomobil je bil v tistem času na beograjskih ulicah bržčas še zmerom edini vsaj približno primerljiv z imenitnim horchom Hermanom, ki ga je nekaj prej v Trstu kupil Lawrence Durrell.⁷⁷⁹ Mnogi ljudje, ki so bili v glavnem prisilno mobilizirani za obisk velikega zborovanja⁷⁸⁰ – posameznim krajem in podjetjem so bile določene udeleženske kvote,⁷⁸¹ prav tako pa ni smela izostati šolska mladina –, so morali diktatorja čakati že od prejšnjega dne. Da niso klonili v duhu in omagali s telesom, je skrbelo okoli 250 paviljonov z jedačo in pijačo.⁷⁸² To je povzročile hude sanitarne probleme, ki so jih oblasti reševale z velikimi izkopanimi jamami za iztrebke.⁷⁸³

⁷⁷⁷ Durrell, *Spirit of Place*, str. 139.

⁷⁷⁸ Šala iz povojnega časa je pripovedovala, da imajo v drugih deželah dve vrsti cest – makadamske in asfaltne oziroma betonske, v Jugoslaviji pa tri: poleg navedenih še politične. Te so na hitro zgradili pred kakšnimi velikimi zborovanji, ki jih je organiziral komunistični režim. Kako je to potekalo na Ostrožnem, gl. v: *Savinjski vestnik*, 20. 8. 1954, str. 1, Ostrožno, Ostrožno, Ostrožno ...

⁷⁷⁹ Prim. Durrell, *Spirit of Place*, str. 152. Horch, ki ga je znameniti pisatelj krstil za Hermana, naj bi nekoč pripadal Reichsmarschallu Göringu.

⁷⁸⁰ Da ni bilo velikega navdušenja nad shodom na Ostrožnem, je dokazovalo tarnanje tiska o slabi prodaji spominskih značk »Štajerska v borbi«. V Celju so jih do 20. 8. 1954 uspeli spraviti v promet le 6500, od tega v zadnjem tednu zgolj 500. Režim pa si je zadal nalogo, da mora ta rekvizit imeti vsak od 25.000 prebivalcev mesta ob Savinji. Prim. *Savinjski vestnik*, 13. 8. 1954, str. 1, Kako potekajo priprave za Ostrožno?; *Savinjski vestnik*, 20. 8. 1954, str. 1, Ali že imate spominsko značko »Štajerska v borbi«?

⁷⁸¹ Tisk v času priprav na veliki shod pri Celju niti ni skrival, da so bile določene kvote za posamezne kraje. Tako je *Savinjski vestnik* sredi avgusta 1954 tarnal, kako na Polzeli »dvomijo, da bi se lahko udeležilo proslave iz njihove občine 2100 ljudi.« V Laškem so priprave za veliki shod poverili skrbi 30-glavega organizacijskega telesa. V Celju so vzpostavili »terenke štabe«. Za okraj, ki je imel središče v mestu ob Savinji, je bilo predvideno, da bo na Ostrožno poslal 75.000 udeležencev. Prim. *Savinjski vestnik*, 13. 8. 1954, str. 1, Kako potekajo priprave za Ostrožno?

⁷⁸² *Savinjski vestnik*, 3. 9. 1954, str. 1, Priprave na Ostrožnem se približujejo h kraju.

⁷⁸³ Medtem ko je tisk zatrjeval, da bodo stranišča dobro zaprta in dezinficirana – kar je na prejšnjih velikih zborovanjih manjkalo –, se nekdanji udeleženci shoda na Ostrožnem še danes spominjo zgolj

Improvizirane razmere na zborovališču so samo še dodatno dajale hraniva nerazpoloženju. Časi Titove priljubljenosti in čaščenja so bili pri ljudeh brez posebnosti tedaj še daleč. Edino opustitev hvalisanja Sovjetske zveze, odhod prej vsemogočnih Stalinovih svetovalcev in ukinitve obveznega poučevanja ruskega jezika, ki je spričo nezadostne podkovanosti učiteljev veljalo za izgubo časa,⁷⁸⁴ so pri večini prebivalcev Slovenije vzbudili zadovoljstvo. Preprosti ljudje – pa tudi drugi, celo nekomunistični razumniki – so te poteze režima navezovali na njegovega vodjo osebno.⁷⁸⁵

Maršal Tito se je 19. septembra 1954 na Ostrožnem, ki se je – kakor je napovedal Savinjski vestnik – v času zborovanja prelevilo v velemesto,⁷⁸⁶ pojavil okoli desetih dopoldne. Njegov prihod je po poročanju tiska oropal pozornosti celo 2500 pevcev in 500 godbenikov, ki so pod vodstvom Radovana Gobca »gromko« izvajali udarne partizanske pesmi. Tovariša maršala – to besedo so časniki že pisali z veliko začetnico, kadar se je nanašala na jugoslovanskega državnega poglavarja – so na tribuni pričakali in pozdravili Edvard Kardelj - Krištof/Birk/Bevc, Miha Marinko - Poldi, Franc Leskošek - Luka, Boris Kraigher - Janez, Ivan Maček - Matija, Kosta Nadj - Krajiški in še nekateri drugi manj pomembni »glavači«,⁷⁸⁷ nato pa je dvainšestdesetletni diktator spregovoril množici, ki mu s ploskanjem dolgo časa ni pustila do besede. Udeleženci zborovanja se še po mnogih letih spominjajo, da se jim je zdelo nevarno ne hliniti skrajnega navdušenja. Ko je maršal Tito nazadnje le lahko odprl usta, se je v sebi lastnem slogu dotaknil marsičesa – spominjanja na nedavno preteklost, nemožnosti nacionalnih nasprotij v njegovi socialistični federaciji in razumevanju pospešenega razvoja zaostalih republik. Prav tako se je ustavil ob domnevnem občudovanju njegove države s strani tujcev in pri nalogah, ki jih zadaja izpopolnjevanje sistema.

izkopanih jam za iztrebke. Prim. *Savinjski vestnik*, 10. 9. 1954, str. 1, Ostrožno je pripravljeno na sprejem stotisočerih gostov.

784 Ruščino so zlasti na podeželju morali učiti kar slovenisti, saj poznavalcev Puškinovega jezika marsikje ni bilo. Zato pouk, ki je bil tudi prenapolnjen z ideološko vsiljivimi vsebinami, ni bil na primerni ravni ter se je občutil kot odvečen. Ruščina si je tako pri mladih kakor pri starejših ljudeh tedaj pridobila slab sloves ter je bila po sporu med titoisti in stalinisti kmalu odstranjena iz šolskega kurikula kot obvezen predmet.

785 Prim. Dolenc, *Moja rast*, str. 208.

786 *Savinjski vestnik* je pred zborovanjem postavlaško zapisal, da bo Ostrožno na dan zborovanja »velemesto, ki bo prekosilo Ljubljano, če ne tudi Zagreb.« Tako postavljene besede izdajajo naravnost megalomanske cilje režima pri organizaciji shoda. Na Ostrožnem so po uradnih podatkih zares dosegli približno enako število obiskovalcev, kot je imel Zagreb leta 1953 prebivalcev (350.829). Prim. *Savinjski vestnik*, 10. 9. 1954, str. 1, Ostrožno je pripravljeno na sprejem stotisočerih gostov.

787 Prim. *Savinjski vestnik*, 24. 9. 1954, str. 1, 2, tu str. 1, Velika udeležba na Ostrožnem – dokaz politične zavesti in enotnosti našega ljudstva; *Dolenjski list*, 24. 9. 1954, str. 2, Med tisoči Dolenjci in Belokranjci so bili na Ostrožnem tudi novomeški taborniki. Zanimivo je, da *Savinjski vestnik* med posebej pomembnimi voditelji na shodu ni omenil Ivana Mačka - Matije, medtem ko je *Dolenjski list* primerno poudaril njegovo udeležbo – zamolčal pa je prisotnost nekaterih drugih odgovornih tovarišev. Glede na to bi se dalo sklepati, kako so si komunistični prvaki po zgledu nekdanjih fevdalnih magnatov razdelili Slovenijo.

Prvi del govora je bil vsekakor rutinski in docela manifestativen: take stvari je maršal pripovedoval tako množicam kot pripadnikom svojega najožjega kroga. Zato pa je bilo nadaljevanje presenetljivo. Kljub prizadevanjem za popolno delovanje sistema, za katerega je režim trdil, da je najboljši, kar si jih je mogoče zamišljati, so se pojavljali različni problemi. Decentralizacija, ki je bila pomembna za sprostitev ustvarjalnih sil ljudi, je razkrila, da obstajajo celo nenacionalni lokalistični odkloni. Tudi na nižjih nivojih so bili ljudje po maršalovi sodbi nagnjeni k sebičnosti: ko so dobili tovarne v upravljanje, naj bi ponekod nehali skrbeti za splošno korist. Zato so se pojavile najrazličnejše gospodarske težave.

Presenečen je pa s tem še ni bilo konec. Jugoslovanski diktator je sčasoma prešel na najboljčutljivejšo temo – pomanjkanje žita. Pšenice je bilo leta 1954 po njegovih podatkih pridelane le 1,6 milijona ton namesto 2,5. Da ne bo lakote, ki se je ljudje bojijo, bo treba uvoziti 130.000 vagonov pšenice. Letina je bila torej dejansko še slabša, kakor je mesec dni prej oznanil heroj Brkić. Dramatično je bilo Titovo priznanje, da je bilo zagotovljenih le 40.000 vagonov zlatega zrnja in potem – očitno čez čas – še enkrat toliko. Amerika je dajala kot pomoč za 100 milijonov dolarjev živil, v to kvoto pa je bila všteta tudi mast. Maršal Tito ni povedal, koliko je treba za 80.000 tako ali drugače zagotovljenih vagonov Jugoslaviji še doplačati, kajti darila washingtonske vlade niso zadostovala za pokritje stroškov teh živil. Diktator je potožil, da je v takšnih razmerah težko graditi socializem.

Ljudje pa so iz nadaljevanja govora zlahka izluščili, da jim Tito napoveduje nelepe čase. Jasno jim je tudi postalo, da bo režim najhuje udarjal po kmetih. Uniformirani govornik je namreč dejal:

»Že večkrat sem povedal, da se pri nas razsipa, večkrat sem dejal, da pri nas ne računamo dovolj s tistim, kar imamo in s čimer bi lahko izhajali. Če vzamemo za primer, kako se pri nas troši kruh oziroma pšenica, in [se] primerjamo z drugimi državami, ki imajo višjo življenjsko raven, bomo videli, da porabljamo v Jugoslaviji na prebivalca 200 kg na leto, v Italiji, ki tudi porablja mnogo za kruh in druge pridelke, 154 kg, v Franciji 126 kg na prebivalca, v Nemčiji 124, v Belgiji 109, na Nizozemskem pa samo 99. Mi torej porabljamo dvakrat več kot te države z visokim življenjskim standardom. Zakaj je tako, zakaj je pri nas tolikšni pritisk prav na to najbolj kritično hrano, na pšenico? Mislim, da je vzrok predvsem to, ker so pri nas tradicije take, ker ljudje nimajo dovolj raznovrstne prehrane, ker jim je glavna hrana kruh in ker ne mislijo na fižol, krompir in drugo, ker jim je postransko vse to, kar je v nekaterih državah glavno. Potem pa tudi to, da razsipamo in trošimo mnogo več[,] kot bi bilo včasih potrebno. Ne bom dejal, da to velja za vse, vem, da naši delovni ljudje ne morejo trošiti več[,] kot imajo denarja za nakup, pač pa razsipajo in ne trošijo racionalno po vaseh.

Če bi malo spremenili ustroj prehrane, ko bi malo več kombinirali, bi bila[,] mislim[,] tudi hrana boljša in bi tudi lahko lažje opravili s temi težavami. Razumljivo je, da bomo storili vse, da bomo v naši državi pridelali čim več žita – glede na skromne površine, ki jih imamo[,] in tiste, ki jih bomo iztrgali močvirjem itd. ter glede na naglo naraščanje našega prebivalstva in naglo spremembo strukture prebivalstva, ki odhaja iz vasi v mesta, pa bomo morali še naprej uvažati žito.

Pozneje ga bomo lažje uvažali, kajti čez nekaj let ne bomo imeli dolgov, ki jih imamo danes, imeli pa bomo več naših strojev in drugih izdelkov za izvoz.

Tedaj nam bo lažje, sedaj pa jaz tu apeliram, da naši ljudje vodijo računa o tem, koliko nam ta problem povzroča skrbi in težav in koliko bi nam bilo lažje, če bi se malo bolj pazilo na prehrano in bolj varčevalo.«⁷⁸⁸

V nadaljevanju je maršal Tito opozoril še na mnogo drugih stvari. Dejal je, da Jugoslavijo najbolj bremenijo odplačila dolgov prav v tekočem letu, za dvigovanje cen, ki je postalo očitnejše, pa je obtožil monopolistična podjetja.⁷⁸⁹ Prav tako je pohvalil Nemčijo in Francijo, da sta začeli zakopavati bojno sekuro ter hvalil mirovna prizadevanja in sodelovanje. Ob tem je obljubljal, da bo Jugoslavija sprejela vsakršno gesto dobre volje – kar je bilo najbrž mišljeno kot snubaški namig sovjetskemu politbiroju. Komunistični Henrik VIII.⁷⁹⁰ se je bil – za razliko od angleškega originala – pripravljen pogoditi celo z marksističnim papežem.

Toda ljudje si Titovega govora na Ostrožnem niso zapomnili po ničemer drugem kot po očitkih, da pojedjo preveč kruha.⁷⁹¹ Izrecno izpostavljanje vasi kot prostora posebej neracionalnega ravnanja s hrano so mnogi razumeli kot napoved novega obračuna s kmeti. Da bi bila mera bridkosti polna, je bilo že dotedanje zapostavljanje podeželja pri marsikom dojeto kot izraz najbolj črne komunistične nevhvaležnosti za njegov izjemen prispevek k zmagi jugoslovanske države v drugi svetovni vojni. Prav tako je bilo očitno, da iz maršalovega govora ni mogoče razbrati, kako bi se dalo zagotoviti pestrejšo prehrano na vasi, saj je

788 *Dolenjski list*, 24. 9. 1954, str. 1, 2, Resnično smo lahko ponosni na velike uspehe, ki smo jih dosegli.

Dolenjski list je objavil govor v celoti, medtem ko je *Savinjski vestnik* posamezne dele le povzel.

Udeleženci zborovanja na Ostrožnem se spominjajo, da je bila natisnjena verzija nastopa maršala Tita v primerjavi z govorjeno precej omiljena.

789 Maršal Tito je na tem mestu dejansko pojasnil, kako si je vrh režima predstavljal zvišanje cen zaradi kontrahiranja, o katerem je mesec dni prej govoril Hasan Brkić. Če so ljudje potem, ko so se seznanili s sodbo slednjega o razlogih podražitev, lahko menili, da gre za kako pravno težavo, je jugoslovanski diktator razkril, da gre za špekulativno anomalijo nižjih kadrov. Ker pa ni napovedal opustitve politike decentralizacije, ki je privedla do njihovega samostojnega ukrepanja, je jasno, da je šlo le za odvrčanje pozornosti od nesposobnosti ominotentnega vrha režima.

790 Maršala Tita je za komunističnega Henrika VIII. že leta 1949 štel veliki oxfordski zgodovinar A. J. P. Taylor. Prim. Wrigley, A. J. P. *Taylor*, str. 229.

791 Avtor razprave je zbral pričevanja več udeležencev zborovanja na Ostrožnem; opira se predvsem na besede I. V., L. G. in F. H.

oblast po prvi kmetijski nacionalizaciji (1945) že obvladovala velike površine najplodnejše zemlje in na njih počela, kar se ji je zljubilo, po drugi (1953) pa si je prilastila še dodatne njive – vendar so jih zadruga obdelovale skrajno neekonomično.⁷⁹²

Tolsti jugoslovanski predsednik – zaradi zavaljenosti in nagnjenosti k pojavljanju v uniformi so ga ponekod primerjali celo z Reichsmarschallom Göringom⁷⁹³ – se je dejansko igral z ognjem. Slovenci so namreč leta 1954 še vedno živeli pod materialno ravno, doseženo pred drugo svetovno vojno.⁷⁹⁴ Množice so zapuščale Ostrožno vznemirjene. Ljudje so vedeli, da je za pomanjkanje živil v Jugoslaviji kriva komunistična politika, ki je samooskrbne kmete poskušala napraviti odvisne od države, s tem pa tudi preprečiti njihovo samostojno mišljenje. Država je tako šele leta 1956 dosegla raven agrarne produkcije iz leta 1939,⁷⁹⁵ čeprav se je medtem površinsko opazno povečala.

Nasploh pa je treba reči, da je za diktatorje tema zategovanja pasu – zlasti če zadeva hrano – kočljiva še mnogo bolj kakor za demokratične voditelje, saj se množicam z njo daje eksistencialni homogenizacijski vzgon. Reakcija ljudi na Titove »nutricionistične« direktive je bila razmeroma ostra. Ugledni prevajalec Stanko Jarc je v svojih minuciozno napisanih spominih na mlada leta o tem povedal: »Žemljam brez zarez pravimo bombice. Celjani so še dolgo po letu 1954, ko je Tito v svojem govoru na Ostrožnem ostro napadel pripadnike jugoslovanskih narodov, češ da pojedjo preveč kruha, črnim bombicam pravili ‚ostrožnice‘.«⁷⁹⁶ Ker jugoslovanski diktator pozneje ni več posegal po podobnih prijemih – za težave je praviloma obtoževal najrazličnejše mračne sile ter nebudnost delovnih ljudi in občanov oziroma Partije –, je mogoče sklepati, da se je ovedel nevarnosti takšnega diskurza in narativa.⁷⁹⁷ Po letu 1948 je pač hotel uživati podporo vladanih, saj je bilo to najzanesljivejše varovalo pred potopom režima, s katerim se ni mogla docela

792 Druga kmetijska nacionalizacija (1953), ki je zmanjšala zemljiški maksimum s prejšnjih 35 na pičlih 10 hektarjev (vendar je iz te površine izvzela neobdelovalne površine), je še bolj zmanjšala možnost za pestrost prehrane množic. Spričo slabih rezultatov socialističnega kmetijstva ni čudno, da je oblast histerično reagirala na vsako kritiko svojih ravnanj v tem sektorju gospodarstva, kar je še posebej boleče občutil Jože Pučnik.

793 Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 299.

794 Prim. *Elaborat Sveta za blagovni promet LRS*, str. 15–31.

795 Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 194, 279.

796 Jarc, *Človek obrača, Bog obrne*, str. 305, 306.

797 Jože Pirjevec zatrjuje, da so se leta 1953 jugoslovanske oblasti odrekle prisilni kolektivizaciji, ker so se bale oborožene vstaje. Protikmečki poudarki Titovega govora na Ostrožnem ter direktive za spremembo ljudske prehrane dokazujejo, da je vodjo režima najhujši strah razmeroma hitro minil. Dejansko je bila druga nacionalizacija zemlje zadostno zagotovilo za to, da v agrarnem sektorju, ki je v tistem času poznal celo še pripreganje ljudi v lesene pluge, ni bila mogoča nikakršna koncentracija od Partije neodvisne moči. Režimski mogočniki so povsem zavestno grenili življenje kmetom. Še leta 1965 so razmišljali o tem, da ti sploh ne bi smeli kupovati novih traktorjev. Prim. Pirjevec, *Tito in tovariši*, str. 279.

solidarizirati nobena velika sila. In čeprav se je maršal Tito v imaginariju prebivalcev Jugoslavije do leta 1954 že uspel zasidrati kot pater patriae, tega svojega statusa ni smel preveč očitno postavljati na preizkušnjo. Zato je ob umanjkanju zunanjih zlohotnežev, ki je bilo posledica bližanja politiki aktivne koeksistence, med svojimi sodelavci vsakih nekaj let poiskal nekaj potuhnjenih spletkarjev, zaradi katerih naj bi njegova država imela težave. Tako so ljudje dobili v zobe krivce za svoje tegobe. Ko pa so se ovedli, da težav z njihovim padcem še ni konec, jim je že bilo postreženo z novimi grešnimi kozli.

Titov ekspoze na Ostrožnem razkriva, da je bila lakota v imaginariju Slovencev in drugih prebivalcev Jugoslavije še sredi 20. stoletja realna grožnja. Hkrati pa izdaja, da je v stotih letih kljub velikim spremembam pomen kruha za večino ljudi pri nas ostal enak. Negodovanje ob govoru maršala Tita bi kazalo na to, da se je ne samo simbolno, temveč tudi dejansko celo nekoliko povečal. Diferenciacijske tendence, ki jih je mogoče opaziti pri Jovanu Veselu-Koseskem – ni nepomembno, da je mnogim sodobnikom veljal za glasnika občutenja generacije –, so otopele. Celó do te mere, da je enoobraznost postala škodljiva in je moral neegalitarno pisanost oživljati sam jugoslovanski diktator, pri čemer pa njegove vzpodbude v smeri fižola in krompirja, ki naj se ju v kulinariki oprimejo predvsem vaščani, niso naletele na prijazen sprejem. Če pomislimo na to, da je France Prešeren kruh v romanci *Hčere svet* omenjal kot »podkupnino« za psa Sultana,⁷⁹⁸ se res ne moremo izogniti sklepu, da je prišlo v vmesnem času do opazne okrepitve pomena kruha – tako na simbolni ravni kakor na nivoju vsakdanjega življenja. Govorica statistike oziroma števil, ki jih je leta 1954 navajal maršal Tito, je bila tako neizprosna, da je pred njimi obmolnila sleherna poezija.

Kje so razlogi za takšno stanje? Pri krepitvi simbolnega pomena kruha gre seveda misliti na duhovni odvod pojavitve in prevlade katoliškega političnega tabora ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja na Slovenskem. V njegovem imaginariju vsa jedila niso mogla imeti enake teže. Omenjanje kruha v Gospodovi molitvi in nespregledljiva vloga le-tega v mašnem obredu je vsekakor zaznamovala ne samo predstave, temveč tudi slovar množic. Sredi 20. stoletja so kruh kot osrednji simbolni prehranjevalec navajali tudi ljudje drugačnih nazorov. Okoli leta 1930 je zaradi tega izbruhnil celo precejšen škandal. Povzročil ga je svobodomiselni literarni kritik Josip Vidmar z govorjenjem o črnem in belem kruhu v slovenski književnosti⁷⁹⁹ – pri čemer je bilo jasno, da prvega mesijo nazorsko vezani ustvarjalci, tj. katoliki in socialisti, drugega pa zagovorniki liberalnih načel, ki ne

⁷⁹⁸ Prešeren, *Zbrano delo*, str. 48. Kruh, ki ima posebno vlogo v krščanski liturgiji, je v razposajeni Prešernovi pesmi nagrada za psa z imenom islamskega vladarja. Treba je reči, da se je pesnikovo svobodomiselstvo, v katerem niso umanjali niti načelno protireligiozni toni, redkokje izrazilo bolj radikalno kot na tem mestu.

⁷⁹⁹ Vidmar, *Obrazi*, str. 326.

priznavajo dogem. Pozneje, ko se je uveljavljeni arbiter dobrega umetnostnega okusa pridružil komunistom, je svoje nazore opazno revidiral. Medtem pa so tudi marksisti sprejeli kruh za simbol materialne blaginje: tako so v partizanih pogosto poudarjali, da se borijo zanj in za svobodo.⁸⁰⁰ Tako so brez dvoma ravnali zaradi kulturnega okolja: mobilizacijska gesla so pač morala biti prilagojena konkretnim razumevanjem, da so učinkovala.⁸⁰¹

Ob tem je treba opozoriti, da kruh ni zmerom nastopal v tej izpostavljeni vlogi. V dobi, ki so jo zaznamovali razsvetljenski impulzi, je veljal za prehranjevalca množic krompir. O tem pri nas pričuje tudi polljudska kultura, ki jo reprezentira Pavel Knobl s pesmijo *Od podzemelskih jabuk*.⁸⁰² Toda pozneje je kruh spet dobil osrednjo vlogo v imaginariju Slovencev. Zato je bil govor maršala Tita na Ostrožnem zelo bridek ne samo za ljudske množice, temveč tudi za vladajočo avantgardo, saj je dejansko priznaval njen neuspeh. Ljudje, ki so imeli v Sloveniji leta 1954 nižji materialni standard in mnogo ožji duhovni prostor kakor ob izbruhu druge svetovne vojne, so se tedaj bržčas z otožnostjo spominjali levičarske politične zafrkljivke iz dobe agonije kraljevine Karađorđevićev:

»Bod' pozdravljen ban naš Marko,
tebi sije sonce žarko,
ti si vseh dobrot natlačen,
te pozdravlja narod lačen.⁸⁰³

Titoistična sedanost je namreč dokazovala, da se nekako da preživeti celo mnogo težje in trše – ter za odpiranje ironističnih ventilov nevarnejše – čase od starojugoslovanskih ...

800 Matej Bor je v eni najbolj znanih partizanskih pesmi *Skozi mesečino, veter, sneg* – posebej jo je proslavila Kuharjeva uglasbitev izseka besedila iz nje – poudaril: »Mi gremo, gremo / s puško na rami! / V napad / za svobodo, / za kruh.« Prim. *Pesmi partizanov*, str. 126, 127.

801 Gotovo pa je, da vodilo, ki je zadevalo svobodo in kruh, ni bilo edino mogoče. A da je v Evropi najučinkovitejše, so slovenski revolucionarji vedeli že od svojih boljševiskih vzornikov, ki so z njim operirali med prvo svetovno vojno in po njej. V tistem času je bilo na stari celini npr. že znano – vsaj skozi recepcijsko zelo uspešno Giordanovo opero Andrea Chénier – geslo Svoboda in krompir!, ki se je povezovalo s »črnim Napoleonom« Toussaintom Louverturejem. A to je v vsakem primeru bil eksotizem.

802 Knoblova verzifikacija o novem gostaču – tj. krompirju –, je bila natisnjena v njegovem almanahu Štiri pare kratkočasnih novih pesmi leta 1801. V njej je bilo opozorjeno, da je sad na novo vpeljane kulture »zuper sovražnika vselej [...] na boj napravljen«. Knobl je zapisal, da lahko krompir ob pomanjkanju mesa in žita premaga lakoto, kar pomeni, da je primarno še veljal za »interventno« živilo, ki ima odločilno vlogo v časih stiske. Hkrati pa je tudi že elaborirana njegova vloga v vsakdanji prehrani prebivalcev gradov, kmetov, beračev in žensk. To opozarja, da je proces njegovega ukoreninjevanja v kuhinji že tekel. Prim. Gspan, *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva*, str. 344, 345.

803 Zafrkljivka, ki si je za svojo tarčo izbrala bana Marka Natlačena, je izpričana v mnogih variantah, eno od njih pa je objavil Igor Torkar. Avtor razprave jo priobčuje v obliki, ki jo je slišal od D. G. Zafrkljivka se najde tudi v članku Ernesta Sečna *V duhovnika preoblečen atentator pobegnil na triciklu*, ki je bil objavljen v *Dnevniku* 11. 10. 2014. Omenjeni prispevek je dosegljiv tudi na svetovnem spletu, in sicer na naslovu *V duhovnika preoblečen atentator pobegnil na triciklu* | *Dnevnik*.

Srečo Dragoš

POMANJKANJE NAPAČNI ODGOVORI NA PRAVA VPRAŠANJA

UVOD

Z začetki modernizacije slovenske družbe so se tudi pri nas začela problematizirati ključna družbena vprašanja, ki so vse do danes ostala aktualna v intelektualnem, ekonomskem in političnem smislu.⁸⁰⁴ Do intelektualnega premika (produkcije idej) je prišlo, ko družbena vprašanja in problemi naenkrat niso več veljali za monopol peščice izobražencev, temveč se je zanje začela zanimati – in se o njih tudi izrekati – širša javnost, čeprav nekvalificirana in polpismena.⁸⁰⁵ Pred skoraj dvesto leti je ta pojav odigral podobno vlogo, kot sta jo pred tremi desetletji iznajdba svetovnega medmrežja in danes razvoj elektronskih medijev: revolucioniral je dostop do informacij.

Naslednji pomemben premik na Slovenskem je v istem času, torej v sredini 19. stoletja, povzročila ekonomska doktrina, saj je prišlo do revizije razumevanja narodnega bogastva. Klasično fiziokratsko prepričanje - za katerega je značilno,

⁸⁰⁴ Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P5-0058 Socialno delo kot nosilec procesov družbenega vključevanja in socialne pravičnosti v Sloveniji - teoretske podlage, metodološke in metodične usmeritve in zgodovinski razvoj, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

⁸⁰⁵ Slovenci smo bili še v 18. stoletju skorajda v celoti nepismen narod; po zaslugi obveznega osnovnega šolstva smo sredi 19. stoletja nepismenost prepolovili ter jo proti koncu istega stoletja zmanjšali na četrtno (Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*, str. 21).

da namesto trgovskega izvora dobička glavni vir nove vrednosti predstavljata zemlja oziroma kmetijstvo (kar je posledica zanikanja merkantilizma) - ni več zadovoljivo. Nenadoma tudi zemlja in nove tehnike ravnanja z njo niso bile več dovolj. Celo pri nas na periferiji je postalo pomembno še nekaj drugega: regulacija družbe. Veščina, kako iz narave pridobiti več, kot si vanjo vložil, ni bila več ključna. Pomembnejša so postala razmerja med tistimi, ki so to počeli (da bi izboljšali učinkovitost v odnosu do narave), s čimer se je razširil pojem znanja. Ni šlo zgolj za nove informacije, orodja in gibe, s katerimi je producentom uspelo v stiku z domačimi živalmi in zemljo izvleči večji presežek, temveč so se odslej v korpus znanja dodatno kooptirale še ideje o družbi. Poplava raznih priročnikov o kmetijski pridelavi, živinoreji, sadjarstvu, vinogradništvu, kletarstvu⁸⁰⁶ teh idej ni zajemala in zaradi pomanjkljivosti ti priročniki niso več zadoščali. Krepilo se je zavedanje, ki je bilo že takrat novo v istem smislu, kot je novo danes v 21. stoletju, ko (spet) odkrivamo, da za preseganje krize ekonomskih in političnih sistemov niso bistveni večji trud, produktivnost ali višja rast bruto domačega proizvoda, temveč so rešitve v spremembi relacij med vpletenimi akterji in njihovimi interesi (zlasti med delom in kapitalom).⁸⁰⁷ Skratka, drugačen odnos do stvari ni možen brez drugačnega odnosa med ljudmi, o čemer se je pri nas polemiziralo že v sredini 19. stoletja.

Zavedanje pomembnosti regulacije ljudi pri produkciji stvari je pripeljalo do tretjega odkritja na Slovenskem – rodila se je politika. Čeprav je ta šele ob koncu 19. stoletja sprožila formiranje sodobnih političnih strank in kmalu za tem sindikatov, ne gre pozabiti, da so organizacijske oblike posledica in ne vzrok. Politika je bila spočeta že prej. Vzniknila je iz povezave med ekonomsko doktrino in družbeno regulacijo, od takrat pa se ni mogoče izogniti liberalizmu, kar še danes velja v enaki meri in na enak način kot pred stoletjem in pol. Liberalizem je postal nujen in trajen izziv tako v dobrem kot v slabem smislu in to na vseh področjih družbene delitve dela, ne le na gospodarskem in kulturno-verskem, temveč tudi v odnosu do oblasti.

Eno od ključnih vprašanj, ki se je pojavilo v opisanem kontekstu, je bilo pomanjkanje in največje tveganje, povezano z njim – lakota. Ta se je že v sredini 19. stoletja kvalificirala kot družbeno vprašanje. V nadaljevanju članka si bomo ogledali tri primere pomanjkanja. Prvi javni spor na to temo se je začel v *Zgodnji Danici* leta 1852, drugi največji spor na enako temo je iz tridesetih let 20. stoletja, tretji pa nosi letnico 2018. Čeprav prvi deluje smešno, drugi katastrofalno in tretji neumno, je kljub različnim povodom, drugačnim akterjem in močno spremenjenemu zgodovinskemu času vsem primerom skupno, da gre za napačne odgovore na prava vprašanja. Obojih še danes nismo rešili.

806 Več o tem Vodopivec, *Slovenski duhovniki*.

807 To velja tako na globalni kot na nacionalni ravni; več o tem Oxfam, *Gospodarstvo za 1 %*.

GNITJE, ČRVI IN MOLJI

Ko se je slovenski prostor zahvaljujoč železnici med Dunajem, Ljubljano in Trstom začel odpirati v Evropo, se je v osrednjem cerkvenem časopisu, *Zgodnji Danici*, razvnela polemika o gnitju krompirja, ki se je začela s trditvijo, da človek nima samo duševnih, ampak tudi telesne potrebe. Med slednjimi je najhujša ta, da se je zaradi bojzani pred lakoto preveč navezal na krompir. Deviacija, ki je izhajala iz te zasvojenosti, je bila po mnenju člankarja Peršeta trojna: rutinska, vedenjska in potrošniška. Pri prvi je šlo za rigidno navado, da so nekateri, zlasti »posli«⁸⁰⁸, jedli krompir celo večkrat na dan. Čeprav jim je ta rutina že presedala, se krompirju nikakor niso mogli odreči, zaradi česar je ta kulinarčni obrazec sprožil drugo deviantnost, vedenjsko: nekateri so začeli krompir »neusmiljeno preklinjati« ali pa se »iz krompirja celo norca delati«. Iz pohlepa po krompirju se je razvila celo potrošniška odvisnost (kot bi jo imenovali danes), saj so tisti bolj podjetni »iz njega žganje in druge take reči narejali«. A to še ni bil zadnji krog pekla. Najhujšim učinkom krompirjevskega potrošništva so podlegla slovenska dekleta, ki so, kot zapiše avtor, »krompir vedno v Terst nosile ali vozile in ga v ta namen prodajale, de so si dražih oblačil nakupile, ter se potem nečimerno in ošabno nosile in skazovale. Koliko greha in hudobij je iz tega izviralo, Bog ve!«

Temu je sledila avtorjeva diagnoza: nevarnost lakote. Kajti zaradi posledic krompirjeve odvisnosti, kot so preklinjanje, norčevanje, žganjekuha, lišpanje in modno oblačenje deklet, je Bog »tako rekoč persiljen bil, nam svoje neprecenljive dobrote odvzeti in kaznovati.« Povzročil je krompirjevo gnilobo in lakoto, saj je nalašč uničil letino, »ko se že skorej nič ne pridelja, in še to, kar ljudje pridelajo, prodajo, de davke odrajtajo.«⁸⁰⁹ Čeprav avtor svari, da je gnitje krompirja posledica maščevanja Boga, vidi vzrok božjega srda v tostranstvu: moralni pokvarjenosti ljudi in hkrati pasivnosti oblasti, ker so bile brezbrizne do tega ljudskega greha.⁸¹⁰ Zato avtor apelira na duhovščino, naj vendar že nekaj stori glede discipliniranja ljudi, da se izognemo lakoti.

Takšni razlagi se je seveda uprl Bleiweis. Ob zavračanju praznoverja o krompirjevi gnilobi je hudomušno pripomnil, da kje so pa potem vzroki, denimo, za gnitje grozdja, saj ljudje vina niso nikoli preklinjali, ampak mu, nasprotno, celo »preveliko čast z besedo in v djanji skazovali?« Na ta izziv je Bleiweisu takoj odgovoril sam urednik *Danice*, Luka Jeran, ki je branil avtorja članka o gnitju

808 »Posli« so delavci najnižjega ranga (hlapci in dekle), ki se po zaposlitvenih panogah delijo na poljske, vinogradniške, gozdne delavce, pastirje itd. Več o tem Vilfan, Delavci v agrarnem gospodarstvu, str. 356, 357.

809 Perše, Kaj nam je o tem prijetnim času, str. 89.

810 »In res je to, častivi bravci! Ne zrak, ne preterda ali premeška, pečena, ilovnata ali mokrotna zemlja, ne preveč ali premalo gnojna njiva so vzrok, de krompir gnije, ampak le naš greh je pred božjo pravico tako zadolžil, de je v maščevanje klical /.../ to je božja kazen.« – Prav tam, str. 89.

krompirja. Jeranov intelektualni donesek k tej diskusiji je bil v tem, da je domet teze o krompirjevi gnilobi razširil tudi na grozdje. Prav dejstvo, da se vino preveč časti – sklepa Jeran – je razlog, »de grozdje bi utegnilo ravno zato gnjiti«, saj ima njegovo čaščenje kvarne posledice, kar se vidi »po svetu in tudi po kerčmah.«⁸¹¹

S tem je bila polemika končana. Če za hip odmislimo takratni družbeni kontekst – kjer gre za zmes nevednosti, ogroženosti,⁸¹² pomanjkanja in nikoli pozblijenega strahu pred lakoto –, postane njen a(nti)fiziokratski značaj še bolj viden. Pomembnost polemike ni v tem, da je z današnjega vidika smešna, pač pa zaradi posebnega tipa mišljenja, ki ga Max Weber označuje kot vrednotno-racionalnega.⁸¹³ Vraževerje in sklicevanje na Boga, ki se oblikujeta zaradi odsotnosti racionalne razlage o naravnem pojavu gnitja nista zgolj ilustracija nevednosti. To tudi ni odmik od fiziokratizma takratne dobe, saj tudi Blaiweis in drugi »racionalisti« v tistem času še niso imeli vseh dokončnih odgovorov o boljšem kmetovanju, prav vsi pa so hkrati bili tudi tradicionalni verniki. Posebnost argumentov okrog krompirjeve gnilobe je, da se ne ustavijo pri naravi, pač pa opozarjajo – in to nalašč provokativno – na nujnost *družbene* razlage za ta pojav. Pomanjkanje in nevarnost lakote se v tej polemiki namreč diagnosticirata kot problem družbenih razmerij in ne zgolj kot vprašanje tehničnega odnosa do obdelave zemlje. Hkrati se avtor izogne tudi nasprotnemu ekstremu, da bi problem zreduciral le na nadnaravni poseg iz onostranstva. Pri Peršetu je sicer res Bog tisti, ki kaznuje, a to ni nič drugega kot zgolj reakcija oblastnika, ki gasi požar, namesto da bi ga prej preprečil. Izvor problema je v tem, da so ga zakrivali ljudje in da je postal tako velik in nevaren, da ni več rešljiv od spodaj (liberalizem), pač pa načrtno od zgoraj. Krivi so odnosi med ljudmi, regulacije s strani oblasti pa ni. Fiziokrati niso nikoli prišli tako daleč. Za njih je garancija napredka le v novih informacijah in boljši manipulaciji z naravo. Danes vemo, da je to fantazma, s katero smo se prisiljeni ukvarjati samo zato, ker ji naseda večina političnih elit. Razcep med delom in kapitalom namreč ni nič novega in je na Slovenskem tematiziran že iz časov *Zgodnje danice*.⁸¹⁴ Polemika

811 Danica (*alias* L. Jeran). V zagovor g. Peršeta.

812 Ogroženost je posledica krize smisla, ki jo sproža modernizacija. Intenziviranje trgovskih tokov, hitreje povezave z Dunajem in Trstom (zaradi železnice), soočanje z razvitejšimi kulturnimi vzorci (»lišpanje« deklet), hkrati pa bolj racionalen odnos do zemlje, kmetijstva in sveta ruši samoumevnost kleriških avtoritet z rahljanjem njihovega monopola nad vednostjo in izobraževanjem, kar je znak erozije tradicionalnih oblik legitimnosti (tradicionalnost je instrumentalizacija preteklosti, ki se jo uporabi kot nevprašljivo podlago za obstoječe kulturne norme in simbole, s katerimi se vzdržuje družbena integracija).

813 Weber razlikuje štiri tipe (osmislitve) socialnega delovanja: vrednotno-racionalno, instrumentalno-racionalno, afektivno in racionalno. Več o tem Ritzer, *Sociological Theory*, str. 126, 127.

V zvezi z vrednotno-racionalnostjo je prav v istem času, torej od sredine 19. stoletja dalje in še pred nastopom škofa Antona Mahničā, prišlo tudi do prve spremembe strategije v katoliški cerkvi na Slovenskem; več o tem Dragoš, *Strategije*.

814 Najnovejše (letošnje) poročilo mednarodne organizacije Oxfam dokazuje, da si najbogatejši odstotek svetovnega prebivalstva prisvoji kar 82 odstotkov vsega premoženja, ki je bilo ustvarjeno v lanskem

okrog krompirja je zgodba o pomanjkanju, ki zastavlja pravo vprašanje, sugerira pa napačne odgovore.

Isti časopis je istega leta poročal tudi o pogovoru dveh kmetov, ki hvalita bogato žitno letino.⁸¹⁵ Dialog gre takole: prvi sogovornik se veseli, ker bodo »bogati žitarji noreli, noreli, če cena nizko pade«, a hkrati resignirano doda, da pa od tega navaden kmet ne bo imel koristi, saj trgovec z žitom lahko »magacin zapre, pa čaka, de je v drugo dragina.« A ga sogovornik tolažilno popravi, češ, saj ravno za take primere je Bog »dal« molje, da skvarijo žitne zaloge – »pač Bog, ta je moder!« Nakar podkrepi svojo prepričljivost s tem primerom:

»Ali se veš se spomniti, ko je neki prekupec uno leto od sile špeha nakupil, in čakal ž njim, de bi ga bil revežem prav debelo zasolil – pa mu je červ prepovedal; – sprideniga je v zgubo mogel dati« (podč. v originalu).⁸¹⁶

PROTOFAŠIZEM

Osem desetletij po objavi prej povzetih zapisov iz *Zgodnje Danice* se je spet ponovila dilema o gnitju, v kateri so se avtorji zopet spraševali, kje je problem in kako ga odpraviti. Glavni problem je bil isti, a tokrat so rešitev iskali globalno, izid pa je bil hujši. V času med obema svetovnima vojnoma se je problem pomanjkanja in z njim strah pred lakoto zaostрил. Tudi tedaj se je – podobno kot pri prejšnji zgodbi – pravočasno, nazorno in ostro zastavilo pravo vprašanje, a podali so se napačni odgovori.

Gre za posledice velike gospodarske depresije v tridesetih letih na Slovenskem, in sicer v najboljčutljivejšem segmentu za družbeno kohezivnost, na trgu delovne sile. Na podlagi podatkov v tabeli 16 si pogledjmo, kaj so bili glavni problemi, kakšna je ponujena rešitev in pa dejanski izid zapleta s pomanjkanjem.

letu, medtem ko je premoženje najrevnejše polovice prebivalcev planeta ostalo nespremenjeno. Z zneskom, ki so si ga milijarderji povečali v enem letu (762 milijard dolarjev), bi lahko kar sedemkrat zapored odpravili ekstremno revščino na celotnem planetu Zemlja. – Kosec, Vzdrževanje razlik.

Že v prejšnjem, lanskoletnem poročilu omenjene organizacije - ki je bilo hitro revidirano, ker je svetovno neenakost malenkost podcenilo -, je poudarjeno, da ima zgolj osem najpremožnejših posameznikov na planetu toliko premoženja kot 50 odstotkov oz. 3,6 milijarde najrevnejših (pred revizijo poročila se je namesto teh osmih posameznikov omenjala številka 62). Skratka, največji izziv svetovne ekonomije ni v tem, kako ustvariti več, nasprotno, gre za to, kako zmanjšati nepravilnost razdelitve tega, kar že imamo. – Več o tem Oxfam, *Gospodarstvo za 1 %*; Kosec, Vzdrževanje razlik.

815 Čeprav pri tem besedilu (drugače kot v prejšnjem o krompirju) ni povsem jasno, ali gre za resničen ali izmišljen dogodek (takemu bi danes rekli *fake news*), je njegov namen enak kot v prejšnji polemiki o gnitju krompirja. Zapis spada v isto kategorijo poučevanja bralcev, saj ima tri funkcije: opozarja na nevarnost pomanjkanja, na odločilnost družbenih odnosov, ki so bolj pomembni od tehničnih veččin (povečevanja hektarskega donosa) in na zgrešenost nereguliranega trgovskega liberalizma.

816 Danica, Čimu je molj?

Tabela 16: Položaj delavstva na trgu delovne sile⁸¹⁷

Leto 19...	Mezda (din)	Minimum (din)	Primanjkljaj (din)	Odpuščeni + brezposelni (v: 000)	Uspešnost borze, Ju (%)	Stavkajoči Ju (000) (SLO, št.)	Revščina (količnik)
19	–	–	–	–	17	–	–
20	–	–	–	–	–	–	–
21	409	715	- 306	–	–	17,9 (21)	2,00
22	825	1260	- 435	–	–	40,5 (22)	2,29
23	1023	1337	- 314	–	–	18,2 (17)	2,68
24	1032	1298	- 266	–	34,0	7,4 (1)	2,78
25	980	1137	- 157	–	27,3	10,2 (3)	3,02
26	925	1099	- 174	–	12,6	15,7	2,95
27	–	–	–	–	11,8	8,5	–
28	868	984	- 116	–	18,4	5,6	2,74
29	847	1010	- 163	–	22,1	2,4	2,83
30	871	950	- 79	–	28,4	4,9	2,90
31	856	891	- 35	8,9 + 14 = 22,9	26,0	0,3	3,14
32	704	783	- 79	25,0 + 36 = 61	14,3	1,4	2,95
33	520	670	- 150	28,0 + 45 = 73	11,4	2,5	1,99
34	510	620	- 110	25,3 + 48 = 73,3	8,5	6,8 (10)	2,20
35	556	619	- 63	24,4 + 52 = 76,4	–	25 (16)	2,6
36	586	622	- 36	17,8 + 51 = 68,8	–	(28)	2,70
37	611	665	- 54	9,0 + 48 = 57	–	(8)	2,63
38	644	703	- 59	–	–	(6)	2,62
39	654	719	- 65	–	–	(2)	2,61
40	806	799	+ 7	–	–	(9)	2,89

Legenda:

Stolpec *Mezda* prikazuje povprečno nominalno mesečno mezdo v Sloveniji za posamezna leta (v takratnih dinarjih).

Stolpec *Minimum* prikazuje eksistenčni minimum (v dinarjih) za eno osebo v Sloveniji, ki je pomenil sredstva, potrebna za mesečno pokritje izdatkov za osnovno prehrano, obleko, stanovanje (s kurjavo in razsvetljavo) in druge najnujnejše izdatke.

Stolpec *Primanjkljaj* navaja povprečen mesečni primanjkljaj (v dinarjih), ki ga mora prejemnik povprečne mezde pokriti iz dodatnih virov za svoje preživetje v Sloveniji.

Stolpec *Odpuščeni + brezposelni* navaja v prvi številki absolutno število delavcev (v tisočih), ki so v tistem letu izgubili zaposlitev in niso našli nove, druga številka pa pomeni število (v tisočih) dodatnih brezposelnih, nastalo zaradi naravnega prirasta prebivalstva in vključitve na trg dela zaradi pavperizacije kmetijstva (gre za oceno). Obe vrsti podatkov se nanašata na Slovenijo.

⁸¹⁷ Podatki v tabeli so povzeti po: Kresal, Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje, str. 129, 132, 145; Kresal, Delavstvo med gospodarsko krizo, str. 92; Kresal, Začetki in razvoj, str. 226; Kresal, Delavstvo in njegov ekonomski položaj, str. 48. Za razumevanje širše slike o tu obravnavanem družbenem kontekstu gl. Kresal, Socialna politika; Dragoš, Politična zgodovina, I. in II.

Stolpec *Uspešnost borze*, *Ju* označuje odstotek delavcev, prijavljenih na vseh jugoslovanskih borzah dela, ki so jim javne borze uspešno posredovale zaposlitev.

Stolpec *Stavkajoči* navaja število (v tisočih) vseh stavkajočih delavcev v Jugoslaviji po različnih podjetjih. V oklepaju pa je (za leta 1921–1925 in 1934–1940) navedeno absolutno število stavk v Sloveniji.

Stolpec *Revščina* navaja vsakoletne količnike med povprečno nominalno mezdo (prikazano v prvem stolpcu *Mezda*) in povprečnim mesečnim stroškom, potrebnim samo (!) za hrano ene osebe v Sloveniji.

V drugem stolpcu tabele vidimo, kako so povprečne mezde nominalno rasle do leta 1924, potem pa se je začelo zniževanje, ki je trajalo vse do konca svetovne gospodarske krize sredi tridesetih let, nakar so od leta 1935 spet počasi rasle. To pa realno – glede na minimalne življenjske stroške – pomeni, da je bil v celotnem času med obema vojnoma povprečno plačani delavec vseskozi v minusu pri preživljanju samega sebe, in to celo ob statistični predpostavki, da mu z mezdo ni bilo treba vzdrževati še družinskih članov. Šele leta 1940 se mu je prvič zgodilo, da je s povprečno mezdo lahko preživel samega sebe in mu je pri tem ostalo pičlih sedem dinarjev prihranka. Pa tudi ta srečna okoliščina je zgolj navidezna, saj se je takrat že začela vojna.

Delavstvo je torej v celotnem času med prvo in drugo svetovno vojno živelo v hudi revščini, definirani v absolutnem smislu in z rigoroznim kriterijem: kajti rečeno velja celo, če prag revščine opredelimo zelo nizko, tj. kot tretjino povprečne mezde, potrebne zgolj za pokrivanje mesečnih stroškov samo za prehrano ene osebe.⁸¹⁸ Če torej za reveže označimo samo tiste, ki so prisiljeni za hrano porabiti več kot tretjino svojega zaslužka, se je povprečni delavec z dna revščine povzpел na njen prag samo leta 1925 in 1931 (ko mu je šlo »najbolje«), v vseh drugih letih pa je životaril pod tem pragom. V letih 1925/26 so se gospodarske razmere namreč normalizirale, saj so bile negativne gospodarske posledice prve svetovne vojne dokončno presežene, inflacija iz let 1923/24 pa je bila premagana (takratni mezdni zaslužek je znašal štirimestno število). Razlogi za stabilizacijo takratnega dinarja so bili v uravnoteženju proračuna in kombinaciji protiinflacijskih ukrepov, pri katerih je bila najpomembnejša okoliščina lepo vreme v Jugoslaviji. Ugodne klimatske razmere so namreč omogočile izjemno dobro žetveno letino, neugodno vreme drugod po svetu pa je prav v istem času povzročilo zelo slab pridelek, kar je omogočilo, da so celoten jugoslovanski presežek pšenice izvozili po zelo ugodnih cenah. Zato se je lahko »blaginja« za kratek čas zgodila prav v prvih letih gospodarske krize, ko je bil padec cen živil v prodaji na drobno večji od sicer nenehno padajočih nominalnih mezd. Te razmere so se radikalno zaostriale na vrhuncu gospodarske krize, ki je k nam prišla z nekajletnim zamikom. Leta 1933 je namreč delavec porabil več kot polovico povprečne mezde samo za prehranske artikle (količnik revščine: 1.99)⁸¹⁹

818 Stroški za hrano so občutno manjši od stroškov za zagotavljanje življenjskega minimuma; več o tem Kresal, *Delavstvo in njegov ekonomski položaj*, str. 48.

819 Manjši kot je količnik, večja je absolutna revščina; to razmerje (višina mezde, deljena s stroški

Prav v istem času – leta 1933, torej pravočasno (!) – so poskušali sindikati rešiti te kritične razmere z določitvijo minimalnih mezd, tj. z državno določeno mejo, pod katero tudi najmanjši mezdni prejemki nikakor ne bi smeli zdrsni. A sindikatom ni uspelo. *Uredba o minimalnih mezdah* je bila sprejeta šele leta 1937, v času, ko je gospodarstvo po končani krizi okrevalo že nekaj let in je bil primanjkljaj za pokritje minimalnih življenjskih stroškov dvomestno in ne več trimestno število kot na vrhuncu krize (gl. stolpec *Primanjkljaj*). Minimalna meza kot pravica, določena z omenjeno uredbo, je bila torej določena vsaj štiri leta prepozno in to v nominalni obliki, določeni občutno prenizko glede na takratne razmere, ko je kriza že minila. *Uredba* je namreč določila višino minimalne mezde dva dinarja na uro, kar je v resnici pomenilo razpon od 1.35 do treh dinarjev na uro.⁸²⁰ Zagotovitev minimalne mezde v navedeni višini bi imela pozitiven učinek le, če bi bila sprejeta najpozneje leta 1935, saj bi takrat koristila dobri polovici jugoslovanskega delavstva, ki je živelo v absolutni revščini, oziroma dobri četrtini slovenskih delavcev, ki so leta 1935 prejeli manj kot 1,5 dinarja na uro, kar ni zadoščalo niti za pokritje polovice dnevnega eksistenčnega minimuma za eno osebo.⁸²¹ Od tistega leta dalje so se zaradi konjunktura začele mezde poviševati že brez interveniranja države (zaradi povpraševanja po delavcih), zato je bil namen kasnejše državne intervencije z *Uredbo* drugje in ne v uzakonitvi najmanjšega, še dopustnega zaslužka.

Država je, kot rečeno, posegla v mezdni boj prepozno in na prenizki nominalni ravni. Namen njene *Uredbe* je bil avtoritarno-korporativističen. Z njo je država bistveno omejila pravice do stavk, ki so bile v času obvezne poravnave (ob sporu med delavci in delodajalci) prepovedane; pomiritev konflikta je vodil odbor, katerega predsednik je bil državni predstavnik in v tem času sindikati niso smeli stavkati. Ob tem si je država uzakonila tudi pravico, da sama izdaja kolektivne pogodbe, obvezne tako za delavsko kot tudi delodajalsko stran. Hkrati je država favorizirala tudi režimske Jugorasove sindikate (Jugoslovanski radnički savez), ki naj bi po zgledu italijanskega fašizma postali edini predstavniki delavstva.

V Sloveniji je ta pritisk na sindikate šel v enako smer kot v takratni Jugoslaviji, le da se je pri nas še dodatno zapletalo. Eden od najmočnejših slovenskih sindikatov, to je krščanskosocialistična JSZ (Jugoslovanska strokovna zveza), se je v svoji protikapitalistični in protiklerikalni usmerjenosti konfrontirala tudi z vrhom klera katoliške cerkve na Slovenskem, ki je zagovarjal fašistične korporacije in nasprotoval delavski enotnosti. Z odločilno podporo ljubljanske škofije je nato nastal profašistični sindikat ZZD (Zveza združenih delavcev), ki je konkuriral

prehrane) je za delavca najbolj neugodno leta 1933.

820 Glede na banovino, urbaniziranost in starost delavcev; več o tem Kresal, Pregled razvoja delavske zaščitne zakonodaje, str. 171.

821 Več o tem Dragoš, Politična zgodovina revščine, II., str. 184, 185.

krščanskosocialistični JSZ, se povezal z Jugorasovimi sindikati in s pomočjo oblasti uzurpiral najpomembnejšo institucijo takratnega delavskega gibanja, Delavsko zbornico. Tako je sindikatu ZZD, čeprav sprva številčno šibkejšemu od vseh drugih, uspelo vzpostaviti monopol nad sindikalističnim delovanjem s pomočjo najvišjih cerkvenih in državnih oblasti.⁸²²

Sklep: delavstvo je ves čas med vojnama živelo v absolutni revščini, v kateri je bilo mogoče preživeti le zahvaljujoč dodatnim, nemezdanim virom. Sindikati so pravočasno zahtevali zakonsko fiksiranje minimalnih mezd, ki bi bistveno ublažile revščino, a odziv države je bil prepozen, neustrezen in nevaren. Zaradi zagovarjanja avtoritarnega korporativizma so oblasti omogočile sindikalistični monopol tistemu sindikatu (ZZD), ki je imel enak interes kot obe največji oblastniški instituciji, država in Rimskokatoliška cerkev. Vsi drugi sindikati (nekatoliški kot tudi katoliški!), ki so nasprotovali avtoritarnemu korporativizmu, so bili marginalizirani. V mednarodnih razmerah, ki so nam prinesle okupacijo, je opisan razvoj dogodkov iz tridesetih let postal vžigalna vrstica za državljansko vojno.

Če odmislimo ostrino konflikta in človeške žrtve, je ta delavska zgodba enaka tisti o gnitju krompirja iz *Zgodnje Danice*. Ponovijo se trije poudarki, ki jih tudi danes (spet) težko razumemo:

- pravi vzrok pomanjkanja in latentne nevarnosti lakote, ki so ji v nereguliranem kapitalizmu izpostavljeni spodnji sloji, je **v ljudeh** in ne v stvareh (torej v interesih in konfliktnosti družbenih skupin),⁸²³
- rešitve so bile ponujene pravočasno, a jih je oblast ignorirala,
- ko je intervenirala, pa je to naredila na napačen način.

MALE ŽIVALI

Tretji primer je najnovejši, iz leta 2017. Spet imamo val delavskih stavk. Ena od temeljnih zahtev stavkovnega gibanja je tudi dvig minimalne plače, ker še vedno ne dosega niti praga revščine⁸²⁴ in to v razmerah,

822 Več o tem Prunk, *Pot krščanskih socialistov*; Stiplovšek, *Razmah sindikalnega gibanja*; Kresal, *Zgodovina kolektivnih pogodb*; Dragoš, *Politična zgodovina revščine*, I.

823 Problem pomanjkanja je bil seveda v nasprotnih interesih in konfliktnosti družbenih skupin, ne pa v tehnično-produkcijskem odnosu ljudi do stvari niti v velikosti BDP niti v premajhni dodani vrednosti itd., kar je večna mantra delodajalcev, ki jo spet ponavljajo tudi danes. – Šmuc, Te stavke so pesek v motor.

824 Gre za kriterij relativne revščine, ki je skupen vsem evropskim članicam. Po tem kriteriju so revne tiste osebe, ki živijo v gospodinjstvih, katerih dohodek je na (ekvivalentnega) odraslega člana nižji od 60 odstotkov mediane porazdelitve dohodkov, kar trenutno znaša 616 evrov na mesec. Minimalna plača znaša 614 evrov (neto), povprečna neto plača pa 1050 evrov (neto), ob dejstvu, da ima dve tretjini zaposlenih plačo, ki ne presega povprečne. Med kriznim letom 2013 in konjunktornim 2017 je povprečna plača rasla hitreje od minimalne: prva se je povečala za 64 evrov bruto oz. za 4,2 odstotka, minimalna pa za 16 evrov bruto oz. dva odstotka. Medtem se je neto čisti dobiček gospodarskih družb 17-krat povečal. – MDDSZ, Novica.

- ko je naša država ena najbogatejših na svetu (tudi članica OECD),
- ko imamo spet tako visoko gospodarsko konjunkturo, da so jo zgrešile vse ekonomske inštitucije v svojih podcenjenih napovedih, hkrati pa se nam ob tako cvetočih gospodarskih kazalcih čudijo celo v Bruslju,⁸²⁵
- ko je socialna država na Slovenskem po vseh ključnih kriterijih razvitosti pod evropskim povprečjem,⁸²⁶ vključno z najnovejšimi trendi, ki so izrazito škodljivi, čeprav so povsem neodvisni od materialnega bogastva družbe in gibanj v ekonomiji,⁸²⁷
- ko je denarna socialna pomoč (DSP) kot osnovna, temeljna pravica socialne države⁸²⁸ tako nizka, da krije samo 67 odstotkov minimalnih življenjskih stroškov.

V nadaljevanju si pogledjmo poudarek iz zadnje alineje, ki je podrobneje prikazana v tabeli 17. S pomanjkanjem in nevarnostjo lakote se v naši družbi vsakodnevno srečuje okrog 280 000 oseb (14 odstotkov prebivalstva); glede na socialno izključenost,⁸²⁹ ki je nekoliko občutljivejši kriterij, pa gre za 371 000 ljudi (dobrih 18 odstotkov). Kaj to pomeni v praksi, ilustrira sekretarka dobrodelne organizacije, Zveze prijateljev mladine (ZPM), Anita Ogulin, ko poroča o takšnih primerih:

»Redki pridejo samo prosit, večina si želi delati, zaslužiti. Ljudje ponudijo sebe, v delovno izrabo. Ja, so klici v sili, so pa tudi izhodi v sili. Na ZPM prihaja precej več žensk kot moških. Žensk, ki so pripravljene delati. Ki so pripravljene prodati svoje telo. Ki so pripravljene prodati svoje organe. Ledvice, oči, to se nam dogaja vsak teden«. ⁸³⁰

825 Celo Evropska komisija v Bruslju se čudi gospodarski rasti pri nas (po vseh ključnih kriterijih), saj jo ocenjuje na 4,7 odstotka za leto 2017, kar je skoraj evropski rekord. Po dolgem času Slovenija ni več poraženka, saj jo metaforično označujejo celo za »pravega podalpskega tigra«. – Žerjavič, Slovenija kot podalpski tiger.

826 Več o tem Dragoš in Leskošek, Slovenska smer.

827 Več o tem Dragoš, Erozijska družinske politike.

828 Z DSP se rešuje posameznike, ki so brez premoženja in so – brez svoje krivde – izpadli iz vseh drugih mehanizmov oz. načinov pridobivanja dohodka v višini, ki bi zadostoval vsaj za najnujnejše preživetje.

829 Socialna izključenost zajema osebe, ki živijo pod pragom tveganja revščine ali so resno materialno prikrajšane (ker si ne morejo privoščiti niti štirih od devetih elementarnih dobrin, kot so: redna odplačila hipoteke, najemnine ali stanovanjskih stroškov, ne zmorejo kritja stroškov ogrevanja, nakupa pralnega stroja ipd.) ali pa živijo v gospodinjstvih z zelo nizko delovno intenzivnostjo (gre za problem brezposelnosti, kjer odrasli člani gospodinjstva delajo manj kot 20 % svojega razpoložljivega delovnega časa). Več o tem Stropnik, Kazalniki.

830 Kališnik, Ko starši otroke pripeljejo v trgovino.

Tabela 17: Temeljna socialna pravica in minimalni standard(i) preživetja v Sloveniji

	MINIMALNI STANDARDI PREŽIVETJA V SLOVENIJI	Minimalni življenjski stroški		Pokritost minimalnih življenjskih stroškov z DSP		
		Stroški preživetja	Dnevni strošek samo za prehrano			
DRŽAVLJANI	Odrasla oseba	1. star izračun	398 €/mesec	27 % = 3,6 €/dan	75 %	
		2. nov izračun *	442 €/mesec	27 % = 4 €/dan		
	Denarna socialna pomoč (DSP)	3. sedanja višina	298 €/mesec	27 % = 2,7 €/dan	67 %	
		4. predlog zvišanja	- vlada RS	331 €/mesec		27 % = 3,0 €/dan
			- Levica	442 €/mesec		27 % = 4 €/dan
			- male živali	500 €/mesec		27 % = 4,5 €/dan
ŽIVALI	5. oskrba malih živali: hrčkov, miši, podgan, morskih prašičkov **		4,5 €/dan	113 %		
	6. oskrba psa v zavetišču ***		14,4 €/dan	362 %		
	7. oskrba psa v pasjem hotelu		22 €/dan	553 %		
ME-TOJKI	8. oskrba prosilca za azil	59 €/mesec	27 % = 0,5 €/dan	13 %		

* Stropnik idr., *Minimalni življenjski stroški*.

** Hotel za male živali – Cenik.

*** Cenik Zavetišča Horjul – 2012 (strošek velja za psa nad 15 kg).

V prvi vrstici tabele 17 je izračun minimalnih življenjskih stroškov, ki je veljal do konca lanskega leta in predvideval, da odrasla oseba lahko preživi s 398 evri na mesec. Po tem kriteriju sedanja denarna socialna pomoč – kot edini vir preživetja brezposelne oz. dela nezmožne osebe (ki nima drugih dohodkov, premoženja oz. prihrankov) – pokriva le 75 odstotkov minimalnih življenjskih stroškov, kar pomeni, da mora tak prejemnik DSP, če hoče preživeti mesec, poiskati nepokrito četrtino svojih minimalnih stroškov drugje. Kje? Lahko prosjači pri dobrodelnih organizacijah ali pri sorodnikih in znancih (kar je malo verjetno, saj imajo najrevnejši tudi najrevnejše socialne mreže ali pa so brez njih). Tisti, ki so manj občutljivi na osebno pravico do svobode (življenja v revščini), pa lahko manjkajoča sredstva enostavno ukradejo; če pri tem niso preveč spretni, pristanejo v zaporu in se s tem znebijo stroškov za preživetje.⁸³¹ Argument za

831 Problem preživetja s krajami, vandalizmom in »prostovoljnim« bivanjem v zaporu je bil eden od glavnih razlogov, ki je leta 1989 prepričal ljubljanske mestne oblasti, da postavitev prvega zavetišča za

dekriminalizacijo te preživetvene strategije je že pred dobrimi sto leti prvi (in edini) na Slovenskem razvil Janez Ev. Krek:

»Pri komer je sila tolika, da je življenje v redni nevarnosti, si sme potrebnih stvari vzeti iz tujega premoženja, javno ali tajno in to ni ne tatvina in ne rop. /.../ Eksistenčno pravo je višje nego lastninsko; zato v skrajni sili neha dolžnost, ki jo naklada lastninska pravica.« (vse podč. Krek)⁸³²

Danes si nihče ne upa izreči česa takega. Kdor bi v javnosti ponovil Krekovo misel, bi tvegala, da ga ne bi vzeli resno ali pa bi ga razglasili za ekstremista ali vsaj za ultralevičarja – gre za posledico premika celotnega političnega spektra v desno. Ideološki učinek je zmeda pri kvalificiranju idej, saj tisto, kar je še pred drugo vojno veljalo za sredinsko pozicijo, velja danes za ultralevičarsko (najočitnejši primeri: Krek, Gosar, koncept socialne države).⁸³³

A vrnimo se k tabeli 17. V drugi vrstici je podan nov izračun minimalnih življenjskih stroškov (442 evrov), ki velja od konca lanskega leta,⁸³⁴ medtem ko višina DSP ostaja nespremenjena. Zato si prejemnik z DSP pokriva le še 67 odstotkov svojega stroška za življenjskim minimumom. Ker je takšno stanje za socialne upravičence nevzdržno in ker tako očitne erozije DSP – temelja socialne države! – ne more zanikati nobena vladna koalicija, je prišlo do dveh uradnih pobud za zvišanje DSP (tretji predlog pa je moj).⁸³⁵ Ti predlogi so v četrti vrstici. Vladni predlog zvišanja DSP (z 298 na 331 evrov), s katerim se bo vlada izdatno hvalila prav v letošnjem letu, ko so parlamentarne volitve, pomeni samo nominalno zvišanje, in to za skromnih 33 evrov. Dejansko seveda ne gre za zvišanje, ampak za zamrznitev, saj bi po tem predlogu nova DSP spet krila povsem enak odstotek minimalnih življenjskih stroškov, kot jih je že pred novim izračunom (gl. zadnji stolpec tabele). V zvezi s temi 33 evri načrtovanega povišanja se vsiljuje primerjava tudi z drugimi stroški, na primer: v Ljubljani je kazen za brskanje po smeteh predpisana v višini 800 evrov⁸³⁶ – to je več kot dve in pol DSP, oziroma, rečeno drugače, kazen je kar za 30 odstotkov večja od trenutne višine minimalne plače, kot je predpisana v Republiki Sloveniji.

Alternativni predlog za zvišanje DSP je podala parlamentarna stranka Levica. Ta se zavzema za izenačenje DSP z minimalnimi življenjskimi stroški, sicer si, logično,

brezdomce ni zgolj nepotreben strošek mestnega proračuna. Več o tem Dragoš, Vprašanje klošarjev, str. 156, 157.

832 Krek, Socializem, str. 44.

833 Dragoš, Parkirana perspektiva, str. 30; Dragoš, Demokratičnost demokracije.

834 Tu je treba poudariti, da je ta nov izračun minimalnih življenjskih stroškov narejen – nalašč – z nekaj letno zakasnitvijo, saj bi ga morali dobiti že znatno prej. Z njegovo izdelavo je vlada odlašala zato, da ji ne bi bilo treba socialnih pravic usklajevati z novim, višjim zneskom izračunanih stroškov.

835 V tabeli 17 je podan pod 4. točko, v vrstici »male živali«.

836 Zabukovec, Od revnih.

koncept socialne države ne zasluži tega imena. Bistvo te pobude je, da bi prejemniki DSP - če bi se ta res dvignila na 442 evrov - vsaj preživel, čeprav bi seveda še vedno živeli v revščini, saj bi jim do praga revščine statistično zmanjkalo še 174 evrov (kar je več kot petkratni znesek povišanja DSP po vladnem predlogu). Čeprav gre za brezupen⁸³⁷ poskus dviga DSP na dejansko mejo preživetja, je predlog pomemben, saj **je prvi v vsem času obstoja Slovenije kot samostojne države**. Kljub temu je treba opozoriti, da tudi v primeru, če bi izenačenje DSP z minimalnimi stroški bilo sprejeto, še vedno ne bi povsem odpravili pomanjkanja in nevarnosti lakote. Kajti izračun minimalnih življenjskih stroškov – čeprav je ta pri določanju višine socialnih pravic nenadomestljiv – je zgolj statistična mera, ki temelji na povprečjih. Če se politična regulacija zadovolji s tem, da DSP ne dvigne vsaj malce nad statistični izračunom minimalnih življenjskih stroškov, potem se je treba zavedati, da ima takšen pristop k definiciji temelja socialne države (vsaj) tri slabosti, ker:

- je izračun minimalnih življenjskih stroškov vselej odvisen od uporabljene metode, kar pomeni, da se lahko poljubno spreminja, saj ne izključuje arbitrarnosti ekspertov, npr. pri presoji nabora živil in drugih stroškov, ki se jih kvalificira za ne/nujne,⁸³⁸
- ker je izračun zaradi abstrakcije (trikratno) zmoten, saj ekspertna metoda napačno predpostavlja: da so dejanski uporabniki oz. upravičenci do DSP pri nakupu življenjskih dobrin enako kvalificirani (informirani) za primerjanje različnih cen živilskih artiklov kot pa vladni eksperti, ki so izračun naredili; da imajo vsi upravičenci približno enak dostop do eksistenčnih dobrin, računsko zajetih v DSP; in da so hkrati sposobni tudi optimalnega odločanja (npr. med različnimi izbirami istega artikla glede na njegovo kakovost in ceno)
- izračun zmotno predpostavlja, da imajo ljudje znotraj upoštevanih kategorij (odrasli, otroci itd.) približno enake potrebe.

Posledica teh zmot so različne stopnje težav pri posameznikih, ki so življenjsko odvisni od DSP, katerih višina je vezana na omenjen statistični prag preživetja. Res je, da ta problem v konceptu socialne politike, ki izhaja iz socialnega minimuma kot temelja socialne države, ni generalno rešljiv. Se ga pa lahko zelo enostavno reducira! Na primer z ukrepom, da višina DSP nikakor ne zdrsne pod prag minimalnih stroškov, ampak se giblje vsaj malo nad njim. Zato bi bil v zvezi z nujnim povišanjem DSP optimalen še tretji predlog iz vrstice štiri, ki je vezan na kriterij preživetja malih živali, to je hrčkov, miši, podgan in morskih prašičkov.

⁸³⁷ Ta predlog je Levica vložila v parlamentarno proceduro kljub temu, da je predlagatelj (skupaj z vso ostalo strokovno javnostjo) vnaprej vedel, da bo predlog s strani vladne koalicije zavržen, kar se je tudi zgodilo. Gl. odgovor vlade RS na poslansko pobudo Mihe Kordiša, z dne 13. 11. 2017, številka dokumenta: 00105-21/2017/5.

⁸³⁸ V socializmu so sprva bili v »živilski košarici« predvideni tudi stroški za cigarete.

Kajti danes je mesečni strošek oskrbe malih živali (135 evrov) kar za 13 % višji od uradnega izračuna prehrabene košarice za moškega v starosti 19–65 let (119,3 evra), po cenah v letu 2016.⁸³⁹ Po omenjenem kriteriju malih živali, če bi veljal tudi za ljudi, bi znašala DSP 500 evrov,⁸⁴⁰ kar bi bilo še vedno za 116 evrov pod pragom revščine, a bi zato DSP ustrezala ekvivalentu 113 odstotkov minimalnih življenjskih stroškov (namesto 67 odstotkov, kot velja sedaj).

Če bi sodobna socialna politika pri nas hotela bistveno zmanjšati nevarnost pomanjkanja in lakote med tistimi 14 odstotki slovenskega prebivalstva, ki živi v revščini, bi morala vsaj pri tako temeljni pravici, kakršna je DSP, upoštevati kriterij preživetja malih živali, saj jim gre pri nas bolje kot omenjenim 14 odstotkom prebivalstva. Na kriterij malih živali se sklicujem zato, ker si velikih ne moremo privoščiti (kar je vidno iz vrstice šest in sedem pri oskrbi psa, da o konjih sploh ne govorimo). Za kako resen problem gre pri našem konceptu socialne države, se še bolj vidi iz zadnje vrstice o metojkih.⁸⁴¹ V Sloveniji so to begunci, prisilci za azil. Za strošek oskrbe prosilca za azil je namenjenih pičlih 59 evrov, kar je znesek, ki krije le 13 odstotkov minimalnih življenjskih stroškov. Torej, če komu rečete, da se z njim ravna kot s psom, bi bila to v Sloveniji pohvala in ne žaljivka. Kajti psom gre bolje.

Eno od meril socialne deprivacije gospodinjev so tudi stroški za energijo (elektriko, plin in druga goriva, nujna v stanovanjih), kjer imamo prav tako neugodno sliko in to z negativnim trendom, kot je razvidno iz tabele 18.

839 Stropnik idr., *Minimalni življenjski stroški*, str. 3.

840 Če bi dnevni strošek, potreben za oskrbo malih živali – to je 4,5 evra – predstavljal 27 odstotkov dohodka odrasle osebe, kolikor ga ta potrebuje samo za hrano (kot predvideva izračun minimalnih življenjskih stroškov), potem bi višina mesečne DSP morala znašati 500 evrov. Ne pozabimo, da bi bilo to smiselno, pravično in povsem izvedljivo, saj realizacija tega predloga ni odvisna od kondicije gospodarstva niti od velikost BDP (bi pa seveda ob tem morali zvišati minimalno plačo vsaj na 700 evrov, kot to predlaga Levica).

Šele v primeru, če bi šli z aplikacijo »živalskega« kriterija naprej in vzeli za osnovo DSP oskrbo psa, šele potem bi zašli v prevelike številke. Npr.: če bi se odločili za DSP v višini, kjer bi dnevni strošek oskrbe psa v zavetišču (14,4 €) predstavljal 27 odstotkov prejete pomoči, ki se porabi samo za prehrano odraslega človeka, potem bi mesečna velikost DSP morala znašati kar 1600 evrov; v tem primeru bi DSP namesto 67 odstotkov minimalnih življenjskih stroškov, kot jih krije danes, krila kar 362 odstotkov. Ta primer navajam za lažje razlikovanje pretiravanja (oskrba psa) od optimalnega predloga (male živali) in od minimalnega, a še koristnega predloga (Levice).

841 Metojk je bila oznaka za priseljence v Atenah, ki so bili brez političnih pravic, čeprav ne tudi brez civilnih (bili pa so svobodni, lahko so se ukvarjali s trgovino, obrtni, so pa plačevali nekoliko višje davke). V sodobnosti pa so metojki pogosto brez vsakršnih pravic. Zato nekateri z istim izrazom označujejo tiste kategorije tujcev, ki so v imigrantski družbi brez statusa državljanstva, in sicer zato, ker zanje sploh ni bil predviden ali pa jim je bil celo prepovedan (npr. begunci). V sodobnih demokratičnih družbah je to pogost in težko rešljiv problem. Več o tem Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 501 sl.

Tabela 18: Povprečna razpoložljiva sredstva gospodinjstev, porabljena za elektriko, plin in druga goriva v stanovanjih – primerjava po kvintilih (SURs, 2017)

SURS (%)	2000	2008	2015	Energetska revščina*
SKUPAJ	6,7	6,6	6,7	ne
1. kvintil	13,1	15,1	17,7	DA
2. kvintil	9,1	10,2	10,1	DA
3. kvintil	7,6	7,9	7,7	
4. kvintil	6,5	6,0	5,9	ne
5. kvintil	4,3	4,1	4,0	

* Evropska opredelitev energetske revščine: nad 10 % družinskega proračuna za stroške energije, porabljene v gospodinjstvu (torej brez stroškov prevoza).

Če pogledamo vsa gospodinjstva skupaj, ostaja delež energetskih stroškov v njihovem (družinskem) proračunu enak; kljub minuli ekonomski krizi se ni bistveno spremenil. V primerjavi s predkriznim obdobjem (2008) se je povečal zgolj za desetinko odstotne točke in se s tem vrnil na raven izpred petnajstih let. Povsem drugačno sliko dobimo s primerjavo kvintilov. Dvajsetim odstotkom gospodinjstev z najnižjimi dohodki (1. kvintil) so se od leta 2000 stroški za energijo povečali kar za dobrih 35 odstotkov (oz. za 4,6 odstotne točke). Drugo največje povečanje je pri gospodinjstvih drugega kvintila, ki morajo za energetske stroške nameniti 11 odstotkov večji delež svojih sredstev kot leta 2000. Tretjemu kvintilu so se stroški povečali enako kot v povprečju vsem gospodinjstvom, torej minimalno, medtem ko so se stroški najvišjim dvem kvintilom zmanjšali. Če upoštevamo evropsko merilo, da v energetske revščini živi tisti, ki za energijo (porabljeno v stanovanju, torej brez prevoza) plačuje več kot desetino sredstev, s katerimi razpolaga, potem vidimo, da najrevnejših 20 odstotkov gospodinjstev živi v energetske revščini ves čas, vsaj od leta 2008 pa je v energetske revščino dodatno zdrsnil tudi 2. kvintil, skupaj torej 40 odstotkov slovenskih gospodinjstev.

SKLEP

Pomanjkanje in tveganje lakote sta ena najlažje rešljivih problemov, če nanju pogledamo z vidika ekonomije. Slovenija je po vseh kriterijih tako razvita in bogata družba, kot ni bila še nikoli v zgodovini, spadamo tudi med najbogatejše države sveta. Zato ne drži, da bi morali več ustvariti, da bi lahko več dali revnim. To ni držalo niti v prvi obravnavani zgodbi iz sredine 19. stoletja, ko so bile materialne razmere, ki jih je ustvarjalo predmoderno kmetijstvo, neprimerno

slabše od današnjih. A celo takrat se je že opozarjalo, da je problem pomanjkanja in lakote pravzaprav problem družbenih odnosov (ne pa produkcije v tehničnem smislu). Problem je bil in je še vedno enak – preraščanje od tistih, ki imajo (preveč), k onim, ki so brez vsega. Tudi nimamo prav nobenih razlogov, da se problemu izmikamo z neskončnimi vprašanji na temo *kako*, torej v smislu takšne ali drugačne izvedbe. Zlasti ne danes, ko razpolagamo z neizmernimi tehnično-informacijskimi zmožnostmi, ko imamo kljub vsem neoliberalnim eksperimentom še vedno kar solidno javno infrastrukturo socialnega sektorja, vsekakor pa dobro kvalificirano osebje in v primerjavami z drugimi postsocialističnimi državami tudi najdaljšo tradicijo temeljnih socialnih ustanov. Ne pozabimo, da smo že pred drugo svetovno vojno imeli tudi izumitelja najpomembnejše družboslovne inovacije 20. stoletja, to je socialne države. Na Slovenskem je bil to Andrej Gosar in to v enakem času, kot so koncept socialne države razvili tudi Skandinavci. Od kod torej težave pri odpravljanju pomanjkanja?

Problem je v interesih in političnih elitah, ki zanemarjajo omenjeno vprašanje. Zato se zdi, sodeč po primerih, obravnavanih v tem prispevku, kot da se nismo premaknili nikamor. Vsi trije primeri – tako tisti iz *Zgodnje Danice*, primer z minimalno mezdo izpred druge vojne kot tudi današnji primer okrog socialnih pomoči – imajo tri skupne značilnosti. Pomanjkanje kvalificirajo za družbeni problem, izpostavljajo odgovornost oblasti, ob tem pa prihaja do napačnih rešitev. Kaj storiti? V družboslovju bi morali bolj izkoristiti dejstvo, na katerega opozarjata Stark in Bainbridge,⁸⁴² da preteklosti ne moremo spremeniti, a jo lahko spoznavamo, medtem ko prihodnosti ne moremo spoznati, a lahko nanjo vplivamo.

842 Stark in Bainbridge, *Teorija religije*, str. 326.

Dunja Dobaja

OD LJUDSKE KUHINJE NA STRELIŠKI ULICI DO LJUDSKE KUHINJE NA ZALOŠKI CESTI V LJUBLJANI

UVOD

Ljubljana je bila v drugi polovici 19. stoletja provincialno mesto,⁸⁴³ ki ga je tako kot mnoga druga središča monarhije zajel proces urbanizacije in industrializacije.⁸⁴⁴ V primerjavi z nemškimi ali češkimi deželami je bil razvoj industrije na Slovenskem šibkejši. Ljubljana se vse do prve svetovne vojne ni razvila v pomembnejše gospodarsko-prometno središče. Za ožji del mesta je bila

⁸⁴³ Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

⁸⁴⁴ Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 15.

značilna stara, predvsem obrtniško-trgovska struktura, industrijski obrati pa so se naselili v predmestja.⁸⁴⁵ S postopnim razvojem industrije se je v mesto priseljevala poceni delovna sila s podeželja, posledica česar je bil porast prebivalstva. Če je Ljubljana tako kot Celovec in Gorica imela še sredi 19. stoletja več kot 10 000 prebivalcev, pa je število prebivalcev Ljubljane skupaj z urbaniziranimi okoliškimi naselji do leta 1910 narastlo na okoli 50 000.⁸⁴⁶

Značilnosti kontinuiranega procesa je industrializacija na Slovenskem dobila šele v osemdesetih oziroma devetdesetih letih 19. stoletja. S tako poznim izhodiščem se Slovenija ni mogla industrializirati do prve svetovne vojne. Po gospodarskih dosežkih se je Slovenija uvrščala v sivo avstrijsko povprečje. Odras tega je bila na prehodu v 20. stoletje tudi njena enostransko strukturirana družba, saj je bilo v Sloveniji še vedno približno 80 % prebivalstva odvisnega od kmetijstva.⁸⁴⁷

Rast prebivalstva v Ljubljani je postavljala v ospredje tudi skrb za socialno ogrožene prebivalce. Socialno skrbstvo je v 19. stoletju sicer postalo sestavni del državne uprave, a so bile v habsburški monarhiji državno-pravne določbe glede tega le okvirne. Država je ubožno skrbstvo prepuščala deželam, te pa so skrb za revne prenesle na občine. Slovenske dežele oziroma Kranjska so na deželnem nivoju določile natančna pravila socialnega skrbstva. Skrb za revne je bila zaupana občinam in te so morale biti precej gospodarne in iznajdljive, da so uspešno izvajale ubožno oskrbo.⁸⁴⁸ Naloga ljubljanske mestne občine je bila tako tudi skrb za reveže. To je izvajala tako, da je posameznike oskrbovala z denarjem in hrano ter vzdrževala socialne ustanove.⁸⁴⁹ Po deželnem zakonu iz leta 1883 je za reveža veljal tisti, ki sebi in svoji družini ni mogel priskrbeti nujnih življenjskih potrebščin. Tako osebo je morala občina podpirati na način, ki je bil odvisen od možnosti občine in od posameznega primera.⁸⁵⁰

Poleg javne oblasti pa so za reveže še vedno skrbela tudi številna karitativna društva. V nadaljevanju se prispevek osredotoča na delovanje karitativnega društva Dijaška in ljudska kuhinja v Ljubljani, katerega oblikovanje je spodbudilo ustanovitev ljudske kuhinje v Ljubljani. Omenjenemu društvu je občinski svet pogosto odobril razne podpore.⁸⁵¹

845 Prav tam, str. 15, 18.

846 Prav tam, str. 16.

847 Lazarevič, *Gospodarski koncepti slovenskega liberalizma*, str. 22.

848 Rogelj, *Skrb za revne v Kranju v drugi polovici 19. stoletja*, str. 55.

849 Drnovšek, *Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta*, str. 230.

850 Lazarevič, *Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje*, str. 38.

851 Drnovšek, *Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta*, str. 231.

ODPRTJE LJUDSKE KUHINJE IN NJENO DELOVANJE DO KONCA PRVE SVETOVNE VOJNE

Pomemben korak v smeri izboljšanja socialnih razmer v Ljubljani je bila ustanovitev ljudske kuhinje leta 1877. Ena izmed pobudnic za njeno ustanovitev je bila publicistka, urednica, kritičarka in družbeno angažirana Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner z Dunaja, ki se je sredi sedemdesetih let 19. stoletja z družino preselila v Ljubljano.⁸⁵² Poznala je evropske trende v humanitarnem delovanju in bila seznanjena z dogajanjem na Dunaju in v Berlinu. Poznala je tudi idejo Line Morgenstern, tedanje urednice časopisa *Deutsche Hausfrauen-Zeitung*, o ustanavljanju ljudskih kuhinj v Berlinu. Na pobudo Morgensternove je bila leta 1866 v Berlinu ustanovljena ljudska kuhinja. Z njo je želela ublažiti posledice prusko-avstrijske vojne. Idejo za njeno ustanovitev je dobila pri dobrodelnih kuhinjah, ki so bile v nemškem prostoru znane že konec 18. stoletja in so bile namenjene revnejšemu prebivalstvu. Radicseva, kateri je o svojih idejah leta 1867 pisala Morgensternova, se je z delovanjem in poslanstvom ljudskih kuhinj v habsburški monarhiji seznanila že v času bivanja na Dunaju. Prva ljudska kuhinja je bila na Dunaju ustanovljena leta 1874. Do leta 1898 jih je v mestu delovalo že deset.⁸⁵³ Radicseva je v ljudski kuhinji videla možnost za pomoč socialno ogroženim slojem prebivalstva, zato se je odločila idejo ljudske kuhinje predstaviti in uresničiti tudi v Ljubljani. Idejni pobudniki za odprtje kuhinje so se zbirali v hiši tovarnarja Avgusta Drelseja, izdelovalca lončenih peči. Sestavili so pravila za Društvo ljubljanske ljudske kuhinje, ki jih je vlada potrdila 16. marca 1877. Dne 8. aprila je imelo društvo svojo prvo glavno sejo in je štelo 189 članov.⁸⁵⁴ V okviru društva so tako kot v Berlinu izdajali knjige o zgodovini kuhinje, večinoma izpod peresa Petra pl. Radicsa,⁸⁵⁵ moža Hedwig Radics-Kaltenbrunner. Bil je pisatelj, kulturni zgodovinar in rodoslovec, znan in uveljavljen ne le na Kranjskem, ampak tudi izven meja monarhije.⁸⁵⁶

Dne 8. aprila 1877 so v ljubljanski ljudski kuhinji na Streliški ulici poskusno razdelili 90 obrokov hrane. Vodstvo kuhinje je ta dan prevzela gospa Franja Sirknikova, ki je pripravila kosilo. Revnim so stregle elegantne ljubljanske meščanke. Za 10 soldov so dobili juho, meso in kislo zelje, za 6 soldov pa skledico vampov, kruh je bil 1 krajcar. V spodnjih prostorih starega strelišča je bilo vse pripravljeno za uradno odprtje ljudske kuhinje. Vodstvo društva je upalo, da bo kuhinja dobila nove podpornike, ki so do sedaj dvomljivo čakali na to, kako bo ljudska kuhinja

852 Žigon, *Dunajčanka v Ljubljani*, str. 164.

853 Prav tam.

854 Radics, *Die Laibacher Studenten und Volksküche*, str. 9.

855 Prav tam, str. 165.

856 Žigon, *Zgodovinski spomin Kranjske*, str. 9.

sprejeta med ljudmi. Uradno odprtje ljudske kuhinje je bilo 15. aprila. Vsak dan od 11. do 13. ure je potekalo razdeljevanje hrane.⁸⁵⁷ Sprva je oskrbovala le mestne reveže, pozneje pa se je na pobudo duhovnika, pisatelja in dobrotnika ljubljanskega dijaštva Luka Jerana preimenovala v Dijaško in ljudsko kuhinjo v Ljubljani. Vlada je 28. avgusta 1887 potrdila spremenjena pravila, po katerih naj bi kuhinja preskrbovala revnim in pridnim dijakom potrebno hrano in tudi drugim gostom po nizki ceni.⁸⁵⁸ Kuhinjo je izdatno finančno podpirala Kranjska hranilnica, ki ji je zagotovila tudi brezplačno uporabo pritličnih prostorov nekdanjega strelišča na današnji Streliški ulici. V času ljubljanskega potresa leta 1895 je ljudski kuhinji namenila številne denarne prispevke.⁸⁵⁹ Istočasno jo je podpiral deželni odbor, mestno zastopstvo in poleg članov tudi drugi dobrotniki iz mesta in okolice. Mnoge ljubljanske meščanke so nesebično ponudile svojo pomoč v kuhinji, čeprav je bilo ob njeni ustanovitvi prisotno tudi nasprotovanje.⁸⁶⁰

Ob njeni ustanovitvi pa je bilo precej dvomov o uspehu. *Kmetijske in rokodelske novice* so odprtje ljudske kuhinje pospremile s sledečimi besedami: »Če se bo le obdržala«. ⁸⁶¹ Odprtju ljudske kuhinje so po poročanju časopisja nekateri nasprotovali, nekateri iz principa, nekateri iz prepričanja, da tovrstna ustanova pomeni izgubo, med nasprotniki pa naj bi bili tudi taki, ki so beračili po hišah in si z nabranim denarjem kupovali alkohol ter povzročali nered.⁸⁶² Po prepričanju takratnih moralistov so za delo sposobni ljudje beračili zaradi slabe vzgoje in slabih vzgledov, ne pa zaradi socialnih razlogov. Drugi razlog za beračenje za delo sposobnih oseb naj bi bila premila zakonodaja. Beračenje in potepuštvo sta bila v 19. in zgodnjem 20. stoletju precej razširjena ne le v habsburški monarhiji, ampak tudi drugod po Evropi. Razpad monarhije tega pojava ni omilil, ampak v veliki meri okreplil.⁸⁶³ Prizadevanja ljudske kuhinje so bila usmerjena v to, da bi ljudje beračem namesto denarja dajali »jedilne marke« (bone; op. avtorice) za obrok v ljudski kuhinji.⁸⁶⁴ Cilj je bil predvsem odvrniti posameznike od beračenja, jim omogočiti topli obrok v ljudski kuhinji, tistim pa, ki so prosjačili za alkohol, vzbuditi zavest o pomembnosti toplega obroka. Ljudska kuhinja pa je

857 *Slovenski narod*, 10. 4. 1877, str. 3, Ljudska kuhinja.

858 *Slovenec*, 14. 10. 1927, str. 3, Kdor se ubogega usmili, na obresti posodi gospodu. V ljudski kuhinji je stala posebna »dijaška miza«, katere ustanovitelj in podpornik je bil nabožni pesnik in pripovednik, urednik glasila *Zgodnja Danica* in stolni kanonik Luka Jeran. Revnim dijakom je omogočil prehranjevanje v ljudski kuhinji na stroške dobrotnikov. Med temi dijaki je bil tudi Ivan Cankar, ki je Jerana upodobil v črtici *Zgodba o nepoštenosti* in povesti *Grešnik Lenart*. – Dolgan, Fridl in Volk Bahun, *Literarni atlas Ljubljane*, str. 49.

859 Žigon, *Dunajčanka v Ljubljani*, str. 164.

860 *Slovenec*, 14. 10. 1927, str. 3, Kdor se ubogega usmili, na obresti posodi gospodu.

861 *Kmetijske in rokodelske novice*, 18. 4. 1877, str. 128, Naši dopisi.

862 *Slovenski narod*, 27. 4. 1877, str. 2, Dopisi.

863 Pančur, *Problem samoodgovornosti beračev*, str. 139–142.

864 *Slovenski narod*, 14. 4. 1877, str. 3, Naznanilo! »Jedilne marke« so lahko uporabniki kuhinje kupili tudi v posameznih prodajalnah in trafikah. Marke so bile po 1 krajcar, 6 krajcarjev in 10 krajcarjev.

bila namenjena tudi delavcem, revnim dijakom, brezposelnim, ki so aktivno iskali službo, in siromašnim kmetom, ki so prodajali na tržnici.

Ljubljanska mestna občina je sicer zadostila zakonskim dolžnostim glede oskrbe revnih z denarno podporo, oskrbo s hrano in obleko ter s sprejemanjem v mestne socialne ustanove. Denarne podpore so bile prenizke za pokrivanje vseh stroškov, najpogostejša podpora je bila po 20 vinarjev dnevno. Pravo vrednost tega nam pokaže primerjava z na primer jubilejno ubožnico. V jubilejni ubožnici je bila skupna cena treh dnevnih obrokov 58 vinarjev.⁸⁶⁵ Z 20 vinarji je oseba komaj pokrila dnevne potrebe po hrani z dvema obrokom dnevno, ne da bi si privoščila kavo ali meso. Oseba, ki ni živela v ubožnici, si je lahko, upoštevajoč podatke o ceni hrane v jubilejni ubožnici, z 20 vinarji dnevno privoščila le žemljo za zajtrk (3 vinarje), zakuhano juho (10 vinarjev), za večerjo pa je ostalo le še za dve žemlji (6 vinarjev). Za stanarino je zmanjkalo. Če je bila oseba mlada in zdrava, je lahko v omenjeni situaciji preživela le tako, da si je v fazi iskanja trajnejše zaposlitve poiskala priložnostno delo. S tem pa ji je pretila groznja, da ji odvzamejo podporo. Tudi zato so se ljudje zatekali k beračenju. Med berači so bili tudi taki, ki niso bili sposobni za delo in niso bili nameščeni v katero od socialnih ustanov, s podporo pa niso mogli preživeti. Mestni svet je sicer poskušal beračenje odpraviti z izrecno prepovedjo beračenja in kaznimi, a je bilo beračenje kljub temu vsakdanji pojav v Ljubljani, zlasti pred cerkvami, na sejnih, ob petkih in po hišah.⁸⁶⁶

V ljudski kuhinji so vsak dan prostovoljke razdelile revnim okoli 300 kosil in večerij, najrevnejšim in nekaterim socialno izredno slabo stoječim dijakom tudi brezplačno. Ob delavnikih je bilo kosilo sestavljeno iz juhe, kuhanega govejega mesa in času primerne prikuhe. Ob praznikih so pripravili še pečenko in močnato jed, medtem ko so ob slovesnih prilikah pripravili brezplačno kosilo, kar so označili kot »patriotično dejanje«. Med takšne dogodke je sodil obisk cesarja Franca Jožefa (I. Habsburško-Lotarinski), ki se je julija 1883 ob 600-letnici habsburške vladavine odpravil na potovanje po Štajerski in Kranjski. Ustavil se je tudi v Ljubljani in obiskal ljudsko kuhinjo ter pohvalil juho, ki so jo pripravile ljubljanske meščanke.⁸⁶⁷

Društvo Dijaška in ljudska kuhinja, v okviru katerega je delovala ljudska kuhinja, je dosegalo uspehe, saj je število razdeljenih obrokov rastlo. V obdobju od 15. aprila do 15. junija 1877 so v ljudski kuhinji razdelili 14 855 porcij po 10 krajcarjev in 10 500 kosov kruha po 1 krajcar. V sami kuhinji so prodali jedilnih bonov za 14 765 porcij, drugod po mestu pa je društvo prodalo jedilnih bonov

865 Lazarevič, Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje, str. 47.

866 Prav tam, str. 39.

867 Žigon, Dunajčanka v Ljubljani, str. 164, 165.

za 1090 porcij. Dvomesečna analiza dela kuhinje je pokazala, da je bilo na dan izdanih povprečno 243,5 obrokov.⁸⁶⁸ V obdobju od 1. maja 1893 do 30. aprila 1894 so v ljudski kuhinji razdelili 11 587 porcij po 10 krajcarjev, 12 873 porcij po 6 krajcarjev in 92 988 porcij po 3 krajcarje ter 85 579 kosov kruha. Poleg tega so 42 učencem brezplačno razdelili skupno 12 338 porcij. Deželni zbor je društvu podaril 100 goldinarjev, Kranjska hranilnica 100 goldinarjev in mestni zbor 50 goldinarjev. Denarna sredstva so prispevali tudi zasebniki. Število članov društva se je povečalo za 21.⁸⁶⁹ Zlasti v času potresa leta 1895 je ljudska kuhinja kot javni dobrodelni zavod popolnoma dosegla svoj namen, to je nuditi zdrave obroke po nizki ceni. Kljub podražitvi hrane ljudska kuhinja ni zvišala cen obrokov. Vsakodnevni promet in donacije sta ji očitno zagotavljala zadostna sredstva.

Čeprav je društvo izvajalo pomembno socialno delo, njegova pomembnost še vedno ni prišla v zavest ljudi. Na občnem zboru društva 28. maja 1896 so udeleženci ugotovili, da društvo v javnosti še vedno ne uživa priznanja, ki si ga zasluži. Kljub temu je bilo njegovo delovanje tudi v prihodnosti usmerjeno v pomoč revnim. Podpornih članov društva je bilo 233.⁸⁷⁰

V letu 1902 je ljudska kuhinja praznovala svoj srebrni jubilej – 25-letnico ustanovitve – s sveto mašo. Odbor je ob tej priložnosti imenoval sedem novih častnih članov društva. Prej jih je bilo sedem, med njimi kanonik Luka Jeran in Ivan Tavčar. Med novoimenovanimi je bil na primer Andrej Kalan, generalni vikar, stolni prošt in dolgoletni voditelj Marijanišča, ter Franja Tavčar.⁸⁷¹ Med odbornicami omenimo Cilko Krek, sestro Janeza Evangelista Kreka, ki je delovala v ljudski kuhinji več kot 40 let. Zadnja leta pred smrtjo je bila tudi njena načelnica.

Leta 1909 je stopilo v ospredje vprašanje prostorov kuhinje. Kranjska hranilnica je namreč prodala poslopje nekdanjega strelišča, ki se je preuredilo v Ljudski dom. Takrat je odbor društva že razmišljal o svojem lastnem domu, a se je na koncu sporazumel z novim lastnikom Zadrugo Ljudskega doma in si zagotovil še nadaljnjo uporabo pritličnih prostorov.

Prva svetovna vojna je bila za kuhinjo velika preizkušnja. Nastale so velike težave pri nabavi živil. Dnevno je naraščalo število revnih, beguncev, vojakov in drugih, ki so se želeli prehranjevati v kuhinji. Ljudska kuhinja je zašla v krizo, ker ni poviševala cen obrokov v skladu s padcem vrednosti denarja. Že leta 1917 so računi pokazali velik primanjkljaj. Brez znatnih izrednih podpor kuhinja ne bi obstala. Izredno in izdatno jo je podpiral nekdanji deželni odbor in za njim deželna vlada za Slovenijo, poverjenišтво za prosveto, dalje mestni magistrat, odsek

868 *Slovenski narod*, 19. 6. 1877, str. 3, Franjo Hengthaler, načelnik, Avgust Drelse, načelnikov namestnik: (Izkaz) o delovanju društva »ljublanske ljudske kuhinje«.

869 *Kmetijske in rokodelske novice*, 6. 1. 1899, str. 7, Novice.

870 Zupančič, *Letno poročilo dijaške in ljudske kuhinje, 1895–96*, str. 2, 3.

871 *Slovenec*, 14. 10. 1927, str. 3, Kdor se ubogega usmili, na obresti posodi gospodu.

za prehrano, škofijsko društvo za varstvo otrok, denarni zavodi, kot so Jadranska banka, Vzajemna posojilnica, Ljudska posojilnica, Kranjska hranilnica, Zadružna zveza in drugi dobrotniki, zlasti mnogo duhovnikov. S svojim osebnim vplivom so jo v tistih kritičnih časih zelo šttili deželni glavar Ivan Šusteršič, deželna odbornika Evgen Lampe in Ladislav Pegan ter mestni župan Ivan Tavčar.

V začetku marca leta 1919 se je odbor društva Dijaške in ljudske kuhinje s pis-mom obrnil na škofa Antona Bonaventuro Jegliča.⁸⁷² Dobrodelno društvo je za-prosilo Ljubljanski škofijski list, da priporoči to pomembno, a še vedno premalo poznano vejo krščanske dobrotelnosti. Pozvalo je knezoškofa, naj dovoli v župnijah enkratno cerkveno darovanje za ljudsko kuhinjo. Pred prvo svetovno vojno je imela kuhinja dovolj sredstev, da je lahko nudila revnim, zlasti pa dijakom, toplo in zadostno hrano po zelo nizkih cenah. Vojna je povzročila druginjo in otežila nabavo živil. Potreba preskrbe zlasti dijakov s hrano pa je postajala vedno večja, ker so se cene dijaških stanovanj s hrano vred tako zvišale, da jih revnejši starši niso več zmogli plačevati. Da je kuhinja lahko tudi v času vojne izvajala svoje delo, je morala poleg tekočih dohodkov porabiti tudi vso svojo glavnico in se celo zadolžiti. Cene za hrano je postopoma zviševala, izdatneje šele v letu 1918, saj je imela izgubo. Od 73 dijakov pa jih je le 18 lahko plačevalo polno ceno obroka, ostali so plačevali polovično ceno ali nič. Če je kateri izmed dijakov dobil v šoli slabo spričevalo, je olajšavo pri plačevanju izgubil. Torej je imela kuhinja tudi vzgojni učinek. Navajala jih je k marljivemu učenju. Drugi uporabniki kuhinje so plačevali obroke sproti in le nekoliko več kot dijaki. V letu 1919 jih je prihajalo v kuhinjo okrog 100 na dan. Če bi morala ljudska kuhinja zaradi premajhnih do-hodkov svoje delovanje ustaviti ali zelo skrčiti oziroma cene obrokov še nadalje zviševati, bi bila to velika škoda za vse revne, ki si drugod niso mogli za zmerno ceno kupovati hrane. Zlasti bi bila škoda za dijake, ne le v materialnem, pač pa tudi v verskem in nravnem oziru. Zaradi vseh navedenih razlogov je odbor dru-štva pozval knezoškofa, da oznani cerkveno darovanje po vseh župnijah. Poudaril je zaupanje v duhovnike po župnijah, saj so bili mnogi v dijaških letih uporabniki kuhinje. Prošnja društva je bila dobro utemeljena, zato je škof pozval duhovnike po župnijah, naj oznanijo in izvršijo pobiranje prispevkov za ljudsko kuhinjo v ne-deljo, 27. aprila 1919, in nabrani denar po položnici pošljejo na naslov društva.⁸⁷³

Ljudska kuhinja je imela za svoje delovanje vseskozi močno materialno in moralno zaledje, ki ji je omogočilo delovanje tudi v kriznih časih. Obletnice nje-nega delovanja so bile tudi priložnost za »razkazovanje« dostojanstvenikov. Ča-sopisje je podrobno poročalo o praznovanju tridesetletnice njenega delovanja leta 1907. Tega leta je kuhinja praznovala svojo obletnico pod pokroviteljstvom

872 *Ljubljanski škofijski list*, 30. 4. 1919, str. 38, Za revne dijake v Ljubljani.

873 Prav tam.

Karol Schwarz, soproge kranjskega deželnega predsednika.⁸⁷⁴ Med navzočimi so bili med drugim sledeči dostojanstveniki: deželni predsednik Teodor Schwarz s soprogo, deželni glavar pl. Oto Detela, podmaršal general Oskar Dillman von Dillmont, deželnovladni svetnik Oskar Kaltenegger, deželnošolski nadzornik Frančišek Hubad. Program slovesnosti je dajal enako težo tako nemškemu kot slovenskemu jeziku. Slavnostna govornika sta bila načelnik Avgust Drelse in njegov namestnik Ivan Svetina. Prvi je imel govor v nemščini, drugi v slovenščini. Dijaški zbor je na slavnostni prireditvi zapel *Slovenski svet, ti si krasen*. Eden izmed dijakov je deklamiral nemško zahvalno pesem dobrotnikom društva, drugi pa je deklamiral v slovenščini. Slovesnost je pokazala, da je imel ta humanitarni zavod požrtvovalne podpornike ter je užival splošno naklonjenost. Zlasti je bila pohvaljena načelnica kuhinje Josipina Kos.

LJUDSKA KUHINJA V OBDOBJU MED OBEMA VOJNAMA

V obdobju med obema vojnama je Ljubljana doživljala precejšen razvoj. Živahno sodelovanje mesta z bližnjim podeželjem je prispevalo k postopnemu krčenju meje med mestom in predmestji. Leta 1935 je bila izvedena uradna priključitev nekaterih predmestij k Ljubljani. Priključitev ni pomenila le ozemeljske razširitve, pač pa tudi povečano število prebivalstva.⁸⁷⁵ Kljub razširitvi in relativno številnim gradnjam in obnovam so travniki in njive zavzemali več kot polovico mestne površine.⁸⁷⁶ Ljubljana naj bi bila »malo mesto, velika vas, oboje skupaj«.⁸⁷⁷ Še vedno je ni bilo mogoče prištevati med industrijska mesta, a hkrati ni bilo moč zanemariti ljubljanskega delavskega življa, živečega pretežno v neposredni okolici mesta.⁸⁷⁸

Od prve svetovne vojne dalje so pričeli v ljudsko kuhinjo zahajati poleg revnih in dijakov tudi boljše oziroma dobro situirani meščani, ki so naročali hrano po višji ceni. Tako je bilo ves čas v obdobju med obema vojnama. Po predhodnem dogovoru je kuhinja v tem obdobju nudila obroke tudi turistom in udeležencem raznih tečajev. Med obiskovalci kuhinje je bilo povprečno dnevno okoli 80 dijakov – v letu 1927 108, ker jih je mnogo prišlo iz Prekmurja – in do 300 drugih gostov.⁸⁷⁹ Pred drugo svetovno vojno so tudi študentje jedli v ljudski kuhinji. Ti so se sicer prehranjevali tudi v drugih menzah.⁸⁸⁰ Odpiranje ljudske kuhinje tudi za boljše situirane goste nakazuje smernice njenega razvoja po drugi svetovni vojni.

874 *Slovenec*, 8. 4. 1907, str. 3, Slavnost 30 letnice dijaške in ljudske kuhinje.

875 Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*, str. 17.

876 Prav tam, str. 22.

877 Kremenšek, Etnološki prispevek k zgodovini Ljubljane, str. 386.

878 Prav tam, str. 387.

879 *Slovenec*, 14. 10. 1927, str. 3, Kdor se ubogega usmili, na obresti posodi gospodu.

880 Več o tem Anžur, Poskus ustanovitve Univerzitetne akademske menze v 30-tih letih, str. 120.

Odbor društva je tudi v obdobju med vojnama deloval brezplačno, meščanke so prostovoljno opravljale kuhinjska opravila. Plačane so bile le uslužbenke. Z vsakoletnimi prispevki članov in darovi dobrotnikov je odbor razpolagal po določilih pravil. Ko je imela kuhinja višek sredstev, so se le-ta porabila v korist gostov.⁸⁸¹

V obdobju gospodarske krize je časopis *Ilustrirani Slovenec* pozival »vsa krščanska srca«, naj priskočijo na pomoč vsem potrebnim.⁸⁸² Dobrodelne organizacije naj bi v teh težkih časih še bolj usmerile svoje delovanje v lajšanje bede. Ena izmed najzaslužnejših ustanov na tem področju je bila ljudska kuhinja v Ljubljani. Karitativna zveza v Ljubljani (KZVL)⁸⁸³ je v zapisniku ustanovnega občnega zbora z dne 24. septembra 1930 zapisala: »Pozvali bomo še druga dobrodelna društva kot Ljudsko kuhinjo«.⁸⁸⁴ V letu 1930 je odbor društva Dijaška in ljudska kuhinja v Ljubljani sklenil, da pristopi kot član h Karitativni zvezi v Ljubljani.⁸⁸⁵ Konec novembra 1930 je bila na podlagi pisne prijave sprejeta kot članica KZVL tudi ljudska kuhinja. V zapisnikih sej KZVL se navaja kot njen predstavnik, ki prisostvuje sejam, Alojzij Kocmur.⁸⁸⁶ V zapisniku svojega VI. občnega zbora je KZVL zapisala: »Naša članica je končno tudi Ljudska kuhinja, ta velika socialna ustanova v Ljubljani, ki omogoča šibkejšim ljudem, delavcem, dijakom in visokošolcem redno prehranjevanje. V dobrodelne namene je izdala 131 700 din.«⁸⁸⁷ Ker v arhivskem gradivu KZVL ni gradiva o konkretnih dejavnostih društva Dijaške in ljudske kuhinje, predvidevam, da se je društvo vključilo v delo KZVL in si prizadevalo s svojo dejavnostjo lajšati stisko ljudi v obdobju gospodarske krize. KZVL je pozivala Ljubljančane, naj ne podpirajo revnih z denarjem, temveč naj jim dajo nakaznice, na podlagi katerih bodo v karitativni pisarni prejeli kruh in druga živila; pri zadostnem številu nakaznic pa tudi obleko in obutev ali pa se jim bo celo plačala najemnina stanovanja. Njen moto je bil: »Prosjakom ne denarja v roke, temveč podporo v nakaznicah!« V okviru pomožne akcije pozimi 1932/33 je KZVL sklenila, da se zbiranje oblek za revne izvede organizirano, pri čemer naj bi sodelovalo pri obveščanju časopisje in župni uradi. V okviru izvajanja omenjene nabiralne akcije je ravnatelj Kocmur predlagal, da se določeno nedeljo pred ljubljanskimi cerkvami delijo letaki, ki bi pozivali ljudi k sodelovanju.⁸⁸⁸

881 Prav tam.

882 *Ilustrirani Slovenec*, 7. 2. 1932, str. 23, Najlepši dokument krščanske dobrosrčnosti.

883 Karitativna zveza v Ljubljani je bila zveza karitativnih organizacij v ljubljanski škofiji. Delovati je pričela leta 1931. Njena pravila je potrdila tako cerkvena kot posvetna oblast. Vanjo vključena društva so ohranila samostojnost. – Kikelj, *Solidarnost in prostovoljno socialno delo*, str. 420, 421.

884 NŠAL 215, t. e. 1, Zapisnik ustanovnega občnega zbora KZVL in načel. sej KZ od 30. 9. 1930 do 23. 9. 1931, Zapisnik ustanovnega občnega zbora KZVL z dne 24. 9. 1930.

885 NŠAL 215, t. e. 1, Četrta seja načelstva Karitativne zveze 11. 11. 1930.

886 NŠAL 215, t. e. 1, Peta seja načelstva Karitativne zveze, 25. 11. 1930.

887 NŠAL 215, t. e. 1, Zapisnik VI. občnega zbora KZ v Ljubljani, ki je bil v nedeljo, 29. 12. 1935.

888 NŠAL 215, t. e. 1, ovoj Dopis glede organizacije centralne pomožne akcije v zimi 1932/33, Zapisnik seje Karitativne zveze (Glede akcije za nabirko oblek).

Ban Drago Marušič je ocenil, da je pozimi 1932/33 potrebno računati z okoli 30 000 brezposelnimi, ki bodo potrebovali podporo, saj so mnogi imeli tudi številne družine. Od 30 000 navedenih je bilo predvidenih okoli 10 000 oseb v evidenci javne borze dela in njenih podružnicah ter s tem prejemnikov podpore. Ostali del okoli 20 000 oseb s približno 70 000 družinskimi člani pa bi padel v breme občin, društev in banovine. V tem številu so bili zajeti zlasti rudarji, ki jim bratovske skladišnice zaradi pomanjkanja sredstev niso mogle nuditi skoraj nobene pomoči; dalje sezonski delavci, velik del malih posestnikov in kočarjev ter končno še drugi revni, ki niso sodili v nobeno od omenjenih kategorij, a niso imeli sredstev za preživljanje in jih je bilo potrebno čez zimo oskrbeti vsaj s hrano.⁸⁸⁹

Leta 1934 je društvo Dijaške in ljudske kuhinje v Ljubljani ponatisnilo svoja pravila iz leta 1908.⁸⁹⁰ Namen društva je bil še vedno nuditi hrano revnim, a marljivim dijakom na srednjih šolah, učiteljišču ter učencem na obrtnih šolah. Hrano naj bi po možnosti prejeli brezplačno. Ostalim je kuhinja nudila hrano po nizkih cenah. Moto društva je bilo vseskozi: »Vsakemu, ki se oglasi, po nizki ceni.«⁸⁹¹

Med drugo svetovno vojno je ljudska kuhinja delovala še nadalje na Streliški ulici. Bila je zavedena v službenem telefonskem imeniku za omrežje mesta Ljubljana in omrežij v pokrajini 1942. Ker ni virov za njeno delovanje v času 2. svetovne vojne, predvidevam, da je njen namen, prilagojen okupacijskim razmeram, ostal isti. Upravitelj ljudske kuhinje in njen predsednik dr. Gregorij Pečjak je sicer po vojni v svojem poročilu prehranjevalnemu odseku mestnega odbora Osvobodilne fronte (OF) na kratko prikazal tudi poslovanje kuhinje med vojno. Iz poročila je razvidno, da je ljudska kuhinja nudila hrano le tistim gostom, ki so oddali živilske karte. Skoraj vsi so bili mesečni gostje, le približno 10 je bilo tedenskih, nekaj dnevnih, pavšalnih pa do 40. Racionirana živila je kuhinja dobivala pri Gospodarski zadrugi na podlagi nakazil, ki jih je izročil Prevod ob oddaji živilskih odrezkov. Zelenjavo je kuhinja kupovala pri Trnovčankah in kmeticah, kosti in drobovino pa pri mestni klavnici po naročilih Prevoda.⁸⁹²

889 Prav tam.

890 SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 43, 301-540/46, 310-46, Ljudska in dijaška kuhinja, Pravila Društva Ljubljanske dijaške in ljudske kuhinje, 1934. Za ljudsko kuhinjo in društvo, v okviru katerega je delovala, so v virih različna pojmovanja, tako Ljudska kuhinja, Ljubljanska dijaška in ljudska kuhinja, društvo Ljubljanske dijaške in ljudske kuhinje, Društvo ljubljanske ljudske kuhinje, društvo Dijaške in ljudske kuhinje. V prispevku uporabljam uradni naziv, torej Dijaška in ljudska kuhinja v Ljubljani (poenostavim ljudska kuhinja) in društvo Dijaške in ljudske kuhinje v Ljubljani. Leta 1934 so bila ponatisnjena pravila društva kot pravila društva Ljubljanske dijaške in ljudske kuhinje. Za obdobje po letu 1934 uporabljam omenjen naziv (op. avtorice).

891 SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 43, 301-540/46, 310-46, Pogled v poslovanje.

892 SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 43, 301-540/46, 310-46, Ljudska in dijaška kuhinja, Pogled v poslovanje, 14. 8. 1945.

LJUDSKA KUHINJA PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Mestni pripravljalni odbor OF je 9. maja 1945 na pobudo Protifašistične fronte žensk ustanovil tudi odsek za prehrano, ki je imel svoje prostore v nekdanjem anagrafskem uradu na Mestnem trgu. Tekom dopoldneva istega dne je že prevzel Ljubljansko dijaško in ljudsko kuhinjo, kuhinjo Delavskega doma in Delavske zbornice. V omenjene tri kuhinje je odsek takoj pričel pošiljati povratnike, vračajoče se partizanske družine in druge pomoči potrebne. Odsek je dnevno izdal 200–300 kg kruha z dodatki, kot sta sir in salama.⁸⁹³

Ljudsko kuhinjo je v letu 1945 še upravljal konzorcij, katerega predsednik je bil dr. Gregorij Pečjak. Lastnik je bilo društvo Ljubljanske dijaške in ljudske kuhinje. Dnevno je nahranila okoli 800 oseb, ob nakupu novega inventarja bi lahko razdelila tudi 1000 obrokov dnevno.⁸⁹⁴ Število oskrbovancev ljudske kuhinje se je povečevalo. V aprilu 1946 je bilo že 1248 gostov.⁸⁹⁵ Meni je bil sestavljen iz zajtrka (črna kava s kruhom), kosila (juha, dve prikuhi, mesni obrok ali juha, dve prikuhi ali enolončnica) in večerje (mesna jed s prilogo ali brezmesna jed s prilogo ali enolončnica). Posebni dodatki so bili zaračunani po režijski ceni.⁸⁹⁶ Po vojni so skoraj vsi gostje obroke plačevali sami, le maloštevilnim naj bi obroke plačevali drugi. Gostje so plačevali sproti, za tiste, ki jih je poslal prehranjevalni odsek mestnega odbora OF, pa se je račun poravnal naknadno. V ljudski kuhinji je bilo zaposlenih 21 uslužbencev.⁸⁹⁷ Upravitelj ljudske kuhinje Pečjak je v svojem poročilu prehranjevalnemu odseku mestnega odbora OF zapisal, da se je podpiranje dijaštva prenehalo z začetkom vojne. Skrb za dijake je kuhinja nameravala obnoviti takoj po razgovoru z Narodnoosvobodilnim odborom (NOO). Hkrati pa je ob zaključku svojega pogleda v prihodnost Pečjak izrazil tudi dvom. Bil je negotov v delovanje kuhinje v novih razmerah.⁸⁹⁸ Ker se je že pripravljala razpust ljudske kuhinje, je poskušal Mestnemu ljudskemu odboru (MLO) z argumenti

893 SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 216, a. e. 19, Poročilo o delu OF odseka za prehrano, pozneje oddelka za javne menze pri MOOF odseku za preskrbo, 20. 7. 1945.

894 Prav tam.

895 SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 43, 310-46, Mestni ljudski odbor za okrožno mesto Ljubljana, 25. 5. 1946.

896 SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 43, 310-46, Podatki iz Ljudske kuhinje za prehranjevalni odsek mestnega odbora OF po naročilu tov. Grumove, vodja oddelka za javne kuhinje.

897 SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 43, 301-540/46, 310-46, Ljudska in dijaška kuhinja, Pogled v poslovanje, 14. 8. 1945.

898 Prav tam. Očitno je prišlo do obnove prehranjevanja dijakov v ljudski kuhinji. V septembru 1945 je Oddelek za socialno skrbstvo Mestnega narodno osvobodilnega odbora (MNOO) posredoval Ministrstvu za socialno politiko stroške prehranjevanja dijakov (tudi v ljudski kuhinji za mesec julij, avgust in september 1945. – SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 34, 6-1203-65, Prehrana dijakov in dijakinj, 21. 9. 1945. Pri sprejemanju dijakov v domove, pri podeljevanju prehrane v dijaških kuhinjah in pri podeljevanju denarnih podpor je bilo potrebno v prvi vrsti upoštevati partizanske sirote in žrtve fašističnega terorja, nato borce NOV in otroke borcev NOV ter aktiviste, ki so bili brez sredstev, nato šele ostale revne dijake iz okrožja. – SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 34, 6-935-45, Podpiranje revnih dijakov, 31. 8. 1945.

prikazati negativne posledice te »prezgodnje odločitve«. ⁸⁹⁹ Poudaril je, da je ljudska kuhinja v 69 letih svojega delovanja razvila unikaten in učinkovit sistem delovanja. Ljubljanci so raje izbrali oddaljeno ljudsko kuhinjo na Streliški ulici kot bližnje kuhinje, pa čeprav bi bili v njih prej postreženi. Ljudska kuhinja je nudila dobre obroke po nižjih cenah. Hkrati je poudaril, da razbremenjuje tudi terenske odbore, ki so bili dolžni skrbeti za revne v svojem okraju. Ti so večinoma nekako zbrali denar za prehranjevanje v ljudski kuhinji in niso »oblegali« terenskih odborov s prošnjami. Srednji sloji pa so se s prehranjevanjem v ljudski kuhinji izognili siceršnjim visokim cenam hrane. Cenovno ugodni obroki pa so tudi druge restavracije prisilili k zniževanju cen. ⁹⁰⁰

Društvo Ljubljanske dijaške in ljudske kuhinje je bilo razpuščeno 8. maja 1946. Z vsem njegovim premoženjem je odslej razpolagal MLO, Oddelek za socialno skrbstvo. ⁹⁰¹ MLO, Oddelek za notranjo upravo, je namreč na podlagi zakona o društvih z dne 25. avgusta 1945 odločil, da se omenjeno društvo razpusti. Razpustitev je utemeljil z razlogom, da so naloge, ki jih je opravljalo razpuščeno društvo, v tem času sodile v splošno socialno področje. Organi ljudske oblasti naj bi tovrstne naloge izvajali s pomočjo vseljidskih organizacij veliko bolj smotrno in pravilneje ter lažje kot zasebno društvo z majhnim številom osebja. ⁹⁰² Odslej govorimo o Ljubljanski dijaški in ljudski kuhinji. Celotno njeno premoženje je bilo last Ljudske republike Slovenije (LRS). Namen ljudske kuhinje je bil enak kot doslej, to je dajati zdravo, zadostno hrano revnejšim slojem, in sicer po načelu: Vsakemu, ki se oglasi, po nizki ceni. Brezplačno ali izpod cene so lahko obroke prejeli le dijaki, toda nikoli v breme drugih gostov, temveč le v tolikšni meri, kot so to omogočali kakšni darovi ali dodatni dohodki. ⁹⁰³ Vodstvo ustanove (odbor) je svoje delo opravljalo brezplačno, plače so prejeli le uslužbenci. Člane odbora je določil MLO po svojem Oddelku za socialno skrbstvo. Ustanova je morala delovati tako, da je v vseh pogledih lahko dokazala, da je kuhinja ostala res ljudska. V primeru pritožb nad delovanjem odbora je spore reševalo vrhovno nadzorstvo v LRS. ⁹⁰⁴

Podjetje Ljudska kuhinja je ustanovilo Ministrstvo za trgovino in preskrbo LRS s svojo odločbo z dne 15. decembra 1948. Vpis v novi register gospodarskih organizacij pri Okrožnem gospodarskem sodišču v Ljubljani je bil izvršen dne 14. marca 1955. Predmet poslovanja podjetja je bilo opravljanje gostinskih storitev,

899 SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 43, 310-46, Mestni ljudski odbor za okrožno mesto Ljubljana, 25. 5. 1946.

900 Prav tam.

901 SI_ZAL_LJU/0468, t. e. 68, a. e. 992/46, Nepremičnine bivšega društva Ljubljanska dijaška in ljudska kuhinja.

902 SI_ZAL_LJU/0468, t. e. 68, a. e. 992/46, Društvo Ljubljanska dijaška in ljudska kuhinja, št. dokumenta 18078/3-46.

903 SI_ZAL_LJU/0479, t. e. 43, Ustanova Ljubljanske dijaške in ljudske kuhinje.

904 Prav tam.

in sicer predvsem pripravljanje hrane za redne dnevne goste – abonente – kot tudi postrežba izrednim gostom.⁹⁰⁵ Podjetje je torej poslovalo kot obrat družbene prehrane ter vnašalo v svoje poslovanje nove delovne navade in vrednote. Temeljita gospodarska in socialna preobrazba po drugi svetovni vojni je pomenila tudi uveljavitev socialistične ljudske psihologije in družbenih vrednot.⁹⁰⁶ Oblast je temu posvečala veliko pozornosti. Socialistični družbeni red naj bi zagotavljal blagostanje vsakemu delovnemu človeku in ga obravnaval kot enakopravnega člana družbe. Temeljna dolžnost posameznika pa je bila delati v skupno dobro in postaviti koristi kolektiva pred svojimi.⁹⁰⁷ Prvo obdobje delavskega upravljanja, v katerem so delavski sveti in upravni odbori prevzeli kolektivno odgovornost za poslovanje podjetij, se je pričelo konec leta 1949 in je trajalo do leta 1954. Delavski sveti so bili zamišljeni kot tista oblika upravljanja, v kateri se bo razvijala ustvarjalna sposobnost posameznika.⁹⁰⁸ Arhivsko gradivo za to obdobje Ljudske kuhinje, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, obsega čas od leta 1954 pa do srede 60. let. Nanaša se predvsem na finančno poslovanje kuhinje in število izdanih obrokov. Sklepamo lahko, da je njeno upravljanje in delovanje pred letom 1954 potekalo po podobnih smernicah kot v drugih podjetjih. Če so bili delavski sveti v svojem prvem mandatnem obdobju (1950–1952) po partijskih ocenah še v fazi pridobivanja izkušenj, so že v drugem mandatnem obdobju (1952–1953) stopili korak dalje. Z uveljavitvijo novega gospodarskega sistema, ki je od podjetij pričakoval večjo usmerjenost v proizvodnjo, finance in rentabilnejše poslovanje, je državna uprava delavskim svetom namreč zagotavljala večjo samostojnost in s tem boljše pogoje delovanja.⁹⁰⁹

Ljudska kuhinja je, upoštevajoč ohranjeno arhivsko gradivo, delovala kot podjetje, ki je vrednostni sistem, temelječ na kolektivnih vrednotah, udejanjalo v praksi. Kolektivni duh se je kazal že pri razporeditvi dela. Le-to je bilo razporejeno tako, da so opravljali delavci vse posle, to je kuharske, pripravo jedi, postrežbo, čiščenje prostorov itd. Kolektiv je nabavljal le tiste artikle, ki so bili nujno potrebni za poslovanje podjetja. Ljudska kuhinja je bila v dotrajanih prostorih. Do začetka 60. let je podjetje poskušalo na vsak način ohranjati prostore znosne za delovanje. V letu 1961 je podjetje v svojem poročilu jasno priznalo, da se sooča s problemi, saj sta bili stavba Ljudske kuhinje in večinska oprema za pripravo hrane zastareli, podjetje pa ni razpolagalo s sredstvi, ki bi to stanje odpravilo. Potrebna je bila njegova temeljita reorganizacija. Predsednica upravnega odbora podjetja Ljudska

905 SI_ZAL_LJU/0402, t. e. 11, a. e. 108, Zapisnik o pregledu zaključnega računa gospodarske organizacije Ljudska kuhinja restavracija, Ljubljana, Streliška ul. 12, za leto 1956.

906 Prinčič, Od kolektivno-razredne do omejene individualne (samo)odgovornosti, str. 188.

907 Prav tam.

908 Prav tam, str. 198.

909 Prav tam, str. 200.

kuhinja Justina Breznik je v poročilu zapisala, da podjetje tekoče probleme rešuje sporazumno z delavskim svetom oziroma s celotnim delovnim kolektivom. Skupno so se torej trudili zadostiti željam gostov.⁹¹⁰ Uprava nepremičnin, ki ji je podjetje plačevalo najemnino, ni opravila niti najnujnejših vzdrževalnih del. Tako je bilo podjetje, če je želelo nemoteno poslovati, prisiljeno opraviti ta dela samo in jih seveda tudi plačati iz svojih sredstev. Tovrstno »izčrpavanje« podjetja se je poznalo v samem poslovanju. Od leta 1954 pa do vključno leta 1962 je Ljudska kuhinja še poslovala uspešno. Število obrokov se je povečevalo in s tem letni promet. Ker je podjetje v želji po samoohranitvi v boju s konkurenčnimi moderno urejenimi in na boljših lokacijah postavljenimi obrati družbene prehrane poskušalo kljub porastu cen mesa in zelenjave ohranjati nizke cene posameznih obrokov, je jeseni leta 1962 ob nabavi ozimnice zaznalo izgubo. Zato so se šele s 1. decembrom 1962 povisale cene posameznih obrokov.⁹¹¹ Verjetno je poskušala Ljudska kuhinja kljub druginji vztrajati pri nizkih cenah obrokov in s tem dostopnosti socialno šibkejšim slojem in študentom. Občuten padec izdanih obrokov je Ljudska kuhinja zaznala v letu 1963 in 1964.

Podjetje je poskušalo povečati obisk z nudenjem še drugih uslug. Tako je imelo v načrtu nakup ekspresnega aparata za kuhanje kave in stroja za nabavo sladoleda. Zaradi slabega zraka poleti v jedilnicah so imeli namen kupiti ventilatorje. Cilj je bil čim bolj ugoditi gostom. Ker so bila za uresničitev vseh teh načrtov potrebna sredstva, je podjetje zaprosilo Zavod za stanovanjsko gospodarstvo in poslovne prostore, ki so mu vsa leta plačevali najemnino, da del sredstev, namenjenih za vzdrževanje, povrne.⁹¹² Zdi se, da se Zavod ni odzival na tovrstne prošnje.

Tabela 19: Število izdanih obrokov v Ljudski kuhinji od 1954 do 1964:

Leto	Število izdanih obrokov
1954 ¹	781 504
1955 ²	961 234
1956 ³	1 047 055
1957 ⁴	1 053 854
1958 ⁵	1 086 051
1959 ⁶	1 157 267
1960 ⁷	1 162 912

910 SI_ZAL_LJU/0402, t. e. 159, a. e. 1480, Poslovno poročilo za leto 1961.

911 SI_ZAL_LJU/0083, t. e. 23, Bilance 1962, LJ-Center, mapa Ljudska kuhinja, Poslovno poročilo za leto 1962.

912 SI_ZAL_LJU/0402, t. e. 247, a. e. 2399, Zapisnik o zasedanju delavskega sveta in upravnega odbora podjetja Ljudska kuhinja, restavracija, 26. 1. 1965.

1961 ⁸	1 243 784
1962 ⁹	1 398 432
1963 ¹⁰	1 253 575
1964 ¹¹	1 004 810

¹ SI_ZAL_LJU/0475, t. e. 8, a. e. 157, Poslovno poročilo za leto 1954.

² SI_ZAL_LJU/0402, t. e. 11, a. e. 108, Poslovno poročilo za leto 1956.

³ Prav tam.

⁴ SI_ZAL_LJU/0402, t. e. 75, a. e. 685, Poslovno poročilo za leto 1958.

⁵ Prav tam.

⁶ SI_ZAL_LJU/0402, t. e. 116, a. e. 1059, Poslovno poročilo za leto 1959.

⁷ SI_ZAL_LJU/0402, t. e. 151, a. e. 1381, Poslovno poročilo za leto 1960.

⁸ SI_ZAL_LJU/0402, t. e. 159, a. e. 1480, Poslovno poročilo za leto 1961.

⁹ SI_ZAL_LJU/0083, t. e. 23, Bilance 1962, LJ-Center, mapa Ljudska kuhinja, Poslovno poročilo za leto 1962.

¹⁰ SI_ZAL_LJU/0402, t. e. 215, a. e. 2087, Poslovno poročilo za leto 1963.

¹¹ SI_ZAL_LJU/0402, t. e. 247, a. e. 2399.

Z letom 1965 se v arhivskem gradivu končajo poročila o poslovanju podjetja. Očitno je Ljudska kuhinja nekako životarila in se »samooskrbovala« vse do leta 1977, ko iz *Glasila Združenih podjetij za gostinstvo, hotelirstvo, turizem in proizvodnjo Ljubljana* izvemo, da se je v tem letu po sedmih mesecih zaključila obnova Ljudske kuhinje.⁹¹³ Po obnovi je bila to samopostrežna restavracija, ki pa je še vedno ohranila tudi klasičen način strežbe. Investicija je bila financirana s posojili Ljubljanske banke, iz sklada skupnih rezerv občine Ljubljana Center, sredstva pa je prispevalo tudi podjetje Igo Ljubljana. Sodeč iz prispevka je bila Ljudska kuhinja eno od podjetij v okviru Združenega podjetja za gostinstvo, hotelirstvo, turizem in proizvodnjo Ljubljana (kratica Združena podjetja GHT). Med podjetji so navedeni hotel Lev, hotel Turist, restavracija Daj-Dam, gostilna Šestica, TP Magistrat, GP Litija, Klavnica in prekajevalnica Litija ter Gostinsko podjetje Ljubljana. Prvi gostje obnovljene Ljudske kuhinje so bili delavci podjetja GHT, ki so bili zaposleni v isti stavbi. Ti so izjavili, da je izbira jedi veliko boljša kot prej. Članek se zaključuje z mislijo, da je delovni kolektiv Ljudska kuhinja pripravljen ugoditi še tako zahtevnim gostom. Zaradi hitrega tempa življenja, ko je (in še bolj danes) trpela tudi vsakdanja prehrana, je bilo odpiranje tovrstnih restavracij zelo zaželeno, saj so zaposlenim prihranile čas ter omogočile redno uživanje raznovrstne hrane.⁹¹⁴

Po osamosvojitvi Slovenije je dejavnost podjetja Ljudska kuhinja zamrla. Ljubljana ni imela tovrstne restavracije vse do leta 2014, ko je humanitarni Zavod Pod Strehco obudil idejo ljudske kuhinje.

913 Car-Drlje, V »Ljudski kuhinji« spet kuhajo.

914 Prav tam.

LJUDSKA KUHINJA POD STREHCO NA ZALOŠKI CESTI⁹¹⁵

Dne 3. julija 2014 je vrata odprla nova ljudska kuhinja na Zaloški cesti v Ljubljani, ki deluje v okviru humanitarnega Zavoda Pod strehco. Zavod so decembra 2013 skupaj ustanovile največje in najuglednejše humanitarne organizacije v Sloveniji, in sicer Slovenska Karitas, Rdeči križ Slovenije, Zveza Lions klubov Slovenije, Distrikt 129, Zveza Rotary klubov Slovenije ter Zveza prijateljev mladine Ljubljana Moste-Polje. Gre za edino tovrstno usklajeno in povezano delovanje teh organizacij.⁹¹⁶ S pomočjo 60 prostovoljcev, ki so opravili okoli 2000 prostovoljskih ur, in okoli 40 000 EUR prostovoljnih prispevkov, zbranih s pomočjo socialnih akcij, organiziranih v sodelovanju s humanitarnimi organizacijami Lions, Rotary in Karitas, so prenovili prostore propadle kitajske restavracije.⁹¹⁷

Odprtju ljudske kuhinje je botrovalo povečano število socialno ogroženih oseb zaradi recesije, dolgotrajne brezposelnosti, bivanjske in druge stiske. V Ljubljani deluje dnevni center za brezdomce Vincencijeve zveze dobrote, kjer dnevno razdelijo 60–80 brezplačnih toplih obrokov. Od leta 2013 so v centru opazili naraščanje števila uporabnikov, med katerimi niso samo brezdomci, ampak vedno več oseb, ki sicer imajo stanovanje, a nezadostna sredstva za preživetje. V zavetišču za brezdomce na Poljanski cesti v Ljubljani razdelijo dnevno 100–120 brezplačnih toplih obrokov. Od tega je 20 oseb, ki v zavetišču bivajo, 20 oseb pa v zavetišču le prespi, ostali so zunanji uporabniki. Med temi zunanjimi uporabniki je bilo v letu 2013 vedno več brezposelnih, ki si niso mogli zagotoviti toplega obroka. Zavetišče na Poljanski cesti pa ni javna kuhinja. Obroki so v prvi vrsti namenjeni tistim, ki v zavetišču bivajo ali tam le prespijo, presežek pa se razdeli zunanjim. Število zunanjih uporabnikov je v letu 2013, kot rečeno, stalno naraščalo, razdelilnica hrane pa je bila že pri obstoječem številu premajhna. Pomanjkanje razdelilnic brezplačnih toplih obrokov oziroma restavracij, ki bi nudile topli obrok po minimalni ceni, je spodbudilo idejo Zavoda Pod strehco,⁹¹⁸ pri čemer je treba poudariti, da Ljudska kuhinja Pod strehco ni javna kuhinja in ni naslednica Ljudske kuhinje na Streliški ulici. Gre le za »podedovano« idejo.

Zavod Pod strehco je popolnoma zaseben zavod, kar pomeni, da ga država ne podpira, ampak vse stroške pokriva z lastno dejavnostjo in tudi donacijami. Stroškov z najemnino sicer nimajo, saj jim je prostore brezplačno odstopila ljubljanska občina, ostale stroške pa plačuje zavod sam. Primarni namen zavoda je zagotoviti topli obrok za socialno ogrožene osebe. Samo s to idejo pa zavod ne bi preživel. Letno je potrebno zagotoviti s pomočjo donatorjev 100 000 EUR, ko-

915 Glavni vir pri oblikovanju poglavja je bil direktor Zavoda Pod strehco gospod Zvonko Belič. Intervju z njim sem izvedla februarja 2017.

916 Platiše, Dve leti delovanja Zavoda Pod strehco.

917 Prav tam.

918 Zupančič, Sveža hrana lačnim in nič več v smeti.

likor znašajo letni stroški.⁹¹⁹ Pridobivanje donatorjev je težavno, zato so oblikovali koncept socialnega podjetja. Ljudska kuhinja je odprta za vse ljudi. Nudi zdrave, kakovostne obroke (več menijev) po ljudskih cenah. Hrano donirajo trgovine. Za zavod je nenehen izziv pridobiti dovolj veliko bazo prostovoljcev voznikov, ki ob večerih, tudi ob sobotah in nedeljah, s svojimi vozili prevzemajo donirano hrano ljubljanskih trgovcev.⁹²⁰ Vsaj pet prostovoljcev mora biti vsak večer na razpolago v programu donirane hrane.⁹²¹ Pri trgovcih dnevno ostaja ogromna količina hrane, ki je sami ne smejo več prodajati na svojih policah, lahko pa se uporabi, saj je zdravstveno neoporečna. Zavod Pod strehco je koordinator in izvajalec projekta Donirana hrana Zveze Lions klubov Slovenije, ki izjemno uspešno poteka po celi Sloveniji. Prostovoljci dnevno prevzemajo donirano hrano v trgovskih centrih Mercatorja, Tuša in Spara ter jo z lastnimi vozili in brez povračila potnih stroškov dostavijo na odjemna mesta. Prevzemi hrane so dnevno od 21.00 do 21.20, ob nedeljah od 15.00 do 15.20 oziroma od 17.00 do 17.20.⁹²² Cena obroka je 3 evre. Ko bo zavod postal davčni zavezanec, se bo cena obroka dvignila za 50 centov. Socialno ogrožene osebe, ki so prijavljene na centru za socialno delo, za obrok plačajo le 50 centov. Od vsakega obroka, ki je plačan po polni ceni, je vsa razlika med znižano in polno ceno namenjena v Sklad socialnih obrokov.⁹²³ To pomeni, da vsak, ki v Ljudski kuhinji Pod strehco plača kosilo po 3 evre, pravzaprav plača topel obrok nekemu, ki si kosila sicer ne bi mogel privoščiti oziroma prispeva k računu za vodo in elektriko. Moto je: »Ko jem, sva sita dva«. Z različnimi izboljšavami želijo privabiti čim več zunanjih obiskovalcev. Z različnimi prostovoljskimi akcijami želijo posodobiti notranje in zunanje prostore, da bi bili čim bolj privlačni za obiskovalce.⁹²⁴ V letu 2015 so uspeli s pomočjo mednarodne organizacije Lions in njihovega sklada za pomoč in slovenske zveze Lions klubov popolnoma prenoviti kuhinjski in strežni prostor. Takšna profesionalna urejenost omogoča dnevno izdajo do 400 obrokov.⁹²⁵

919 Velik del bremena pri zbiranju sredstev prevzamejo člani organizacij LEO in LIONS klubov Slovenije, ki kot prostovoljci organizirajo dobrodelne dogodke in akcije, kjer 100 % pridobljenih sredstev donirajo v sklad socialnih obrokov. Prav tako so zelo dejavni tudi člani organizacij Rotary in Rotaract Slovenije. Pomagata tudi Zveza prijateljev mladine Moste-Polje ter Karitas, ki vztrajno delujeta pri promociji. Ljudska kuhinja Pod strehco tudi rada združi prijetno s koristnim; člani prostovoljskih organizacij imajo tedenske in mesečne sestanke, kjer se pogovarjajo o naslednjih akcijah. Zavod jim odstopi svoj prostor, pripravi kosilo/večerjo, ki jo seveda po (redni) ugodni ceni tudi zaračuna. Tako imajo ti prostovoljci zaseben prostor za pogovore, ugodno postrežbo, del tega denarja pa gre v dobrodelni sklad socialnih obrokov. – Socialno podjetništvo: Zavod Pod strehco.

920 Platiše, Dve leti delovanja Zavoda Pod strehco.

921 Naše zgodbe, srčne zgodbe. V bazi Zavoda je sicer registriranih večje število prostovoljcev, a redno »srčno« aktivni je manjši del, ki mesečno skupno naredi več voženj. Ostali pomagajo približno enkrat mesečno. – Socialno podjetništvo: Zavod Pod strehco.

922 Prav tam.

923 Belič, Intervju, februar 2017.

924 Zdrava in poceni hrana v Ljubljani.

925 Platiše, Dve leti delovanja Zavoda Pod strehco.

Obrok torej v Ljudski kuhinji Pod strehco ni brezplačen, in sicer zaradi destigmatizacije ponosa posameznika. V Ljubljani je trenutno pet brezplačnih razdelilnic hrane. V takšnih okoljih je povečano število obiskovalcev, ki imajo težave z alkoholom ali drogami. Socialno ogrožene družine in starejši se tovrstnih okolij izogibajo. S tem, ko je obrok plačljiv, so avtomatično izločene vse marginalne skupine, ki lahko drugje dobijo brezplačen obrok. Z omenjeno selekcijo so Ljudsko kuhinjo naredili bolj primerno za družine in starejše občane.⁹²⁶

Trenutno je v Ljudski kuhinji Pod strehco registriranih okoli 850 uporabnikov, to je socialno ogroženih oseb. Od teh 850 je 56–60 % družin z otroki, na drugem mestu so starejši občani, le 2–5 % so ostali uporabniki. Število narašča. Ker gre za zasebni zavod, je odprt za socialno ogrožene iz celotne Slovenije, ne le iz Ljubljane. Kdor je pomoči potreben, je sprejet. Zavod je odprt tudi za ljudi, ki nekako izpadejo iz sistema pomoči.⁹²⁷ Imajo prostor za bivanje, minimalne dohodke, a z njimi ne morejo preživeti, zakonsko pa niso opravičeni do pomoči.

Povedano preprosto, imajo ravno toliko premoženja, da presegajo cenzus, ki je določen za dodelitev pomoči. Ob odprtju Ljudske kuhinje Pod strehco so predvidevali, da bo kosilo potrebovalo 100–200 socialno ogroženih posameznikov. Pričakovanja so bila prenizka. Na primer poleti 2016 je bilo registriranih že 560 upravičencev.⁹²⁸

Predno se je Zavod Pod strehco lotil projekta ljudske kuhinje, je izvedel interno raziskavo, s katero je želel ugotoviti, kje je v slovenski družbi prisotno pomanjkanje hrane zaradi socialnih stisk.⁹²⁹ Raziskava je pokazala, da je le-to prisotno pri starejših ljudeh, zlasti samskih z minimalnimi pokojninami, in v družinah z brezposelnimi starši. Otroci dobijo topel obrok v vrtcu oziroma šoli, starši pa si ga sami ne morejo zagotoviti, zato so odvisni od brezplačnih razdelilnic hrane.⁹³⁰ Mnogi se verjetno tega niti ne poslužujejo zaradi stereotipnega občutka manjvrednosti ob obisku razdelilnic hrane za socialno ogrožene. To je tudi eden od razlogov za plačljivost obrokov v Ljudski kuhinji Pod strehco.

Zavod Pod strehco ima zaposlenega enega kuharja. S 1. marcem 2017 je zaposlen še en vodja lokacije. Ker je Zavod Pod strehco socialno podjetje, mora imeti po zakonu dva zaposlena, vsi ostali sodelavci v kuhinji in drugih podpornih službah, 15–20 oseb, pa so prostovoljci. To so večinoma socialno ogroženi, ki nimajo zaposlitve, lahko so tudi upokojnenci, invalidi oziroma težko zaposljive osebe. Prostovoljci dobijo v Ljudski kuhinji brezplačen obrok in hrano za domov. Upravičeni pa so tudi do denarnega dodatka kot prostovoljci. Dobijo torej višjo

926 Belič, Intervju, februar 2017.

927 Prav tam.

928 Eržen, Gostilna Pod strehco.

929 Belič, Intervju, februar 2017.

930 Prav tam.

socialno podporo.⁹³¹ Imajo možnost izboljšati svoje materialno stanje in sploh kakovost življenja. Pomembno poslanstvo zavoda je ponovno vključevanje in integracija družbeno odrinjenih oseb v družbo. Zavod prostovoljce usposobi. Prostovoljci so stari od 19 do 64 let. Vsak dela v skladu s svojimi sposobnostmi. Lahko govorimo o notranjem razvoju kadra. Posameznik napreduje po lestvici zadolžitev in si pridobiva socialne veščine. V tem sistemu izgrajevanja kadrov so natančno opredeljena pravila, saj je potek dela v kuhinji timski. Tako »izoblikovana« oseba ima večje možnosti, da si poišče redno zaposlitev drugje, če si to želi. Zavod takim napiše priporočilo. Na ta način se je zaposlilo že šest oseb. Novi delodajalec na podlagi priporočil ve, da je oseba preverjena in ima delovne navade.⁹³² Zavod Pod strehco sodeluje tudi s Šentprimo – Zavodom za rehabilitacijo in izobraževanje. Šentprima si prizadeva za večjo delovno vključenost invalidov ter destigmatizacijo oseb s težavami v duševnem zdravju.⁹³³ Zavod omogoči takšnim hendikepiranim osebam zaposlitev kot prostovoljec in vključitev v realno delovno okolje.

V Ljudski kuhinji se poleg osnovnega namena dnevne ponudbe toplega obroka izvaja tudi program socialnih in kuharskih delavnic, individualno svetovanje posameznikom ali skupinam, osnovno informiranje glede zdravljenja raznih odvisnosti, nameščanje v posebne ali socialne zavode. Vsak četrtek na primer so tematske delavnice, ki posamezniku pomagajo pri vključevanju v družbo. Teme so tako posvečene boljšemu načinu življenja in ekonomični izrabi sredstev.⁹³⁴ Prav tako pa je to tudi prostor za neformalno druženje. V poletnih mesecih gostijo otroke, ki so v počitniškem varstvu v okviru Zveze prijateljev mladine Ljubljana Moste-Polje. Za otroke organizirajo tudi različne tečaje, na primer kuharskega. Tudi sicer zavod svojo dejavnost širi na sodelovanje z drugimi sorodnimi organizacijami, kjer so aktivni pri pripravi hrane, zagotavljanju cateringa in drugimi projekti, ki so vir dodatnih finančnih sredstev.⁹³⁵ Zavod torej veliko vlaga v samopromocijo, saj mu le-ta omogoča preživetje. Ob različnih priložnostih Ljudsko kuhinjo obišejo znane osebe iz javnega življenja, kar je dokumentirano in objavljeno na družbenih omrežjih, ki se jih zavod vedno pogosteje poslužuje. Facebook je njihov primarni način komunikacije.⁹³⁶

Edinstven je tudi njihov projekt Srčne kuhinje, s pomočjo katerega se tudi delno financira Sklad socialnih obrokov. Gre za mrežo slovenskih gostincev, ki

931 Prav tam. Direktor Zavoda uporablja izraz »lakota«.

932 Prav tam.

933 Šentprima.

934 Belič, Intervju, februar 2017.

935 Platiše, Dve leti delovanja Zavoda Pod strehco.

936 Socialno podjetništvo: Zavod Pod strehco. Ob praznovanju drugega rojstnega dne je Ljudsko kuhinjo med drugim obiskal tudi pevec Andrej Šifrer. Ob tej priložnosti so zbirali sredstva za ureditev letnega vrta. – Platiše, Dve leti delovanja Zavoda Pod strehco.

imajo posluh za socialno ogrožene in se čutijo družbeno odgovorne. Sistem je tak, da ljudje, ki bi pomagali zavodu z obroki po 3 evre po sistemu »Ko jem, sva sita dva!«, a živijo predaleč stran, vseeno lahko gredo v njim najbližjo Srčno kuhinjo, kjer se prav tako delež od plačanega obroka daruje direktno v sklad socialnih obrokov Zavoda Pod Strehco. Ta potem sredstva nameni za pripravo obrokov za socialno ogrožene. S takim načinom lahko zavod širi svojo dejavnost v vsa večja slovenska mesta.⁹³⁷

Humanitarni Zavod Pod strehco, v okviru katerega deluje Ljudska kuhinja Pod strehco, si prizadeva s svojim delovanjem »ustvarjati odgovorne državljane«, jim pomagati pri samooskrbi, ekonomski neodvisnosti, ekološki ozaveščenosti, skrbi za lastno zdravje ter jih informirati o njihovih pravicah in možnostih, ki so jim dane v okviru lokalne skupnosti. Zavod si zato prizadeva za sodelovanje z lokalnimi organizacijami, to je šolami, zdravstvenimi domovi, centri za socialno delo, kulturnimi ustanovami in društvi. Prostori zavoda pa so odprti tudi za srečanja nevladnih organizacij, ki izvajajo svoje strokovne programe.⁹³⁸

Ljudska kuhinja Pod strehco se je s svojo široko dejavnostjo prilagodila sodobnim trendom v socialni politiki, ko država s svojo podporo ne zagotavlja preživetja brezposelnim, zaposlenim z minimalnimi dohodki in upokojencem z minimalnimi pokojninami. Omenjenim po plačilu računov večkrat zmanjka za hrano. Socialna država postaja vse bolj šibka in vitka, kar se vedno bolj odraža pri socialnem statusu ljudi.⁹³⁹ Osebe na socialnem robu se poslužujejo pomoči dobrodelnih organizacij.

ZAKLJUČEK

Med prvotno ljudsko kuhinjo na Streliški ulici in današnjo ljudsko kuhinjo na Zaloški cesti v Ljubljani je sicer dolg časovni lok in tudi Ljudska kuhinja Pod strehco ni neposredna naslednica ljudske kuhinje na Streliški ulici, a vseeno lahko opazamo določeno podobnost pri ustanovitvi. Socialno skrbstvo je v 19. stoletju postalo sicer sestavni del državne uprave, a so bile v habsburški monarhiji državno-pravne določbe glede tega le okvirne. Država je ubožno skrbstvo prepuščala deželam, te pa so skrb za revne prenesle na občine. Občine so revnim pomagale s podporami, ki pa večinoma niso zadostovale za kritje osnovnih potreb. Osebe na socialnem robu so se zatekale h karitativnim društvom. Eno izmed njih je bilo društvo Dijaška in ljudska kuhinja, v okviru katerega je delovala ljudska kuhinja. Imela je moralno in finančno oporo premožnih Ljubljančanov

937 Socialno podjetništvo: Zavod Pod strehco.

938 Socialnovarstvene storitve Humanitarnega zavoda Pod strehco.

939 Revščina v Sloveniji vse več tudi med zaposlenimi.

in drugih dobrotnikov, ki so imeli socialni čut. Brez njih in učinkovitega sistema delovanja kuhinja ne bi obstala.

V sedanjosti smo priča podobni situaciji, ko osebe na socialnem robu z občinskimi podporami ne morejo preživeti. Za hrano večkrat zmanjka sredstev. Zatekajo se k dobrodelnim organizacijam, da preživijo. Ljudska kuhinja Pod strehco je za potrebe uspešnega delovanja prestopila meje svoje osnovne dejavnosti, to je nuditi zdrave obroke po nizkih cenah. Deluje s pomočjo prostovoljcev, ki so usposobljeni v samem zavodu, povezuje se z drugimi humanitarnimi organizacijami in je vpeta v lokalno okolje. Odprta je za vse socialno ogrožene, tudi take, ki sicer imajo stanovanje, so zaposleni, a imajo minimalne dohodke. Z njimi ne morejo preživeti, niso pa zakonsko opravičeni do podpore. Govorimo lahko o revščini zaposlenih.⁹⁴⁰

940 Leskošek, Smolej, Rihter, Boškić, Kresal in Breznik, Revščina zaposlenih, str. 38.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Archivio di Stato di Torino:

Materie economiche di seconda addizione, snop 1, Anona

AST – Archivio di Stato di Trieste:

ATTA – Archivio Torre-Tasso Antico

CF, EC – Catasto Franceschino, Elaborati catastali (1818–1940)

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana:

NŠAL 215 – Karitativna zveza v Ljubljani

ÖSA, KA. – Österreichisches Staatarchiv, Kriegsarchiv:

AOK, GZNB – Armeeoberkommando, Evidenzbüro

SI AS – Arhiv Republike Slovenije:

SI AS 16 – Deželno predsedstvo za Kranjsko (1791–1918)

SI AS 437 – Hranilnica Dravske banovine

SI_ZAC – Zgodovinski arhiv Celje:

SI_ZAC/0024 – Mestna občina Celje

SI_ZAC/0031 – Občina Hrastnik

SI_ZAC/0056 – Občina Sveti Peter v Savinjski dolini

SI_ZAC/0065 – Občina Trbovlje

SI_ZAC/0611 – Okrajno sodišče Celje

SI_ZAC/0609 – Okrožno sodišče Celje

SI_ZAL_LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:

SI_ZAL_LJU/0083 – Občinski ljudski odbor Ljubljana Center

SI_ZAL_LJU/0362 – Zbirka muzeja denarnih zavodov

- SI_ZAL_LJU/0402 – Občinski ljudski odbor – Skupščina občine Ljubljana Center
 SI_ZAL_LJU/0468 – MLO Ljubljana, premoženjske zadeve
 SI_ZAL_LJU/0475 – MLO Ljubljana, industrija in obrt
 SI_ZAL_LJU/0479 – MLO Ljubljana, Socialno skrbstvo in zdravstvo 1946
 SI_ZAL_LJU/0488 – Mesto Ljubljana, Rokopisne knjige (1320–1945)
 SI_ZAL_LJU/0489 – Mesto Ljubljana, Splošna mestna registratura (cca. 1300–1945)

ČASOPISNI VIRI

- Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 1865.
Das Rote Kreuz, 2. 12. 1908.
Delavec, 1918.
Deutsche Wacht, 1914–1918.
Dolenjski list, 1954.
Domoljub, 1915, 1916.
Finance, 2018.
Ilustrirani Slovenec, 1932.
Kmetijske in rokodelske novice, 1877, 1899.
Laibacher Tagblatt, 1872.
Laibacher Wochenblatt, 1886.
Laibacher Zeitung, 1865.
Ljubljanski škofijski list, 1919.
Novice, 1848, 1864, 1865.
Savinjski vestnik, 1954.
Slovenec, 1878, 1879, 1886, 1888, 1895, 1907, 1915, 1918, 1927.
Slovenski narod, 1874, 1877, 1878, 1881, 1885, 1895, 1914, 1917, 1918.
Tedenske slike, 1915.
Triglav. Zeitschrift für vaterländische Interessen, 1865.
Umni gospodar, 1865.
Zadruga, 1916.

ELEKTRONSKI VIRI

- Brădiceanu-Persem, Lorette. *Der Hunger in der Literatur – Versuch einer Klassifizierung*. Dostopno na: <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A24613/pdf>, str. 312, 313 (6. 11. 2017).

Cenik Zavetišča Horjul – 2012. Dostopno na: https://www.zavetisce-horjul.net/doc/Cenik_2012_zavod.pdf (21. 1. 2018).

Die k.u.k. Oberstallmeister (1562-1883) | ADLER. Dostopno na: <https://adler-wien.at/oberstallmeister/#gruenne> (6. 11. 2017).

Eržen, Barbara. *Gostilna Pod strehco: Ob plačilu svojega kosila, podarite še dodatnega*. Dostopno na: *Gostilna Pod strehco: Ob plačilu svojega kosila, podarite še dodatnega* | *Žurnal24*, <https://www.zurnal24.si/slovenija/gostilna-pod-strehco-ob-placilu-svojega-kosila-podarite-se-dodatnega-266705> (23. 1. 2018).

Hotel za male živali – Cenik. Dostopno na: <http://www.hotel-nera.si/hotel/cenik.html> (21. 1. 2018).

Karl Grünne, (Graf) geb. 25 Aug 1808 gest. nach 1875: ADLER Heraldisch-Genealogische Gesellschaft, Wien. Dostopno na: https://tng.adler-wien.eu/getperson.php?personID=I310110&tree=adler_person (6. 11. 2017).

Naše zgodbe, srčne zgodbe. Dostopno na: *Za prostovoljce*, <http://www.podstrehco.si/za-prostovoljce.html> (23. 1. 2018).

OPKP—Odrpta platforma za klinično prehrano. Dostopno na http://www.opkp.si/sl_SI/cms/pomoc/pomoc-pri-delu-z-opkp/makrohranila (14. 4. 2017).

Platiše, Janez. *Dveletni delovanja Zavoda Pod strehco, z ljudsko kuhinjo v Ljubljani*. Dostopno na: *seniorji.info - Dve leti delovanja Zavoda Pod strehco, z ljudsko kuhinjo v Ljubljani*, http://www.seniorji.info/KULTURNI_DOGODKI_Dve_leti_delovanja_Zavoda_Pod_strehco,_z_ljudsko_kuhinjo_v_Ljubljani (23. 1. 2018).

Revščina v Sloveniji vse več tudi med zaposlenimi. Dostopno na: *Revščine v Sloveniji vse več tudi med zaposlenimi: Prvi interaktivni multimedijiški portal, MMC RTV Slovenija*, <https://www.rtvsllo.si/slovenija/revscine-v-sloveniji-vse-vec-tudi-med-zaposlenimi/409363> (23. 1. 2018).

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Dostopno na: http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=rekvirirati&hs=1 (8. 1. 2018).

Socialno podjetništvo: Zavod Pod strehco: primer dobre prakse socialnega podjetništva. Dostopno na: *Socialno podjetništvo: Zavod Pod strehco - Novi Podjetnik*, <https://novipodjetnik.si/socialno-podjetnistvo-zavod-pod-strehco/> (23. 1. 2018).

Socialnovarstvene storitve Humanitarnega zavoda Pod strehco so.p.. Dostopno na: *Kaj delamo*, <http://www.podstrehco.si/kaj-delamo.html> (23. 1. 2018).

Šentprima. Dostopno na: *Šentprima – Šentprima*, <http://www.sentprima.com/sentprima/> (23. 1. 2018).

Triller, Karel (1862–1926) - Slovenska biografija. Dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi722817/> (8. 1. 2018).

Zdrava in poceni hrana v Ljubljani – Ljudska kuhinja Zavoda Pod strehco v Mostah. Dostopno na: *Zdrava+in+poceni+hrana+v+Ljubljani*, <http://www.preberite.si/zdrava-in-poceni-hrana-v-ljubljani/> (23. 1. 2018).

Zupančič, Jana. Sveža hrana lačnim in nič več v smeti: Višek hrane iz trgovskih centrov bodo socialno ogroženim po Ljubljani dostavljali prostovoljci. Dostopno na: *Sveža hrana lačnim in nič več v smeti*, <http://www.delo.si/novice/slovenija/sveza-hrana-lacnim-in-nic-vec-v-smeti.html> (23. 1. 2018).

LITERATURA

Abel, Wilhelm. *Congiuntura agraria e crisi agrarie: storia dell'agricoltura e della produzione alimentare nell'Europa Centrale dal XIII secolo all'età industriale*. Torino: Einaudi, 1976.

Abel, Wilhelm. *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*. Hamburg, Berlin: Verlag Paul Parey, 1974.

A'Hearn, Brian. Anthropometric Evidence on Living Standards in Northern Italy 1730–1860. *Journal of Economic History*, LIII, 2003, št. 2, str. 351–381.

Aiello, Lucia, Marco Bascapè in Sergio Reborà (ur.). *Il paese dell'acqua. I Luoghi Pii Elemosinieri di Milano e le loro terre: un itinerario nel paesaggio dal medioevo ai giorni nostri*. Como: Nodolibri, 2013.

Alfani, Guido, Gianpiero Dalla Zuanna in Alessandro Rosina. Introduzione: differenze demografiche all'alba dell'età moderna. *Popolazione e storia*, X, 2009, št. 1, str. 9–17.

Alfani, Guido. The famine of 1590s in Northern Italy: an analysis of the greatest »system shock« of the sixteenth century. *Histoire et Mesure*, XXVI, 2011, št. 1, str. 17–49.

Alfani, Guido in Cormac Ó Gráda (ur.). *Famine in European history*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Alfani, Guido in Cormac Ó Gráda. Famines in Europe: an overview. V: Alfani, Guido in Cormac Ó Gráda (ur.), *Famine in European history*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, str. 1–24.

Analiza razvojnih možnosti Republike Slovenije. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za družbeno planiranje, 1990.

Anžič, Sonja, Damjan Hancič in Tatjana Šenk. *Ljubljanski župani skozi čas = Ljubljana mayors through time : 500 let ljubljanskih županov = 500 years of Ljubljana mayors : 1504–2004*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2004.

Anžur, Tea. Poskus ustanovitve Univerzitetne akademske menze v 30-tih letih. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 47, 1999, št. 1/2, str. 115–122.

Bade, Klaus J.. *Evropa v gibanju : migracije od poznega 18. stoletja do danes*. Ljubljana: Založba / *cf., 2005.

Beccaria, Cesare. *Atti di governo (serie II: 1778–1783), VII*. Milano: Mediobanca, 1990.

Behringer, Wolfgang. *Kulturgeschichte des Klimas. Von der Eiszeit bis zur globalen Erwärmung*. München: C. H. Beck, 2007.

Behringer, Wolfgang. *Storia culturale del clima. Dall'era glaciale al riscaldamento globale*. Torino: Bollati Boringhieri, 2013.

Behringer, Wolfgang. *Tambora und das Jahr ohne Sommer. Wie ein Vulkan die Welt in die Krise stürzte*. München: Verlag C. H. Beck, 2015.

Berič, Karel. Poraba mesa. *Prikazi in študije*, 10, 1964, št. 6, str. 15.

Bizjak, Matjaž. *Ratio facta est : gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.

Blaznik, Pavle. Freisinška županija Dovje. *Zgodovinski časopis*, 9, 1955, št. 1–4, str. 7–25.

Brezigar, Milko. *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: »Omladina«, 1918.

Britovšek, Marjan. *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljani: Slovenska matica, 1964.

Britovšek, Marjan. *Uvajanje novih kultur na Kranjskem v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: [Zveza zgodovinskih društev Slovenije], 1958.

Brodnik, Vilma. *Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno: diplomsko delo*. Ljubljana, 1988.

Brodnik, Vilma. Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 29, 1989, št. 1–2, str. 281–324.

Car-Drlje, Milena. V »Ljudski kuhinji« spet kuhajo. *Dogovori: Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana – Center*, 5, 1977, št. 20.

Carera, Aldo. I mercati della tradizione. V: Bassi, Maria Pia (ur.), *I mercati e le fiere della provincia di Milano tra XVIII e XX secolo*. Milano: Provincia di Milano, 1990, str. 48.

Carpenter, Rhys. *Clima e storia. Una nuova interpretazione delle fratture storiche nella Grecia antica*. Torino: Einaudi, 1969.

Cavaciocchi, Simonetta (ur.). *Le interazioni tra economia e ambiente biologico nell'Europa preindustriale*. Firenze: Firenze University Press, 2010.

Cohn, Samuel K.. *The black death transformed*. London: Arnold, 2002.

Coppola, Gauro. *Il mais nell'economia agricola lombarda (dal secolo XVII all'Unità)*. Bologna: Il Mulino, 1979.

Corritore, Renzo. Horrea. Un'istituzione che «va e viene» nella politica annonaria delle città di Antico Regime. *Storia urbana*, XXXIV, 2012, št. 134, str. 11–29.

Čeč, Dragica. »Srce vsakega je treba pripraviti za dejavno udeležanje zapovedi ljubezni do bližnjega«. V: Studen, Andrej (ur.), *Pomisli na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 37–70.

Čeč, Dragica. Družbena percepcija in pravna obravnava zločinov iz stiske. Primer eksistenčne krize 1816–1818 na Slovenskem. V: Bianco, Furio in Aleksander Panjek (ur.), *Upor, nasilje in preživetje. Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka*. Koper: Založba UP, 2015, str. 243–275.

Čeč, Dragica. Gospodarska in družbena kriza zaradi izbruha vulkana Tambora v Indoneziji aprila 1815. *Zgodovina v šoli*, XXV, št. 1, 2017, str. 3–16.

Damjana, Bebler. O pomenu prehrane. *Sodobno gospodinjstvo*, I, 1954, št. 1–2, str. 16.

Danica [Jeran, Luka]. Čimu je molj?. *Zgodnja Danica*, V, 1852, št. 28, str. 111.

Danica [Jeran, Luka]. V zagovor g. Peršeta. *Zgodnja Danica*, V, 1852, št. 30, str. 120.

Deak, John in Jonathan E. Gumz. How to Break a State: The Habsburg Monarchy's Internal War, 1914–1918. *The American Historical Review* 122, št. 4, 1. 10. 2017, str. 1105–1136. Dostopno na: <https://doi.org/10.1093/ahr/122.4.1105>.

De Maddalena, Aldo. *Prezzi e mercedi a Milano dal 1701 al 1860*. Milano: Banca Commerciale Italiana, 1974.

Dinklage, Karl. Kärntner Getreidemasse vom 13. bis 19. Jahrhundert. V: *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 7. Zagreb: JAZU, 1974, str. 155–157.

Dirninger, Christian. Historic dimension of corporate social responsibility (CSR) of savings banks – the Austrian example, 9th European Symposium on Savings Banks History, European Savings Banks: From Social Commitment to Corporate Social Responsibility, Madrid 4–5 May 2006. *Perspectives*, 2007, št. 55, str. 9–18.

Dirningen, Christian. Sparcassen und Staatsinterventionismus im Zusammenhang mit der Krise von 1873 in Österreich. V: Thilly, Richard (ur.), *Geld und Kapital. Jahrbuch der Gesellschaft für mitteleuropäische Banken- und Sparkassengeschichte. Banken Krisen in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999, 13–49.

Dolenec, Ivan. *Moja rast*. Celje: Mohorjeva družba, 1991.

Dolgan, Marjan, Jerneja Fridl in Manca Volk Bahun. *Literarni atlas Ljubljane: zgone in nezgone 94 slovenskih književnikov v Ljubljani*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014.

Dragoš, Srečo in Vesna, Leskošek. Slovenska smer. V: *Oxfam, Gospodarstvo za 1 %*. Ljubljana: Založba/*cf., 2016, str. 87–125.

Dragoš, Srečo. Erozija družinske politike. *Socialno delo*, 56, 2017, št. 3, str. 157–178.

Dragoš, Srečo. Politična zgodovina revščine na Slovenskem, I. del. *Socialno delo*, 36, 1997, št. 2, str. 125–133.

Dragoš, Srečo. Politična zgodovina revščine na Slovenskem, II. del. *Socialno delo*, 36, 1997, št. 3, str. 181–193.

Dragoš, Srečo. Strategije Katoliške cerkve na Slovenskem. *Družboslovne razprave*, XII, 1996, str. 27–42.

Dragoš, Srečo. Vprašanje klošarjev. *Socialno delo*, 32, 1993, št. 5–6, = posebna številka »Socialna Slovenija«, Dragoš, Srečo in Blaž Mesec (ur.), str. 153–161.

Drnovšek, Marjan. Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850–1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. V: Gestrin, Ferdo (ur.), *Zgodovina Ljubljane: Prispevki za monografijo*. Ljubljana: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984, str. 212–237.

Durrell, Lawrence. *Spirit of Place. Letters and Essays on Travel*. Mount Jackson: Axios, s. a, 1969.

Elaborat Sveta za blagovni promet LRS iz aprila 1951 o primerjavi standarda štiričlanske družine v letu 1939 in letu 1951. V: Keršič, Marta Milena in Neža Stres (ur.), *Dokumenti o privilegijih političnih in državnih funkcionarjev v obdobju socializma*. Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije, 2008, str. 15–31.

Elenco ufficiale degli abbonati al telefono della rete di Lubiana e delle reti della provincia 1942. Ljubljana: Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino, 1942.

Fagan, Brian. *Floods, Famines and Emperors. El Niño and the Fate of Civilizations*. New York: Basic Books, 1999.

Federico, Giovanni. How much we know about market integration in Europe. *Economic History Review*, LXV, 2012, št. 2, str. 470–497.

Felloni, Francesco. *Il lento declino delle carestie. Mercati alimentari e crisi demografiche a Como tra Sette e Ottocento: diplomsko delo*. Milano: Università Commerciale Luigi Bocconi, 1995/1996.

Finzi, Roberto. *Sazia assai ma da poco fiato. Il mais nell'economia e nella vita rurale italiane. Secoli XVI–XX*. Bologna: Clueb, 2009.

Fischer, Jasna. Gospodarstvo v vojnih razmerah. V: Fischer, Jasna idr. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 149.

Fischer, Jasna. Oris razvoja prebivalstva v Ljubljani in njegove družbene sestave od sredine 19. stoletja do 1918. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 29, 1981, št. 2, str. 137–142.

Fischer, Jasna in Franc Rozman. Socialna demokracija in kmetijstvo 1870–1914 na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 37, 1997, št. 1, str. 5–16.

Fischer, Jasna. Zagate v kmetijstvu. V: Fischer, Jasna idr. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 72–74.

Fornasin, Alessio. Diffusione del mais e alimentazione nelle campagne friulane del Seicento. V: M. Breschi, Marco (a cura di), *Vivere in Friuli. Saggi di demografia storica*. Udine: Forum, 1999, str. 21–42.

Gabrič, Aleš. *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009.

Galiani, Ferdinando. *Considerazioni sul sistema annonario di Genova*. Bagnacavallo: Società Tipografica editrice, 1935.

Gestrin, Ferdo. Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov. *Situla*, 1973, št. 13, str. 45–67.

Glonar, Ivan. Subvencioniranje prehrane 1964. *Prikazi in študije*, XII, 1966, št. 1, str. 1–16.

Gnidovec, Karel. *Spomini dekana Karla Gnidovca*. Žužemberk: Župnija, 2013–2015.

Godina Golja, Maja. »Pa smo stali v procesijah pred pekarnami ...«: o lakoti in pomanjkanju v Mariboru med prvo svetovno vojno. V: Godina Golja, Maja (ur.), *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 47–61.

Godina Golja, Maja. Recepti in napotki za krizne čase. Primer slovenskega ozemlja med prvo svetovno vojno. *Etnolog*, 22, 2012, str. 65–80.

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah], Zgodovina agrarnih panog. Zv. 1, Agrarno gospodarstvo. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: [enciklopedična obravnava po panogah], Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.

Govedarstvo 1975–1985. *Jugoslovenski pregled: informativno dokumentarne sveske*, XXXI, 1987, št. 1, str. 21–28.

Gradišnik, Marina, Marija Počivavšek, Nadja Kovačič, Mojca Bulovec Šifrer, Polona Rigler Grm, Vasja Pavlin, Mojca Ravnik in Anica Mohar. *Križem svajt so se podal pa sujo ruobo ponujal: pregled ribniškega krošnjarjenja od patenta leta 1492 do danes.* Ribnica: JZ Rokodelski center - zavod za rokodelstvo, muzejsko in galerijsko dejavnost, 2012.

Grafenauer, Bogo. Poljedelski obdelovalni načini. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Zv.1, Agrarno gospodarstvo.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 225–250.

Granda, Stane. Gospodarske krize na slovenskem prostoru v devetnajstem stoletju. V: Borak, Neven in Žarko Lazarević (ur.), *Gospodarske krize in Slovenci.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Zveza ekonomistov Slovenije, 1999, 27–45.

Gspan, Alfonz. *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede XIX. stoletja. I. knjiga.* Ljubljana: Slovenska matica, 1978.

Healy, Maureen. *Vienna and the fall of the Habsburg Empire: total war and everyday life in World War I.* Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 2006.

Hieng, Primož. *Sv. Florijan.* Kamnik: Harlekin, 1997.

Higonnet, Margaret R., ur. *Lines of Fire. Women writers of World War I.* New York [etc.]: A Plum Book, 1999.

Himmelreich, Bojan. *Namesto zemlje črni kruh. Organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn.* Celje: Zgodovinski arhiv, 2001.

Himmelreich, Bojan. *Prva svetovna vojna v dokumentih Zgodovinskega arhiva Celje.* Celje: Zgodovinski arhiv, 1998.

Himmelreich, Bojan. Vsakdanje življenje v Celju v obdobju prve svetovne vojne. *Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije*, 9, 2009, št. 2–3, str. 469–494.

Hodnik, Mira. Zaostrene gospodarske razmere na Kranjskem. V: *V zaledju soške fronte.* Koper: Pokrajinski arhiv, Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Jesenice: Gornjesavski muzej in [Tolmin]: Tolminski muzej, 2015, str. 18–20.

Howe, Paul, Devereux, Stephen. Famine intensity and magnitude scales: a proposal for an instrumental definition of famine. *Disaster*, XXVIII, 2008, št. 4, str. 353–372.

- Huber, Ivanka. Občutenje druge svetovne vojne na Goričkem. V: Godina Golja, Maja (ur.), *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 77–91.
- Jarc, Stanko. *Človek obrača, Bog obrne. Spomini na mladost*. Ljubljana: Knjižna zadruga, 2000.
- Juričič Čargo, Danijela in Lilijana Žnidaršič Golec. *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije. Zvezek 1: Urbarji v Zbirki urbarjev in fondih zemljiških gospošte*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Kačičnik Gabrič, Alenka. »*To smemo že tako dolgo.*« *Kmečke služnosti in njihova odprava*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Kajzer, Janez. *S tramovi podprto mesto*. Ljubljana: Mihelač, 1995.
- Kalc, Aleksej. Prebivalstvo in gospodarski viri v tržaškem kraškem zaledju (16.–20. stoletje). V: Panjek, Aleksander in Žarko Lazarevič (ur.), *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018, str. 155–188.
- Kališnik, Grega. Ko starši otroke pripeljejo v trgovino, ker doma nimajo kurjave. *NeDelo*, 7. 12. 2014. Dostopno na: *Nedelo | Delo*, <http://www.delo.si/nedelo/za-vsakega-reveza-fovsljivec-raste.html> (13. 12. 2014).
- Karlovšek, Jože. *Spomini* (rokopis hrani Stane Granda).
- Kasper, Michael (izd.). *Die Hungerjahre 1814–1817 in Tirol. Eine wirtschafts - und sozialgeschichtliche Darstellung verfasst von Josef Penz*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 2016.
- Kebe, Janez. *Loška dolina z Babnim poljem. Zgodovina župnij Stari trg pri Ložu in Babno Polje*. Ljubljana: Družina, 1996.
- Kebe, Janez. *Loška dolina z Babnim poljem. II. del. Družbena in župnijska zgodovina*. Ljubljana: Družina, 2002.
- Keber, Katarina. Hrana, ki zdravi. Varovalna in zdravilna vloga hrane v času epidemij kolere. *Glasnik SED*, 56, 2016, št. 1–2, str. 5–13.
- Kelemina, Jakob. *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva. Z mitološkim uvodom*. Bilje: Založništvo Humar, 1997.
- Kelly, Morgan in Cormac Ó Gráda. The waning of the Little Ice Age. *Journal of Interdisciplinary History*, XLIV, 2013, št. 2, str. 301–325.
- Kikelj, Anton. Solidarnost in prostovoljno socialno delo v Dravski banovini in v Ljubljanski pokrajini (od leta 1948 do 1945). *Socialno delo*, 24, 1985, št. 3–4, str. 417–440.
- Kobetič Nika in Brina Majhenič. *Obdobje prve svetovne vojne v Kroniki župnije Mengeš. Raziskovalna naloga s področja zgodovine*. Domžale, 2016. Dostopno na: <http://sola-rodica.splet.arnes.si/2016/04/13/obdobje-prve-svetovne-vojne-v-kroniki-zupnije-menges/> (15. 2. 2018).
- Kodele, Marija. *Hranoslovje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.
- Koder, Metka. »Na jugu se ponavljajo časi očeta Radeckega« Vsakdanje življenje v Ljubljani med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse*, 5, 1998, št. 1, str. 37–55.

Kos, Marjana. Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?. V: *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! : Kranjska v prvem letu vélike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014, str. 30–38.

Kos, Milko. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zv. 2[-3], Urbarji Slovenskega Primorja*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1948–1954.

Kos, Milko. *Srednjeveški urbarji za Slovenijo = Urbaria aetatis mediae Sloveniam spectantia. Zv. 3, Urbarji slovenskega Primorja. Del 2*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954.

Kos, Milko. *Gradivo za historično topografijo Slovenije : (za Kranjsko do leta 1500)*. Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 1975.

Kosec, Jure. Vzdrževanje razlik je politična odločitev. *Delo*, 22. 1. 2018. Dostopno na: <http://www.delo.si/svet/globalno/oxfam-noonakost-v-porazdelitvi-bogastva-je-vsevecja.html> (27. 1. 2018).

Krämer, Daniel. »*Menschen grasten nun mit dem Vieh*«. *Die letzte grosse Hungerkrise der Schweiz 1816/17*. Basel: Schwabe Verlag, 2015.

Krašovec, Stane. *Človeštvo, kruh in lakota: včeraj, danes, jutri*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.

Kratochwill, Milena. Ponudba in cene na tržnicah leta 1975. *Prikazi in študije*, XXIII, 1977, št. 1–3, str. 11–18.

Krek, Janez Evangelist. *Črne bukve kmečkega stanu: jedro kmečkega vprašanja*. Ljubljana : Samozaložba, 1895.

Krek, Janez Evangelist. *Socializem (1901). V: Izbrani spisi, III. zv.* Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1925.

Krek, Janez Evangelist. *Starostno zavarovanje kmečkega ljudstva*. Ljubljana: založil pisatelj, 1909.

Kremenšek, Slavko. Etnološki prispevek k zgodovini Ljubljane od srede 19. stoletja do 1941. V: Gestrin, Ferdo (ur.), *Zgodovina Ljubljane: prispevki za monografijo : gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani*. Ljubljana: »Kronika«: Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984, str. 385–396.

Kresal, France. Delavstvo in njegov ekonomski položaj v Sloveniji 1918–1941. V: Kresal, France idr. (ur.), *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS: (razprave in dokumenti)*. Ljubljana: ČZP Komunist, 1977, str. 35–68.

Kresal, France. Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, X, 1970, št. 1–2, str. 81–99.

Kresal, France. Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, VIII–IX, 1968/69, št. 1–2, str. 103–189.

- Kresal, France. Socialna politika in stanovanjska zaščita po prvi svetovni vojni. V: Zaviršek, Darja in Vesna Leskošek (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2006, str. 125–141.
- Kresal, France. Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnoma. *Zgodovinski časopis*, XXIV, 1970, št. 3–4, str. 209–345.
- Kresal, France. Zgodovina kolektivnih pogodb na Slovenskem. *Teorija in praksa*, XXVIII, 1991, št. 12, str. 1455–1469.
- Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.
- Kuhar, Boris in Jože Mlinarič. *Samostanska kuhinja : prehrana kartuzijanov in jedilniki žičkih menihov v prvi polovici 18. stoletja*. Kmečki Glas, Ljubljana 2002.
- Kymlicka, Will. *Sodobna politična filozofija*. Ljubljana: Krtina, 2005.
- L., Fr. [Lampe, Frančišek]. Ljubljanski potres. *Dom in svet*, 1895, št. 9, str. 285, 286.
- Ladović, Vanda in Nada Premerl. Potres u Zagrebu 1880. godine i izgradnja nakon potresa. Dostopno na: *Muzej grada Zagreba*. <http://www.mgz.hr/hr/izlozbe/potres-u-zagrebu-1880-i-izgradnja-nakon-potresa,301.html> (15. 11. 2017).
- Lamb, Hubert H. *Klima und Kulturgeschichte. Der Einfluß des Wetters auf den Gang der Geschichte*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1989.
- Lapajne, Janez. Veliki potresi na Slovenskem – III: Potres v Ljubljani leta 1895. *Ujma: revija za vprašanja varstva pred naravnimi in drugimi nesrečami*, 1989, št. 3, str. 55–61. Dostopno na: http://www.sos112.si/slo/tdocs/ujma/1989/55_61.pdf (10. 11. 2017).
- Laški zbornik 2007*. Laško: Knjižnica, 2007.
- Lazarevič, Žarko. Gospodarski koncepti slovenskega liberalizma. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 48, 2008, št. 1, str. 21–28.
- Lazarevič, Žarko. *Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Lazarevič, Žarko. Ubožna oskrba v Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 35, 1987, št. 3, str. 38–48.
- Lazarevič, Žarko. *Vabilo na simpozij Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*. Zgibanka. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Lazarevič, Žarko. Vojno gospodarstvo. V: *Slovenska kronika 20. stoletja: 1900–1941*. Ljubljana: Nova revija, 1995, str. 187.
- Lazarevič, Žarko. Zadrugištvo v Sloveniji v dobi kapitalizma: Sistemi in organizacije. *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 17, 1994, št. 1/2, str. 12–18.
- Lebar, Marija, Pavle Blaznik, Tomaž Lunder in Matjaž Eržen. *Bibliografija dr. Pavleta Blaznika: 1903–1984*. Škofja Loka: Knjižnica Ivana Tavčarja, Muzejsko društvo, 2003.

Leonardi, Božena. Sedanje razmere v kmetijstvu v Sloveniji in možnosti razvoja v obdobju 1991-1995. *IB: informativni bilten: revija za planiranje*, 24, 1990, št. 5, str. 24–39.

Leskošek, Vesna, Simona Smolej, Liljana Rihter, Ružica Boškić, Barbara Kresal in Maja Breznik. *Revščina zaposlenih*. Ljubljana: Sophia, 2013.

Ljubljana po potresu. Ljubljana: Tiskarna Dragotina Hribarja, 1910.

Loewenfeld-Russ, Hans. *Die Regelung der Volksernährung im Kriege*. Wien: Holder, Pichler, Tempsky, 1926.

Lutar, Tatjana. Pivški človek v Vilharjevem času. Oris življenja na Zgornji Pivki v drugi polovici 19. stoletja. *Kronika*, 66, 2018, št. 2, str. 265–276.

Maček, Jože. *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri: urejanje, državni nadzor in premoženje duhovnih in svetnih ustanov pri cerkvah na Kranjskem in v Avstrijski Istri do leta 1809: prispevek k obravnavi državnega cerkvenstva na Kranjskem*. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba, 2005.

Maček, Jože. *Relucija tlake v slovenskih deželah v stoletju pred zemljiško odvezo = The redemption of labor services in the Slovenian countries in the century before peasant emancipation law*. Ljubljana: Oddelek za agronomijo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, 1994.

Maček, Jože. *Statistika kmetijske rastlinske pridelave v Sloveniji v obdobju 1869–1939 = The statistics of agricultural plant production in Slovenia from 1869–1939*. Ljubljana: Agronomski oddelek Biotehniške fakultete Univerze, 1993.

Maček, Jože. *Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941 = The introduction of agricultural revolution achievements into Slovenian agriculture during the 1848-1941 period*. Ljubljana: Oddelek za agronomijo Biotehniške fakultete, Kmetijski inštitut Slovenije, Zveza društev kmetijskih inženirjev in tehnikov Slovenije, 1995.

Makarovič, Gorazd. Prehrana na Slovenskem v 19. stoletju. *Slovenski etnograf*, 33/34, 1988/1990, str. 127–205.

Mal, Josip. *Zgodovina slovenskega naroda. II. del*. Celje: Mohorjeva družba, 1993.

Meden, Nikita. *Vloga vaške skupnosti in zemljiškega gospoda pri upravljanju srenjske zemlje v zgodnjem veku na primeru devinskega gospostva na Krasu: magistrsko delo*. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2017.

Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.

Mlinarič, Jože. *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina, 2001.

Mlinarič, Jože. *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987.

Millman, Sara in Robert W. Kates. *Toward Understanding Hunger*. V: Newman, Lucile F. (ur.). *Hunger in history. Food Shortage, Poverty, and Deprivation*. Oxford UK in Cambridge USA: Blackwell, 1995, str. 3–24.

Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve (Novica, 15. 1. 2018). Dostopno na: http://www.mdds.gov.si/si/medijsko_sredisce/novica/article/1939/8348/ (28. 1. 2018).

Mocarelli, Luca. L'acqua: per la storia economica di una risorsa contesa. *Studi storici Luigi Simeoni*, LXI, 2011, str. 81–93.

Mocarelli, Luca (ur.). *Quando manca il pane. Origini e cause della scarsità delle risorse alimentari in età moderna e contemporanea*. Bologna: Il Mulino, 2013.

Mocarelli, Luca. Ripensare le crisi alimentari: lo Stato di Milano nel secondo Settecento. V: Vaquero Piñeiro, Manuel in Maria Luisa Ferrari (ur.), »Moia la carestia« *La scarsità alimentare in età preindustriale*. Bologna: Il Mulino, 2015, str. 39–63.

Mocarelli, Luca. What is wrong with the history of wages. A reappraisal suggested by the Eighteenth century Milan. V: Hatcher, John in Judy Stephenson (ur.), *Seven Centuries of Unreal Wages: The Unreliable Data, Sources, and Methods that have been used for Measuring Living Standards in the Past*. London: Palgrave Macmillan [napovedana izdaja].

Montanari, Massimo. *Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi*. Ljubljana: Založba I*cf., 1998.

Možina, Jože. *Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora v Ljubljanski pokrajini: doktorska disertacija*. Ljubljana: [J. Možina], 2016.

Munih, Ciril. *Leta strahu in trpljenja: (1914–1918): kronika župnije Sv. Lucija (Most na Soči)*. Tolmin: Tolminski muzej, 2016.

Nadlišek, Marica. *Na obali. Kratka proza*. Trst: ZTT = EST, 2005.

Nečak, Dušan in Božo Repe. *Prelom: 1914–1918. Svet in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Sophia, 2005.

Nussbaumer, Josef. *Vergessene Zeiten in Tirol. Lesebuch zur Hungergeschichte einer europäischen Region*. Innsbruck, Wien, München: Studien Verlag, 2000.

Ó Gráda, Cormac. *Famine: a short history*. Princeton: Princeton University Press, 2009.

Ó Gráda, Cormac. *Ireland's great famine: interdisciplinary perspective*. Dublin: UCD Press, 2006.

Oitzl, Gašper. Gospodarstvo v prostoru Julijskih Alp v srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 72, 2018, št. 1/2, str. 62–103.

Ó Murchadha, Ciaran. *The great famine. Ireland's agony 1845–1852*. London: Bloomsbury, 2011.

Orel, Rok, Irena Rogelj, Marlena Skvarča, Iva Lovšin Kukman, Marjan Simčič, Mitja Sirnik, Angelca Pavlovič in Urban Demšar. *Svetovne smernice priprave zdrave in varne prehrane v otroških vrtcih: interno gradivo*. Ljubljana: DIET, 1997.

Palermo, Luciano. Scarsità di risorse e storia economica: il dibattito sulla carestia. *Popolazione e Storia*, 13, 2012, št. 1, str. 68–72.

Pančur, Andrej. Problem samoodgovornosti beračev, potepuhov in brezposelnih na Slovenskem pred drugo svetovno vojno. V: Studen, Andrej (ur.), *Pomisliti na jutri: o zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 135–168.

Pančur, Andrej. *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2003.

Panjek, Aleksander. Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospostev (1615–1637). *Acta Histriae*, 12, 2004, 2, str. 1–72.

Panjek, Aleksander. Olio d'oliva del Carso. Modi di produzione, coltivazione e consumo nelle comunità rurali slovene tra '500 e '700 (prime note). V: Carassale, Alessandro in Claudio Littardi (ur.), *Ars olearia. Dall'oliveto al mercato, vol. II, Dall'età moderna ad oggi*. Bra: Centro Studi CeSA – Comunicazione [v tisku].

Panjek, Aleksander in Žarko Lazarević (ur.), *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018.

Panjek, Aleksander. Statut in privilegiji komuna ali tabora Rihemberk (1556). Avtoportret soseske pred izzivi ekonomskih, socialnih in okoljskih sprememb. *Goriški letnik*, 42, 2018 [v tisku].

Panjek, Aleksander. *Una grande sollevazione contadina in terra slovena. La rivolta di Tolmino del 1713*. Trieste: Università degli Studi di Trieste, Facoltà di Lettere e Filosofia, Tesi di laurea in storia, 1993–1994.

Panjek, Giovanni. *La vite e il vino nell'economia friulana: un rinnovamento frenato. Secoli XVII–XIX*. Torino: Giappichelli Editore, 1992.

Persson, Karl Gunnar. *Grain markets in Europe 1500-1900*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Perše, J. Kaj nam je o tem prijetnim času sv. leta potrebno prositi treba?. *Zgodnja Danica*, V, 1852, št. 23, str. 89.

Perusini, Gaetano. *Rezijanski izseljenci v šestnajstem stoletju. Slovenski etnograf*, 1, 1948. str. 57–65.

Pesmi partizanov. Izbrano delo. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971.

Petrovič, Mihael, ml. *V Kočevje pa že ne : 75 znamenitih kočevskih in s Kočevsko povezanih osebnosti*. Kočevje: Društvo Peter Kozler, 2013.

Pirc, Ivo. *Zdravje v Sloveniji*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1938.

Pirjevec, Jože. *Jugoslavija. Nastanek, razvoj in razpad Karađorđevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.

Pirjevec, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.

Pokorn, Dražigost. *Dietna kuhinja. Kako si ohranimo zdravje z izbrano prehrano*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.

Pokorn, Dražigost. *Kratek pregled higiene prehrane*. Ljubljana: Inštitut za higieno, Medicinska fakulteta v Ljubljani, 1986.

Pokorn, Dražigost. *Naš vsakdanji kruh. Kaj jemo in kaj bi morali jesti*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1985.

Post, John D.. *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World*. Baltimore-London: John Hopkins University Press, 1977.

Preinfalk, Miha. *Plemiške rodbine na Slovenskem: 19. in 20. stoletje. Del 3, Od Aljančičev do Žolgerjev*. Ljubljana: Viharnik, 2017.

Prešeren, France. *Zbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.

Prinčič, Jože. Blagovna menjava Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami (1945–1991). V: Čepič, Zdenko (ur.), *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015, str. 145–170.

Prinčič, Jože. Od kolektivno-razredne do omejene individualne (samo)odgovornosti in solidarnosti (1945–1954). V: Studen, Andrej (ur.), *Pomisliti na jutri: o zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 187–207.

Prunk, Janko. *Pot krščanskih socialistov Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.

Puconja, Miran. *Slovenska kmečka kultura: na Cvenu od zemljiške odveze do začetka tretjega tisočletja*. Ljutomer: Klar, 2011.

Radics, Peter von. *Die Laibacher Studenten- und Volksküche in ihrem Einfluss auf die Volkswohlfahrt: anlässlich der Wiener Jubiläums- Aus Stallung von 1898 dargestellt*. Ljubljana: in Selbstverlage des Volksküchen-Vereines, 1897.

Romani, Mario. *Aspetti e problemi di storia economica lombarda nei secoli XVIII e XIX. Scritti riediti in memoria*. Milano: Vita e Pensiero, 1977.

Razne dela pesniške in igrokazne Jovana Vesela – Koseskiga. Ljubljana: Matica Slovenska, 1870.

Reisman, Avgust. *Iz življenja med vojno: avstrijska sodišča*. Maribor: [s.n.], 1939.

Remec, Marija. *Varčna kuharica: zbirka navodil za pripravo okusnih in tečnih jedi s skromnimi sredstvi. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1915.

Remec, Meta. *Bakh, tobak in Venera. Grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.

Rew, Henry. *Food supplies in peace and war*. London, New York [etc.]: Longmans, Green and co., 1920.

Ritzer, George. *Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill Co., 1992.

Rogelj, Monika. Skrb za revne v Kranju v drugi polovici 19. stoletja. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 46, 1998, št. 3, str. 55–76.

Salaman, Redcliffe N.. *Storia sociale della patata. Alimentazione e carestie dall'America degli Incas all'Europa del Novecento*. Milano: Garzanti, 1989.

Sandgruber, Roman. *Ökonomie und Politik: Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien: Ueberreuter, 1995.

Santonino, Paolo. *Popotni dnevnik 1485–1487*. Celovec: Mohorjeva družba, 1991.

Schuurman, Anton. Things by which one measures one's life. Wealth and poverty in European rural societies. V: Broad, John in Anton Schuurman (ur.), *Wealth and Poverty*

in *European Rural societies from the Sixteenth to the Nineteenth Century*. Turnhout: Brepols, 2014, str. 13–37.

Sečen, Ernest. V duhovnika preoblečen atentator pobegnil na triciklu. *Dnevnik*, 11. 10. 2014. Dostopno na: *V duhovnika preoblečen atentator pobegnil na triciklu*. *Dnevnik*, <https://www.dnevnik.si/1042684078> (16. 1. 2018).

Sedmak, Drago. *Življenje v Kobaridu med prvo svetovno vojno*. Celovec; Ljubljana; Dunaj: Mohorjeva družba, 2001.

Sedmak, Ignac. *Na Jurščah sem doma*. Juršče: Kulturno društvo, 2009.

Selišnik, Irena. Ženske v zaledju vojnih zubljev. V: Vodopivec, Peter in Katja Kleindienst (ur.), *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 185–198.

Sen, Amartya. *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Oxford University Press, 1981.

Seručnik, Miha. Socialne razmere na kranjskem podeželju v luči gradiva za kmetijsko anketo 17. in 18. aprila 1884 v Ljubljani. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 56, 2008, št. 3, str. 505–520.

Seručnik, Miha. *Trtna uš, ta strašno drobna pošast*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.

Simić, Božidar S. *Medicinska dijetetika. Ishrana ljudi u zdravlju i bolesti*. Beograd, Zagreb: Medicinska knjiga, 1977.

Simoniti, Vasko. Pustote v 14. in 15. stoletju : referat na kolokviju ob stoletnici rojstva Milka Kosa v Ljubljani 10. decembra 1992. *Zgodovinski časopis*, 48, 1994, št. 2, str. 187–194.

Simonsohn, Shlomo. *History of the jews in the Duchy of Mantua*. Jerusalem: Kiryath Sepher, 1977.

Sistem i politika cena poljoprivrednih proizvoda, 1945–1987. *Jugoslovenski pregled: informativno dokumentarne sveske*, XXXI, 1987, št. 9, str. 395–410.

Slicher Van Bath, Bernard. *Storia agraria dell'Europa occidentale (500–1850)*. Torino: Einaudi, 1972.

Smith, Adam. *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Oxford: Oxford University Press, 1976.

Smole, Majda. *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Stanek, Leopold. Potres v Ljubljani l. 1895. V: *Kronika slovenskih mest*, 1953, št. 1, str. 30–39.

Stark, Rodney in William S. Bainbridge. *Teorija religije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007.

Stergar, Rok. Nationswerdungsprozesse und neue Grenzen. Der Zusammenbruch der französischen Herrschaft in den Illyrischen Provinzen und ihre (Re-)Integration in das Kaisertum Österreich. V: Mazohl-Wallnig, Brigitte, Karin Schneider in Eva Maria

Werner, (ur.), *Am Rande der großen Politik: Italien und der Alpenraum beim Wiener Kongress*. 1. Aufl., Innsbruck: University Press, 2017, str. 97-122.

Stiplovšek, Miroslav. *Razmah sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1979.

Stritar, Josip. Slovenska Lizbona. *Slovenski narod*, 25. 4. 1895, str. 1.

Stropnik, Nada. *Kazalniki dohodka, revščine in socialne izključenosti*. Ljubljana: Statistični urad RS, 2017.

Stropnik, Nada, Matej Gregorič, Mojca Gabrijelčič Blenkuš, Monika Robnik in Ajda Švab. *Minimalni življenjski stroški*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 2017.

Studen, Andrej. Ljudožerec pred porotnim sodiščem. Razvpita zadeva Bratuša z začetka 20. stoletja. *Acta Histriae*, 24, 2016, št. 1, str. 131–146.

Studen, Andrej. Stanovanjske razmere v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. V: *Homo Sum ... : Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana*. Ljubljana: Mestni muzej, 1997.

Studen, Andrej. *Stanovati v Ljubljani*. Ljubljana: ISH - Institutum studiorum humanitatis, 1995.

Studen, Andrej. Strašen potres je pretresel ljubljanska zidovja. Ljubljanski potres pod drobnogledom radovednega novinarja. *Kronika: časopis za krajevno slovensko zgodovino*, 1995, št. 1/2, str. 43–52.

Studen, Andrej in France Kresal. Življenjske razmere. V: Fischer, Jasna idr. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 150–153.

Sulič, Nives. »Zmanjkali so čez noč« : o izseljevanju v ZDA iz Bele krajine. *Dve domovini: razprave o izseljenstvu*, 1995, št. 6, str. 21–28.

Sunčič, Franc, Jože Maček in Mirko Leskovšek. Intenziviranje kmetijske pridelave ob ekološkem ravnovesju. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, 23, 1986, str. 60–64.

Sunčič, Vladimir. *Komisije za agrarne operacije: 1885–1945*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1991–1994.

Svoljšak, Petra. Slovenci v primežu avstrijske cenzure. V: Vodopivec, Peter in Katja Kleindienst (ur.), *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005, str. 109–127.

Šega, Judita. Kranjska pred prvo svetovno vojno. V: *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! : Kranjska v prvem letu vélike vojne*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014, str. 7–12.

Šega, Judita. *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895–1910)*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993.

Šmitek, Zmago. *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.

Šmuc, Sonja. Te stavke so pesek v motor, ki teče (intervju z generalno direktorico GZS). *Večer*, 20. 1. 2018. Dostopno na: <https://www.vecer.com/sonja-smuc-te-stavke-so-pesek-v-motor-ki-tece-6387646> (27. 1. 2018).

Šorn, Jože. Donesek h kmečkim uporom v letih 1705 in 1713. *Zgodovinski časopis*, 4, 1950, str. 169–182.

Šorn, Jože. Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis*, 35, 1981, št. 1–2, str. 57–81.

Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.

Šorn, Jože. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba obzorja, 1984.

Šorn, Mojca. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Štuhec, Marko. *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1995.

Šumi, Nace. *Jože Karlovšek : poklic in poklicanost*. Domžale: Muzejsko društvo, 2006.

Thol, Carolina. *Poverty relief and financial inclusion: savings banks in nineteenth century Germany*. Brussels: WSBI–ESBG The Voice of Savings and Retail Banking, 2016.

Trdina, Janez. *Podobe prednikov : zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879 : 27 zvezkov rokopisa v 3 knjigah*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, Knjižnica revolucionarne teorije, 1987.

Troha, Frank. *Božični in velikonočni spomini*. Babno Polje: Zavod Rihtarjeva domačija, 2013.

Vadnal, Angela. Prehranitvena bilanca v l. 1950–1957. *Prikazi in študije*, V, 1959, št. 2, str. 21–38.

Vadnal, Angela. Prehranitvena bilanca SR Slovenije v letih 1958 do 1969. *Prikazi in študije*, XVII, 1971, št. 3, str. 3–48.

Valant, Milan. *Ljubljana od 1895 do 1941*. Ljubljana: samozaložba, 1977.

Valenčič, Vlado. Kulturne rastline. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 251–272.

Valenčič, Vlado. *Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.

Valvasor, Janez Vajkard. *Čast in slava vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2009–2013.

Valvasor, Janez Vajkard. *Slava vojvodine Kranjske*. Slovenski prevod, 2014.

Vaquero Piñeiro, Manuel in Maria Luisa Ferrari (ur.). *»Moia la carestia« La scarsità alimentare in età preindustriale*. Bologna: Il Mulino, 2015.

Vasold, Manfred. *Hunger, Rauchen, Ungeziefer. Eine Sozialgeschichte des Alltags in der Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016.

Veits-Falk, Sabine. »Zeit der Noth«. *Armut in Salzburg 1803–1870*. Salzburg: Verein »Freunde der Salzburger Geschichte«, 2000.

Velebit, Vladimir. *Moj život*. Zaprešić: Fraktura, 2016.

Venturi, Franco. *Settecento riformatore: L' Italia dei lumi (1764–1790) : T.1. La rivoluzione di Corsica, le grandi carestie degli anni sessanta, la Lombardia delle riforme*. Torino: Einaudi, 1987.

Videčnik, Aleksander. *Laykaufova vojna kronika Mozirja: 1914–1918*. Mozirje: Občina, 2015.

Vidmar, Josip. *Obrazi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije in Založba Borec, 1985.

Vilfan, Sergij. Delavci v agrarnem gospodarstvu. V: Blaznik, Pavle, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, II. zvezek*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, str. 355–402.

Vilfan, Sergij. Od vinskega hrama do bajte: (prispevki k zgodovini bajtarstva in gostaštva v dolenskih vinogradih). *Slovenski etnograf*, 5 1952, str. 107–142,

Vivanti, Corrado. I prezzi di alcuni prodotti agricoli a Mantova nella seconda metà del XVIII secolo. V: Romano, Ruggiero (ur.), *I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi*. Torino: Einaudi, 1967, str. 419–436.

Vodopivec, Peter. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Vodopivec, Peter. Slovenski duhovniki in družbeno-gospodarske razmere na Slovenskem v 19. stoletju. V: Dolinar, France M., Joža Mahnič in Peter Vodopivec (ur.), *Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja: simpozij 1988*. Ljubljana: Slovenska matica, 1989, str. 175–187.

Vrečko Novak, Ivica. *Primerjava obstoječih priporočil za vnos makro- in mikrohranil s hrano pri človeku: diplomsko delo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za biologijo, 2013.

Vrhovnik, Ivan. *Trnovska župnija v Ljubljani*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1933.

Wadl, Wilhelm. Was hat Urban Jarnik gegessen? : der Haushalt des Pfarrers von Moosburg als Musterhaushalt für die Katastralschätzung in Unterkärnten. *Arhivi : glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 25, 2002, št. 1, str. 91–95.

Watson, Alexander. *Ring of Steel. Germany and Austro-Hungary at War, 1914–1918*. Penguin Books, 2014.

Wrigley, Chris. *A. J. P. Taylor. Radical Historian of Europe*. London, New York: I. B. Tauris, 2006.

Zabukovec, Mojca. Od revnih se pričakuje, da se obnašajo kot revni. *Delo*, 21. 11. 2017. Dostopno na: <http://www.delo.si/novice/ljubljana/kdor-isce-po-smeteh-naj-placa.html> (4. 2. 2018).

Zalin, Giovanni. *Terre e uomini nel Mediterraneo e in Europa*. Verona: Libreria Universitaria Editrice, 1990.

Zalokar, Janez. *Umno kmetovanje in gospodarstvo: štirje deli in pristavek*. Ljubljana: c. kr. Kmetijska družba, 1854.

Zemljanova, F. Gospodinja v vojnem času. *Domoljub*, 18. 5. 1916.

Zemljanova, F. Za naše gospodinje. Gospodinja v vojnem času. *Domoljub*, 25. 5. 1916.

Zupan, T. Posestna struktura Slovenije. *Sodobnost*, 8, 1940, št. 4, str. 157–166.

Zupančič, Francka. Lakota. *Angeljček*, 26, 1918, št. 12, str. 181–188.

Zupančič, Josip. *Letno poročilo dijaške in ljudske kuhinje v Ljubljani za XIX. društveno leto 1895–96*. Ljubljana: društvo Dijaška in ljudska kuhinja, 1896.

Zwitter, Žiga. *Okoljska zgodovina srednjega in zgodnjega novega veka na stiku Alp, Panonske kotline, Dinarskega gorstva in Sredozemlja: doktorska disertacija*. Ljubljana, 2015.

Žerjavič, Peter. Slovenija kot podalpski tiger. *Delo*, 9. 11. 2017. Dostopno na: <http://www.delo.si/gospodarstvo/finance/slovenija-kot-podalpski-tiger-letos-ze-4-7-odstotna-rast-bdp.html> (9. 11. 2017).

Žibert, Marjana in Mateja Nadbath. *Kakšno je bilo vreme na Gorenjskem? Katalog razstave*. Kranj: Gorenjski muzej, 2013.

Žigon, Tanja. Dunajčanka v Ljubljani: Medkulturno delovanje Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner. *Dve domovini*, 2012, št. 36, str. 157–168.

Žigon, Tanja. *Zgodovinski spomin Kranjske: življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009.

Žontar, Josip. *Svilogojstvo in svilarstvo na Slovenskem od 16. do 20. stoletja*. Ljubljana: SAZU, 1957.

TISKANI VIRI

Album (Ljubljana po velikonočnem potresu leta 1895). Dostopno na: *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:IMG-HE7LMCNX> (18. 11. 2017).

Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963. II. deo. Statistički bilten 349. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), 1965.

Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva u 1968. Količine-proseci po domačinstvu (po članu domačinstva), III deo. Statistički bilten, broj 660. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), april 1971.

Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1973. Kalorijska vrednost ishrane, XIV deo. Statistički bilten 939. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ), 1975.

Anketa o prihodima, rashodima i potrošnji domačinstva 1978. Prosečne godišnje utrošene količine artikala lične potrošnje. Statistički bilten 1303. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ), junij 1982.

Anketa o potrošnji domačinstva u 1983. Prosečne godišnje utrošene količine artikala lične potrošnje. Proseci po domačinstvu i članu domačinstva. Statistički bilten 1550. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socialističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ), 1986.

Anketa o potrošnji domačinstva 1988. Prosečne godišnje utrošene količine artikla lične potrošnje. Proseci po domačinstvu i članu domačinstva. Statistički bilten broj 1853. Beograd: Savezni zavod za statistiku Socijalističke federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), 1990.

Deželni zakonik in ukazni list za vojvodino Štajersko, 1914–1918.

Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 1914–1918.

Felsenbrunn, Karl Fontaine von. *Statistische Tabellen über die direkten Steuern im Herzogthume Krain mit der nöthigen historische Bemerkungen und sachgemässen Erläuterungen.* Laibach: Selbstverlag des Verfassers, 1866.

Govekar, Fran in Miljutin Zarnik (ur.). *Ljubljana po potresu: 1895–1910.* Ljubljana: D. Hribar, 1910.

Hribar, Ivan. *Moji spomini, I. del.* Ljubljana: Slovenska matica 1928.

Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole. I. mestna deška šola ljudska šola, 1919/1920. Dostopno na: *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si.*

R., J. [Robida, Ivan]. *Grozni dnevi potresa v Ljubljani. Opisani od očividca.* Ljubljana: Maks Fischer-jeva knjigarna, 1895.

Velikonedeljski potres v Ljubljani dne 14. aprila 1895. I. in cesarjev obisk. Ljubljana: J. Pavlin, 1895.

Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1887. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1888.

Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1887. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1890.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1870. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1872.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1871. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1873.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1872. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1874.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1873. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1876.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1874. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1877.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1875. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1878.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1876. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1879.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1877. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1880.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1878. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1882.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1879. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1882. V:

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1880. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1883.

Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1881. Herausgegeben von der K. K. Statistischen. Wien: Druck der Kaiserlich–Koeniglichen Hof- und Statsdruckerei. 1884.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1882. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Central-Commission, VIII. Band, 1. Heft. Wien: Der kaiserlich–königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1884.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für da Jahr 1883. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Central-Commission, IX. Band, 3. Heft. Wien: Der kaiserlich–königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1885.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für da Jahr 1884. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Central-Commission, XIII. Band, 2. Heft. Wien: Der kaiserlich–königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1886.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für da Jahr 1885. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Central-Commission, XVI. Band, 4. Heft. Wien: Der kaiserlich–königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1887.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für da Jahr 1886. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Central-Commission, XVIII. Band, 3. Heft. Wien: Der kaiserlich–königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1888.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für da Jahr 1887. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Central-Commission, XXII. Band, 2. Heft. Wien: Der kaiserlich–königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1889.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für da Jahr 1888. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Central-Commission, XXV. Band, 2. Heft. Wien: Der kaiserlich–königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1890.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für da Jahr 1889. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Central-Commission, XXVIII. Band, 3. Heft. Wien: Der kaiserlich–königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1892.

Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1895. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Central-Commission, XLIX. Band, 3. Heft. Wien: Der kaiserlich–königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1898.

Stenographischer Bericht der vierten Sitzung des Landtages zu Laibach am 29. November 1865. Laibach: Verlag des krainischen Landesausschusses, 1866.

Sejni zapiski Skupščine Socialistične Republike Slovenije (SSRS). Seje od 1. IX. 1965 do 15. XI. 1965. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1966.

Sejni zapiski Skupščine Socialistične Republike Slovenije (SZ SSRS). Seje od 1. III. 1966 do 31. V. 1966. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1966.

USTNI VIRI

Belič, Zvonko. Ljubljana, februar 2017.

Imensko kazalo

A

Abel, Wilhelm 10, 44, 264
Afabris, Nicolò 30, 32
Aiello, Lucia 11, 264
Albori, Janez 121
Albrecht, nadvojvoda 67
Alfani, Guido 7, 8, 10, 12, 264, 290
Andreozzi, Daniele 290
Anžič, Sonja 171, 178, 264
Atkinson, farmer 121
Auersperg, Anton Aleksander von
65-68, 70
A'Hearn, Brian 22, 264

B

Bade, Klaus J. 75, 91, 264
Bainbridge, William S. 238, 276
Bascapè, Marco 11, 264
Bassi, Maria Pia 265
Beaur, Gerard 8
Bebler, Damjana 203, 265
Beccaria, Cesare 17, 264

Behringer, Wolfgang 13, 14, 44, 264, 265
Berič, Karel 190, 265
Bianco, Furio 265
Bilc, Ivan [Janez] 47
Bizjak, Matjaž 91, 265
Blaj Hribar, Neja 3, 113, 287
Blaznik, Pavle 75, 265, 271, 279
Bleiweis, Janez 47, 48, 58, 67, 225
Borak, Neven 268
Boroević, Svetozar 185
Boškić, Ružica 259, 272
Brezigar, Milko 179, 265
Breznik, Justina 252
Breznik, Maja 259, 272
Britovšek, Marjan 81, 92, 265
Brkić, Hasan 215, 218, 219
Brodnik, Vilma 141, 168, 172, 174,
183, 184, 265
Broz, Josip – Tito 79, 87, 97, 214-222,
274
Brădiceanu-Persem, Lorette 65, 262
Bulovec Šifrer, Mojca 268

C

Cankar, Ivan 242
Caracausi, Andrea 290
Carassale, Alessandro 274
Carera, Aldo 17, 265
Carpenter, Rhys 13, 14, 265
Cavaciocchi, Simonetta 15, 265
Celič, Jernej 35
Chevet, Jean Michel 8
Cohn, Samuel K. 14, 265
Collet, Dominik 8
Coppola, Gauro 13, 265
Corritore, Renzo 22, 265
Curtis, Daniel 8

Č

Čeč, Dragica 43, 44, 265
Čop, Matija 79

D

Dalla Zuanna, Gianpiero 10, 264
Davies, Mathew 290
Deak, John 145, 266
Dedijer, Vladimir 216
De Maddalena, Aldo 18, 21, 23, 266
Demšar, Urban 273
Dergan, Franc 123
Detela, Oto 246
Devereux, Stephen 9, 10, 268
Dijkman, Jessica 8
Dillman, Dillmont Oskar von 246
Dimnik, Jakob 135, 139
Dinklage, Karl 27, 266
Dirningen, Christian 102, 105, 107, 108, 266
Dobaja, Dunja 3, 339, 287
Dolgan, Marjan 242, 266
Dolinar M., France 279
Dragoš, Srečo 3, 223, 226, 228, 230-232, 234, 266, 288

Drelse, Avgust 241, 244, 246
Dribe, Martin 8
Drnovšek, Marjan 114, 122, 171, 240, 266
Durrell, Lawrence 216, 266

Đ

Đilas, Milovan 216

E

Eisenhower, Dwight David 215
Eržen, Barbara 256, 263
Eržen, Matjaž 75, 271

F

Fagan, Brian 14, 267
Falkenhayn, Franz 118
Federico, Giovanni 21, 267
Felloni, Francesco 20, 267
Felsenbrunn, Karl Fontaine von 77, 84, 281
Ferrari, Maria Luisa 8, 273, 278
Finzi, Roberto 13, 267
Firmian, grof 22
Fischer, Jasna 100, 101, 114, 177, 267, 277
Fornasin, Alessio 27, 29, 267
Franc Jožef, cesar 60, 67, 91, 125, 128, 243
Franc Karel, nadvojvoda 67
Fridl, Jerneja 242, 266

G

Gabrijelčič Blenkuš, Mojca 277
Gabrič, Aleš 223, 267
Gabrovec, Marko 33, 36, 37, 41
Galiani, Ferdinando 23, 267
Gerl, Janez 52-54, 59
Gerl, Jožef 59
Gestrin, Fani 121

Gestrin, Ferdo 39, 266, 267, 270
Giffen, Robert 16
Giordano, Umberto 222
Globočnik, Anton 55, 56, 70
Glonar, Ivan 203, 267
Gnidovec, Karel, 88, 267
Gobec, Radovan 217
Godeša, Bojan 94
Godina Golja, Maja 78, 143, 168, 173,
180-182, 267-269
Govekar, Fran 114, 116, 131, 281
Gradišnik, Marina 91, 268
Grafenauer, Bogo 33, 268, 279
Granda, Stane 3, 73, 100, 268, 269, 288
Grasselli, Peter 116, 129
Grdina, Igor 3, 213, 288
Gregorič, Matej 277
Gregorič, Vinko 129
Gregorčič, Anton 144
Gruber, Josip 121, 125
Grünne, Karl 70, 71, 263
Gspan, Alfonz 222, 268
Gumz, Jonathan E. 145, 266
Göring, Hermann 216, 220

H

Hančič, Damjan 171, 178, 264
Hatcher, John 273
Healy, Maureen 135, 139, 142, 268
Hein, Oglá 116, 122
Hein, Viktor 116, 122
Hengthaler, Franjo 244
Henig Miščič, Nataša 3, 99, 289
Henrik VIII., kralj 219
Hieng, Primož 58, 268
Higonnet, Margaret R. 268
Himmelreich, Bojan 3, 147, 168-170,
179, 268, 289
Hladnik, Janez 96
Hodnik, Mira 171, 268

Hohenwart, Karl 125
Hojkar, Dragotin 60
Howe, Paul 9, 10, 268
Hoyle, Richard 8
Hribar, Ivan 115, 116, 171, 277, 281
Hubad, Frančišek 246
Huber, Ivanka 79, 84, 269
Hutter, družina 92

J

Jakopič, Fran 116
Janežič, Mihael 58, 59
Jarc, Stanko 220, 269
Jarnik, Urban 81, 279
Jeglič, Anton Bonaventura 245
Jenc, Andrej 59
Jeran, Luka 225, 226, 242, 244, 266
Jurančič, Jože 84
Juričič Čargo, Danijela 80, 269

K

Kajzer, Janez 116, 117, 269
Kalan, Andrej 244
Kalc, Aleksej 39, 269
Kališnik, Grega 232, 269
Kaltenegger, Oskar 246
Kanner, Heinrich 113, 121, 125, 132
Kardelj, Edvard 217
Karlošek, Jože 88, 89, 269, 278
Karolina Augusta, cesarica 67
Kasper, Michael 44, 269
Kates, Robert W. 45, 168, 272
Kačičnik Gabrič, Alenka 74, 92, 269
Kebe, Janez 47, 48, 58, 269
Keber, Katarina 64, 269
Kelemina, Jakob 46, 269
Kelly, Morgan 14, 269
Kennan, George Frost 215
Kerenčič, Jože 84
Kersnik, Janko 79

Keršič, Marta Milena 267
Kirbisch, slaščičar 115
Kleindienst, Katja 276, 277
Knaus, Herman 92
Knobl, Pavel 222
Kobetič, Nika 142, 269
Kocbek, Fran 83
Kocjančič, Jurij 36
Kocmur, Alojzij 247
Kodele, Marija 204, 269
Koder, Metka 173, 174, 176, 269
Kordiš, Miha 235
Kos, Josipina 246
Kos, Marjana 174, 176, 181, 270
Kos, Milko 76, 90, 91, 270
Kosec, Jure 227, 270
Kosler, Peter 115
Kotnik, Jakob 59
Kotnik, Janez 59
Kotnik, Jožef 59
Koutny, Antonija 118
Kovačič, Nadja 268
Kozler, družina 92
Kraigher, Boris 217
Krajc, Jakob 59
Kratochwill, Milena 196, 270
Krašovec, Stane 167, 270
Krejči, krznar 115
Krek, Cilka 244
Krek, Janez Ev. [Evangelist] 77, 94, 234, 244, 270
Kresal, Barbara 259, 272
Kresal, France 101, 168, 170, 172-174, 176, 228-231, 270, 271, 277
Krämer, Daniel 8, 44, 270
Kuhar, Boris 90, 271
Kuhar, Janez 222
Kymlicka, Will 236, 271

L

Ladović, Vanda 130, 271
Lamb, Hubert H. 44, 271
Lambrecht, Thijs 8
Lampe, Evgen 245
Lampe, Frančišek 117, 271
Lapajne, Janez 114, 271
Larsson, Jesper 290
Lasser Zollheim, Josef von 64, 67
Lazarevič, Žarko 5, 6, 38, 95, 101, 104, 109, 114, 169, 240, 243, 268, 269, 271, 274, 290
Lebar, Marija 75, 271
Leonardi, Božena 209, 272
Le Roy Ladurie, Emanuel 13
Leskovšek, Mirko 207, 277
Leskošek, Franc 217
Leskošek, Vesna 232, 259, 266, 271, 272
Loewenfeld-Russ, Hans 139, 147, 152, 153, 159, 164, 272
Londonio, Carlo 18
Louverture, Toussaint 222
Lovšin Kukman, Iva 273
Luckmann, Karol 121
Lunder, Tomaž 75, 272
Lutar, Tatjana 95, 96, 272

M

Mahnič, Anton 226
Mahnič, Joža 279
Majhenič, Brina 142, 269
Makarovič, Gorazd 46, 54, 82, 83, 180, 272
Mal, Josip 44, 80, 96, 272
Malnarčič, Elizabeta 52
Malnarčič, Jakob 52
Malthus, Thomas Robert 3, 7, 12, 15, 79
Mandel, baron 96
Marentič, Janez 84

Marija Terezija, vladarica habsburških
dežel 77, 81, 90, 92, 290
Marinko, Jože 88
Marinko, Miha 217
Martinčič, Franc 59
Martinčič, Janez 59
Marušič, Drago 248
Matheusche, Janez 121
Mavko, Jakob 59
Maze, Josip 119
Mazohl-Wallnig, Brigitte 277
Maček, Ivan 217
Maček, Jože 74, 90, 92, 207, 272, 277
Meden, Nikita 28, 29, 32, 33, 272
Medic, Ivan 92, 93
Melc, Jakob 59
Melc, Janez 59
Melc, Mihael 59
Menis, Elena 29
Meršol, Valentin 96
Mesec, Blaž 266
Millman, Sara 45, 168, 272
Milčinski, Fran 134, 140, 142, 172,
173, 175-179, 182-185, 272
Mlakar, Leopold 118
Mlinarič, Jože 75, 90, 271, 272
Mocarelli, Luca 3, 7, 8, 10, 13, 16, 21,
273, 290
Mohar, Anica 268
Montanari, Massimo 45, 73, 80, 87,
168, 273
Morgenstern, Lina 241
Mošinsky, Adolf 125
Možina, Jože 79, 273
Mramor, Luka 59
Munih, Ciril 144, 273
Murnik, Ivan 129
Möderndorfer, Vinko 84

N

Nadbath, Mateja 44, 280
Nadj, Kosta 217
Nadlišek, Marica 185, 273
Newman, Lucile F. 272
Nečak, Dušan 170, 273
Nussbaumer, Josef 44, 45, 273

O

Ogrinc, Anton 48-50, 54, 60-63, 68,
70
Ogulin, Anita 232
Oitzl, Gašper 74, 273
Olsson, Mats 8
Ongaro, Giulio 290
Orel, Jožef 67
Orel, Rok 206, 273
Ó Gráda, Cormac 7-11, 14, 264, 269,
273, 290
Ó Murchadha, Ciaran 11, 273

P

Palermo, Luciano 16, 273
Palčič, Jernej 51, 53, 54
Panjek, Aleksander 3, 25-29, 32-36,
38, 39, 265, 269, 274, 290
Panjek, Giovanni 27
Pančur, Andrej 100, 242, 273
Pavics, c. kr. svetnik 67
Pavlin, Vasja 268
Pavlovič, Angelca 273
Pavšič, Vladimir [Bor, Matej] 222
Pegan, Ladislav 245
Persson, Karl Gunnar 16, 274
Perusini, Gaetano 92, 274
Perše, J. 225, 226, 266, 274
Petrovič, Mihael ml. 92, 274
Pečjak, Gregorij 248, 249
Pirc, Ivo 46, 274
Pirjevec, Jože 215, 220, 274

Pleteršnik, Maks 46, 83
Pokorn, Dražigost 188, 190, 203–206,
274

Post, John D. 14, 274

Počivavšek, Marija 268

Preinfalk, Miha 95, 96, 275

Premerl, Nada 130, 271

Prešeren, France 79, 221, 275

Prinčič, Jože 209, 251, 275

Prunk, Janko 231, 275

Puconja, Miran 95, 275

Pučnik, Jože 220

Pérez Moreda, Vicente 8

R

Radics, Peter 122, 123, 241, 275

Radics-Kaltenbrunner, Hedwig(a) 96,
241, 280

Rakovec-Raigersfeld, Janez Boštjan 34

Ravnik, Mojca 268

Rebora, Sergio 11, 264

Reisman, Avgust 140, 275

Remec, Marija 138, 181, 182, 275

Remec, Meta 45, 275

Rendla, Marta 3, 187, 291

Repe, Božo 170, 273

Rew, Henry 133, 275

Rigler Grm, Polona 268

Rihter, Liljana 259, 272

Ritzer, George 226, 275

Robida, Ivan 116, 120–123, 128, 129,
281

Robnik, Monika 277

Rogelj, Irena 273

Rogelj, Monika 90, 240, 275

Romani, Mario 23, 275

Romano, Ruggiero 279

Rosina, Alessandro 10, 264

Rota, Mauro 290

Roth, Josef 67

Rozman, Franc 100, 101, 267

Rubner, Max 206

S

Saje, J. 119

Salaman, Redcliffe N. 13, 275

Salobir, Karl 204

Sandgruber, Roman 105, 275

Santonino, Paolo 81, 275

Schloissnigg, Johann von [Janez
Nepomuk] 63, 64, 66, 67, 70, 72

Schneider, Karin 277

Schuurman, Anton 29, 276

Schwarz, Karol 246

Schwarz, Teodor 135, 246

Schwegel Josef 131

Sedmak, Drago 144, 276

Sedmak, Ignac 79, 276

Selišnik, Irena 173–175, 179, 276

Sen, Amartya 3, 7, 15, 276

Seručnik, Miha 83, 101, 110, 276

Sečen, Ernest 222, 276

Simić, Božidar S. 193, 276

Simoniti, Vasko 75, 276

Simonsohn, Shlomo 18, 276

Simčič, Marjan 273

Sirnik, Franja 241

Sirnik, Mitja 273

Sivic, Andrej 26

Sivic, Matija 26

Sivic, vd. Marina 26, 28, 29

Skvarča, Marlena 273

Slicher Van Bath, Bernard 13, 276

Smith, Adam 9, 15, 276

Smole, Majda 94, 276

Smolej, Simona 259, 272

Stanek, Leopold 115, 116, 126, 276

Stanonik, Janez 92

Stark, Rodney 238, 276

Stephanides, Theodore 216

Stephenson, Judy 273
 Stergar, Rok 44, 276
 Steržaj, Andrej 58, 59
 Stiplovšek, Miroslav 231, 277
 Strangio, Donatella 8, 290
 Stres, Neža 267
 Stritar, Josip 126, 277
 Stropnik, Nada 232, 233, 236, 277
 Studen, Andrej 3, 43, 46, 113, 114,
 121, 125, 131, 132, 168, 172, 239, 265,
 273, 275, 277
 Stürgkh, Karl 135
 Sulič, Nives 78, 277
 Sunčič, Franc 207, 277
 Sunčič, Vladimir 92, 277
 Svensson, Patrick 8
 Svetina, Ivan 246
 Svoljšak, Petra 3, 133, 140, 173, 277,
 291

Š

Šega, Judita 114, 124, 131, 170, 277
 Šenk, Tatjana 171, 178, 264
 Šifrer, Andrej 257, 268
 Škapin, Jurij 30-32, 36, 38, 41
 Škapin, vd. Marjeta 31
 Škerbec, Jožef 59
 Šmitek, Zmago 46, 278
 Šmuc, Sonja 231, 278
 Šorn, Jože 27, 34, 39, 143, 169, 170,
 185, 278
 Šorn, Mojca 3, 6, 84, 167, 246, 278,
 291
 Štrukelj, Franc 129
 Štuhec, Marko 29, 278
 Šumi, Nace 89, 278
 Šusteršič, Ivan 95, 245
 Švab, Ajda 277

T

Tavčar, Franja 244
 Tavčar, Ivan 140, 178, 244, 245
 Taylor, Alan John Percivale 219, 279
 Telič, Jakob 51-54, 59
 Telič, Matej 58, 59
 Thilly, Richard 266
 Thol, Carolina 102, 278
 Toman, Ema 47
 Toman, Lovro 63
 Torkar, Igor 222
 Trdina, Janez 46, 85-89, 94, 97, 278
 Triller, Karl 172, 177, 178, 263
 Troha, Frank 80, 278
 Trstenjak, Anton 125
 Trstenjak, Davorin 82
 Truden, Andrej 59
 Truman, Harry S. 215
 Turnograjska, Josipina 79

U

Ule, Helena 59
 Ule, Jernej 59

V

Vadnal, Angela 190-193, 202, 278
 Valant, Milan 170, 278
 Valenčič, Vlado 40, 44, 45, 278
 Valvasor, Janez Vajkard 35, 38, 78, 81,
 278
 Vanhoute, Eric 8
 Vaquero Pineiro, Manuel 8, 273, 278
 Vasold, Manfred 44, 279
 Veits-Falk, Sabine 44, 279
 Velebit, Vladimir 214, 215, 279
 Venturi, Franco 19, 279
 Vesel, Jovan- Koseski 213, 214, 221, 275
 Videčnik, Aleksander 135, 139, 143, 279
 Vidmar, Josip 221, 279
 Vilfan, Sergij 76, 225, 279

Vita Levi, Grassin 18
Vivanti, Corrado 20, 279
Vodopivec, Peter 100, 224, 276, 277, 279
Volk Bahun, Manca 242, 266
Vrečko Novak, Ivica 191, 192, 279
Vrhovnik, Ivan 173, 174, 178, 183, 279

W

Wadl, Wilhelm 81, 279
Weber, Max 226
Werner, Eva Maria 277
Wheatcroft, Stephen 9

Z

Zalin, Giovanni 19-21, 280
Zalokar, Janez 74, 93, 280
Zupan, T. 77, 280
Zupan, Tomo 119
Zwitter, Žiga 74, 280

Ž

Žibert, Marjana 44, 280
Žigon, Tanja 96, 241-243, 280
Žnidaršič Golec, Lilijana 80, 269

O avtorjih

Neja Blaj Hribar je od leta 2016 zaposlena kot strokovna sodelavka na Inštitutu za novejšo zgodovino v okviru programa Raziskovalna infrastrukturna slovenskega zgodovinopisja. Študirala je zgodovino in primerjalno književnost na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani ter diplomirala leta 2013. Ukvarja se s politično zgodovino 19. stoletja, predvsem s političnimi nasprotji na prelomu stoletja na Kranjskem ter digitalno humanistiko. Kot koordinatorka vodi projekt Zbiranje podatkov o vojaških žrtvah 1. svetovne vojne na Slovenskem.

Dunja Dobaja, doktorica zgodovinskih znanosti, asistentka z doktoratom, zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino, izvaja naloge v dveh programih, in sicer Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju: gospodarska in družbena zgodovina in Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja. Primarno področje njenega raziskovalnega dela je socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v Sloveniji v obdobju med obema vojnama. Izdala je več strokovnih in izvirnih znanstvenih člankov, mdr. v zborniku *Zgodovina otroštva* članek Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940 in v reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* članek z naslovom Gluhonemnica v Ljubljani v prizadevanjih za razširitev zavoda v obdobju med obema vojnama. Rezultate raziskovanja tematike ukradenih otrok s področja slovenske Štajerske v obdobju med obema vojnama je objavila v reviji *Studia Historica Slovenica* z naslovom Ukradeni otroci in na silo odpeljani otroci. Rezultate raziskovanja socialne in zdravstvene zaščite mater in otrok v Sloveniji v obdobju med vojnama

je predstavila z referatom Arhivski dokumenti kot vir preučevanja socialno-zdravstvene zaščite mater in otrok v Sloveniji v obdobju med obema vojnama na seminarju Ministrstva za kulturo *Dokumentarno in arhivsko gradivo bolnišničnih ustanov je pomembno, zato zanj skrbimo*.

Srečo Dragoš, sociolog in socialni delavec, je predavatelj Fakultete za socialno delo, Univerza v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja predvsem s področji splošne sociologije, sociologije religije, s socialno politiko, socialnim kapitalom in s socialnim delom. Je avtor oz. (so)avtor osmih znanstvenih monografij, v katerih so obravnavana naslednja področja: katolicizem na Slovenskem (socialni koncepti do druge svetovne vojne), stanje in procesi na religijskem področju v prvem desetletju po osamosvojitvi Slovenije, javni mediji in politika, socialni kapital in družbena neenakost v Sloveniji, koncepti in procesi krepitev moči (uporabnikov v psihosocialnih službah), socialna država in socialna politika, sektorsko prežemanje ter njegov politični pomen. V novejših znanstvenih člankih avtor obravnava: povezavo med empatijo in neenakostjo, sodobno družinsko politiko pri nas, kritiko projekta »ameriških sanj«, begunsko problematiko na Slovenskem. Avtor je podpornik in ustanovni član mreže za uvedbo univerzalnega temeljnega dohodka.

Stane Granda, doktor zgodovinskih znanosti in znanstveni svetnik, se raziskovalno ukvarja predvsem s socialno in gospodarsko zgodovino ter zgodovino Cerkev od sredine 18. stoletja do danes. Izbrane probleme iz slovenske zgodovine, na primer obrt, združništvo, bančništvo, zavarovalništvo, raziskuje na mikro nivoju, pri čemer je značilnost njegovih raziskav delo na neobjavljenih virih, predvsem na tistih v avstrijskih in italijanskih arhivih. Svoja spoznanja v člankih in predavanjih predstavlja doma in v številnih tujih znanstvenih revijah ter na številnih mednarodnih simpozijih v Italiji, na Češkem, Madžarskem, v Nemčiji, na Hrvaškem in v Avstriji. Je član uredniškega odbora revije *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, član Sveta za splošno izobraževanje, v okviru tega je predsednik Komisije za učbenike, ter predsednik strokovnega sveta Narodnega muzeja Slovenije. Kot redni profesor na Fakulteti za upravo Univerze v Ljubljani predava zgodovino javne uprave na Slovenskem, na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici pa predmet Kulturna zgodovina.

Igor Grdina, redni univ. prof. za slovensko književnost in za kulturno zgodovino ter znanstveni svetnik. Služboval je na Filozofski fakulteti UL in na Inštitutu za civilizacijo in kulturo; sedaj je zaposlen na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU in AMEU-ISH. Prejel je nagrado Klio, zlasti znak ZRC SAZU in Trubarjevo plaketo. Bil je gostujoči profesor na dunajski univerzi; predaval je tudi na

Humboldtovi univerzi v Berlinu ter na univerzah v Tübingenu, Celovcu, Gradcu in Pragi. S samostojnimi referati je sodeloval na mnogih simpozijih v Sloveniji, Ruski federaciji, Franciji, Avstriji in Italiji ter na Hrvaškem in Madžarskem. Je član uredništva znanstvenih revij *Stati inu obstatu*, *Monitor ISH* in *Dileme* ter revije *Sodobnost*. Bil je glavni urednik *Zbranih del Primoža Trubarja*. Objavil je več kot 30 znanstvenih in strokovnih monografij; na novo je napisal ali priredil oziroma prevedel 10 libretov za opere; napisal je dramo, ki je izšla v knjižni obliki tudi v ruskem prevodu. Njegova bibliografija obsega 1325 enot. Več njegovih knjig je v Avstrijski nacionalni biblioteki in v Bavarski državni knjižnici kakor v knjižnici Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Oblikoval je posebno ustanovo, katere naloga je podpirati tiskanje del s področij slovenske zgodovine ter literarne in glasbene zgodovine.

Nataša Henig Miščič je mlada raziskovalka na Inštitutu za novejšo zgodovino. Na inštitutu je zaposlena od oktobra leta 2016. Osnovni študij zgodovine je končala na Filozofskom fakultetu v Novem Sadu. V Slovenijo živi od leta 2011, ko je prišla na magistrski študij zgodovine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Leta 2015 je uspešno zagovarjala magistrsko nalogo z naslovom *Vpliv propagande v Tretjem rajhu. Filmi Leni Riefenstahl*. Jeseni 2016 se je vpisala na doktorski študij humanistike na Fakulteti za podiplomski študij Univerze v Novi Gorici. Ukvarja se z raziskovanjem gospodarskega razvoja Kranjske v drugi polovici 19. stoletja in z delovanjem Kranjske hranilnice kot prvega in osrednjega denarnega zavoda na Slovenskem.

Bojan Himmelreich, rojen 1959 v Celju, je po zaključeni gimnaziji pedagoške smeri diplomiral iz zgodovine in angleščine februarja 1987 na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Po krajši zaposlitvi na osnovni šoli se je septembra 1989 zaposlil kot arhivist v Zgodovinskem arhivu Celje, kjer je delal na različnem gradivu sodstva, uprave in gospodarstva. To delo mu je omogočilo napisati nekaj samostojnih publikacij in člankov. Septembra 1995 je vpisal magistrski študij z naslovom *Organizacija prehrane v Celju v času vojne. Primerjava med I. in II. svetovno vojno*, ki ga je zaključil marca leta 2000. Svoj študij organizacije preskrbe prebivalstva z živili v vojnem času je razširil na vse življenjsko pomembne artikle, na ozemlje celotne Slovenije in v čas po zaključku II. svetovne vojne in na to temo vpisal doktorski študij, ki ga je zaključil z zagovorom disertacije 26. maja 2008. V arhivu vodi oddelek za gradivo ustvarjalcev s področja kulture, športa, turizma, društev, zbirk ter fotografskega in zasebnega gradiva. Na področju zgodovine je pisal poleg omenjenega tudi še o prvi svetovni vojni v Celju ter o različnih temah, na področju arhivistike je objavil nekaj virov ter pisal o arhivskem gradivu s področij, ki jih pokriva pri delu.

Luca Mocarelli je od leta 2010 zaposlen kot redni profesor ekonomske zgodovine na univerzi Bicocca v Milanu. Poleg tega je predsednik združenja za proučevanje zgodovine Alp (Associazione internazionale di storia delle Alpi), podpredsednik italijanskega združenja za proučevanje zgodovine mest (Associazione italiana di storia urbana) in član uredniškega odbora številnih revij. Trenutno se ukvarja z okoljem in pomanjkanjem virov z zgodovinske perspektive ter zgodovino dela, ekonomskih ustanov in gospodarstva v alpskem prostoru. Njegove najnovejše objave so delo *Lo sviluppo. Un viaggio con più naufragi che naviganti? [Razvoj. Popotovanje z več brodolomci kot pomorščaki?]* (z M. Rota in D. Strangio), Milano, 2017; uredniški prispevki v *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia, and Beyond [Integrirana ruralna ekonomija v primerjalni perspektivi. Onkraj Alp in Skandinavije]* (z J. Larssonom in A. Panjekom), Primorska, 2017; *The empress cities: urban centres, societies and economies in the age of Maria Theresia von Habsburg [Cesaričina mesta: urbani centri, družbe in ekonomije v dobi Marije Terezije Habsburške]* (z D. Andreozijem), Trst, 2017; *Between regulation and freedom. Work and manufactures in the European cities, 14th-18th centuries [Med regulativo in svobodo. Delo in manufakture v evropskih mestih med 14. in 18. stoletjem]* (z A. Caracausijem in M. Daviesom), Cambridge, 2018 in prispevki v *The weapons production in the Republic of Venice in the Early Modern period. The manufacturing centre of Brescia between military needs and economic equilibrium [Izdelava orožja v Beneški republiki v zgodnji moderni dobi. Center za manufakture v Brescii med vojaškimi potrebami in ekonomskim ravnovesjem]* (z G. Ongarom), v «Scandinavian economic history review», LXV (2017); *Italy [Italija]*, (z G. Alfanijem in D. Strangiom), v G. Alfani, C. Ó Gráda (ur.), *Famine in European History [Lakota v evropski zgodovini]*, Cambridge, 2017.

Aleksander Panjek je doktor gospodarske zgodovine in redni profesor na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem. Raziskuje ekonomsko in socialno zgodovino novega veka, vsebinsko se osredotoča na agrarno gospodarstvo, kmečko družbo, kulturno krajino in nasploh zgodovino podeželja posebej primorskega prostora. Je slovenski član strokovnega odbora Mednarodnega združenja za zgodovino Alp. Njegova pomembnejša novejša dela so: *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku* (2015), *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor: gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku* (2015), *Krvavi poljub svobode: upor na galeji Loredani v Kopru in beg galjotov na Kras leta 1605* (2016), Aleksander Panjek, Jesper Larsson in Luca Mocarelli (ur.), *Integrated peasant economy in a comparative perspective: Alps, Scandinavia and beyond* (2017), Aleksander Panjek in Žarko Lazarević (ur.), *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (2018).

Marta Rendla, doktorica zgodovinskih znanosti, je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer se kot asistentka z doktoratom udeležuje v programu Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja predvsem kot skrbnica baze podatkov o smrtnih žrtvah 2. svetovne vojne. V okviru programa Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju: gospodarska in družbena zgodovina se ukvarja z življenjskimi pogoji Slovencev v času socializma. Njihov materialen svet odkriva z ugotavljanjem ekonomske zmogljivosti gospodinjstev, obsegom in strukturo potrošnje, s prikazovanjem kupne moči in opremljenostjo gospodinjstev s trajnimi potrošnimi dobrinami; elemente družbene blaginje pa obravnava z dostopnostjo dobrin in storitev s področja razvedrila, kulture in preživljanja prostega časa. Posebno pozornost namenja stanovanju in stanovanjskim razmeram. Je avtorica več prispevkov s področja kulturne in socialne zgodovine ter žrtvoslovja.

Petra Svoljšak, doktorica zgodovinskih znanosti, je znanstvena svetnica na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU in predavateljica ter direktorica študijskega programa Kulturna zgodovina na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. V zadnjih štirih letih je aktivno vključena v dejavnosti ob obeleževanju 100-letnic 1. svetovne vojne in je podprepredsednica Nacionalnega odbora za obeleževanje 100-letnic 1. svetovne vojne. Njeno raziskovanje je osredinjeno na problematiko 1. svetovne vojne in vloge ter položaja slovenskih dežel med vojno. V monografiji *Soča, sveta reka. Italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915 - 1917)* je obravnavala številne vidike italijanske administracije na zasedenih slovenskih ozemljih ter priprave na vključitev teh ozemelj h Kraljevini Italiji. Področja njenega raziskovanja so: padli, spomin na 1. svetovno vojno, vojaške okupacije, begunstvo, vloga in položaj žensk in otrok med vojno, cenzura, vojaški režim, vsakdanje življenje. S prispevki v tujih jezikih in predstavitevami na mednarodnih konferencah je slovensko izkušnjo 1. svetovne vojne postavila v evropski primerjalni kontekst.

Mojca Šorn, doktorica zgodovinskih znanosti, je na Inštitutu za novejšo zgodovino zaposlena kot znanstvena sodelavka. Od leta 2009 je vodja infrastrukturnega programa Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinopisja in urednica spletnega portala Zgodovina Slovenije – SIstory. Raziskovalno se ukvarja s proučevanjem slovenske socialne zgodovine v obdobju 1914–1945 in z zgodovino parlamentarizma. Je avtorica znanstvene monografije *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno* (2007) in (so)avtorica številnih izvirnih znanstvenih člankov.

9 1789616 1386883

Cena: 20 EUR

Inštitut za novejšo zgodovino

